GODIŠNJAK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE HRVATSKE

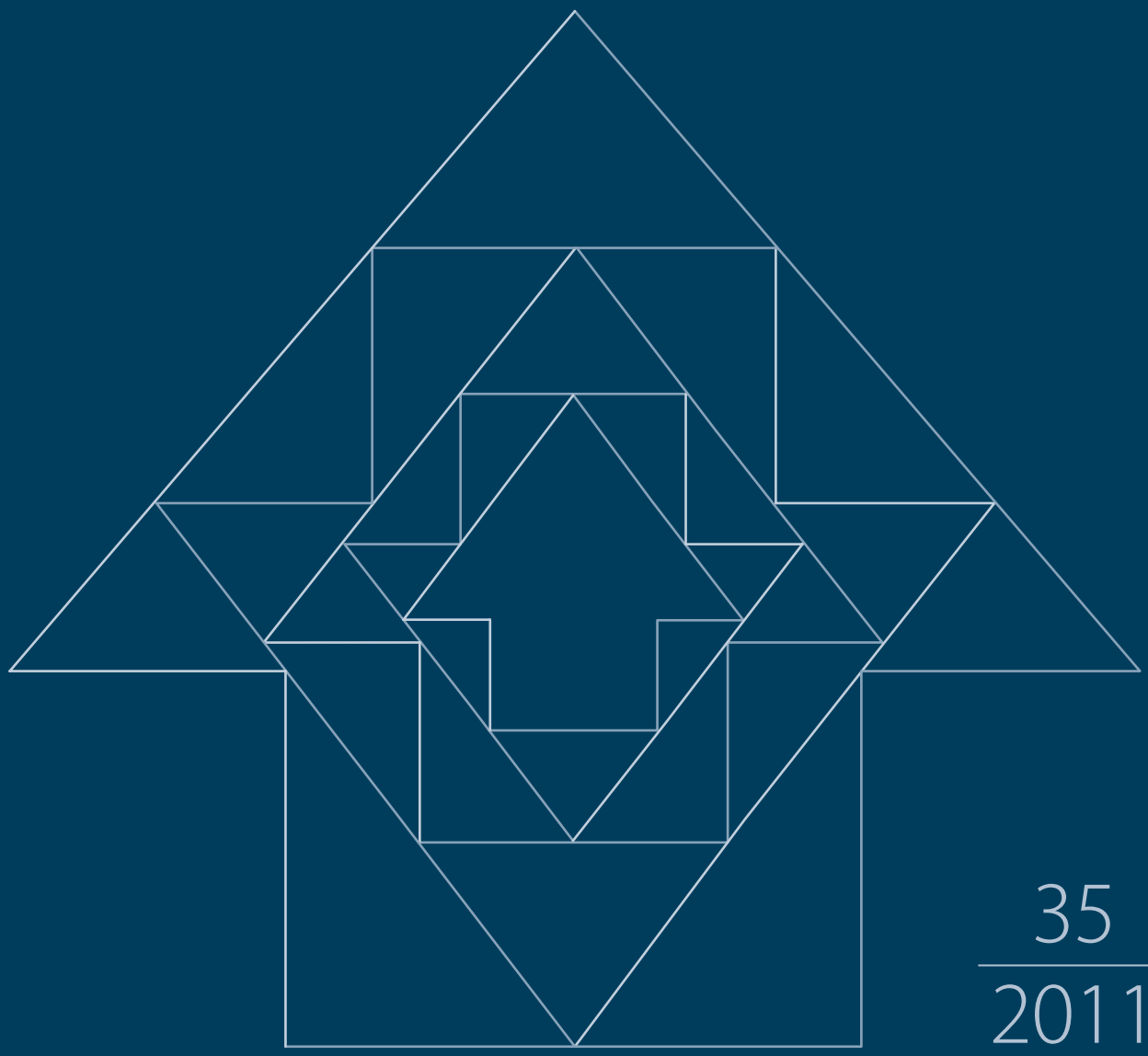

35

2011

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske
35-2011
The Preservation of Cultural Heritage in Croatia
Annual, 35-2011

Izdavač: Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Publisher: Ministry of Culture
Department for the Protection of the Cultural Heritage

Za izdavača/for the Publisher:
Andrea Zlatar Violić

Uredništvo/Editorial Bord:
Vanja Kovačić
Biserka Bilušić Dumbović
Zrinka Paladino
Martina Juranović Tonejc
Ivan Alduk

Glavna i odgovorna urednica/Editor-in-Chief:
Sanja Šaban

Tajnica i izvršna urednica/Managing Editor:
Gordana Jerabek

Lektor/Language editor:
Tomislav Salopek

Prijevod na engleski/English Translation:
Vesna Racković
Lingua grupa d.o.o.

Grafičko oblikovanje/Graphic design
Ivo Mađor, Kofein, Zagreb

Adresa uredništva/Editorial Address
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR – 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

Tisak/Printed by:
Printera grupa

Tiskanje dovršeno/Printing completed
2014.

UDK 7.025
ISSN 0350-2589

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

35-2011.

Sadržaj

7 **Krasanka Majer Jurišić**
Izgradnja i održavanje upravnih građevina u Krku od Vinciguerrine obnove iz godine 1489. do kraja 18. stoljeća
Construction and Maintenance of Administrative Buildings in Krk from the Time of Vinciguerra's Reconstruction in 1489 to the End of the 18th Century

23 **Zlatko Jurić, Dunja Vranešević**
Zaštita kulturne baštine u putnim izvješćima Ivana Kukuljevića Sakcinskoga
Protection of Cultural Heritage in the Travel Journals of Ivan Kukuljević Sakcinski

41 **Sagita Mirjam Sunara**
Prilog poznavanju djelovanja Ferde Goglie, restauratora Arheološkog, tj. Arheološko-historičkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu
Contribution to the Knowledge of the Activities of Ferde Goglie, a Restorer in the Archaeological Department of the National Museum in Zagreb

51 **Ana Marija Boljanović**
Normizacija u području kulturne baštine
Standards in the Field of Cultural Heritage

63 **Ivo Glavaš**
Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja.
Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarijska postaja u Balinoj Glavici.
Appendices to the Ancient Topography of Petrovo Polje
Encampment of Roman Auxiliary Troops in Kadina Glavica, Municipium Magnum and Beneficiarii station in Balina Glavica

75 **Ratko Ivanušec, Željka Perković**
Crkva sv. Martina u Lovčiću
The Church of Saint Martin in Lovčić

91 **Zorislav Horvat, Ratko Ivanušec, Marija Mihaljević**
Utvrda Gračanica-Lehowacz
Konzervatorsko – arheološko istraživanje i obnova
The Fortresss of Gračanica-Lehowacz
Conservation and Archaeological Research and Restoration

115 **Anita Gamulin**
Kameni umivaonici 15. i 16. stoljeća u gradu Hvaru
Stone Washbasins from the 16th and 17th Centuries in the City of Hvar

143 Ivana Miletić-Čakširan, Vlatko Čakširan
Zaštita industrijske baštine grada Siska
na primjerima Tvorničkog kompleksa Segestice, zgrade Munjare i Starog mosta
The Protection of the Industrial Heritage of the City of Sisak on Examples of the Factory Complex of Segestica, the Munjara Building and Old Bridge

157 Zrinka Paladino
Posljednji primjeri pojedinačno zaštićene zagrebačke stambene arhitekture.
Značajni primjeri *novih strujanja* 20. stoljeća
Last Examples of Individually Protected Residential Architecture in Zagreb
Significant Examples of New 20th Century Trends

181 Denis Vokić
Dokumentiranje baštine prirodoznanstvenim metodama
The Documenting of Heritage through Natural Science Methods

209 Nikola Albaneže, Denis Vokić, Domagoj Mudronja
Multidisciplinarna provjera autentičnosti slike Josipa Račića *Portret žene s kravatom*
Multidisciplinary Verification of the Authenticity of Josip Račić's Painting: Portrait of Woman with a Tie

219 Jasna Šćavničar Ivković
Obnova pročelja zgrade u Vukovarskoj 35 – 35 a arhitekta Drage Galića
Renewal of the Facade of the Architect Drago Galić's Building in Vukovarska Street 35-35 a

233 Goran Bulić
Konzervatorsko-restauratorski radovi na slici sv. Gaudencije i sv. Longin iz župne crkve sv. Antuna Opata Pustinjaka u Velom Lošinju
Conservation and Restoration Works on the Painting of St Gaudentius and St Longinus from the Parish Church of St Anthony of the Desert in Veli Lošinj

241 Zvjezdana Jembrih, Ana Božičević
Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije u svjetlu suradnje s Odsjekom za restauriranje i konzerviranje umjetnina Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu
Diocesan Museum of the Zagreb Archdiocese in Light of the Cooperation with the Restoration Department of the Academy of Fine Arts in Zagreb

Krasanka Majer Jurišić

Izgradnja i održavanje upravnih građevina u Krku od Vinciguerrine obnove iz godine 1489. do kraja 18. stoljeća

Krasanka Majer Jurišić
Hrvatski restauratorski zavod
HR – 10 000 Zagreb, Ilica 44/I

UDK: 725.1(497.5KRK)(091)"14/17"
725.1.025.3(497.5KRK)"14/17"
711.4(497.5KRK)(091)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 15. 5. 2012.

Ključne riječi: Mletačka Republika, Krk, Vinciguerra, upravne građevine, trg
Key words: Venetian Republic, Krk, Vinciguerra, administrative buildings, square

U članku se razmatraju zbivanja u Krku potkraj 15. stoljeća te se na temelju reinterpretacije prije otkrivenih, kao i novopronađenih arhivskih dokumenata, objašnjava slijed izgradnje i uređenja javnih prostora i pripadajućih građevina. Također se govori o stanju upravnih građevina tijekom mletačke uprave u Krku i načinu na koji su održavane.

Dolaskom mletačke uprave u Krk ostvaruje se intenzivna graditeljska djelatnost. Nastale su promjene rezultat htijenja i zamisli mletačkog upravitelja Antonija Vinciguerre[1] koji je u vrijeme svojega drugog mandata u Krku dopunio postojeće statutarne gradske odredbe osvrćući se pritom i na upravne, administrativne i diplomatske odnose u gradu i na otoku, kao i na planirane građevinske zahvate unutar gradske jezgre. Želio je modernizirati izgled i funkcije grada, koncentrirajući se najprije na veliki javni trg uz glavna gradska vrata i sjeverozapadni dio gradske jezgre, a potom i na jugoistočni dio, uz same gradske zidine, sve do drugog ulaza u grad, porta Pisana (sl. 1). U prvome dijelu njegova dokumenta govori se o zadaćama samog providura, zatim, primjerice, sindika, sudaca, crkvenoga prokuratora, advokata, članova gradskog vijeća, tribuna, mjerodavne osobe za sol, kao i pripadnika straže te o nekim gradskim običajima i obvezama. Vinciguerra se zaokupio i daćama i načinu na koji će biti sakupljane i poslije trošene, a od građevinskih zahvata izdvaja pregradnju stolne crkve i obnovu zvonika te radove na gradskim zidinama, kulama i Kaštelu.[2]

Dio koji počinje riječima *Ordine delle fabriche della città* tiče se radova na gradskim zidinama i kuli, izgradnje mula, fontane i *Borga,* dijela grada namijenjena puku (sl. 2, 2a).[3] Posebno se ističe uređenje glavnoga gradskog trga Vele Place i smještaj pratećih sadržaja. Novac potreban za taj dio poslova bilježio se u općinskoj građevinskoj knjizi, dok je novac za izgradnju mula, koji je trebao biti što je moguće duži, a širok 25 do 30 koraka, sakupljan od svih otočana. Za fontanu[4] se plaćalo iz sredstava dužnika fontika, o čemu se brinuo Giacomo Cra(g)ia. Same upute oko oblikovanja fontane vrlo su detaljne. Klesar je imao zadatak iskoristiti što je veći mogući dio samog kamena za klesanje slobodne forme u obliku posude s otvorom prema gore iz kojeg bi izlazila voda kao iz izvora. Voda se trebala spuštati u drugu posudu, slično kao na fontani uz more. Trebalo je napraviti i obodni kružni zid u visini gornjeg dijela fontane i stube kojima se kroz vrata načinjena u tom zidu silazi u fontanu.

1 Antonio Vinciguerra dvaput je vladao Krkom, 1480. – 1481. te 1489. godine. Klaić, V. (1901.): *Krčki knezovi Frankapani*, Zagreb: 2.; Svoj prvi mandat u Krku popratio je relacijom iz 1481. godine koja je zajedno s njegovim kratkim životopisom objavljena u: Ljubić, S. (1876. – 1880.): *Commissiones et relationes Venetae*, sv. 1-3, Zagreb: sv.1: 29-101. Vidi i: Bradanović, M. (2008.): Prvi krčki renesansni klesari, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske, Zbornik Dana Cvita Fiskovića* II: 167-182, Zagreb; 178.

2 Na Vinciguerrin tekst prvi je upozorio I. Žic Rokov koji ga i komentira u: Žic Rokov, I. (1971.): Gradske zidine i ulice u Krku, *Krčki zbornik* 2: 179-255, Krk, govoreći pri tome detaljno o samom rukopisu čiji se izvornik nalazio u Arhivu biskupskog ordinarijata u Krku. No, zadnjih godina tomu dokumentu nema traga. Jedan se njegov prijepis nalazi u Arhivu HAZU. Kodeksi II b 130. *Štatut otoka Krka prepisan u Gorici od Ivana Črnčića* i njime smo se koristili u ovome radu (za njega se i prije znalo da je pohranjen u arhivu HAZU, no dosada nije bio dostupan jer mu je signatura bila nepoznata; zahvaljujem vrlo ljubaznom osoblju zbirke rukopisa na strpljenju i trudu u pronalasku tog dokumenta). Na str. 80. - 96. toga prijepisa dio je dokumenta koji je pisao krčki providur Antonio Vinciguerra 15. lipnja 1489.

3 Arhiv HAZU. Kodeksi II b 130. *Štatut otoka Krka prepisan u Gorici od Ivana Črnčića*. Tekst s riječima *Ordine delle fabriche della città* počinje na stranici 87. i teče do stranice 89., a vezan je uz gradnju javnih objekata. Vidi arhivski prilog 1.

4 U tekstu se ne navodi gdje je fontana trebala biti postavljena. M. Bradanović navodi podatak da je prema rezultatima arheoloških istraživanja 90-ih godina 20. stoljeća na samoj Veloj placi utvrđena neka kružna forma (moguće ostatak bunara?), i to na južnome dijelu trga. Tada se smatralo da je ta forma stavljena izvan funkcije izgradnjom ranorenesansne kuće Perosa. Bradanović, M. (2004.): Šesterostrana kruna cisterne krčkog providura Angela Gradeniga, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 40: 239-254, Split: 246.

1 Tlocrt grada Krka iz 1822. godine
Plan of the City of Krk from 1822

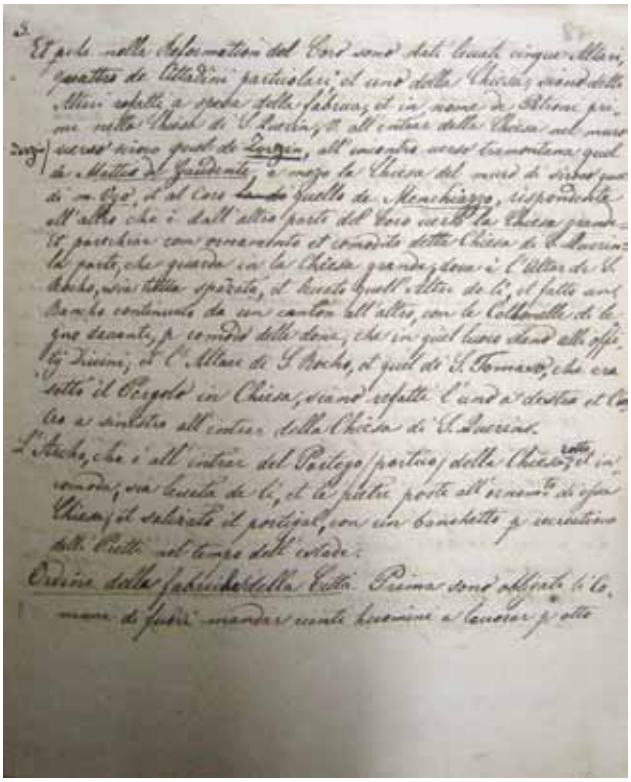

2 Dio prijepisa dokumenta koji je 1489. godine napisao krčki providur Antonio Vinciguerra. Arhiv HAZU. Kodeksi II b 130, Statut grada Krka
Part of the copy of the document written in 1489 by the Krk proveditore Antonio Vinciguerra, Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts. Codexes II b 130, State of the City of Krk

Oko donjeg dijela zamišljena je kamena klupa, duž cijeloga ogradnog zida, s istaknutim profiliranim rubom i pod klupom jedna stuba. I na kraju, uokolo fontane trebalo je posaditi četiri stabla da čine hlad.

U svim navedenim radovima u Krku trebali su sudjelovati stanovnici cijelog otoka: iz drugih mjesta dolazilo ih je po dvadeset i radili su osam dana zaredom (od njih su četvorica radila na kaštelu), uz napomenu da su se sami brinuli o trošku noćenja i prehrane, dok su stanovnici grada Krka imali obvezu raditi svakih petnaest dana, i to zimi, a ne ljeti, kad su u tijeku bili radovi na poljima. Kako o uređenjima dalmatinskih trgova najčešće saznajemo posredno, iz spisa koji spominju pojedine građevine koje se nalaze upravo na nekom trgu ili pak iz statutarnih odredbi i naredbi Vijeća kojima se regulira odnos prema javnome prostoru,[5] krčki je dokument jedinstveni primjer sačuvanoga pisanog traga o sveobuhvatnoj ideji uređenja nekog trga, i to još u 15. stoljeću.

Vrijeme Vinciguerrine uprave obilježava i rad majstora Franje i njegove radionice, koji potkraj 15. i početkom 16. stoljeća sudjeluju u gotovo svim važnijim graditeljskim zahvatima. Njihova djelatnost svjedoči o punoj recepciji renesansnoga stila u krčkoj arhitekturi, istodobno, povezujući krčke primjere s drugim ostvarenjima mletačkoga renesansnog graditeljstva.[6]

GLAVNI TRG – VELA PLACA

Obnova trga uz glavna gradska vrata u Krku, koji su i tijekom razvijenoga srednjeg vijeka funkcionirali kao glavno komunalno središte,[7] uključila je izgradnju više objekata i novo definiranje njegova oblika i veličine. Sam Vinciguerra pisao je da se od ulazne kule, i iza postojećeg bunara, gradi loža na stupovima i do nje, zatvarajući trg, *Camera dei*

5 Primjerice, na susjednom otoku Cresu u knjigama gradskog vijeća iz 16. stoljeća može se pročitati da se za čišćenje glavnoga trga svake subote plaćaju četiri čistača [Borić, L. (2002.): *Arhitektura i urbanizam grada Cresa od 1450.-1610. godine*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 24, dok se u Statutu toga grada nalazi odredba 136. kojom se zabranjuje trgovina domaćim životinjama izvan samoga gradskog trga [**Statuto di Cherso ed Ossero* (1640), Državni arhiv u Rijeci (DAR)]. Slični su dokumenti sačuvani i za druge dalmatinske trgove; za trogirski vidi: Benyovsky, I. (1997.): Trogirski trg u razvijenome srednjem vijeku, *Povijesni prilozi* 16: 11-33, Zagreb i Benyovsky, I. (2005.): Gospodarska topografija Trogira u srednjem vijeku, *Povijesni prilozi* 28: 23-44, Zagreb, ili pak za šibenski: Zelić, D. (1995.): Gradski statut kao izvor za povijest urbanog razvoja Šibenika, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 19: 36-51, Zagreb.

6 Bradanović, M. (2008.): nav. dj.: 168.

7 Prvi povijesni podatak o ovom trgu je iz 1263. godine, a od 14. stoljeća navodi se često kao *Plathea comunis Veglae*, te osobito od polovice 16. stoljeća kao *Plathea magna* – veliki trg. Od 1480. godine, po svemu sudeći, nije bitno mijenjao veličinu ni oblik. Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 207., Fiorentin, A.M. (2001.): *Krk – splendidissima civitas Curictarum*, Rijeka: 197. Krčki trg, kao i javne palače i Krka i Dalmacije, tijekom mletačke uprave, obrađeni su u sklopu doktorskog rada autorice članka, vidi: Majer Jurišić, K. (2012.): *Javne palače u Dalmaciji u vrijeme mletačke uprave*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

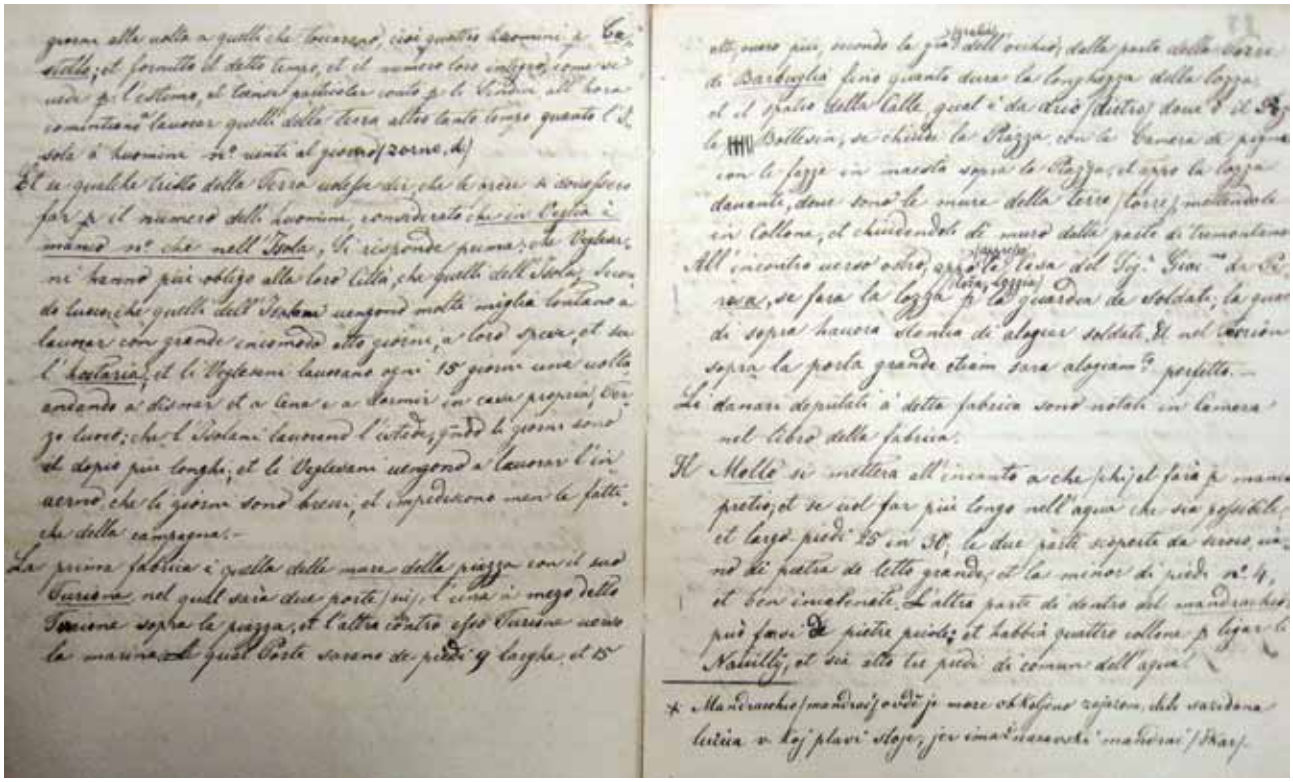

2a Dio prijepisa dokumenta koji je 1489. godine napisao krčki providur Antonio Vinciguerra. Arhiv HAZU. Kodeksi II b 130, Statut grada Krka

Part of the copy of the document written in 1489 by the Krk proveditore Antonio Vinciguerra, Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts. Codexes II b 130, State of the City of Krk

pegni, općinska zalagaonica, na čijemu su pročelju okrenutu trgu ugrađeni grbovi plemića. Nasuprot kuli glavnih gradskih vrata, u jugozapadnome dijelu trga sagrađeni su loža i stan za gradsku stražu. Na sjevernoj je strani gradskoga trga ispod zemlje bila i cisterna s bunarskom krunom zdepaste cilindrične forme koja se datira u sam kraj 15. stoljeća,[8] a poslije, u 17. i 18. stoljeću, građeni su još i zatvori,[9] te više na istok i nova zgrada fontika.[10] Na jugoistočnoj strani trga u srednjem je vijeku bila kapela sv. Stjepana koja se navodi i u dokumentima iz 1424. godine,[11] no u vizitacijama Pietra Bemba iz 16. stoljeća njoj nema više spomena. Kapela koja se tada nalazila na trgu nosila je titular sv. Antuna i imala je vrlo staru oltarnu palu.[12]

GRADSKA LOŽA

Već je u srednjem vijeku na trgu morala postojati i stara gradska loža, a možda i vijećnica. Ne zna se točno gdje je stajala, no moguće je bila na južnoj strani gradskoga trga.[13] U njoj su se obavljali i sudski poslovi o kojima postoje različiti propisi u samome gradskom Statutu. Neki od tih propisa određuju vrijeme kada se sudi, a drugi način na koji se saslušavaju pritužbe stranaka i ispituju svjedoci.[14] Postoji i zapis iz jedne presude Klari de Virzolis

8 Na mjestu gdje se danas nalazi zgrada tzv. stare pošte na prvome austrijskom katastru iz 1821. ucrtana je vodosprema zatvorena dvorišnim ili ogradnim zidom. Izgradnjom te zgrade bunarska je kruna ostala u funkciji, uz napomenu da je inkorporirana u ziđe pročelja. Bradanović, M. (2004.): nav. dj.: 239-242.

9 Zatvor se spominje u jednom dokumentu iz 1624. koji je napisan u zatvoru kraj cisterne (na mjestu gdje je poslije podignuta zgrada stare pošte). Za vrijeme Francuske revolucije devastiran je pa 1802. biskup Ivan Šintić piše austrijskoj vladi da Krk nema više čak ni zatvor. Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 212., Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): *Otok Krk kroz vjekove*, Zagreb: 265.

10 Uspostavljanje novog fontika predloženo je u dukali Pietra Landa iz 1539. godine, no još 1659. biskup Nosadin tvrdi da fontik ne postoji, nego samo skladište za žitarice. Godine 1721. spominje se *fontico novo in piazza grande*, a 1744. ta je zgrada prodana bratovštini sv. Ivana del Castello za 156 L. Opsežno je pregrađena u 19. Stoljeću, kada su izmijenjeni svi okviri otvora na fasadi. Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 207., Fiorentin, A. M. (2001): nav. dj.: 257-258., Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): nav. dj.: 291., Bradanović, M. (2004.): nav. dj.: 240-241.; Bradanović, M. (2007.): *Arhitektura i urbanizam renesanse na otoku Krku (knjiga I i II)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar: sv. 2: 20.

11 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 202., Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): nav. dj.: 263.

12 U vizitaciji Pietra Bemba piše: „Sv. Antun. Nastavio je u kapeli sv. Antuna na Velikom trgu, u kojoj je zatekao oltar s vrlo starom palom, kao i kapelu pridruženu kanonikatu pokojnoga oca Niccolòa Cotesinija. Rektor, upitan o utemeljenju, odgovori da je utemeljena davno. Na pitanje o daći odgovorio je: Ima nekoliko kuća u gradu u ulici koje drže nasljednici pokojnoga Antuna Lampunte, a plaća se 24 (...). Zatim, jedan vinograd u ulici (...). Crkva je posvećena prema propisu i obredu, kao i oltar, a ova kapela ima i jednu bratovštinu, koja je zadužila oca Bernardina Bracovicha da za 10 novčića godišnje drži jednu misu godišnje. Nakon što je to učinio, naloži da se obnovi ploča oltarne pale sa slikama svetaca, da se prenese ovamo, da se krov popravi, da se naprave drvena vrata, da se poprave prozori i pod, i da se to učini o trošku onih koji imaju interesa u ovoj crkvi." Prijevod s latinskog Š. Demo. Vidi arhivski prilog 2.

13 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 210-211.; A. M. Fiorentin navodi da se po svoj prilici loža nalazila u zgradi na uglu između glavne ulice i trga. Godine 1974., kada je ta zgrada bila obnavljana, otkriveni su u prizemlju tragovi pet otvora s arhitravima od bijela kamena što su kasnije ožbukani, a nakon toga iznad njih otvoreni prozori. Oblik zgrade i pet otvora ukazuju na to da bi se tu mogla nalaziti prva loža grada. Fiorentin, A. M. (2001.): nav. dj.: 198. Stara je loža možda bila na mjestu kuće Perosa. Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): nav. dj.: 264-265.

14 *Statuto della città di Veglia, objavio Vassillich, G. (1885.): *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, volume I, fasc 1 i 2: 51-129, Parenzo: 57-60.

iz 1362. godine koji govori *Veglae ubi placita audiuntur* – u Krku gdje se saslušavaju tužbe, što nije bilo drugdje, nego na trgu pod ložom.[15] I providur Pietro Capalbo je 17. ožujka 1485. izrekao presudu u sporu zbog nekih kuća pod ložom na trgu: *Lata, dana et promulgata fuit sopra scripta sententia per antelatum magnificum Dominium Provisorem sedente sub Lodia Civitatis in Platea .. die 17. Mensis Martii 1485.*[16]

Zgrada mletačke gradske lože koju spominje Vinciguerra danas nije sačuvana i poznata nam je tek iz pisanih izvora. Ta je činjenica razlog i tomu što u literaturi nailazimo na različita razmišljanja o njezinu točnom položaju,[17] a zajedničko im je tek to da je bila na Veloj placi, u blizini gradske kule. Ne možemo sa sigurnošću znati kako je mogla izgledati, no može se pretpostaviti da je bila oblikovana kao trijem s niskim parapetom i krovištem postavljenim na stupove u pročelju te da se dijelom oslanja i na susjedne gradnje.[18] Nova loža, smještena uz gradska vrata, izričito se spominje u ugovoru iz 1543. godine: *Veglae prope Lodiam novam ad portas maioris civitatis,* a povijesni dokumenti navode i da se u njoj nalazio i sudački stol. Tako se godine 1539. odluke donose *sub logia ad bancum juris* (pod ložom sjedeći za sudačkim stolom), a spis iz godine 1541. bilježi *Clarissimum dominum Provisorem sedente sub loggia communis ad eius iuris bancum publicante me Joanne Terzogo notario et cancelario*.[19] Vrlo je vjerojatno da je u loži bio postavljen i visokorenesansni reljef s dva *putta* koji ljevicama drže krune, a desnicama pridržavaju grb providura Andreje Bondumiera (sl. 3).[20] U kartuši koja je ispod nogu *putta* stoji natpis kojim Krčani veličaju svojeg providura i godina 1569. Loža se spominje još i u 17. stoljeću, točnije, 1666. godine, kada dužd dopušta općini da u općinskim šumama na Prnibi i u Konobama posiječe pet brodova drva za popravak lože, ure i za druge troškove.[21] Nakon toga nisu nam poznati još neki zapisi o loži.

KULA GRADSKE STRAŽE I VIJEĆNICA

Potkraj 15. stoljeća na Veloj se placi podiže i velika ulazna gradska kula (sl. 4), a podatke o njezinoj gradnji saznajemo iz već spominjanog dokumenta pisanog 1489. godine. U tom spisu Vinciguerra ističe važnost izgradnje gradske kule i govori da se ona mora uklopiti u gradske zidine te da će u prizemlju biti dvoja gradska vrata, jedna prema obali, a druga prema trgu. Svaka od vrata trebala su biti široka 9, a visoka 15 koraka, ili više, prema osobnoj procjeni. Prvotno je na katu kule bila smještena gradska straža. Smatra se da se posada gradske straže prostorom kule koristila još 1554. godine (iako su providuri već i prije u svojim izvještajima isticali da je posada na trgu nepotrebna), no godine 1571. providur Bondumier piše da je više nema. Stoga se pretpostavlja da je u upravo tom razdoblju prostor prvog kata kule ostao slobodan te da su tada tamo i premjestili gradsku vijećnicu.[22] Nije nam točno poznato gdje je gradska vijećnica bila prije, ali kako je blagajnička pisarna, *Camera fiscal,* nakon dolaska Mlečana bila u sklopu providurove palače na Kamplinu, tako je tamo mogla biti i Vijećnica. Osim toga, postoje mišljenja da je pak Pisarna prije toga, u kasnome srednjem vijeku, bila smještena na glavnome gradskom trgu.[23]

Gradnja kule morala je biti dovršena do kraja 15. stoljeća, a točniju godinu možda svjedoči ulomak natpisa s imenom providura Malipietra i 1493. godinom[24] (kameni je ulomak danas ugrađen kao klupčica središnjega prozora prvog kata pročelja prema moru, a izvorno je moguće bio dio vijenca nad prizemljem kule). O najstarijem izgledu kule svjedoči nam slika Girolama da Santa Croce iz 1536. godine na kojoj sv. Kvirin drži maketu grada Krka (sl. 5).[25] Na

15 Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): nav. dj.: 264.

16 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 210-211.

17 Neki smatraju da je loža bila nasuprot gradskoj kuli [„Ulazimo u grad i tu nalazimo *piazza alla marina* ili *la platea* ili *forum* – gdje su se stanovnici Krka sastajali stoljećima, na desno je nekada bila loža gdje su se čitale proklamacije providura…" Vassili, G. (1934.): La storia della città di Veglia nei suoi momenti principali, *Archivio storico per la Dalmazia* vol. XVI, XII, Roma: 4], neki da je bila prislonjena tik uz njezino istočno pročelje, no time bi bila otežana ili sasvim onemogućena komunikacija kroz vrata otvorena u njezinu prizemlju [Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 210-211., Fiorentin, A.M. (2001.): nav. dj.: 239., Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): nav. dj.: 264-265.], a treći pak da je vjerojatno bila smještena u nevelikom prostoru između zapadne ograde gradske cisterne i same kule [Bradanović, M. (2007.): nav. dj.: sv.2: 18.]. Zanimljivo je da se svi pozivaju upravo na isti izvor, a to su već spomenute Vinciguerrine odredbe. U najstarijemu poznatom tiskanom tekstu o gradskom trgu u Krku, koji je sastavio Cubich [Cubich, G. (1874.): *Notizie naturali e storiche sull'isola di Veglia*, Trieste: 126-127.], nalazimo upravo i najtočniji prikaz stanja uređenosti trga i na njemu izgrađenih objekata, s obzirom na Vinciguerrinu reformu.

18 Prema mišljenju M. Bradanovića, to je bio uobičajeni slučaj, i to ne samo na mletačkom dijelu Kvarnera. Na otoku Krku dokumentiran je opisima vrbničke crkvene i komunalne lože koji su sačuvani, kao i fotografijom omišaljske lože koja je snimljena prije njezine radikalne rekonstrukcije u doba kasne Austrije. Bradanović, M. (2004.): nav. dj.: 241.

19 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 210-211.

20 Reljef s natpisom A. Bondumiera iz 1569. godine, zajedno s još pet (od šest) klesanih kamenih ploča koje pripadaju gradskoj cisterni, potkraj 20. stoljeća bio je ugrađen na pročelje stare pošte. Prije te ugradnje nalazio se na istočnome pročelju Vele straže, pričvršćen na zidnu ispunu zazidanoga unutarnjeg portala te prohodne kule (i tada očito u sekundarnom, a ne u izvornom položaju), što je vidljivo na fotografiji snimljenoj početkom 20. stoljeća. Usp. Bradanović, M. (2004.): nav. dj.: 242., Bradanović, M. (2007.), nav. dj.: sv. 2: 18. O providuru Bondumieru, kao i općenito o događanjima u Krku u 16. stoljeću (ali i vremenu Vinciguerrinih odredbi), vidi primjerice u: Mayhew, T. (2008.): *Krčka komuna u doba Lepantske bitke 1571. godine*, Krk. Tim su radom detaljno obrađena zbivanja vezana uz gospodarstvo i financije Krka, te uz sudjelovanje u Lepantskoj bitci 1571. godine.

21 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 197.

22 Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): nav. dj.: 264.

23 O čemu, prema mišljenju M. Bolonića i I. Žica Rokova, svjedoči vizitacija Pietra Bemba iz 1565. godine koju su oni tumačili da piše da je oltar sv. Luke, koji je prije bio u kapeli *in Camera fiscal* na trgu, tada postavljen u kapeli sv. Stjepana na groblju uz katedralu. Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): nav. dj.: 264. No prijevod izvornika vizitacije donosi:„... Drugi je oltar pod zaštitom sv. Luke. Upitani o utemeljenju, gospoda kanonici odgovore: Ovaj je oltar s jednom kapelom bio na trgu, zatim je premješten u ovu crkvu, a *Camera fiscal* plaća ocu Francescu (...) kapelanu 8 novčića. Upitani o posvećenju odgovoriše da ne znaju, ali je utvrđeno da je posvećen, a njegove relikvije (...) naloži da se uklone." Prijevod s latinskog Š. Demo. Vidi arhivski prilog 3.

24 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 186. i 197., Fiorentin, A.M. (2001): nav. dj.: 239. U datiranju kule preciznije se određuje M. Bradanović, povezujući njezinu gradnju s već spomenutom 1493. godinom, uklesanom na preostalom vijencu nad ulazom. Prema njegovu mišljenju ta se datacija poklapa s„detaljima oblikovanja koji upućuju na udio koji su klesari iz kruga oko majstora Franje preuzeli u toj ambicioznoj gradnji", vidi u: Bradanović, M. (2008.): nav. dj.: 174. i 181.

25 Slika je dio cjeline pale velikog oltara na Košljunu. Više o slici vidi u: Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 189, Brusić, V. (1934.): Zvonik i ponutrica crkve sv. Marije na Košljunu, *Bogoslovska smotra* vol. 12: 294-301., Zagreb.

3 Krk – ploča s natpisom A. Bondumiera iz 1569. godine
Krk – Tablet with A. Bondumiere's inscription from 1569

slici je kula prikazana s ravnim krovištem. Današnji vanjski izgled kule uvelike je odraz njezina izvornoga stanja, no svakako prikazuje i rezultat popravaka tijekom stoljećâ. To je dvokatna zgrada, zidana klesancima slaganima u redove. Njezino je istočno pročelje okrenuto prema glavnom gradskom trgu (sl. 6). Prizemna je zona zaključena profiliranim razdjelnim vijencem (postavljenim više nego što je onaj na južnome pročelju), ispod kojeg je polukružno zaključen otvor gradskih vrata koja vode na trg. Iznad prizemne je zone ravna ploha zida sred koje je u kvadratnom polju postavljen kameni sat (sl. 7), a visoko, u zoni krovne strehe, četiri su kamena grba. Za tri se ne zna točno komu pripadaju, dok je četvrti grb Agostina Barbariga. Gornji je dio pročelja omeđen tankim i visokim uglovnim stupićima čije profilirane baze stoje na razdjelnom vijencu, a lisnati im se kapiteli nalaze ispod same krovne strehe i nose krovišno građe. U donjemu dijelu južnoga pročelja također je polukružno zaključen ulazni portal[26] koji svojim lukom prekida profilirani razdjelni vijenac prizemne zone. Od tog su vijenca stranice pročelja skošene prema dolje. Portal je izrađen od fino brušenog kamena, crvenkastobijele boje. Ima jednostavni kameni prag i uokviren je stubovima, prislonjenima uza zid, s lisnatim kapitelima i oblo profiliranim lukom. Tijela stubova dodatno su ukrašena uglovnim stupićem s bazom i kapitelom. U tjemenu portalnoga luka kameni je reljef anđela. Gornje zone pročelja najočitije pokazuju brojne promjene otvora i prezidavanje zidnoga plašta. Na tom se pročelju nalazio i kameni reljef lava sv. Marka (sl. 8).[27] I unutrašnjost kule danas je prilično izmijenjena. Najmanje je preinake pretrpjelo prizemlje gdje je ostao sačuvan zidani

4 Krk – gradska vijećnica (kula gradske straže), južno pročelje
Krk – City hall (city watch tower), south side

svod s kamenim rebrima i zaglavnim kamenom u tjemenu na kojemu je reljef lava sv. Marka. Kroz prizemlje se prije ulazilo u grad, i to zakretanjem pod kutom od devedeset stupnjeva.

Do sada nisu pronađeni dokumenti koji bi iscrpnije pratili zbivanja i pregradnje na kuli. Samo providur Lorenzo Ghisi, u svojem izvještaju od 23. kolovoza 1538. godine, spominje sat na gradskoj kuli,[28] a zna se da je sat bio na vijećnici još godine 1666. i da ga je trebalo popraviti. Kasnije je sat prebačen na zvonik uz katedralu, pa je opet vraćen na trg.[29] Također je sačuvano i pismo iz sredine 18. stoljeća[30] koje općenito govori o utrošku od 32 cekina za obnovu kule iznad gradskih vrata.

KAMPLIN

Prostor južno od katedrale i dalje istočno prema Porti Pisani formiran je još u antičko vrijeme kao velika otvorena poljana. Nakon toga, u vrijeme frankopanske, a posebno kasnije, u vrijeme mletačke uprave tamo se grade i uređuju

26 M. Bradanović klesanje portala na južnome pročelju dovodi u vezu s radionicom koja je potkraj 15. stoljeća djelovala na području Krka i na Cresu, okupljenu oko majstora Franje. Također iznosi da su portali južnoga i istočnoga pročelja kule jednako oblikovani, što bi išlo u prilog činjenici da je cijelo prizemlje kule nastalo istodobno, dok je ostatak istočnoga pročelja podignut naknadno. Bradanović, M. (2008.): nav. dj.: 174.

27 Reljef je uklonjen u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, zatim ga je ponovno vratila talijanska uprava 1941., a 1947. godine iznova je skinut. Vassili, G. (1934.): nav. dj.: 3-4., Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 197., Fiorentin, A. M. (2001.): nav. dj.: 239., Bradanović, M. (2008.): nav. dj.: 174.

28 Ljubić, S. (1876.-1880.), nav. dj.: sv. 2: 144-146.

29 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 197.

30 Vidi arhivski prilog 4.

5 Oltarna pala glavnog oltara crkve na Košljunu detalj (foto: E. Šurina)
Altarpiece of the main altar of the church in Košljun, detail (photo: E. Šurina)

objekti od javnog značaja.[31] Te se građevine mogu prepoznati i na već spomenutoj slici grada Krka iz prve polovice 16. stoljeća (sl. 9). Uz biskupski dvor smješten južno od katedrale, više prema istoku, odnosno prostoru koji je zauzimao sklop javne palače, vidi se stari kaštel, zatim trijem sa stupovima te još jedna visoka zgrada između toga trijema i kaštela. Na toj visokoj zgradi naslikan je crveni lav sv. Marka, kakav je i na tornju iznad glavnih gradskih vrata u zapadnome dijelu grada. Na kraju, uz same zidine i istočna gradska vrata, vidi se još jedna zgrada, Providurova palača.

PROVIDUROVA PALAČA

Javna palača u Krku, poznatija kao Providurova,[32] građena je nakon dolaska mletačke vlasti u Krk, potkraj 15. stoljeća. Nažalost, srušena je otprilike početkom 19. stoljeća. Spominju je tek rijetki arhivski dokumenti. Jedan spis, datiran 3. ožujka 1662., sastavljen je prema troškovniku koji je odobrio providur Andrea Corner.[33] Vidljivo je da su tada izvedeni tek neki manji radovi. Navedeni troškovi od ukupno 95,6 cekina uključili su plaće majstorima, zamjenu prozorskih okvira, radove na balatoriju, nabavu potrebnog materijala, čavala, neke popravke u kuhinji, u sobi za primanje, u sobi koja se nalazi uz kuhinju, na stubištu i sl. Još dva dokumenta iz druge polovice 17. stoljeća svjedoče o vrlo lošemu stanju palače i nužnosti određenih popravaka.[34] U prvome se (sl. 10) traži 476 novčića za popravke, a palača se opisuje kao ruševna *(il stato rovinoso)*, dok se u drugom za palaču navodi il mal stato. Palača je tada bila bez prozora i trebala je hitnu obnovu. Godine 1681., osim dijela namijenjena stanovanju, hitne su popravke trebala i skladišta javnog streljiva koja su prokišnjavala.[35]

Početkom 18. stoljeća u radovima na javnoj palači, kaštelu i utvrdi sv. Marka, kao proto, zidar i tesar, bio je uključen Aurelio Baldossini kojega krčki providur hvali kao predanoga svojem poslu i uvijek spremnog na ispunjavanje

31 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 197-255., Bradanović, M. (2004.): nav. dj.: 248-249., Bradanović, M. (2007.): nav. dj.: sv. 2: 16.

32 Na Krku je za javnu palaču bio uobičajen naziv providurova, a ne kneževa ili javna palača, vjerojatno zato što je nakon dolaska mletačke uprave još uvijek tamo boravio i posljednji frankopanski knez Zuane. Kneževi iz obitelji Frankopana koji su prije upravljali otokom i gradom imali su dakako svoju, kneževu palaču tijekom srednjeg vijeka. Palača koju je sagradila Venecija dobila je tako ime *Providurova* naglašavajući time razliku između nje i sjedišta bivših upravitelja gradom i otokom. Više o posljednjemu krčkom knezu u: Klaić, V. (1901.): nav. dj. i Solitro, V. (1989.): *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, Split: 19-86.

33 Vidi arhivski prilog 5.

34 Vidi arhivske priloge 6 i 7.

35 Vidi arhivski prilog 8.

6 Krk – trg Vela placa i istočno pročelje gradske vijećnice (kule gradske straže)

Krk – the Vela placa square and east facade of the city hall (city guard tower)

7 Krk – gradska vijećnica (kula gradske straže), detalj sata

Krk – City Hall (city watch tower), detail of the clock

8 Krk – gradska vijećnica, (kula gradske straže) detalj, stanje 1925. (fotodokumentacija Konzervatorskog odjela u Rijeci, foto: Horvat)

Krk – City Hall (city watch tower) detail, status 1925 (photo documentation of the Conservation Department in Rijeka, photo: Horvat)

danih mu zadaća.[36] Nakon toga se 24. veljače 1724. spominje i trošak za uređenje sobe za primanja koja je tada bila u iznimno lošemu stanju.[37] Također je poznato da je na Krku 1740. godine bio inženjer Francesco Melchiori koji je imao zadatak pregledati stanje javne palače. On je sastavio troškovnik za hitnu i nužnu obnovu cisterne i velike dvorane u iznosu od 1 583 cekina te je o tome izvijestio generalnog providura Cavallija.[38]

Iz popisa inventara palače, sastavljena 1759. godine prigodom primopredaje vlasti između providura Iseppa Marie Veniera i njegova nasljednika Giacoma Bragadina,[39] saznajemo neke pojedinosti o unutrašnjem rasporedu Providurove palače, a nabrojene su redom: dvorana, soba za primanja, soba za dnevni boravak, još dvije sobe, kapela, kuhinja, konoba, skladišta, staja, balkon nad morem, terasa, vrt i dva dvorišta (jedno se dvorište naziva *del sbiro*). Da je u palači bila kapela svjedoči nam i vizitacija Pietra Bemba iz 16. stoljeća (sl. 11).[40] On je zapisao da je u kapeli, koja nije posvećena, bila „dosta dobra" oltarna pala, smještena na dva kamena potpornja, s dva svijećnjaka i pozlaćenim palijem, ali bez ručnika. Za služenje mise nije bilo redovitog službenika, već se misa služila prema odluci mletačkog upravitelja, iako su ranije kapelani za to bili isplaćivani, i to u iznosu do 12 dukata godišnje. U unutrašnjosti kapele primijećena je šteta od vodenih nanosa, pa je valjalo popraviti

36 Vidi arhivski prilog 9.

37 Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Collegio, Relazioni, busta 69. *Polizze di spese Estrordinarie per la ricevuta approvazione del Eccelissimo Senato. Camera Fiscal di Veglia. Adi 24 Febraro 1724:„Nota della spesa occorssa per il ristauro della Camera d'audienza, che s'atrovava nell'ultimo esterminio, principiata la medesima restaurarsi prima del alquesto M N.V. Lorenzo Barbaro fu Conte e Capitano di questa Citta d'Arbe, et poscia stabilita et ultimata del N.V. Bonaventura Diedo Conte e Capitano Successivo.. Io Gerolimo Caldana Capo mistro Murer, e merangon affermo la sudetta approvazione con mio giuramento."*

38 Bilić, D. (2010.): *Inženjeri i civilna arhitektura 18. stoljeća u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: 213.

39 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 233.

40 Vidi arhivski prilog 10.

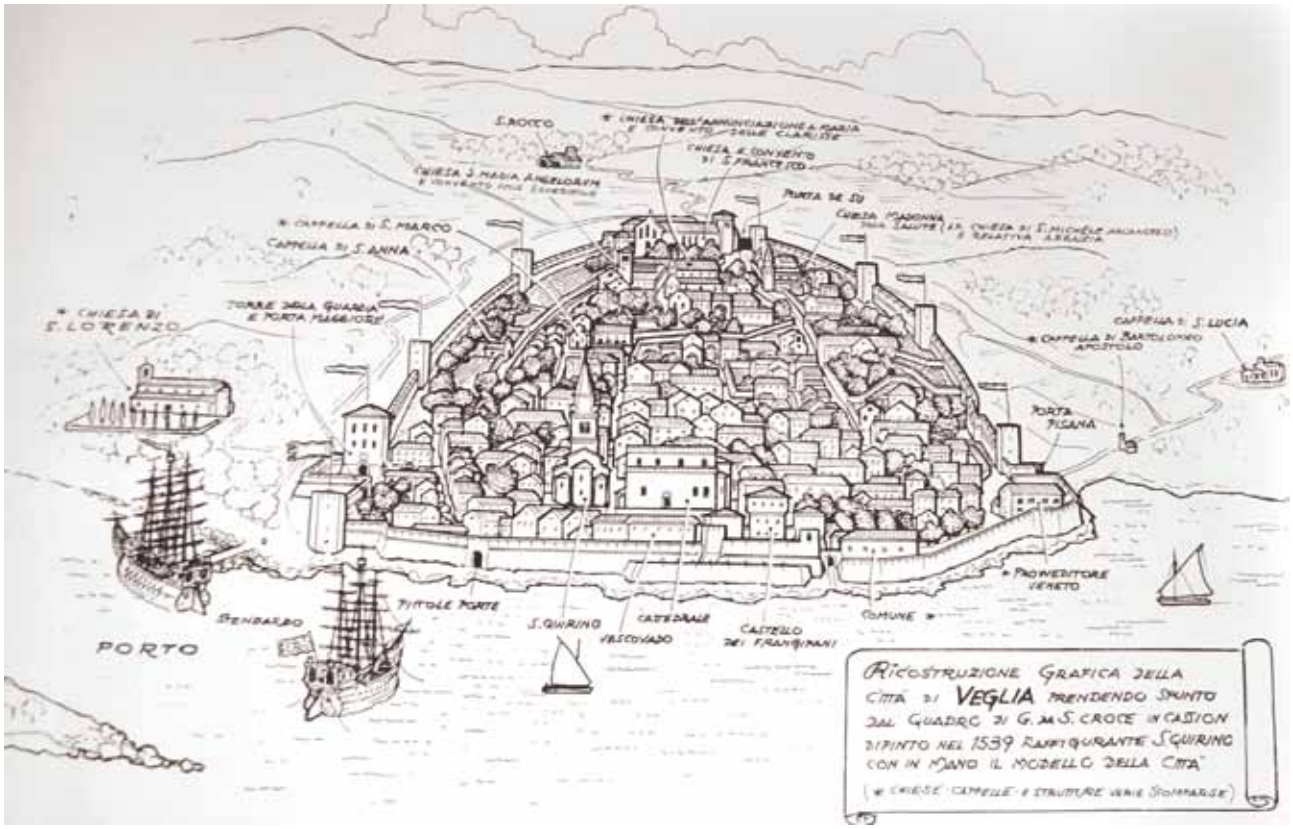

9 Crtež grada Krka prema slici Santa Crocea iz 1995. (C. Ferruccio, Raccolta di disegni della Città di Veglia)
Drawing of the City of Krk after the picture Santa Croce in 1995 (C. Ferruccio, Raccolta di disegni della Città di Veglia)

krov da unutra ne bi više kišilo i da zbog vjetra ne bi padalo vapno s ruševnoga ambona.

Godine 1763., po nalogu generalnog providura, na Krk je došao inženjer Pietro Signoretti koji je trebao izvidjeti mogućnost popravaka na Javnoj palači u Krku i za njih ponovno sastaviti troškovnik.[41] Potkraj 18. stoljeća i Ivan Feretić[42] piše o javnim zgradama podignutima s istočne strane grada, nad samim gradskim zidinama, opisujući njihov smještaj: prvo je, odmah do kaštela, u kojem je bio stan za kamerlenga, bila blagajnička pisarna (*Camera fiscal*), do nje palača za providura, a sasvim istočno, nad samim Pizanskim vratima bio je stan za žbira.[43] S druge strane kaštela, prema zapadu, bio je biskupski dvor. Sve navedene zgrade bile su prema njegovu svjedočenju već u vrlo lošem stanju. I sam krčki providur Gianbattista Pizzamano u svojem izvještaju duždu 1785. godine[44] bilježi da Providurova palača sasvim propada jer nisu izvedeni radovi što ih je mletački Senat odredio 1763. godine.

Kraći opis palače sastavio je i Josip Antun Petris sredinom 19. stoljeća.[45] Iz njegova opisa doznajemo i to da je u jednom od dvorišta palače bila cisterna s dva grla, od kojih je jedno[46] upravo ono danas postavljeno na glavnome gradskom trgu (sl. 12). Naglašava i kako je između

41 Ovi podaci čitaju se u arhivskim dokumentima: ASVe, Senato PTM 607, disp. 32. i ASVe. Senato PTM 608, disp. 56.

42 Ivan Feretić (1769. – 1839.), povjesničar otoka Krka, rodom iz Vrbnika. Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 233., Fiorentin, A.M. (2001.): nav. dj.: 255-256., Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): nav. dj.: 268.

43 Dvorište, koje se u tekstu naziva *del sbiro*, moralo je biti nešto južnije od Pizanskih vrata, gdje je, kako je već spomenuto, bio stan za žbira.

44 Žic Rokov, I. (1971.): 233., Fiorentin, A.M. (2001.): nav. dj.: 255-256.

45 J. A. Petris (1787. – 1868.), autor djela *Nike uspomene starinske*. Prijepis teksta objavljen je u: Gršković, I., Štefanić, V. (1953.): Nike uspomene starinske Josipa Antuna Petrisa (1787-1868), *Zbornik za narodni život i običaje* 37: 81-143, Zagreb: 106. Dio koji se odnosi na Providurovu palaču glasi:„U Kerku pak bijaše jedan skerbnik, kojeg zvahomo providur (*provveditore*); ovi obavljaše sve poslove, koji spadahu u vladanje svitovno: on sudjaše sve pravde s pervum odsudum, jer druga osuda spadaše na generalna providura od dalmacije u zadru, a treta na Viće od deset ili od 40 mudrih u Vnecih. Imijaše providur u Kerku jednog kancelira, kojega mu davaše princip; i ovi bijaše vazda jedan čovik naučan u zakonu. I ovi dva ujedno odsudjivahu svaku pravdu pervom odsudom, ali to nakon dugog protresanja od razlogov jedne i druge strane pravdajuće se po dvima advokatima, koji ustimice protresahu prid providurom razloge jedan jedne a drugi druge strane, i zverh toga protresanje ustnoga (*Disputa verbale*) u harti pismeno zaključenje (*conclusionale*) i protuzaključenje providuru predstaviti imadihu. Ovi providur i kanciler imijahu i jednog pisara u oficiju za njihovu pomoć. Bijaše u Kerku jedan komornik koji kameralsku korist pomnjaše i kesu kamerlasku deržaše. Providur i njegov kancelir i pisar imijahu veliku i prostranu polaču na verhu kuntrade Kamplina koju Kerčani zapustiše i na tloh obališe; u ovoj bijaše jedno dvorišče i dvi gušterne. One ploče kamene s onimi izdubljenimi pismi načertane, koje se nalaze na Veloj Placi pred gradskimi vrati od mora, na ulazku i obgradi pučke gušterne, obstirahu gerlo jedne te gušterne u providuriji. Komornik pak stanovaše u onomu turnu na Kamplinu pokraj biskupije. A imijaše grad Kerk duple zidove med kojimi od ovoga turna do polače providurove bijaše put skorviti, po kojem mogahu ova dva vlastnika, providur i komornik, jedan k drugom hoditi, prez da jih nijedan vidjeti mogaše. Izpod kojeg puta pak nadvoltanoga na zemlji bijahu tamnice za tate i zlodelnike, u kojima i umirali su krivci jer ne imadjahu nijednoga prozora nego vrata; i to tako slobodno mogahu se grobovi, a ne tamnice zvati. Oni obli turen, koji i sad stoji, služaše za mučiti onih koji na iskusih od pregrihe bihu po svidocih obočitovani, a oni tajahu. Providur bijaše vazda jedan vlastelin vnetaški, kojih na jezera bijaše u Vnetcih. Minjaše se svako treto godišće; i zato jer vazda oženjen bijaše sa svom obitelom dohodjaše."

46 O kruni cisterne detaljno: Bradanović, M. (2004.): nav. dj.

10 Dokument od 11. prosinca 1663. DAZd. Spisi generalnih providura. Girolamo Contarini (1662. – 1664.), knjiga I: 201.

Document from December 11, 1663. Croatian State Archives. General proveditore documents. Girolamo Contarini (1662-1664), volume I: 201.

dvostrukih zidina bilo moguće doći iz Providurove palače u pisarnicuu, a ispod tog puta bile su svođene tamnice za zatvorenike.

Ostaci Javne palače srušeni su za vrijeme austrijske uprave, u prvoj polovici 19. stoljeća, a danas je na njezinu mjestu javni park. Recentna arheološka istraživanja potvrdila su postojanje temelja uz same gradske zidine, a sačuvane su i svođene strukture podrumskih prostorija koje su pri formiranju parka samo nasute zemljom.[47] Palača je dakle bila na prostoru današnjega biskupskog vrta i malog parka na Kamplinu, a pisarnica, s kojom je palača bila izravno vezana, bila je na prostoru općinskog parka na Kamplinu, do Kaštela.

Nemamo zabilježen podatak kada je točno napuštena Javna palača, no zanimljivo je spomenuti činjenicu da je i u Krku, kao i u još nekim dalmatinskim gradovima, upravo zbog lošega stanja javnih građevina, unajmljivanje privatnih kuća za potrebe stanovanja javnih dužnosnika bila česta praksa. Čak se i u Veneciji vodila evidencija o isplatama najma za koji se primjerice 1765. godine mjesečno davalo 40 cekina,[48] a o tome 28. prosinca 1800. izvještava i biskup Ivan A. Šintić govoreći da u gradu Krku ima doličnih kuća u kojima su stanovali i providuri i kamerlengo, a to nisu javne, već privatne stambene zgrade.[49] Kako je uz jedan

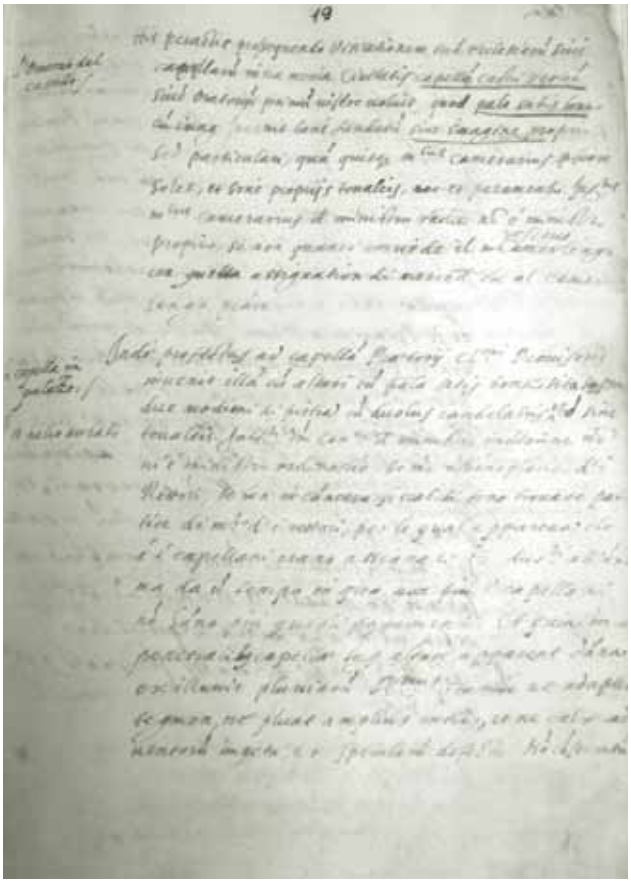

11 Opis kapele u providurovoj palači. HAZU. Kodeksi II c 43, vizitacija Petra Bemba.

Description of the chapel in the proveditore's palace, Croatian Academy of Science and Art, Codices II c 43, visitation of Petar Bemba.

arhivski dokument iz 1795. godine,[50] koji spominje potrebu uklanjanja zidanog mosta između Providurove palače i neke druge građevine, priložen i nacrt (sl. 13) iz kojeg je vidljivo da je palača smještena uz usku gradsku ulicu, možemo zaključiti da je zapravo naznačena privatna kuća koja je u to vrijeme unajmljivana za providura.

ZAKLJUČAK

Javni gradski prostor, trg, karakteriziraju njegove proporcije, širina i duljina, potom građevine koje ga omeđuju, a svakako i gradske komunikacije, ulice, koje ga otvaraju ili ga ostavljaju u zatvorenoj formi, osobitoj za stare trgove,[51] i na kraju uz sve to i insignije, koje ispunjavaju njegovu nutrinu. Sve je to dio individualnog izgleda svakoga pojedinog trga. Glavni gradski trgovi u dalmatinskim upravnim središtima tijekom mletačke uprave uglavnom su različita oblika i uređenja, što, dakako, ovisi i o povijesnim okolnostima

47 Donji dio vanjskih zidina sačuvan je u podzidu parka prema moru, a unutarnji je zid porušen do razine niskog parapeta. U obzidanom prostoru istočno od parka, gdje je danas biskupski vrt, valja tražiti ostatke Providurove palače. Na sjevernom licu zida naziru se tragovi neuglednih otvora u građi zida, dok su na južnim zidinama sačuvane barokno profilirane konzole i renesansno profilirana vrata jednoga malog balkona, što čini stambenu adaptaciju zatečene fortifikacije jugoistočnog tornja. Bradanović, M. (2004.): nav. dj.: 248-249., Bradanović, M. (2007.): nav. dj.: sv. 2: 16.

48 ASVe. Savio Cassier, busta 640. Somario delli Ristauri delli Palazzi Pubblici. *Notizia delle Rappresentanze Pubbliche alle quali corrisponde l'Affito: „… Veglia – Al Provveditor General in Dalmazia – In ordine a Ducale 11 Aprile 1765 – Moneta di Venezia al mese Z 40.-..“*

49 Žic Rokov, I. (1971.): nav. dj.: 234.

50 ASVe, Rason Vecchie, busta 196. i ASVe, Rason Vecchie, busta 196. disp. 833. bis.

51 Camillo Sitte, pišući o razvoju i tipologiji trgova općenito, iznosi nekoliko pretpostavki prema kojima je javni trg ogledalo samog grada, a u skladu s tim je uređen i njegov prostor i zgrade koje ga okružuju. Sitte, C. (2010.): *Gradogradnja – prema umjetničkim načelima*, Zagreb.

12 Krk – kruna cisterne iz providurove palače, danas na Veloj placi
Krk – crown of the cistern from the proveditore's palace, today on Vela placa

u kojima su formirani.[52] Neki od njih, poput trga u Osoru, do danas su zadržali svoju prvotnu srednjovjekovnu formu, a neki pak u najvećem dijelu pokazuju odlike uređenja tijekom prvih dvaju stoljeća mletačke uprave. Značajno uređenje i preoblikovanje u 15. i 16. stoljeću doživjeli su, uz krčki, i trogirski glavni gradski trg, zatim trg u Šibeniku, a u tom su razdoblju formirana i nova gradska središta Paga i Cresa. Nije nevažna ni činjenica da je renesansni javni centar grada Krka, a tako i primjerice grada Trogira, zadržan na prostoru nekadašnjega rimskog foruma, što svjedoči o zadržavanju važnosti nekog mjesta u svijesti građana i poštovanja utjecaja i simbolike koju takav prostor sa sobom nosi. Krčki se trg izdvaja i po svojemu karakterističnom smještaju uz gradske zidine, što prepoznajemo još i u Korčuli[53], gdje se javni trg također nalazi uz glavna gradska vrata i primjer je civilnoga središta grada, jasno odijeljena od sakralnog centra.

Na kraju još jednom valja naglasiti i ulogu mletačkog providura Antonija Vinciguerre prema čijim se odredbama glavni trg u Krku i uređivao. Dokument kojim je zabilježio svoje nakane jedinstveni je sačuvani pisani primjer kojim se regulira neki urbanistički zahvat početkom mletačke uprave u Dalmaciji. Još i tijekom 16. stoljeća vidljivo je da su mletački upravitelji u Krku (primjerice Angelo Gradenigo ili pak Andrea Bondumier) donekle držali do izgleda grada i održavanja javnih zdanja. S druge strane, odnos mletačkih vlasti prema građevinama koje su bile u funkciji uprave, administracije i sudstva, odnosno Javnoj loži, Vijećnici i sklopu u jugoistočnom dijelu grada koji je obuhvatio Kaštel, Općinsku pisarnu i Providurovu palaču, o kojem saznajemo iz nekolicine arhivskih spisa datiranih u 17. i 18. stoljeće, pokazuje izrazitu nebrigu i nemar prema upravnome sjedištu otoka Krka. Te su građevine polako propadale, a nakon završetka vladavine Mletačke Republike neke od njih bile su u toliko lošem stanju da su nakon toga ubrzo i srušene.

52 Razvojem gradskih komuna vrlo često prvotna monocentrična struktura s jednim središnjim prostorom prerasta u bicentričnu, gdje su jasno odvojene funkcije: sakralna s crkvenim trgom i svjetovna s gradskom vijećnicom. U gradovima s policentričnom genezom polaritet se dijeli na svjetovnu i crkvenu sferu pa takve aglomeracije imaju dva, a katkada i više središnjih trgova, koji su, međutim, uvijek međusobno čvrsto povezani. Milić, B. (1995.): *Razvoj grada kroz stoljeća II. - Srednji vijek*, Zagreb: 176.

53 Korčulanski komunalni trg smješten je odmah uz kopnena gradska vrata. Iako je, kako je već spomenuto, uređen tijekom 16. i 17. stoljeća, on je u svojoj osnovnoj formi zadržao odlike srednjovjekovnog trga, čvrsto povezanog glavnom gradskom ulicom sa sakralnim centrom grada, trgom ispred korčulanske katedrale. Fisković, C. (1999.): Za urbanističku cjelinu Korčule, u: *Ornamente od svijeta, famoza Korčulo (na putu sagledavanja urbanističke cjeline Korčule)*: 19-32, Zagreb: 20.; Ivančević, R. (2000.): Interpretacija i valorizacija ulične mreže i trgova Korčule, *Godišnjak grada Korčule* V: 21-29, Korčula: 22-23.; Nikšić, G. (2000.): Korčula: urbanističke stege i graditeljska snalažljivost, *Godišnjak grada Korčule* 5: 3-20, Korčula: 6.

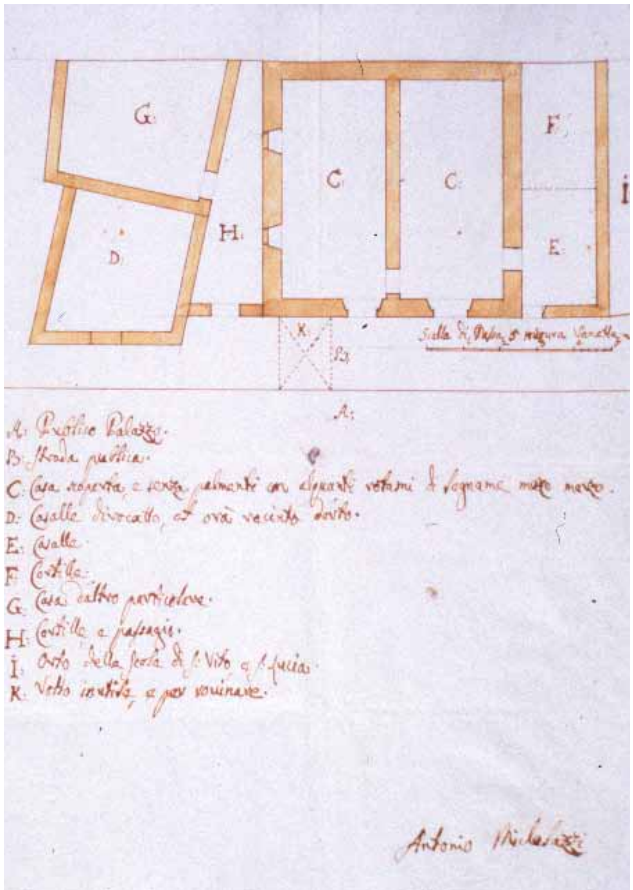

13 Nacrt na kojem je naznačen položaj javne palače u Krku 1795. godine. ASVe, Rason Vecchie, busta 196. disp. 833. bis.

Plan on which the position of the public palace in Krk in 1795 is marked. ASV, Rason Vecchie, busta 196. Disp. 833.bis

LITERATURA

Benyovsky, I. (1997.): Trogirski trg u razvijenom srednjem vijeku, *Povijesni prilozi* 16: 11-33, Zagreb

Benyovsky, I. (2005.): Gospodarska topografija Trogira u srednjem vijeku, *Povijesni*

prilozi 28: 23-44, Zagreb

Bilić, D. (2010.): *Inženjeri i civilna arhitektura 18. stoljeća u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji,*

doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Bolonić, M., Žic Rokov, I. (2002.): *Otok Krk kroz vjekove,* Zagreb

Borić, L. (2002.): *Arhitektura i urbanizam grada Cresa od 1450.-1610. godine,* magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Bradanović, M. (2004.): Šesterostrana kruna cisterne krčkog providura Angela Gradeniga, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 40: 239-254, Split

Bradanović, M. (2007.): *Arhitektura i urbanizam renesanse na otoku Krku (knjiga I i II),* doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar

Bradanović, M. (2008.): Prvi krčki renesansni klesari, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske, Zbornik Dana Cvita Fiskovića* II: 167-182, Zagreb

Brusić, V. (1934.): Zvonik i ponutrica crkve sv. Marije na Košljunu, *Bogoslovska smotra* vol. 12: 294-301, Zagreb

Cubich, G. (1874.): *Notizie naturali e storiche sull'isola di Veglia,* Trieste

Fiorentin, A.M. (2001.): *Krk – splendidissima civitas Curictarum,* Rijeka

Fisković, C. (1999.): Za urbanističku cjelinu Korčule, u: *Ornamente od svijeta, famoza Korčulo (na putu sagledavanja urbanističke cjeline Korčule):* 19-32, Zagreb

Gršković, I., Štefanić, V. (1953.): Nike uspomene starinske Josipa Antuna Petrisa (1787-1868), *Zbornik za narodni život i običaje* 37: 81-143, Zagreb

Ivančević, R. (2000.): Interpretacija i valorizacija ulične mreže i trgova Korčule, *Godišnjak grada Korčule* V: 21-29, Korčula

Klaić, V. (1901.): *Krčki knezovi Frankapani,* Zagreb

Ljubić, S. (1876. – 1880.): *Commissiones et relationes Venetae,* sv. 1-3, Zagreb

Majer Jurišić, K. (2012.): *Javne palače u Dalmaciji u vrijeme mletačke uprave,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Mayhew, T. (2008.): *Krčka komuna u doba Lepantske bitke 1571. godine,* Krk

Milić, B. (1995.): *Razvoj grada kroz stoljeća II. – Srednji vijek,* Zagreb

Nikšić, G. (2000.): Korčula: urbanističke stege i graditeljska snalažljivost, *Godišnjak grada Korčule* 5: 3-20, Korčula

Sitte, C. (2010.): *Gradogradnja – prema umjetničkim načelima,* Zagreb

Solitro, V. (1989.): *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji,* Split

*Statuto della città di Veglia, objavio Vassillich, G. (1885.): *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria,* volume I, fasc 1 i 2: 51-129, Parenzo

Vassili, G. (1934.): La storia della città di Veglia nei suoi momenti principali, *Archivio storico per la Dalmazia* vol. XVI, XII, Roma

Zelić, D. (1995.): Gradski statut kao izvor za povijest urbanog razvoja Šibenika, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 19: 36-51, Zagreb

Žic Rokov, I. (1971.): Gradske zidine i ulice u Krku, *Krčki zbornik* 2: 179-255, Krk

Arhivski prilozi

ARHIVSKI PRILOG 1.

Arhiv HAZU. Kodeksi II b 130: 87-89.

… Ordine delle fabriche della Città. Prima sono obligati li Comuni di fuori mandar vinti huomini a lavorar per otto giorni alla volta a quelli che toccarano, cioè quattro huomini per Castello; et fornitto il detto tempo, et il numero loro integro, come si vede per l'estimo et t?nse particolar conto per li Sindici, all'hora comintiano a lavorar quelli della terra altro tanto tempo quanto l'Isola à huomini n.o vinti al giorno (zorno, d.)
Et se qualche tristo della Terra volesse dir, che le opere si dovessero far per il numero delli huomini, considerato che in Veglia è manco n.o che nell'Isola, Si risponde prima; che Veglesani hanno più obligo alla loro Città, che quelli dell'Isola Secondo Lusco: che quelli dell'Isolani vengono molti miglia lontano a lavorar con grande incomodo otto giorni, a loro spese, et su l'hostaria, et li Veglesani lavorano ogni 15 giorni una volta andando a disnar et a cena e a dormir a casa propria; Terzo luoco: che l'Isolani lavorano l'estade, quando li giorni sono il dopio più longhi; et li Veglesani vengono a lavorar l'inverno, che li giorni sono brevi, et impediscono men le fatti che della campagna.-
La prima fabrica è quella delle mure della piazza con il suo Turione, nel qual sarà due porte /sù/, l'una à mezo detto Turione sopra la piazza, et altra contro esso Turione verso la marina. Le qual Porte sarano de piedi 9 larghe et 15 alte, overo più, secondo la gra (gratia) dell'occhio; dalla parte della Torre di Barbuglia fino quanto dura la longhezza della lozza, et il spatio della Cale, qual è da drio /dietro/ dove è il Pozale Bottesin, se chiude la Piazza, con la Camera de pegni, con le fazze in maestà sopra la Piazza, et app.o la lozza davanti, dove sono le mure della terre /torre/, mettendole in Collone, et chiudendole di muro dalla parte di tramontana.
All'incontro verso ostro, app.o (appreso) la Casa del Sign. Giacomo da Perosa, se fara la lozza (loggia) per la guardia de soldati. Et nel Torrion sopra la porta grande etiam sara alogiamento perfetto.-
Li danari deputati a detta fabrica sono notati in Camera nel libro della fabrica.
Il molo si mettera all'incanto a che /chi/ el farà per manco pretio; et se vol far più longo nell'aqua che sia possibile, et largo piedi 25 in 30; la due parti scoperte da siroco ?a no di pietra de letto grande, et la minor di piedi n.o 4, et ben inca?enate. L'altra parte di dentro del mandrachio può farsi de pietre picole; et habbia quattro collone per ligar li Navillÿ, et sia alto tre piedi di comun dell'aqua.
La spesa per lo mollo se farà della colta universale dell'Isola, secondo il novo estimo, intrando in detta colta: Case et possesioni desagnade come di cosa neccessaria alla pubblica comodità dell'Isola; la qual colta non tocca un bezzo per ducato.
La fontana, bisogna per lo taglia pietra tagliar tanto del sasso, che la si scopia /scopra?/ tutta libera ridrisandola in forma de vaso, con un volto di sopra et dal detto vaso si tirra l'aqua a razo il fonte, dove si faccia un altro vaso tondo, simile alla fontana della marina; et si possa nettar getando l'aqua nel vaso dove la corse alla marina. Et intorno alla detta fontana sia fatto un muro tondo fino alla fontana di sopra et ponasi la scalla del ladi /sù/ della terra, che mette dentro la fontana per la porta nel volto fatto in esso muro; et intorno al pian della terra si faccia un banchetto di pietra, nella grosezza del muro, con la sponda cornizzata; et un scalino sotto al banchetto al pian del terreno; et siano pianti quattro arbori d'ombra, et che la fontana resti in mezzo.
Item le spese per la detta fontana si farà delli danari che sono in mano delli Debitori del fontico. La rason delli quali sono in mano di S. Giacomo Cragia; et lui ha da dispensar detti danari et tener bon conto.
Il Borgo si ha à conseguir secondo il disegno principiato; pagano quelli delle case all?Abbatia L. 2 per passo di terra di longezza tanti.
Per comodita della fabrica è da far la Calcara dietro la Capella di S. Lorenzo dell'Altar grande. In quel luoco ove è la Berlina, anticamente era un Pallo, al quale si ligana gli anemati trovati in danno, et è il luoco della Giustitia, per tanto si potria ornar quel louco con un basamento in due ovvero tre gradi sopra il qual sia posta la Collona, che è fuori della Chiesa, con un S. Marco di sopra, et quattro anelli di ferri imbiombati al primo grado da quattro venti, per ligar li anelli…

ARHIVSKI PRILOG 2.

HAZU. Kodeksi II c 43, vizitacija Pietra Bemba: 32-33.

Santo Antonio
Ad capellam Sancti Antonii in Plathea magna invenit altare cum vetustissima palla, et capellam annexam canonicatui defuncti patris Nicolai Cotesini. Interrogatus rector de fundatione respondit antiquitus fundatam fuisse, de dote respondit: L'hà alcuni casali nella città in contrada di (...) (...) tenuti per la heredita del quondam Antonio Lampunte paga (...) 24. Item una vigna in contrada (...). Per notam tabulae et per signa ecclesia est consecrata, et altare, et questa capella hà una fradaia, la qual la fà uffitiar da padre Bernardin Bracovich con soldi 10 all'anno, et carico di dir una messa all'anno.
His habitis commissit renovari tabulam palam cum imaginibus sanctorum, quod hunc transferrentur, quod tegmen adaptetur, et fiat ianua lignea, specula adaptet, et pavimentum, idque impensis interesse habentium in hac ecclesia.

ARHIVSKI PRILOG 3.

HAZU. Kodeksi II c 43, vizitacija Pietra Bemba: 21.

Luca
Altare alterum sub titulo sancti Lucae. Interrogati domini canonici de fundatione responderunt: Questo altar con una capella era in piazza, et così fù transferito in questa chiesia, et la camera fiscal paga à padre Francesco (...) capellano soldi 8. Interrogati de consecratione responderunt nescire, sed inventum fuit consecratum, cuius reliquias (...) iussit amoveri.

ARHIVSKI PRILOG 4.

DAZd. Spisi generalnih providura. Marin Antonio Cavalli (1738.-1741.), knjiga IV: 413.

Ristauri nel Palazzo e Turrion in Veglia
Un anuito alla spesa di 45 Cecchini per il ristauro del Palazzo del D. H. Castellano, e Camerlengo di Veglia e di Cecchini 32 nelle altre di primo settembre Cen.te per il Turion sopra la Porta de la Città.
All'una e all'altra esiggenza sarà data pronta mano et adempim.to alla volontà Pubblica qualan da questa mi siano fatte tenere l'una, e l'altra delle decretate sume senza l'arivo delle quali non è possibile esseguirsi l'opera.
Il Capitano Co. Federico Loando, che Cuopre una di queste Compagne del Reggimento Grimaldi, e che da quando sono alla Carica egli non si è veduto in Prov.to, m'ha fatto tenere l'inserta Supplica di renuncia della Compagnia stessa coi motivi, di cui La giustifica e La rende coonestata.
Prima di admetterla io La rassegno ai riflessi di una oferta, per dipendere da suoi sovrani arbitrij.
Spedisco il Pubblico Caichio ad implorare i necessarij Suffraggi delle paghe a queste milizie, e serventi per il corrente e ventuno mese, e li Spero da quei Clementissimi rifflessi con i quali sono state fin'ora riguardate ed soccorse l'esiggenze di queste Pme.te. Dal Canto mio sarà prestata la dovuta esatta osservanza alle preferizioni Sovrane venerate nelle ducali di 28 luglio, che relativamente alle Pubbliche deliberazioni di 30 Luglio dell'ano decorso voglino di trè in trè mesi trasmesso al mag.to Eccmo all'armar le neccessarie distinte respettive note de Condanati, e corrette le mancanze, e trasgressioni tutte che vengono abitate. Gratia Zara 17 Settembre 1740. No. 124.-

ARHIVSKI PRILOG 5.

DAZd. Spisi generalnih providura. Andrea Corner (1660.-1662.), knjiga II: 512-513.

Lavori fatti al Palazzo pubblico in Veglia
Poliza de Contieri de Palazo di Veglia
Arti in nob.o
?54
Per tanti spesi infar faro uno balcon da novo essendo robe nella camera di N. ??…Z 5.
Per due bole per la d'finestro …Z 2.15 –
Per chiodi per la detta …Z -.10 –
Fatura al mistro ….Z 1.-
2 decembre
Per Chiodi da ficaro ll. hano che L. da la corda N.o 4 … Z -.15—
Per chiodi N.o orto da metere nelli Canaleti nel Cas?elo per li pezi di Altigliaria .. Z -.12-
30 decembre
Per Spesi infaro aconti arof. Chiave dalle porte delle Cistio? … Z 1.10
Per tanti contadi alli mistri che ano Sano ? nel metero ll. hano sula tore
Per tavola corda gornadi una a 2 homini … Z 4.—
22 Gion.o
Per passa cinque corda da metero allo Carpana del palazo ….Z 2.—
12 febbraio

54 Oznakom upitnika u prijepisima arhivskih dokumenata bilježe se nečitka slova ili nejasni dijelovi teksta.

Per due gornade fate da mistro Fefe et Il. Fyliolo per contiar laPaladorian sop.to
la carte per metero sceso uno hano nono a sue spese dot?a due homini …Z 8.—
Per chiodi eferam.ta per la d.to Caladora …Z 3.—
4 maggio
Per tanti contadi alli Cari che ha condoto P. legni per Lacomod.to dela balad.ero che li
Tira suso logar in palazo …Z 2.—
8 detto
Per tanti dati al mistro che a fato la balad.ero cisue a Lanoiato gornade 3 al 4 il?? ..Z 12—
Per chiodi per la Paladoro che si tira suso laguro …Z –2—
9 detto
Per Cada per tinaro luso laguro passa so io anzio Vo. passo …Z 5—
2 detto
Per avero fato contiar veri? ??o ha la Camera del audienza a quel che d.me Ill.? …Z 3.—
Per Chiodi da Canal ?.o 8 et L. scuri del perolo che a Caserati ?oso et anco uno
della Camera di Ill. ?? soldi 8 et di più per chiodi da un soleo lunodi 19 per le banche
Da pntego in tuto …Z 2.5—

Segue …Z 56.10
Per la adietro soma …Z 56.10
12 maggio
Per fatura del mistro di meza gornada …Z -1.10
Per bole due per detta finestra …Z 1.—
Per faro acomodare la Chiavi dela Citta ud altroVostro …Z .10—
Per havere fato faro due balconi alla Camara permezo la Chiesa …Z 3.—
Cioe in sola No 8 24 chiodi da Canal No 10 o 21 pertoele? 3 ?i.16
285
Fatura a 2 homini 24 in tuto …Z 10.15
Per faro acomodar le tavole de ?? …Z 4.10
Per acomodar il Paladoro apreso la Cusina Chio di gdie
Picoli 22. in ? si 2 Z 1. infatura al mistro 23 in tuto …Z 7.—
Per farfaro ? balcon non alla Cucina cioe in bole No 3
21.10 Chio di No.o 50 – gia fattura 21.ci in tuto …Z 3.10
Per faro acomodar La Chiave dele prigion …Z 2.10
Per faro acomodar la scala che va in Camera cio un bole
No.o L Z 3 co?isdi so.o 150 Li. In infatura 23 in tuto …Z 7.10

…Z 95: -6
Noi Andrea Corner ? Dep.do di Venetia ??
Provveditore Generale in Dalmatia et Albania
Veduto da noi le oltra scrite spese fate dall Ill.mo T. ?? Tieplo Provveditore di Veglia nel
Contiero di quel pubblico palazo arsendenti alla soma di Z nonanta cinque y 6 ben
considerate le sudette con la autorita dell ? nostro l'abiamo aprobate Comettendo?.o a
ministri di quela Camera fiscale d' elevar boleta per?portaro delle medesimo Ing.
Zara 3 marzo 1662

ARHIVSKI PRILOG 6.

DAZd. Spisi generalnih providura. Girolamo Contarini (1662.-1664.), knjiga I: 201.

Ristauro del Palazzo di Veglia
Atteso il stato rovinoso in cui si attrova il Pubblico Palazzo à Veglia impartibil.mo facoltà all'Illustrissimo s.v? Lucio Balbi Provveditore di quell'Isola di farlo acconciare, e havendone fatto seguir l'effetto, ci fà vedere la polizza della spesa in cio occorra allendente à ?

quattrocento settanta sei soldi doi, qual da Noi considerata in virtù delle p.nti coll'autta del G.lat. Nostro confermiamo et approbiamo in tutte le sue parti la sudetta spesa, commettendo il reg.mo delle p.nti ov'occorre; in quar.t?
Spalato, 11 Decembre 1663

ARHIVSKI PRILOG 7.

DAZd. Spisi generalnih providura. Pietro Valier (1678.-1680.), knjiga I: 74-75.

Per la restauratione del Palazzo, Mura e Torre di Veglia
Nob: et Sap.Vivo Petro Valerio Provveditore nostro Generale in Dalmatia et Albania Alojsius Contareno Dei gratia dux Veneti: Nob: et Sap: Vivo ??? ?? Provveditori Nostro Generali in Dalmatia et Albania fideli dilecto ?? et dilectionis affectum. Nostro Provveditore di Veglia ci rappresenta il mal stato di quel pubblico Palazzo, il colmo cadente, senza finestre, et il bisogno di restauratione, che tengono le torri del castello muraglie della Città, e povre d'essa prive di cadenazzi et alovo asserendosi hano pure dato al Pr?? nostro di ??. Noi però considerando di necessità il dover accorrere a tali acconci avvanti il danno si facci mag:r rimettemo alla nostra prudenza informato che sarete bello stato dell'affare, di da quei ordini, che crederete opportuni, perche resti riparato alli pregiudizij di mag:r bisogno, e si rimedij al male, che ricerca pur premessa; prendendo lumi di quello è stato fatto di cadenazzi seradure e finestre, et alovo, da chi asportate per il dovuto pubblico rissarcimento, et attenderemo qualche aviso.
Date in Nostro Venali Palatio die decima ?ercia Augusti Ind:ne prima M DC LXXVIII
Pietro Antonio Gnatarol?

ARHIVSKI PRILOG 8.

DAZd. Spisi generalnih providura. Girolamo Cornaro (Corner) (1680.-1682.), knjiga

I: 473-474.
? il far aggiustar il Palazzo di Veglia
27 Luglio 1681.
Aloysino Contareno dei Gratia dux Venetiax et Nobili et Sapineti Vivo Hijeronimo Cornelio Provveditori nostro Generali in Dalmatia et Albania. Fideli dilecto salutem, et dilectionis affectum. Il Provveditor di Veggia rappresenta stato di quel Publico Palazzo, che ricerca riparo a comodo non solo dell'habitatione, che per la buona custodia in quelli Magazzeni delle Publiche Munitioni pregiudicate dalle pioggie, che penetrano ne medemi. Ricerca il nostro servitio, che sia supplito al bisogno, acciò vi raccomandiamo di farlo precisamente riconoscere da Periti, e di ordinare anco la restauratione supponendo, che con poca spesa si divertirà il pregiuditio maggiore.
Dato in Nostro Ducali Palatio XXVI Iulij Ind.e ? M.DC.LXXXI
Nobili, et sapientia Vivo Hijeronimo Cornelio Provveditori nostro Generale in Dalmatia et Albania

ARHIVSKI PRILOG 9.

DAZd. Spisi generalnih providura. Alvise Mocenigo (1717.-1720.), knjiga II: 49-50.

Fabbrica del pubblico Palazzo di Veglia, Custetto e forte San Marco
Noi L. Ant.o Trevisan per la la Serenissima Rappresentanza di Wen.? ?? di VVeglia e sua Giurisdizione Comandata à questa Carica la Fabrica del pubblico Palazzo, Cassello di questa Città, e Fortezza di S. Marco della suprema aiutta di S. E. P.r Geti s'impiegò in qualità non solo di Proto, quanto de Mastro marangone, e muradore, Aurellio Baldossini q.m Pietro, et havendo con puntualita habilità, e solecitudine adempito le prop.e incermtenze, a pub.e servitio, e vantaggio, e mostrandosi sempre pronto, in qualunque aleve consimile incontro, in giusta ricompenza di sue Fatiche, et atesa anco la sua altività à poter esser volevole à suplir in tali pub.e premure à tener di quanto fu in simili cosi, con altri praticato.
Decretiamo, e terminiamo, che tale fine in avenire, habbi ad esser per le cause stesse asente da Guardie, a Fationi personali, cosi habbi misa sua durante à godere il solieve delle med.me. Comantando à chi spetta il S. doverlo acciò molestare, ma eseguire il prescrito. In qui fidelis VVeglia li 26 Luglio 1716
Z. Ant.o Trevisan Provv:
Noi
Essendosi Aurelio Baldossini g.m. Pietro impiegato nelle pubbliche Frat.e di VVeglia in Figura e di Prato, e di Marangone, e Muradore come risulta dall'ant.e terminatione dell'Illustrissimo Provveditore di VVeglia e ricercandone con humili supplicazioni l'approbatione della terminazione stessa,

et sua esent.ne delle guardie, con l'auita del getato nostro quella confirmiamo et approviamo con questo ?e, che nelle occorenze di Pubblicche Frat.e debba egli contibuire l'opera sua in vantaggio del Pubblico servitio fu qui?fidi?
Borgo di Sign li 6 Agosto 1716
Alvise Mocenigo ?.??

ARHIVSKI PRILOG 10.

HAZU. Kodeksi II c 43, vizitacija Pietra Bemba: 25.

La capella in palazzo
Inde profectus ad capellam Praetorii clarissimi provisoris. Invenit illam cum altari pala satis bona sita sopra due modioni di pietra cum duobus candelabris et palio aurato, sed sine tovaleis. Interrogati domini canonici de ministro responderunt: Non vi è ministro ordinario, se non à beneplacito d'i rettori, se ben in camera fiscal si sono trovate partite di (...) domini rettori, per le qual appareva che à'i capellani erano assignati 12 ducati all'anno, ma da un tempo in quà i capellani non hanno più questi pagamenti. Et quia in penetralibus capellae super altare apparent danna ex illuvie pluviarum, reverendissimus statuit ut adaptetut tegmen, ne pluat amplius intus, et ne calx cadat ventorum impetu ex specularum defectu. Non consecratum.

Summary

CONSTRUCTION AND MAINTENANCE OF ADMINISTRATIVE BUILDINGS IN KRK FROM THE TIME OF VINCIGUERRA'S RECONSTRUCTION IN 1489 TO THE END OF THE 18TH CENTURY

The paper contains an overview of developments in Krk at the end of the 15th century and expounds on the basis of reinterpretations of previously discovered historical sources as well as of studying and collecting data from hitherto unpublished archive documents the sequence of the construction and development of public spaces and accompanying buildings. It also comments on the status of administrative buildings during Venetian rule in Krk and manner in which they were maintained.

Special emphasis should be placed on the role of the Venetian proveditore Antonio Vinciguerre according to whose provisions the main square in Krk was developed. The document in which he noted his intentions is a unique preserved written example of the regulation of city planning interventions at the beginning of the Venetian administration in Dalmatia. Among Dalmatian examples, the square in Krk stands out by its characteristic position along the main city gate and because it is located in the space of the former Roman forum. This fact testifies to the retaining of the importance of a location in citizens' consciousness and recognition of the impact and symbolism which such spaces carry with them as examples of civic centres of cities that are distinctly separated from sacral centres.

On the other hand, the relation of the Venetian authorities toward the buildings used by the administration and judiciary, namely, public loggia, town hall and complex in the south-east part of town which included the citadel, municipal administrative office and the proveditore's palace of which we are informed from a number of archival documents dating from the 17th and 18th centuries, shows an exceptional indifference and negligence toward the administrative centre of the island of Krk. These buildings have in time deteriorated, and after the end of the rule of the Venetian Republic some of them were in such poor state that they were soon after demolished.

Zlatko Jurić, Dunja Vranešević

Zaštita kulturne baštine u putnim izvješćima Ivana Kukuljevića Sakcinskoga

Zlatko Jurić
Dunja Vranešević
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti
HR – 10 000 Zagreb I. Lučića 3

UDK: 929Kukuljević Sakcinski, I.(093.3):7.025.3
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 10. 2. 2012.

Ključne riječi: Ivan Kukuljević Sakcinski, zaštita kulturne baštine, putopis, Dalmacija, Rudolf Eitelberger
Key words: Ivan Kukuljević Sakcinski, protection of cultural heritage, travelogue, Dalmatia, Rudolf Eitelberger

U radu se prikazuje doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskoga razvoju zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj s naglaskom na njegove konzervatorske opservacije iznesene u objavljenim putnim izvješćima i sličnim radovima nastalima nakon neposrednoga proučavanja stanja spomenika na terenu. S obzirom na to da je Kukuljević bio autodidakt, donosi se usporedba njegova putopisa s putopisom akademski obrazovanoga Rudolfa Eitelbergera koji nastaje u istome razdoblju, te usporedba njegova znanstvenoga djelovanja i djelovanja zagrebačkih antikvara s onim splitskih antikvara Francesca Carrare, Francesca Lanze i Vicka Andrića.

UVOD

Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.-1889.) jedna je od najmarkantnijih osoba hrvatskoga društvenopolitičkog i kulturnog života XIX. stoljeća (sl. 1). Uz političko i književno djelovanje Kukuljević je bogatim znanstvenim radom sudjelovao u postavljanju temelja budućim autonomnim znanstvenim disciplinama poput historiografije, arheologije, etnologije, epigrafije, povijesti umjetnosti i muzeologije.[1] Izuzetno je značajna bila njegova angažiranost u očuvanju različitih starina kojom je pridonio počecima zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj. Kukuljevićeva se konzervatorska djelatnost može sagledati kroz tri oblika djelovanja: prvo, kroz osnivanje i vođenje Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine; drugo, kroz brojna objavljena djela, prije svega putopise i slična izvješća s terena; i treće, kroz praktično djelovanje službenoga konzervatora za Hrvatsku i Slavoniju.

Kukuljević je bio osnivač i predsjednik Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine koje je osnovano[2] 21. travnja 1850. godine, a prestalo s djelovanjem 13. lipnja 1878. kada je iz njega nastalo Hrvatsko arheološko društvo. Društvo se od prvoga dana profiliralo kao organizacija koja se bavila otkrivanjem, sakupljanjem, istraživanjem i očuvanjem kulturne baštine.[3] Pokrenulo je glasilo *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* koje je izlazilo neredovito od 1850. do 1875. godine, a glavni je urednik i autor velike većine objavljenih članaka bio upravo Kukuljević. Časopis je bio osmišljen kao zbornik tekstova raznolike tematike i izvješća o radu Društva (pravila, upitnik s odgovorima, zapisnici sa sjednica, izvješća s terena, popis članova i slično). Jedan se dio objavljenih članaka bavio materijalnom, pokretnom i nepokretnom, ali i nematerijalnom kulturnom baštinom poput različitih narodnih običaja i usmene književnosti. U *Arkivu* je bio predstavljen i upitnik *Pitanja na sve priatelje domaćih starinah i jugoslavenske pověstnice* upućen suradnicima i stanovništvu kojim se nastojalo pokrenuti sustavno evidentiranje svih oblika kulturne baštine u čemu se prepoznaje preteča nikad dovršene umjetničke topografije. Upravo je naglasak djelovanja Društva na sabiranju i inventarizaciji predstavljao bitnu razliku u odnosu na raniju generaciju iliraca jer se

1 Iscrpna biografija Ivana Kukuljevića Sakcinskoga u Smičiklas, T. (1892.): Život i djelo Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, *Rad JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 110-204. Izbor pjesama, drama, putopisa, biografija i govora u: Batušić Batušić, N. (1997): Ivan Kukuljević Sakcinski, u: Ivan Kukuljević Sakcinski : izabrana djela, Stoljeća hrvatske književnosti [prir. Nikola Batušić], Zagreb: Matica hrvatska, 11-37. O djelovanju Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine više vidjeti u: Borošak Marijanović, J. (2007.): Doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskog i „Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine" u očuvanju i znanstvenom utemeljenju istraživanja kulturne baštine, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. 2007. O Kukuljevićevu doprinosu razvoju povijesti umjetnosti kao znanosti više vidjeti u: Mance, I. (2010.): Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika u Hrvatskoj druge polovine 19. stoljeća, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

2 Sastanku su uz Kukuljevića prisustvovali Vjekoslav Babukić, Mijat Sabljar, Mirko Bogović, Nikola Vakanović, Dragutin Rakovec i Ferdo Žerjavić.

3 Kukuljević Sakcinski, I.(i sur.) (1851.): Pravila družtva za Jugoslavensku pověstnicu i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 1, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine, 237.

1 Ivan Kukuljević Sakcinski
(1816.-1889.) (preuzeto iz: Smičiklas, T. (1892.): Život i djelo Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, *Rad JAZU* 110: 110-204, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.)

Ivan Kukuljević Sakcinski (1816-1889)
(taken from: Smičiklas, T. (1892): The Life and Work of Ivan Kukuljević Sakcinski, *Rad JAZU* 110:110-204, Zagreb, Yugoslav Academy of Science and Art)

nastojalo pronaći nepobitne dokaze za pisanje nacionalne povijesti.[4]

Društvo je od osnutka sve predmete doniralo Narodnomu muzeju i sudjelovalo u uređenju zbirki koje su se ubrzano povećavale zahvaljujući radu Kukuljevića, Mijata Sabljara i Ljudevita Vukotinovića. Članovi Društva imenovani su povjerenicima na terenu koji su izvještavali o stanju kulturne baštine i u svojoj službi objedinjavali djelovanje antikvara, povjesničara, arheologa, etnologa, konzervatora i muzealaca.[5] Društvo je u svojem djelovanju objedinjavalo određene značajke povijesnoga društva i muzejske ustanove te je predstavljalo početke organizirane službe zaštite. Pred kraj djelovanja Društva objavljeni su *Naputak kako se imadu iztraživati, sakupljati i čuvati starine u Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji*, s prijedlozima ispravnog načina očuvanja spomenika, i *Promemoria o starinah u Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji, izradjen družtvom za poviest i starine Jugoslavenah u Zagrebu*, kataloški prikaz starina, oboje namijenjeni institucijama državne uprave.[6]

Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina imenovalo je Kukuljevića konzervatorom (1855.-1869.) i dopisnikom (1869.-1889.) za Hrvatsku i Slavoniju čime je zaštita kulturne baštine u sjevernoj Hrvatskoj dobila službeni oblik i izjednačila se s ostalim hrvatskim pokrajinama.[7] Obnove pod Kukuljevićevom nadležnošću prvi su dokumentirani konzervatorski postupci u kontinentalnoj Hrvatskoj, koji nastoje pratiti suvremene europske primjere čime se uklapaju u opću sliku tadašnjega poimanja arhitektonske baštine i načina njezine obnove. Posebno poglavlje u njegovu konzervatorskome djelovanju zauzimaju intervencije na župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Glogovnici (1858.-1860.) i crkve sv. Ane u Donjoj Vrijeski (1858.-1861.). Kukuljevićevi su prijedlozi u restauriranju glogovničke crkve nosili određena obilježja stilskoga restauriranja s čime se Središnje povjerenstvo i član Moritz Löhr nisu slagali. Središnje je povjerenstvo namjeravalo minimalno intervenirati zbog očuvanja postojećeg stanja dok je Kukuljević pokušao crkvi vratiti pretpostavljeni *izvorni*, *gotički izgled*.[8] Kukuljević nije lako odustajao od svojih uvjerenja jer je i nakon dobivenoga mišljenja Središnjega povjerenstva nastavio zagovarati gotizaciju arhitektonske kompozicije crkve što je rezultiralo prigradnjom neogotičkoga zvonika na zapadnom pročelju. Slične je intervencije u *gotičkome stilu* zagovarao pri restauriranju crkve u Donjoj Vrijeski, ali je nedostatak novaca spriječio provedbu.

IZVJEŠĆA S PUTOVANJA 1854. I 1856-1857.

Kukuljević je cijeli život bio strastven istraživač koji je učestalo poduzimao putovanja u svrhu neposrednoga proučavanja kulturne baštine.[9] Najznačajnija je putovanja obavljao u sklopu djelovanja Društva, a služila su kao nenadomjestiva etapa u znanstvenome istraživanju. Osobno se upoznavao s raznim starim građevinama u postojećem prostornom i urbanom okruženju, kao i s različitom knjižnom i arhivskom građom, te je istovremeno širio mrežu suradnika.[10] Putopisna se forma pokazala idealnom za prikazivanje povijesnoumjetničke, arheološke i povijesne baštine.[11] Izvješća s putovanja čitala su se na sjednicama

4 Mance, I. (2010.): nav. dj.: 71.

5 Borošak Marijanović, J. (2007.): nav.dj.: 64.

6 Kukuljević Sakcinski, I.(1875.a): Zaključci družtva glede čuvanja starinah, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 12, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine, 160-165.

7 Jurman-Karaman, D. (1955.): Ivan Kukuljević-Sakcinski: prvi konzervator za Hrvatsku i Slavoniju, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5: Beograd: Publicističko-izdavački zavod „Jugoslavija", 149; Ćorić, F. (2010.): *Carsko i kraljevsko središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina u hrvatskim zemljama: ustroj, zakonodavstvo i djelovanje 1850.-1918.,* doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 85.

8 U teorijskome objašnjenju Kukuljević upotrebljava izraze *stilski primjereno, stilu odgovarajuće, sukladno stilu i odgovarajuće gotičkom stilu.* *Kukuljević Sakcinski 1858.

9 Bogišić, R. (1956.): Stogodišnjica jednog značajnog putovanja po Dalmaciji, Slobodna Dalmacija 3646: 3 Split: Novinsko-izdavačko poduzeće „Slobodna Dalmacija".

10 Mance, I. (2010.): nav.dj.: 158.

11 Ćorić, F. (2010.): nav.dj.: 72.

Društva i redovito objavljivala u *Arkivu*. Kukuljević je pomno zapisivao sve što je zapazio, posebice ako je riječ o građevinama o kojima nije bilo pisanih izvora.[12] U njima se nije ograničio samo na povijesni i povijesnoumjetnički pristup, već se naslućuje i početak konzervatorskoga pristupa prema kulturnoj baštini. U povijesnom je pristupu naglasak bio na predstavljanju pronađene arhivske građe. Povijesnoumjetnički je pristup bio utemeljen na prikazu povijesnoga razvoja i opisu arhitektonske kompozicije starih građevina. Konzervatorski se pristup očituje brigom za očuvanje baštine. Kukuljević je upozoravao na postojeće stanje zapuštenosti starih građevina i neodgovoran odnos lokalnoga stanovništva koji je građevine doveo do takvoga izgleda. Glavni su neprijatelji kulturne baštine upravo bili ljudi koji su svojim neznanjem i indiferentnošću dopuštali njezino propadanje i uništavanje. Iako u tekstu nije nudio svoje prijedloge o načinu obnove, Kukuljević je kroz osuđivanje prenamjene sakralnoga objekta u privatni, odnošenja građevnoga materijala s arheoloških lokaliteta, nevješte obnove ili nepažljivoga postupanja sa spomenikom ipak otkrivao svoju viziju očuvanja. O zaštiti starih građevina trebala bi se podići svijest društva, civilne, vojne i crkvene vlasti, te bi ih se trebalo koristiti u skladu s njihovim karakterom, a pokretna bi se umjetnička djela koja više nemaju svoju funkciju trebala smjestiti u muzej.

Osobito je značajno *Izvjestje o putovanju po Dalmaciji u jeseni godine 1854.* objavljeno 1855. godine nakon dvomjesečnoga putovanja započetog 23. rujna 1854. godine. Glavna mu je namjera na putovanju bila skupiti izvore za povijest hrvatskoga naroda do XII. stoljeća te podatke za budući biografski leksikon umjetnika *Slovnik umjetnikah jugoslavenskih*.[13] Istovremeno je pomno proučavao stare građevine, rukopisna i tiskana djela, slike, skulpture i stari novac te je s puta donio nekoliko stotina umjetnina, kao i obilje građe o hrvatskim umjetnicima. Tijekom putovanja obišao je gradove Rijeku, Bakar, Senj, Zadar, Šibenik, Split, Klis, Omiš s Poljicama te otoke Krk, Rab i Pašman. Na svakome većem zadržavanju navodio je arhive i knjižnice koje grad posjeduje te što se u njima vrijednoga može pronaći. Neizostavno je bilo i pažljivo proučavanje starih građevina i arheoloških lokaliteta. Kukuljevića je pogađala nebriga za stare građevine koje stoje kao svjedoci slavne povijesti hrvatskoga naroda. U izvješću je redovito upozoravao na loše stanje, nemar, indiferentnost, krivu prenamjenu ili nedovoljno poznavanje starih građevina. U Bakru je primijetio crkvu sv. Andrije apostola koja je brigom mjesnoga župnika Vjenceslava Šoića i troškom *bogoljubnih* Bakarana obnovljena nakon što je dugo vremena bila zapuštena i ruševna.[14] Pri posjetu Zadru poimenice je naveo tri srednjovjekovne crkve koje su devastirane tadašnjom namjenom jer se više nisu koristile za bogoslužje. Crkva sv. Donata služila je kao vojno skladište. Unutrašnjost je bila potpuno nedostupna jer je bila krcata drvenim gredama i daskama. U crkvi sv. Nedjelje nalazili su se raskomadani i razbacani ostaci skulptura koji bi se trebali nalaziti u muzeju, a na grobnim su spomenicima spavali prosjaci. Crkva sv. Vida koristila se kao spremište i staja. Kukuljević je postavio retoričko pitanje: *Kolika bi se usluga učinila nauku starinarstva u prve krstjanske umjetnosti, kad bi se ove crkve, ako već na službu božju služiti nemogu, barem toliko u časti držale, da se neoskvrnjene i prazne ostave, te da mogu kad ne za pobožnost a to barem za nauk služiti*.[15] Za restauriranje šibenske katedrale, koje je financiralo Namjesništvo, zaključio je da novi stupovi i kapiteli kojima se planiraju zamijeniti stari oštećeni neće moći prkositi vremenu jer su izrađeni od lošega materijala s kratkim vijekom trajanja,[16] a istovremeno je pohvalio restitucijski projekt za splitsku katedralu pod nadzorom Vicka Andrića kojim se crkva imala vratiti u prvobitno kasnoantičko stanje.[17] Prilikom posjeta Solinu primijetio je da je *manija* za klasičnim spomenicima toliko prevladala da je interes istraživača starina potpuno odvukla od srednjega vijeka i kršćanstva. U Splitu postoji Arheološki muzej u kojem se čuvaju starine iz Solina i koji bi trebalo proširiti, ali za njegovo uređenje nema potrebnih sredstava te (...) *stoji u najvećem neredu u nekih sgradah na obali morskoj, koja priliče više žitnim magazinom, nego li prostorom onakim kakve zahtjeva vriednost onih stvarih što se tamo pobacane nalaze*.[18]

Kukuljevićevo najopsežnije putovanje obavljeno je u jesen i zimu 1856. godine, točnije od 6. rujna 1856. do 5. veljače 1857. godine. Odmah nakon povratka u četvrtome je broju *Arkiva* 1857. godine bilo objavljeno *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine*, a zatim je na temelju putnih bilješki nastao i putopis koji je izdan tek 1873. godine. Razlozi odlaska bili su jednaki, a na petomjesečnome putu obišao je Liku, Hrvatsko primorje, Dalmaciju i otoke, Dubrovnik, ali se zaputio i u inozemstvo te posjetio Kotor, Albaniju, Krf i Italiju. U izvješću se ponegdje ponovno pronalazi Kukuljevićev eksplicitan stav o brizi za stare građevine. Posebno je upozorio na veličanstvene utvrde Vojne krajine koje su većinom ostale u ruševnome stanju zahvaljujući ljudskomu nemaru. Feldmaršal Laval Nugent bio je zaslužan za restauriranje Dubovca, a poglavarstva

12 Mance, I.(2010.): nav.dj.: 178-179.

13 Kukuljević Sakcinski, I. (1855.): Izvjestje o putovanju po Dalmaciji u jeseni godine 1854., *Neven* 17- 18:, Zagreb: Matica ilirska, 261.

14 Isto.

15 Kukuljević Sakcinski, I. (1855.): nav. dj.: 264. Crkva sv. Vida srušena je već 1877, a ona sv. Nedjelje 1891. godine, te su na njihovim mjestima podignute privatne kuće. Novak,V. (1954.): Ivan Kukuljević i Ivan Tkalčić na naučnim istraživanjima u Zadru, *Zadarska revija,* Zadar: Matica hrvatska, 296-297.

16 Kukuljević Sakcinski, I. (1855.): nav. dj.: 267-268.

17 Kukuljević Sakcinski, I.(1855.): nav. dj.: 269; Kečkemet, D. (1993.): *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator, 1793-1866,* Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture; Književni krug, 98-119.

18 Kukuljević Sakcinski, I. (1855.): nav. dj.: 277-278.

za Otočac i Senj.[19] U Vitalju je posjetio vojnu upravu zbog spašavanja ostataka utvrde. U Brinju je burno reagirao na uništenje oslika u župnoj crkvi koje je lokalni župnik (...) *dao radi liepote!* (...) *pomazati krečom*.[20] Detaljno je opisao oštećenje i raspukline na unutrašnjim zidovima i svodu kapele.

Za zapuštenu crkvu sv. Ivana Krstitelja u Rabu smatrao je da bi se mogla popraviti malim troškovima. Analizirao je mozaike na podu koji su na mnogim mjestima bili izvađeni. Čitava je površina bila prekrivena pijeskom i krečom pa se nisu mogli vidjeti ni grobni spomenici. Pritom su razvaljeni starinski, lijepo izrađeni i pozlaćeni drveni oltari iz XIV. i XV. stoljeću. U benediktinskom su samostanu lijepi starinski stupovi iz XII. stoljeća služili za potporu loše drvene konstrukcije.[21] Iz Kukuljevićevih se bilježaka jasno vidi i koliko je bio ogorčen i potresen stanjem u Ninu. U gradu koji je nekada imao pedeset tisuća, sada je bilo jedva osamsto stanovnika. Sve su građevine bile u ruševnom stanju, a njihov je građevni materijal upotrebljen za izgradnju novih zgrada. Svuda su se nalazile hrpe građevnoga materijala s urušenih zgrada, kameni ulomci s natpisima, dijelovi kipova i arhitektonske plastike. Mletačka i turska uprava uništile su sve tragove iz vremena biskupa Grgura i (...) *neustrašeni taj branitelj najsvetije svetinje naroda svoga neima ni grobnog spomenika, a barbarstvo sadašnjega svieta razori i ono malo spomenikah kasnijih biskupah ninskih, što su još prije 20 do 30 godinah u crkvi stojali*.[22] U nekim se crkvama nije obavljalo bogoslužje; crkva sv. Vida zjapila je prazna, a u crkvi se sv. Križa nalazilo skladište sijena za stoku. Kukuljević je naveo cijeli niz primjera gdje su novogradnje građene na vrijednim antičkim i srednjovjekovnim građevinama: *U kući gradjana Piazze, na koje mjestu stajaše prije samostan koludricah, vide se razbacane mnoge glavice od crkvenih stupovah, a na kamenitom i zidanom groblju koludricah stoji u najvećom smradu nečisto blago. – U dvorišću gradjana Vida Balovića nalaze se tragovi rimskoga kupališća s podom o mozaika*.[23] U pojedinim novim zgradama uzidani su vrijedni antički spoliji: *U kući pokojnoga Ante Šimetta uzidan je rimski kamen s kipovi triuh ženah. – U kući Nike Stulića služe za stube dva rimska kamena s napisi na polovicu prelomljenimi, a u zidu uzidani su komadi rimskih stupovah i liepih glavicah*.[24]

U Zadru je primijetio neprimjerenu prenamjenu crkve sv. Vida u kojoj se još prije pedeset godina održavala (...) *služba božja, sada je u njoj stan nečistoga blaga, octa (sirčeta), vina i svakojake ropotarije. U jednom kutu kraj bevande (vino pomješano vodom) leži starinski kameniti kip sv. Vida, a na njemu počiva posuda vinska. Sadašnji gospodar crkve želi ju još više skvariti, budući da ju namjerava za privatnu porabu produžiti i jednu stranu zida porušiti*.[25]

Za pozlaćenu je srebrnu *rukomiju* (posudu za pranje ruku) iz XV. stoljeća koja se nalazila u riznici dubrovačke katedrale izrazio žaljenje jer se svećenici o njoj nisu dovoljno brinuli zbog čega je bila onečišćena i prekrivena voskom, a kip Orlanda uočio je zabačenoga u jednom kutu Kneževa dvora.[26] U Boki kotorskoj vidio je poluruševnu crkvu sv. Nedjelje koju su namjeravali srušiti što ga je potaklo na zaključak kako se tamo nitko nije brinuo o graditeljskom naslijeđu kojim je područje toliko bogato kao malo koja pokrajina u Austrijskome Carstvu.[27]

Da su ovakva putovanja bila iznimno plodonosna, potvrđuje Kukuljevićevo otkriće Višeslavove krstionice (sl. 2) koju je prilikom posjete Veneciji 1853. godine spazio u muzeju mletačkoga vlastelina Teodora Correra te probudio interes hrvatskih znanstvenika koji su je tek u prvoj polovici XX. stoljeća uspjeli vratiti u Hrvatsku.[28] Uz Višeslavovu krstionicu Kukuljević je prvi prikazao i natpis kneza Branimira iz Muća, a značajan je i njegov doprinos otkrivanju Bašćanske ploče.

PUTNE USPOMENE IZ HRVATSKE, DALMACIJE, ALBANIJE, KRFA I ITALIJE, 1873.

Godinama nakon putovanja s kraja 1856. Kukuljević je 1873. godine objavio *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije*, putopis koji predstavlja znatno proširenu i prilagođenu verziju izvješća iz 1857. godine. Budući da je izvješće bilo izdano u glasilu Društva, prije svega je bilo namijenjeno članovima Društva i suradnicima dok su *Putne uspomene* prilagođene širemu čitateljstvu. Razlika je odmah vidljiva u količini teksta: izvješće čini osamdesetak, a putopis stotinu četrdeset stranica. Pišući ga s odmakom, Kukuljević se puno više koristio poznatom znanstvenom literaturom koju je u međuvremenu proučio, a njegova su zapažanja obogaćena povijesnim podacima i zanimljivostima s putovanja. U putopisu je donio opširne opise svih mjesta kroz koja je prošao, osobito umjetničkih djela s kojima se susreo, počevši od arhitektonskih opisa katedrala, privatnih kuća i ruševina burgova, preko analiza likovnih djela, oltarnih pala, fresaka, skulptura, grbova i natpisa, pa sve do prikaza sadržaja gradskih i crkvenih arhiva. Na

19 Kukuljević Sakcinski, I.(1857.): Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine, 306.

20 Isto: 307.

21 Isto: 312-313.

22 Isto: 316-317.

23 Isto: 318.

24 Isto: 319.

25 Isto: 319

26 Isto: 338.

27 Isto: 345.

28 Kukuljević Sakcinski, I. (1854.): Izviestje načelnika družtva g. Ivana Kukuljevića Sakcinskog o svom putovanju u Mletke i u Beč god. 1853., *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 3, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine, 336.
Kukuljević Sakcinski, I. (1857.): nav.dj.: 390-392; Matijević Sokol, M. (1996.): Ivan Kukuljević Sakcinski kao epigrafičar, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin* 8-9: Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, 86.

2 Višeslavova krstionica, prilog četvrtomu broju *Arkiva za povjestnicu jugoslavensku*
(preuzeto iz: Kukuljević Sakcinski, I. (1857.): Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4: 305-392, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.)

Višeslav's baptistery, appendix to the fourth volume of *Arkiva za povjestnicu jugoslavensku*
(taken from: Kukuljević Sakcinski, I. (1857): Report on travels through Dalmatia and Naples and Rome with special emphasis on Slavic literature, art and antiquities, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4: 305-392. Zagreb: Society for Yugoslav History and Antiquities)

tome putovanju arhitektura postaje znatno veći predmet interesa nego u prijašnjim izvješćima što zasigurno ima veze s Kukuljevićevim imenovanjem službenim konzervatorom Središnjega povjerenstva. Uz iscrpnu formalnu analizu umjetnina dodao je podatke o autoru, godini nastanka, natpisima i povijesti pojedine slike, crkve ili mjesta, ukoliko je s njima bio upoznat. Pišući o arhitektonskim djelima, redovito je prikazivao njihov smještaj u prostoru čime je afirmirao i njihovu ambijentalnu vrijednost. Donio je i niz saznanja o trgovini, obrtu i gospodarstvu određenoga područja, opisao običaje, vjerovanja i mentalitet ljudi. Pritom je iskazao vlastite stavove o životu i kulturi drugih ljudi te tako pružio vrijedne podatke o svojemu svjetonazoru. Kao putopisac otkrio je druge, ali i sebe.[29]

Na putu Kukuljević nije zaboravljao upozoriti na nebrigu o kulturnoj baštini pojedinoga područja. U obilasku karlovačkog Dubovca za zapuštenu je kapelu sv. Mihaela zabilježio da su je zaboravili nemarni potomci junaka koji su je nekoć branili od Turaka.[30] Vrlo je oštrim riječima govorio o krivcima za uništavanje graditeljske baštine. Grad Blagaj nije razrušila (...) *tudja ruka neprijateljska, nego maćuhinjska nebrižljivost njemačko-krajiške uprave*,[31] a grad Budački zapustilo je i u konačnici uništilo (...) *krajiško poglavarstvo, a kamenjem od zidova sagradiše častničke kuće i potaracaše javne drumove*.[32] Može se opaziti da neprijatelj baštine ovoga područja nije bila turska uprava, iako se to uobičajeno smatra, već austrijska vojna uprava koja se nije brinula o hrvatskim spomenicima. U Brlogu se nalazio burg na brdašcu koji je donedavno bio čitav, ali je sada bio uništen jer je građevni materijal upotrebljen prilikom izgradnje zgrade za smještaj kapetana. Kukuljević je ponovo zaključio da je austrijska vojna uprava (...) *više razorila i opustošila starih gradjevinskih spomenika u gornjoj Hrvatskoj, negoli Turci i svi ratovi, što su se vodili po našoj zemlji*.[33] Tadašnje ruševno stanje frankopanskoga burga kod Slunja potpuno je neusporedivo s onim kako je prije pedeset ili sto godina izgledao: (...) *jedva bi ga upoznao, osakaćena i ogrebena ljudskom zlovoljnom rukom, a ogrižena i razderana zubom vremena nemila. Potomci silnih knezova krčkih ugnjezdiše tu svoje stanje i gospodstvo za više vjekova, dok im ga lukavost njemačka, pod izlikom sile turske, neugrabi i pod svojom vojničkom upravom nepredade zapuštena i razsuta za stan orlovom, liromišem, zmijam i gušterom*.[34] Poseban je primjer lošega postupanja i neosjetljivosti vojne uprave prema starim građevinama slučaj zadarskoga sv. Donata koji je (...) *u našoj domovini i u čitavom austrijskom carstvu najstarija crkva, nije samo zapuštena, nego po c. kr. eraru drvenimi gredami, podovi, daskami, škrinjami itd. tako izgrdjena, da se njezina slika okom ni shvatiti nemože. Vojnička uprava pretvori ovaj najznamenitiji gradjevni umotvor svega carstva u prosti vojnički magazin, a izvana je crkva tako zanemarena, bršljanom obrašćena i kućama obzidana, da stranac ni razabrati nemože, da li tu kakova crkva stoji*.[35] Crkva je imala sakralnu funkciju do 1798. kada ju je uz godišnju novčanu naknadu preuzela austrijska uprava i pretvorila u vojničko skladište. Tada su oltari, relikvije i ostale dragocjenosti prenesene u katedralu, a unutrašnji je prostor crkve drvenom nosivom konstrukcijom podijeljen na dva kata. Upravo je Kukuljević, zahvaljujući svojoj moći opažanja i upućivanja javnosti na probleme zaštite, bio među prvima koji su upozorili na barbarski odnos prema arhitektonskim

29 Grbić-Jakopović, J. (2002.): Etnoantropološki podaci u Kukuljevićevim putopisima, Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama: zbornik radova znanstveno-stručnih skupova Matice hrvatske 1995.-2000. [ur. Božena Filipan], Varaždinske Toplice: Matica hrvatska, 200-201.

30 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare*, 4.

31 Isto: 7.

32 Isto: 6.

33 Isto: 16.

34 Isto: 7.

35 Isto: 34.

znamenitostima kao što je crkva sv. Donata.[36] Podjednako su bile odgovorne i svjetovna vlast, koja je pristala na prenamjenu u vojno skladište, i crkvena vlast, koja je odustala od sakralne namjene i pristala na materijalnu razmjenu.[37]

Cijelim se putem Kukuljević susretao s brojnim ruševinama burgova i kuća, što ga je posebno žalostilo. Glavni je krivac za razorenu i zanemarenu građevnu baštinu najčešće bilo dugogodišnje ratovanje Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva koje je bilo uzrokom da stanovništvo Raba (...) *spane brojem i bogatstvom, te da mnoge krasne kuće, urešene umotvornimi nakiti, ponositimi grbovi, mramornimi stubami i doksati stoje sada ili zanemarene ili puste*.[38] Sličnu sudbinu *spaljene zemlje* doživio je Nin koji je (...) *imao njegda 16 crkava s velikim brojem žiteljstva. Sada ima grad jedva nješto preko 800 stanovnika, a na mjestu staroga velikoga grada leže skoro same ruševine, odkad su i taj grad Mletčani god. 1571. i 1646. požgali, bojeći se tobož da se Turci u njem ne nastane. Kuće i palače jesu sad razorene, samostani i crkve razsute ili zapušćene, dvostruke ograde oko bivšega grada s tornjevi poluporušene, uresi na zidovih oštećeni i razlomljeni, napisi rimski i srednjega vieka kojekuda razbacani, mnogi služe za stube, za tarac ili za krpež kućnih mirova. Svuda gledaš pustoš, svuda zator i tugu, a medju ruševinom nagaziš često na brabor ili gluvaju, gluhu crnu zmiju, što se u Ninu mjesto ljudih u stare zidine namjestila*.[39]

Prema Kukuljevićevu mišljenju veliki je neprijatelj nerijetko bilo lokalno svećenstvo. Kripta sv. Stošije u Zadru je (...) *urešena starinskim oltarom svete Anastazije, ali od upravitelja crkve tako zanemarena, da Zadranom doista malo na čast služi, što se za svoje najznamenitije umotvore tako malo brinu*.[40] Crkvicu sv. Nikole u Zatonju zapustili su nemarni svećenici, a Zmajevićevo sjemenište u Zadru zadarski nadbiskupi. Uz državnu i vojnu upravu te svećenstvo, Kukuljević je često navodio običan puk kao primjer lošega *skrbnika* za baštinu. S ironičnim prizvukom komentirao je prenamjenu crkvenih građevina u privatne svrhe. Crkvica sv. Vida u Zadru prenamijenjena je (...) *za privatni magazin, isto tako kao i crkvice sv. Nedjele i blažene Gospoje*. (...) *U toj crkvici, u kojoj ima oltar napis od g. 1447. služi ovaj sada za ognjište siromašnih stanara*.[41] Detaljno je opisao i sudbinu benediktinskog samostana na Višnjici kraj Dubrovnika. Jedan je dio bio pretvoren u starački dom, a drugi u gostionicu. Posebno ga je iritiralo što je umjesto redovnika morao gledati (...) *razkalašene vojnike, mjesto skladnoga redovničkoga pojanja uz orgulje slušati urlikanje pijanih veseljaka, mjesto osamljene stolice mudre Minerve, motriti razuzdanost razpaljenih Bakantica, nije baš ni malo ugodno za putnika, koji se odpremio u široki sviet ozbiljnom svrhom, da kupi znanje, da traži pouke. U njegdašnjem blagovalištu, gdje se njegda uz tiho blagovanje čitahu sveti nauci i uspomena mrtvih, uz pojanje psalma, točilo se sada vino i pivo, te simo i tamo skakahu razvraćene služkinje po taktu zapoviedajućih žandara i vojnika austrijskih. Pjevanju i vikanju nebijaše kraja*.[42] Kukuljević je imao decidirano i vrlo negativno mišljenje o prenamjeni crkvenih građevina. Posebno je upozorio da je crkvica sv. Križa u Ninu, (...) *zadužbina Godeslava župana zapušćena, nitko se nebrini za spomenik hrvatske prošlosti. Ali susjedni miešćani hrane u njoj sieno i slamu za svoju marvu*.[43]

Kukuljević je zapazio i lošu obnovu crkvenoga namještaja. Nerijetko je bio nezadovoljan kasnijim intervencijama i smatrao je da su umjetnička djela *pogrđena*. Za oltarnu sliku sv. Pavla Pustinjaka župne crkve sv. Trojstva u Otočcu primijećuje da je pri obnovi pokvarena *novim lošim bojadisanjem*,[44] a za onu sveca od Berganta u crkvi u Sincu da ju je 1846. godine popravio i pokvario Karl Warth. Kapela u Sokolcu imala je u srednjem brodu slike utemeljitelja Bartola i Nikole Frankopana koje (...) *dade surovi njeki župnik krečom pomazati. Isto tako propadoše prozorna stakla sa starimi slikami, te ih zamieniše obična biela stakla. Jedini iz drva umno izrezani oltar Sv. Antuna sačuvan je iz starih vremena, ali bi trebalo da ga poprave*.[45] Kukuljević je negodovao što je nekad oslikana otvorena galerija sv. Stošije u Zadru sada zazidana, a smatrao je i da je obnova pokvarila župnu crkvu u Tugarama.[46] Prema njegovu su mišljenju crkve u Rabu bile izuzetno vrijedne zbog starina, umjetnosti i raznih dragocjenosti u sakristijama. Posebno mjesto pripalo je katedrali u Rabu (...) *premda je i ova od kasnijih popravaka mnogo izkvarena*.[47] U župnoj crkvi u Skradinu Kukuljević je uočio lijepe slike koje su (...) *kao obično po Dalmaciji, nagrdjenih kojekakvimi srebrnimim i medenimi krunicami, medaljami itd. U kapeli sv. Jerolima ima takodjer liepa slika ovoga svetca, ali njegovu krasnu ćelavu glavu nakitiše visokom srebrnom krunom, te mi se ovaj sveti zaštitnik Dalmacije pričinio kao kinezki mandarin, tako ga smiešna čini ta ni njemu ni slici nepripadajuća tornjeva kruna*.[48]

Na ovome putovanju ponovno se susreo i s Bašćanskom pločom koju je prvi put vidio 1851. kada ga je klerik Petar Dorčić upozorio na taj spomenik u crkvi sv. Lucije u

36 Inicijativom austrijskoga povjesničara umjetnosti Rudolfa Eitelbergera 1870. godine Sv. Donat je vraćen u ruke crkvene uprave, ali se u crkvu uselilo vinarsko društvo. Godine 1877. bile su uklonjene drvene pregrade i obavljena prva arheološka istraživanja nakon čega je Sv. Donat korišten kao muzej. Novak, V. (1954.): Ivan Kukuljević i Ivan Tkalčić na naučnim istraživanjima u Zadru, Zadarska revija, Zadar: Matica hrvatska, 296.

37 Isto: 296.

38 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 28.

39 Isto: 41.

40 Isto: 34.

41 Isto: 35.

42 Isto: 86.

43 Isto: 42.

44 Isto: 13.

45 Isto: 17.

46 Isto: 34, 70.

47 Isto: 28.

48 Isto: 49.

Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku.[49] Tada je izvijestio o pronalasku *prastarog glagolskog napisa* koji nije uspio uspješno prepisati jer je kamena ploča bila poprilično oštećena i nagrižena.[50] Kada je Kukuljević ponovno pokušao pročitati (...) *napisano, opet nikud nikamo, jer medju poznatimi glagolskimi pismeni, bijaše njekih nepoznatih, njekih izlizanih ili zamazanih, a njekih krivo izrezanih ili zubom vremena izgrebenih. Tekar kasnije nagadjah iz pisma da će biti napis iz XI. ili XII. vieka, dakle najstariji hrvatski što ga imamo. Po nagadjanju Črnčićevom, prispodabljajući njegov prepis, priobćen u ‚Književniku' s mojim velikim odtiskom na mokroj hartiji i novijom fotografijom, mogao bi se napis njekako* (...) *pročitati* (...).[51] Zahvaljujući njegovoj upornosti, Bašćanska je ploča na kraju pročitana i pravilno vrednovana te se danas s pravom smatra *dragim kamenom* hrvatske pismovne kulture.[52]

Izvrstan citat iz Kukuljevićeva putopisa govori o nastajanju i nestajanju umjetničkoga djela, odnosno o trudu koji je uložen da bi se sakralna građevina podigla te obrnuto proporcionalnome naporu utrošenome u njezino održavanje. Njegov senzibilitet za umjetnine i lijepe radove dodatno je naglašen opisom dojma koji takvo zdanje ostavlja na običnoga čovjeka i iskazanom uznemirenošću zbog nebrige za očuvanjem narodnoga blaga. U Rabu se stare crkve sv. Ivana Evanđelista i sv. Ivana Krstitelja nalaze (...) *u razvalina, premda se od posliednje sva njezina klasična slika i gradjenja slog razabrati može. Kada domoljubni Hrvat u ovu crkvu stupi, pak po prekrasnom mozaiku, sada smradom i ruševinom pokrivenom gazeći, krasne one stupove i glavice, umjetno izrezane oltare i kipove, veličanstvene arkade i svodove, lagahne visoke prozore i kamenite grobove s latinskimi i glagolskimi napisi motri, mora da ga obuzme gorka tuga nad propašću naroda i svega toga, što mu je njegda pripadalo.*[53] Kukuljević je s neskrivenim ogorčenjem komentirao ambivalentan odnos države prema spomenicima u pojedinim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije. Dok [...] *sada leži jedan od najljepših spomenika naroda hrvatskoga zapušten i poluporušen, dočim se na popravljanje kojekakovih mnogo manje vriednih sgrada u austrijskih i ugarskih zemljah iz državnih blagajna, koje takodjer Hrvati podpomažu, na tisuće i tisuće troši, pak ipak stoji baš ova crkva pod neposrednom upravom države*.[54]

Bespoštedna je kritika upućena i odnosu suvremenih Dubrovčana prema svojoj baštini jer (...) *tmina zaboravnosti zakapa u Dubrovniku i svaku uspomenu na one mnogozaslužne ljude, koji svojimi duševnimi djeli podigoše ime Dubrovnika na visoki stupanj slave. Pak da nam nisu slučajno sačuvana ova djela umnih Dubrovčana, nezahvalno potomstvo nebi im poznalo ni imena. Susjedna Italija, koja bijaše u tolikih stvarih uzorom i ogledalom Dubrovnika, prebogata je spomenici svojih slavnih ljudi, medju kojimi ima i njekoliko Dubrovčana, ali u Dubrovniku zaman ćeš tražiti podobne spomenike, kao da su Dubrovčani zavidili slavu i zasluge svojim sugrađanom po istoj njihovoj smrti.*[55] Kritika se može protumačiti na dva vrlo različita načina. Prva je mogućnost da Kukuljević nije shvatio temeljno socijalno pravilo Dubrovačke Republike da se zasluga kolektiva uvijek postavlja iznad zasluge pojedinca, a druga mogućnost predstavlja još jedan dokaz svekolikog i kulturnog propadanja nakon nestanka Dubrovačke Republike.

Sasvim je drugačija situacija bila u Splitu. Kukuljević je s velikim poštovanjem pisao o djelovanju Francesca Carrare, Giovannija Franceschija, Francesca Lanze i Vicka Andrića jer (...) *čestit Hrvat nemože na ino, nego sa zahvalnošću priznati njihove trude za jednu od najljepših i najznamenitijih zemalja svoga naroda*.[56] Posebno je istaknuo osobno poznanstvo s Carrarom i Franceschijem koji su obojica bili odgojeni (...) *u talijanskom duhu, ali su nosila u grudih toplu ćut za svoju domovinu dalmatinsku*.[57] Kukuljević je bio solidno obaviješten o Carrarinu radu; u *Arkivu* je objavio Carrarine odgovore na upitnik te se je s njime dopisivao.[58] Poznavao je i Bajamontijevu monografiju o Carrarinu životu i djelu koja je posthumno objavljena 1854. godine.[59] Posebno je naglasio raznovrsnost Carrarinih interesa i aktivnosti od antikvara i voditelja arheoloških iskapanja u Solinu, povijesnih istraživanja arhiva splitskoga Kaptola, numizmatičkih studija, etnografskoga proučavanja usmenog narodnog pjesništva i dalmatinskih nošnji do enciklopedijski zasnovanoga djela o Dalmaciji.[60] Giovanni Franceschi za vrijeme je Kukuljevićeva boravka bio upravitelj splitske gimnazije te je od 1845. do 1847. godine bio urednik časopisa *La Dalmazia* u kojem je objavljivao povijesne studije. Uredio je gimnazijsku knjižnicu i pomagao Carrari u radu na Arheološkome muzeju. Uz iskazano veliko poštovanje i upućene pohvale Kukuljević nije mogao izdržati da ne napomene da ipak (...) *uslied svoga talijanskoga odgojenja nisu oba rečena muža umjela priljubiti duh slovinskoga naroda, u kojega sredini kretahu se liepim uspjehom na književnom polju*.[61] Upoznao je i gimnazijskoga profesora Francesca Lanzu koji je imao veliku širinu interesa i objavljivao je radove iz područja arheologije,

49 Batušić, N. (1997.): Ivan Kukuljević Sakcinski, u: *Ivan Kukuljević Sakcinski : izabrana djela,* Stoljeća hrvatske književnosti [prir. Nikola Batušić], Zagreb: Matica hrvatska, 14.

50 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 21.

51 Isto: 21-22.

52 Damjanović, S. (2004.): *Slovo iskona: Staroslavenska/starohrvatska čitanka,* Zagreb: Matica hrvatska, 214-215.

53 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 29.

54 Isto: 29-30.

55 Isto: 87.

56 Isto: 56.

57 Isto: 55.

58 Špikić, M. (2010.): *Francesco Carrara: polihistor, antikvar i konzervator (1812.-1854.),* Split: Književni krug, 216-217.

59 Bajamonti, A. (1854.): *Della vita e degli scritti dell' abate Dr. Francesco Carrara,* Spalato: Tip. V. Olivetti e Giovannizio, 1-132.

60 Špikić, M. (2010.): nav. dj.: 210-211, 216-217.

61 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 56.

zemljopisa, statistike, biologije, gospodarstva i farmacije.[62] Lanza je sakupio veliku numizmatičku zbirku, stare knjige, rukopise i prirodoslovne predmete. Prema njegovu mišljenju Lanzina je zbirka bila izuzetno vrijedna i mogla se je nalaziti u svakom većem muzeju. U pohvalama je nekako najslabije prošao *domaći rodoljubni graditelj* Vicko Andrić koji se odlikovao *sukromnom radinošću* te je u inozemstvu bio poznat zbog (...) *umnoga rada, te razjašnjenja i izkapanja klasičkih spomenika spljetskih i solinskih*.[63] Unatoč izrečenim pohvalama, Kukuljević je na kraju ipak diplomatski upozorio i na razjedinjenost te na zategnute međusobne odnose između Carrare, Lanze i Andrića.

Kroz Kukuljevićeve se putopise neprekidno provlače opisi stanja teške zapuštenosti i propadanja postojećeg kulturnog naslijeđa. Posebno je alarmantno bilo stanje u Ninu gdje je istražujući naišao na (...) *razoreni samostan, tamo na rimsko kupalište, tu na kamenite i zidane grobove, tamo na razpolovljene napise i kamenite kipove. Kraj klasičkih stupova s umjetno izvajanimi glavicami, stoje torovi za marvu, a kuda stoka gazi, tud je i tarac starih opekah i rezanih i tesanih kamena iz prošlih vjekova*.[64] Kukuljević se nije zaustavio samo na konstatacijama, već je jasno naveo da (...) *nikoga neima tko bi te starine sabirao za domaće zavode*.[65] Uslijedilo je precizno navođenje dva glavna uzroka propadanja. Prvi su uzrok predstavljale civilna i vojna uprava i lokalno stanovništvo koji su arheološka nalazišta i stare građevine primarno shvaćali i koristili kao besplatne i priručne kamenolome za izgradnju novih zgrada. Drugi je uzrok bila trgovina arheološkim artefaktima, arhitektonskom i skulpturalnom plastikom te izvoz u strane zemlje. Neobrazovani su seljaci pronađene fragmente prodavali domaćim visokoobrazovanim pojedincima poput dr. Kažimira Pellegrini-Danielija i Francesca Lanze koji su ih dalje preprodavali europskim kupcima. Major Mijat Sabljar jedva je 1852. godine uspio nabaviti kamenu skulpturu Rimljanke bez glave za Narodni muzej. Dr. Kažimir Pellegrini-Danieli preostali je dio zbirke od tristo komada skulptura, bogatu knjižnicu te zbirku medalja i slika iz Dalmacije prodao kupcima u Italiji. Kukuljević je vrlo slobodno ponovio optužbu prisutnu u usmenom pučkom pjesništvu da su (...) *njegda mletački činovnici i čitave brodove, natovarene s našimi starinami i umotvori izvažali, pak s njimi svoje mletačke palače i ljetne stanove riesili*.[66]

Kukuljević nije zaboravljao ni arhive pa je tako u Šibeniku opisao arhivske dokumente i njihovu važnost za vjerodostojnost podataka i čuvanje povijesnih izvora. Iste je 1873. godine došlo i do reorganizacije Središnjega povjerenstva kojom je uspostavljeno 3. odjeljenje posvećeno inventarizaciji i proučavanju pisanih spomenika i arhiva.[67] Posebno su dojmljiva mjesta u putopisu koja pokazuju Kukuljevićevu romantičarsku narav. Obično su to dirljivi opisi krajolika s ruševinama davnih gradova značajnih za hrvatsku povijest.[68] S posebnim je divljenjem opisivao Split, a Salona ga je ostavljala bez daha. Zanimljiva je Kukuljevićeva svijest o različitosti recepcije Splita i Salone između europskih i domaćih putopisaca i istraživača. Europskog putopisca u Dalmaciji zanimaju (...) *samo rimske starine. Njegovo oko traži tu ljubopitno rimske spomenike; jer druge neće da vidi. Njegov klasičnošću zanešeni um sieća ga jedino na rimsko veličanstvo, i on plače samo nad razsulom tragova rimskoga gospodstva*.[69] Kukuljević je kritizirao europske putopisce da su namjerno ignorirali lokalnu srednjovjekovnu umjetnost. Zbog dugo stvaranih predrasuda stidjeli su se (...) *iztraživati prošlost tako zvanih barbarskih naroda, i gleda njekim preziranjem na spomenike i ostavše tragove života otaca sadašnjega naraštaja. Ja kao Hrvat gledao sam hrvatskim okom solinsko polje*.[70] Usprkos naobrazbi utemeljenoj na njemačkome jeziku i kulturi, Kukuljević se jasno distancirao od pozicije europskih putopisaca jer je svoj istraživački interes istovremeno usmjerio i na antičke i na srednjovjekovne starine. Kukuljevićevo proučavanje srednjovjekovnih starina predstavljalo je važan trenutak za tumačenje hrvatske povijesti. Ono je, uz organiziranu izobrazbu na hrvatskome jeziku, predstavljalo glavni čimbenik u izgradnji hrvatske nacije i prerastanju u europski narod. Glavni je problem bio u tome što izgradnju nacije nije pratila izgradnja nacionalne države. Unatoč romantičarskoj patetičnosti, Kukuljević je prilično jasno odredio dijagnozu problema: *Nemora li dakle putnik, kada slučajno ugleda solinsko polje zaplakati nad užasnom sudbinom hrvatskoga naroda, koja mu sredstvom nemile tudje ruke na tom mjestu tolike slavne i veličanstvene spomenike njegove prošlosti za uviek uništi*.[71] Predrasude europskih putopisaca nisu bile samo povijesnoumjetnički usmjerene, već su imale dublji antropološki temelj.[72] Osnove je postavio Alberto Fortis svojim putopisom po Dalmaciji koji je bio prevođen te je imao velik utjecaj na zapadnoeuropsko doživljavanje ljudi i zemalja na istočnoj obali Jadrana. Za Fortisa je Dalmacija

62 Duplančić, A.– Kraljević, Lj. (1988.): Liječnici Karlo i Franjo Lanza ravnatelji Splitskog arheološkog muzeja u 19. stoljeću, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinariae* 1-2: Beograd, 153-164.

63 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.:56; Kečkemet, D.(1993.): *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator,* 1793-1866, Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture; Književni krug,98-119.

64 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 43.

65 Isto: 43.

66 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.:43; Fisković, C. (1950.-1951.): Rušenje i raznošenje solinskih spomenika, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53: Split, Arheološki muzej Split, 197-205.

67 Ćorić, F. (2010.): nav. dj.: 118-122.

68 Batušić, N. (1997.): nav. dj.: 35.

69 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 60.

70 Isto: 60

71 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 61.

72 Jezernik, B. (2004.): *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers,* London: Saqi Books – The Bosnian Institute, 61-76.

bila zemlja nespojiva s talijanskom pristojnošću i uljudnošću. Putopis Louis-Françoisa Cassasa i Josepha Lavalléea pripomogao je stvaranju kulta o postojanju plemenitih divljaka – Morlaka – na mediteranskoj obali Europe koji sretno i nesputano žive među rimskim ruševinama davno nestale rimske Arkadije. Svi kasniji putopisci isticali su kontrast između gradova s tankim slojem talijanske kulture i nepoznate, romantične unutrašnjosti naseljene Morlacima. Engleski su putopisci 1820-ih godina stanovnike Dalmacije nazivali *najdivljijim narodom Europe*.[73] Tijekom XIX. stoljeća premještaj na službu u Zadru i Dalmaciji u vojsci se Austro-Ugarske Monarhije doživljavao kao odlazak u austrijski Sibir. Još na početku XX. stoljeća stanovništvo se doživljavalo kao sretne primitivce u zemlji koja ne poznaje blagodati zapadnoeuropske civilizacije.

Došavši u Italiju, a posebice u Rim, Kukuljević je s divljenjem i velikim žarom opisivao rimske spomenike i djela južnoslavenskih umjetnika u muzejima i zbirkama. Najvažnija je bilješka napisana u Firenci u kojoj je inzistirao na kontrastu između velikoga poštovanja koje Talijani pokazuju prema svojoj baštini i nemara stanovništva i svećenstva prema hrvatskoj baštini. *S kolikim ponosom umiju florentinci poštovati uspomene svojih slavnih zemljaka, svjedoči to, što su do danas sačuvali kuće Danta, Ghiberta, Machiavella, Mihaljangjela Buonarotte, Benvenuta Čelina, Buontalenta, dramatičkih pjesnika Alfiera i Nicolina, dok na palači ‚Degli Uffizi' stoje na uspomenu mramorni kipovi: Danta, Petrarke, Machiavella, Kozme i Lovre Medicisa, Leonarda da Vinčia, Benvenuta Celina, Giotta, Buonarotta, Nikole Pisana, Cappona, Bocaccia, Uberta i Amerika Vespucia. Dakako da taki kipovi i grobni spomenici dižu ponos naroda, sjećajući ga uviek na njegove zaslužne muževe. I tu me opet svlada tuga, pomisliv na Hrvatsku, u kojoj su njeki naši barbarski svećenici XVIII. i XIX. vieka pobacali iz crkve i ono malo grobnih spomenika, koji su nas sjećali na slavnije djedove naše.*[74] Ipak, Kukuljević nije bio dosljedan u svojemu razmišljanju jer, dok je *štovao* srednjovjekovnu umjetnost i protestirao protiv prakse u XVIII. i XIX. stoljeću, istovremeno se zalagao za stilsko restauriranje zagrebačke katedrale koje je rezultiralo izbacivanjem baroknih oltara.

RUDOLF EITELBERGER I IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI: SLIČNOSTI I RAZLIKE

Osnovna je razlika između ranijega izvješća i putopisa vremenski odmak od šesnaest godina. Izvješće je nastalo dok se Kukuljević još uvijek razvijao kao znanstvenik, a dragocjeno je zbog neposrednosti zapažanja. U međuvremenu su prošle godine rada i Kukuljevićeva znanstvenog usavršavanja. Putopis je bio namijenjen široj čitateljskoj publici, ali je predstavljao i sintezu njegova istraživačkoga rada. Osnovni je tekst bio dopunjen općim informacijama o povijesti mjesta te nastanku i izgledu spomenika, kao i znanstvenim aparatom što se opaža u nekolicini umetnutih bilježaka kojima je uputio na dodatnu literaturu. Uglavnom je navodio vlastite članke objavljene u *Arkivu za povjestnicu jugoslavensku* i natuknice iz *Slovnika umjetnikah jugoslavenskih* u kojima bi zainteresirani mogli pronaći više informacija o prikazanom spomeniku ili umjetniku.[75]

Osim svojih djela Kukuljević je na nekoliko mjesta naveo djelo Rudolfa Eitelbergera von Edelberga[76] (sl. 3) *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije*[77]. Budući da je Eitelbergerovo djelo objavljeno 1861, nekoliko godina nakon Kukuljevićeva putovanja, razumljivo je da ga Kukuljević nije mogao koristiti prilikom pisanja prvih izvješća. Kada je Kukuljević imenovan konzervatorom za Hrvatsku i Slavoniju, započeo je svoju suradnju sa Središnjem povjerenstvom za proučavanje i održavanje starinskih građevina u Beču te je imao priliku upoznati Eitelbergerovo djelo. Iako je prvenstveno bio autodidakt, njegovo se znanje s godinama povećavalo, a način znanstvenoga pisanja i kritičkoga zapažanja sazrijevao, na što je zasigurno utjecala suradnja s drugim ljubiteljima i istraživačima umjetnosti te poznavanje objavljenih znanstvenih radova. Eitelbergerovo djelo predstavljalo je temeljni izvor povijesnoumjetničkog znanja o hrvatskoj kulturnoj baštini kojim su se koristili njegovi suvremenici, ali i kasniji stručnjaci.[78] Kukuljević je izuzetno cijenio profesora Eitelbergera kao *mnogozaslužnog za razjašnjenje građevinskih spomenika*[79]. Kada je pisao o korskim sjedalima rapske katedrale, škrinji sv. Šimuna u istoimenoj zadarskoj crkvi, krstionici i vratnicama splitske katedrale majstora Andrije Buvine te ranokršćanskome sarkofagu iz franjevačkoga samostana u Splitu, Kukuljević je navodio

73 Isto: 75-76.

74 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 139.

75 Isto: 36, 45, 53, 69.

76 Rudolf Eitelberger von Edelberg (1817.-1885.) bio je austrijski povjesničar umjetnosti i praotac Bečke škole povijesti umjetnosti. Od 1847. godine bio je zaposlen kao privatni docent teorije i povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Beču, a 1852. utemeljio je samostalnu katedru za povijest umjetnosti (prvu u Austro-Ugarskoj Monarhiji te drugu u Europi nakon one osnovane u Berlinu 1844. godine) te preuzeo funkciju prvoga profesora povijesti umjetnosti i umjetničke arheologije. U Beču je 1854. godine osnovao Institut za povijest umjetnosti, a 1864. Austrijski muzej za umjetnost i industriju, prvi muzej za umjetnost i obrt na kontinentu, koji je vodio do smrti. Bio je istaknuti član Središnjega povjerenstva za proučavanje i održavanje starinskih građevina. Težio je razvoju discipline i reformi nastave povijesti umjetnosti te je inzistirao na uključivanju izravnoga proučavanja muzejskih zbirki u sklopu predavanja. Od 1871. godine izdavao je značajnu seriju publikacija *Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance (Izvorni spisi za povijest umjetnosti i umjetničku tehniku srednjega vijeka i renesanse).* Uspostavio je i temelje umjetničke topografije na njemačkome govornom području objavljivanjem s Gustavom Adolfom von Heiderom dvosveščane publikacije *Mittelalterliche Kunstdenkmäler des österreichischen Kaiserstaates (Srednjovjekovni spomenici Austrijske Carevine)* između 1858. i 1860. godine. Kultermann 2002: 171-173; Pelc, M. (2009.): Rudolf Eitelberger i utemeljiteljsko doba povijesti umjetnosti, u: *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku* [ur. Milan Pelc; prev. Libuše Jirsak], Zagreb: Leykam international, 234-236.

77 *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa.*

78 Pelc, M. (2009.): nav. dj.: 236.

79 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 54.

3 Rudolf Eitelberger von Edelberg
(preuzeto s: http://www.dasmuseen.net/Wien/BezMus03/page.asp/22676661.htm?_LAYOUT=druck)

Rudolf Eitelberger von Edelberg
(taken from: http://www.dasmuseen.net/Wien/BezMus03/page.asp/22676661.htm?_ LAYOUT=druck)

da se opis i/ili slika umjetničkoga djela mogu pronaći u Eitelbergerovoj knjizi.[80]

Nije samo Kukuljević poznavao Eitelbergerov rad – bilo je i obrnuto. Naime, Eitelberger se u svojem djelu nekoliko puta poziva na Kukuljevića. Osim toga, Kukuljević je u tekstu objavljenom u glasilu Središnjega povjerenstva 1858. godine, koji je predstavljao izbor iz bilješki sa spomenutoga putovanja, pozvao stručnjake na daljnje istraživanje dalmatinskih spomenika. Po nalogu Središnjega povjerenstva Eitelberger je već u kolovozu i rujnu 1859. posjetio dalmatinsku obalu.[81] *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije* objavljeni su 1861. u petom svesku *Godišnjaka* Središnjega povjerenstva, a sadržavali su i detaljne ilustracije arhitekta Winfrieda Zimermanna. U djelu su obrađeni spomenici Raba, Zadra, Trogira, Splita i Dubrovnika, a u drugome, proširenom i poboljšanom izdanju iz 1884. godine dodani su Nin i Šibenik. Iz Eitelbergerovih se komentara, kojih je doduše više u drugome izdanju, može zaključiti da je poznavao Kukuljevićev *Slovnik*, ali i članke u *Arkivu*. U nekoliko ih je navrata navodio kao korištenu literaturu.[82] Kod opisa korskih klupa u splitskoj katedrali pisao je kako Kukuljević pretpostavlja da ih je izradio majstor Buvina, a na drugome ga je mjestu naveo kao prvoga koji je objavio staroslavenski natpis iz Nina koji se sada jedva pronalazi u napuštenoj bizantskoj crkvici prenamijenjenoj u spremište za sijeno.[83]

Uspoređujući Kukuljevićevo i Eitelbergerovo djelo, uočavaju se bitne razlike. One se posebice osjete u stilu pisanja, što je sasvim razumljivo s obzirom na to da je Eitelberger bio školovani povjesničar umjetnosti i sveučilišni profesor, a Kukuljević samouki ljubitelj umjetnosti i istraživač hrvatske povijesti. Eitelbergerovo je djelo sustavnije pisano i usmjereno stručnoj upotrebi. Iz opisa se izvode logični zaključci i preciznije se određuju umjetnički stilovi i njihove karakteristike iako se s današnjim odmakom uočavaju određene nepreciznosti.[84] Nakon prikaza povijesno-političkih prilika u Dalmaciji, Eitelberger se usmjerio na opis važnijih gradova i njihovih najznačajnijih spomenika s naglaskom na srednjovjekovne. Pažljivo je birao informacije, donio puno više povijesnoumjetničkih analiza, potkrijepio ih povijesnim izvorima i preporučio sekundarnu literaturu.[85] Dok se u Eitelbergerovu djelu većinom iščitava objektivan stav, Kukuljevićev putopis obiluje subjektivnim opažanjima. Kod Kukuljevića je puno više pristranih komentara nastalih pod utjecajem tadašnjih političkih prilika u hrvatskom društvu i nastojanja za uzdizanjem nacionalne svijesti. Prepoznaje se jasna razlika između Eitelbergerove stručne literature napisane s namjerom da se objavi i preda u ruke širem, ali i obrazovanom čitateljstvu i Kukuljevićevih dnevničkih zapisa koji su godinama kasnije prošireni u putopis i prilagođeni svim zainteresiranim čitateljima. Kukuljevićev putopis nalikuje memoarima u kojima uz opće opise spomenika i lokaliteta veliko mjesto zauzimaju i prikazi autorovih subjektivnih razmišljanja. Za razliku od njega, koji je prešao znatno više lokaliteta, Eitelberger je bio usmjeren na najvažnije, uglavnom srednjovjekovne spomenike. Kod Kukuljevića su važnu ulogu imali svi oblici arhiva, i nerijetko je pisao o njihovim sadržajima jer mu je jedan od ciljeva puta bio upravo pronalazak povijesnih izvora bitnih za nacionalnu povijest, dok se kod Eitelbergera može zapaziti da su ga više zanimala umjetnička djela. Svojim je stručnim opisima priložio i pregršt relevantnih ilustracija: od prikaza vanjštine i unutrašnjosti pojedine građevine, njezina tlocrta

80 Isto: 29, 37, 53, 54. Napominje da je crtež sarkofaga objavio i dr. Lanza u djelu *Dell' antico palazzo di Diocleziano in Spalato* iz 1855. godine.

81 Ćorić, F. (2010.): nav. dj.: 101.

82 Eitelberger, R. (2009.): *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije : u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku* [ur. Milan Pelc; prev. Libuše Jirsak], Zagreb: Leykam international, 36, 113, 137, 148. Iako mu Kukuljevićeva djela služe kao izvori podataka, ponekad ukazuje i na slabosti takve literature koja nastoji istaknuti kvalitete nacionalnih umjetnika. Pelc. M. (2009.): nav. dj.: 238.

83 Eitelberger, R. (2009.): nav. dj.: 184, 196.

84 Eitelberger još nema jasnu kategorizaciju za barok, koji tada još uvijek nije utemeljen kao umjetnički stil, pa ga svrstava u kasnu renesansu ili postrenesansu. Pelc, M. (2009.): nav. dj.: 237-238.

85 Kod prikaza škrinje sv. Šimuna u istoimenoj crkvi u Zadru uz detaljan opis i kritičko zapažanje navedeni su povijesni i arhivski izvori. Eitelberger, R. (2009.): nav. dj.: 107.

i presjeka, do detalja poput prikaza ziđa i materijala, temelja i spolija, kapitela, skulptura, raznih dekoracija, natpisa i umjetnina. S druge strane, Kukuljević putopisu ne prilaže gotovo nikakve ilustracije, samo povremeno dokumentira pronađene natpise s crkvenih portala, epigrafe s nadgrobnih spomenika i detalje heraldičkoga znamenja.

Bez obzira na određene slabosti, koje dolaze do izražaja pri usporedbi s djelima europskih suvremenika poput Eitelbergera, značenje je Kukuljevićevih putovanja i objavljenoga putopisa veliko jer je predstavljalo pionirski pothvat u vremenu u kojem je od izuzetne važnosti bilo upoznavanje naroda s vlastitom poviješću i kulturom.[86] Njegov će putopis zauvijek ostati zanimljiv izvor podataka o povijesti i kulturi hrvatskoga naroda, ali i građa za brojne druge discipline.

O BURGOVIMA

Osim u bilješkama s putovanja i člancima u *Arkivu*, Kukuljevićeva se konzervatorska razmišljanja mogu pronaći i u nekim drugim objavljenim djelima. Njegova općinjenost srednjovjekovnim burgovima iznjedrila je nekoliko samostalnih knjiga o fortifikacijskoj arhitekturi u kontinentalnoj Hrvatskoj. Godine 1869. objavljene su *Njeke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj*, a 1883. *Zrin grad i njegovi gospodari* u kojima je donio opise burgova prije svega s povijesnoga gledišta te pokoju kritiku njihove razorenosti uzrokovane najčešće ljudskom rukom. U prvoj je knjizi u tri sveska predstavio gradove Susedgrad, Samobor, Ozalj, Slunj, Drežnik, Senj, Brinje, Krapina, Trakošćan i Veliki Kalnik. Za Drežnik je naveo da ga je iste 1869. godine carski erar prodao trgovcu (...) *koj nije imao prešnijega posla, nego razoriti dobar dio grada s istočne strane, kojega ni dugotrajno vrieme ni bjesnoća turska razoriti nemogaše*,[87] a pri opisu je Krapine napomenuo da jedino zgrada *zvana pivnica, ili naravna špilja, prkosi vremenu i ljudskim rukam, kojim je sudjeno, da sve što jedne sagrade, druge razgrade*.[88] Pohvale je uputio iznimno grofu Jurju Draškoviću za restauriranje Trakošćana u pretpostavljenome prvobitnom izgledu kojim je dvorcu napravio gotičke prozore i srednjovjekovne stropove, postavio odgovarajući namještaj, slike predaka, starinsko oružje, zbirku starog novca i dragocjenosti (...) *da se sada s gradom Trakoštjanom ne samo kao s velikoliepnom zgradom sriednjega vieka, nego i kao sa hranilištem riedkih i dragocienih umotvorinah, čitava Hrvatska, a ponapose porodica Draškovićah ponositi može*.[89] U knjizi o Zrinu ponovo je osudio vojnu upravu koja je ga je početkom XIX. stoljeća spalila (...) *iz obijesti i zlobe, ponajviše radi pomanjkanja vode* otkada je bio ruševina sve dok ga poslije razvojačenja Vojne krajine nije preuzela općina i spasila od, tada uobičajene, (...) *bezdušne dražbene prodaje, po kojoj toliki stari gradovi i povjestne razvaline nestadoše sa lica zemlje*.[90]

Kukuljević je često pisao o plemićkim gradovima, osobito onima u vlasništvu obitelji Frankopan i Zrinski, ali su uglavnom takvi tekstovi predstavljali povijest obitelji i njihova posjeda bez značajnih opaski o arhitekturi ili umjetnosti. Za to je posebno značajan tekst o Sokolcu iz 1887. godine. Prema Kukuljevićevu mišljenju Sokolac je jedan od vrlo rijetkih građevnih spomenika kontinentalne Hrvatske. Od gradskih zidina ostale su samo dvije kule i burgovska kapela, a (...) *skoro sve ostale bud ruka turska, bud sila njemačkog militarizma uništi*.[91] I ovaj je burg kao većina dopao pod vojnu upravu zbog čijeg je nemara završio u ruševinama. Još prije pedeset godina u njemu je bio smješten bataljunski ured. Početkom 1840-ih godina bio je napušten i (...) *od onda naškodila mu je više čovječja ruka, tražeća blaga ili kamena za nove gradnje ili pieska za kućnu porabu, nego li nevrieme*.[92] Kapela Presvetog Trojstva bila je u izuzetno lošem stanju: oštećen drveni oltar, otučena svodna rebra, manjak grbova na zaglavnim kamenima te ostaci na podu. Lokalno je stanovništvo burg koristilo kao izvor besplatnoga građevnog materijala zbog čega je (...) *mnogo rebro u crkvici i doljnjem prostoru nestalo, da je pače grad sam u 50 godina do temelja razkopan. Smrvljenog ga narod rabi kao piesak za pranje*.[93] Osim opisa povijesti i izgleda Sokolca, Kukuljević je objavio crtež burga (sl. 4) te tlocrt i presjeke kapele u postojećem i rekonstruiranom stanju koje je napravio arhitekt Martin Pilar pod nadzorom profesora i arhitekta Friedricha Schmidta. Kukuljević je objasnio koncepciju zamišljenog neogotičkog restauriranja: *Rebra su naznačena, gdje im je samo traga; zaglavni kameni tamo gdje imaju biti. Krovovi su narisani strmiji negoli je sadanji a namješten je prema dvorištu tornjić za zvono, na mjesto kojeg je sada zid sa dva luka, a u svakom po zvono. Na glavnoj perspektivi restaurirano je pače i gradsko platno, glavna kula i dio palače, što je medjutim samo akademičke vriednosti*.[94] Vrlo je lucidno uočio razlog fizičkoga propadanja kapele. Zbog neodržavanja krova kiša je vlažila zidove. Ugrađeni se kamen vapnenac nakon vlaženja pod udarom bure ubrzano istrošio zbog čega su popustila rebra i otpali komadi zida. Kukuljević je izveo dosljedan zaključak da bi brinjska općina kojoj je povjerena briga o kapeli trebala redovito održavati krov kako bi se spriječilo pogubno djelovanje oborina.[95]

86 Bogišić, R. (1956.): nav. dj.: 3.

87 Kukuljević Sakcinski, I. (1869.-1870.): Njeke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj, Zagreb: Tisak Dragutina Albrechta, sv. 3: 10.

88 Isto: sv. 3: 11.

89 Isto: sv. 3: 4.

90 Kukuljević Sakcinski, I. (1883.): *Zrin grad i njegovi gospodari*, Zagreb: Tiskara Narodnih novinah, 85.

91 Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): Sokol grad Brinjski, *Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt* 2, Zagreb: Društvo za umjetnost i umjetni obrt, 57.

92 Isto: 62.

93 Isto: 64.

94 Isto: 65.

95 Isto: 65.

U članku o Trsatu (sl. 5) iz 1875. Kukuljević je opisao njegovu ljepšu sudbinu od ostalih burgova koje je nakon propasti Zrinskih i Frankopana zapustila vojna uprava. Otkupio ga je grof Laval Nugent, carski kraljevski feldmaršal i vojni zapovjednik tada austrijskog Primorja te istaknuti kolekcionar umjetnina, koji je prihvatio Hrvatsku kao svoju domovinu i brinuo se za stare gradove koje je uspio kupiti. Zahvaljujući njegovoj obnovi (...) *razvaline prastaroga grada oživu* (...) *iz nova, stare štrbave prodrte zidine preporode se u svom prvobitnom mladjahnom liku*.[96] Kukuljević je objasnio da je obnova za koju je bio zadužen mletački graditelj Giacomo Paronuzzi bila znamenita jer je korišten stari materijal odnosno antičke skulpture i mramorni stupovi koji su uklopljeni u novo zdanje.

O KATEDRALI I CRKVI SV. MARKA U ZAGREBU

Uz nepresušno zanimanje za fortifikacijsku arhitekturu Kukuljević je izniman interes pokazivao prema srednjovjekovnim crkvama. Od samostalnih djela posebno mjesto zauzima *Prvostolna crkva zagrebačka: opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah* objavljena 1856. godine. Knjiga se s pravom može smatrati najpotpunijom tadašnjom povijesnom i povijesnoumjetničkom studijom jedne građevine. Sadržavala je litografije s tlocrtom i perspektivnim pogledom na katedralu sa sjeveroistoka. Kukuljević se u monografiji usmjerio na povijesni pregled, zatim opis arhitektonske kompozicije i crkvenoga namještaja te sastav riznice i knjižnice. Djelo je po iscrpnosti i vremenu nastanka neizmjerno važno i kao građa o prijašnjoj stilskoj slojevitosti i izgledu katedrale prije potresa 1880. godine i stilskoga restauriranja Hermana Bolléa.

U uvodu je Kukuljević napomenuo da je crkva jedan od rijetkih spomenika koji je uspio izmaći neprijateljskoj ruci i sačuvati relativnu cjelovitost koja je zatim u posljednja tri stoljeća iskvarena i zanemarena. Pročelje je sa zvonikom bilo napola porušeno pa ponovno neukusno popravljeno, a drugi je zvonik zanemaren i ostavljen polugotov. U unutrašnjosti su tanki krasni kameni pilovi bili skriveni oltarima različitih stilskih značajki koji su nastali u različitim vremenskim razdobljima. Oltari su onemogućili sagledavanje arhitektonske ljepote unutrašnjega prostora katedrale. Lijepi prozori kapela bili su zaklonjeni visokim drvenim oltarima (...) *koji slogu i gradivu crkve, sazidanoj iz samoga kamena i mramora, ni najmanje neodgovaraju*, a neukusno su sagrađeni zidovi i pilovi masivnog pjevališta i nadbiskupske bogomolje skrivali zidove katedrale bez kojih bi ona imala (...) *prijazniju i veličanstveniju sliku*.[97] Kukuljević je istaknuo da su u novije doba kameni zidovi i stupovi sa svojom dekoracijom i grbovima prekrečeni svijetlom bojom iako je prijašnja prirodna boja starinskoj zgradi davala pristojniji

4 Martin Pilar, crtež Sokolca iz 1887. godine, nastao pod nadzorom profesora i arhitekta Friedricha Schmidta
(preuzeto iz: Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): Sokol grad Brinjski, *Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt* 2: 57-65, Zagreb: Društvo za umjetnost i umjetni obrt.)

Martin Pilar, drawing of Sokolac from 1887made under the supervision of professor and architect Friedrich Schmidt
(taken from: Kukuljević Sakcinski, I. (1887): Sokol grad Brinjski, *Journal of the Society for Art and Art Crafts* 2:57-65, Zagreb: Society for Art and Arti Crafts).

izgled. Prilikom postavljanja poda u katedrali izbačeni su grobni spomenici mnogih biskupa i kanonika s kipovima i natpisima te spomenik bana Frankopana Slunjskog, (...) *na najveću štetu nauka povjestnice i starinah, čudnovatim načinom baš od onoga kanonika i čuvara, koi je ovu i mnoge druge crkve po Hrvatskoj ukrasio liepimi oltari, prodikaonicami i ostalimi djeli*.[98]

Unatoč tomu, Kukuljević je hvalio ljepotu katedrale i planirano restauriranje kojim bi se, prema njegovu mišljenju, uklonile dotadašnje pogreške. Kardinal nadbiskup Juraj Haulik želio je (...) *da unutarnji noviji uresi crkve odgovaraju sasvim duhu i slogu veličanstvene sgrade; te se je tako nadati: da će se i ono, što su proti istomu duhu i slogu naši otci u zadnjih vjekovah pogriešili, u novom vriemenu preporodjenja duha*

96 Kukuljević Sakcinski, I. (1875.b): Trsat grad, Vienac 41-42, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare, 682.

97 Kukuljević Sakcinski, I. (1856.): *Prvostolna crkva zagrebačka: opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb: Narodna tiskarna dra. Ljudevita Gaja, 5, 44.

98 Isto: 5.

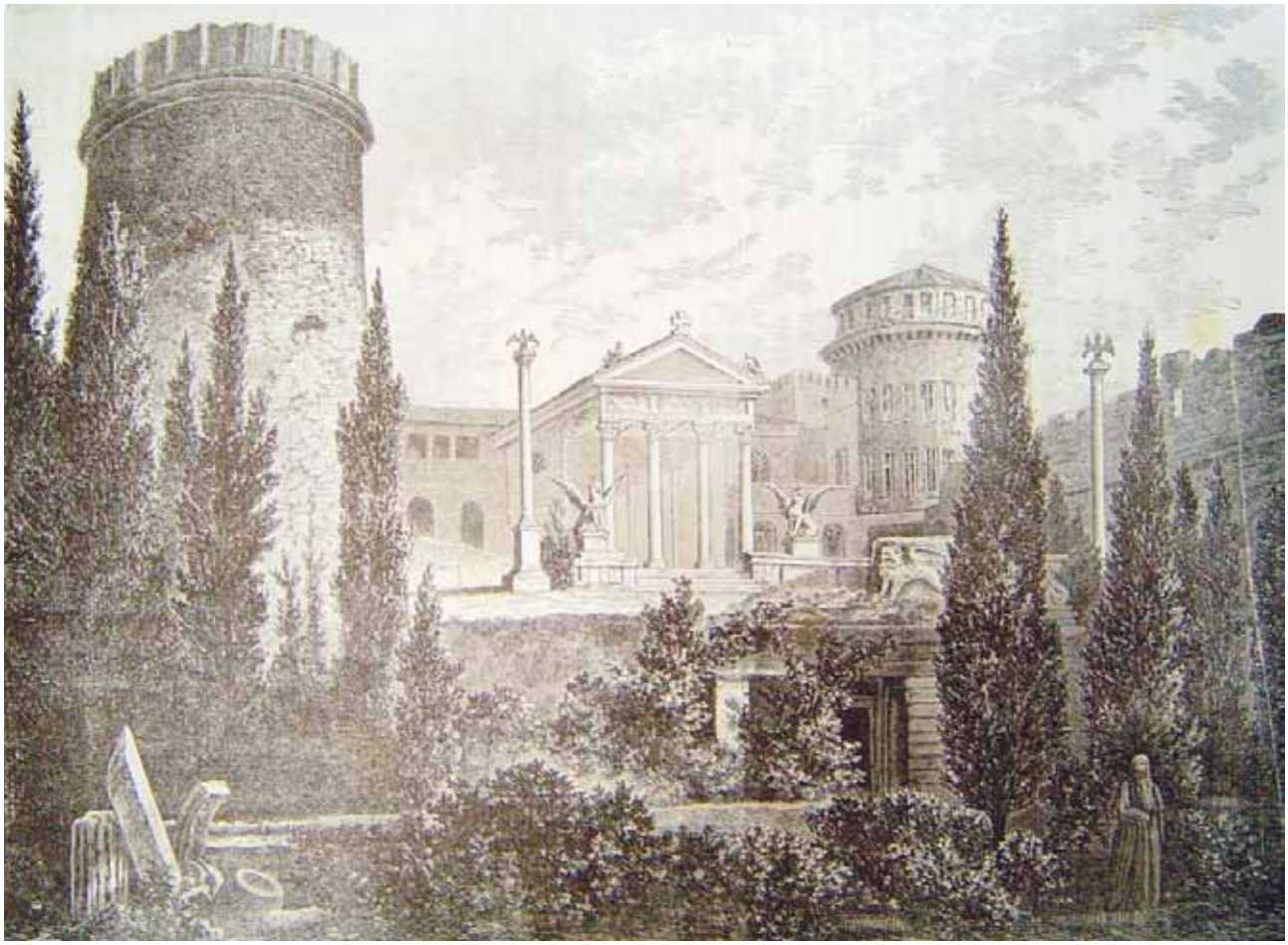

5 *Grad Trsat nad Riekom*, prilog Kukuljevićevu tekstu u *Viencu* (preuzeto iz: Kukuljević Sakcinski, I. (1875b): Trsat grad, *Vienac* 41: 662-664; 42: 679-682, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare.)

City of Trsat above Rieka, addendum to Kukuljević's text in *Vienac* (taken from: Kukuljević Sakcinski, I. (1875b): City of Trsat, *Vienac* 41:662-664; 42: 679-682, Zagreb: Printed by the stakeholders printing house)

krstjanskoga i ljubavi klasičnosti, kako vriedi, doskora popraviti.[99] U kritičkome opisu unutrašnjega prostora i opreme katedrale jasno se raspoznaje Kukuljevićeva pristranost u veličanju srednjovjekovne umjetnosti i arhitekture. S jedne je strane negodovao zbog izbacivanja starih grobova radi izvedbe novoga popločenja crkve po nalogu kanonika Ivana Znike početkom XVIII. stoljeća, a s druge je negirao vrijednost baroknih oltara koji su prema njegovu mišljenju zaklanjali pogled na unutrašnji prostor crkve. Bez obzira što je pri opisu pojedinih oltara iz XVII. i XVIII. stoljeća primjećivao njihovu ljepotu i kvalitetu izrade, pridavao im je manje pozornosti nego gotičkim spomenicima. Preferiranje gotičkoga stila potvrdio je i opisom novih orgulja sagrađenih (...) *u gotičkom slogu, sasvim skladno čitavoj crkvi i velikomu novomu oltaru* (...) i uređenih (...) *u svemu po najnovijem ukusu*.[100] Kukuljević je bio zagovornik purifikacije unutrašnjega prostora i arhitektonske kompozicije katedrale od svih baroknih dodataka koji su po shvaćanju njemačkih kulturnih krugova u XIX. stoljeću predstavljali sve ono što je bilo neukusno te pretjerano zastranjenje od jednostavnosti i logičnosti gotičke umjetnosti. Takva će razmišljanja o purifikaciji kao metodi neogotičke obnove 1860-ih godina postati jedan od elemenata u formiranju teorije stilske restauracije.

Kukuljevićev negativan stav prema baroknoj umjetnosti posebno dolazi do izražaja u članku *Župna crkva sv. Marka na zagrebačkom Greču* iz 1872. godine. Sve što je bilo novo, sagrađeno ili obnovljeno tijekom XVII. stoljeća po Kukuljevićevu je mišljenju bilo potpuno iskvareno i neukusno. Osobito je nazivao izopačenima preoblikovanja građevina romaničkoga i gotičkoga stila, ali nijedna mu sakralna građevina nije bila toliko iskvarena koliko Sv. Marko. Analizu arhitektonske kompozicije crkve Kukuljević je započeo kritikom dogradnji kapele sv. Felicijana i ulaznoga trijema pokraj zvonika koji su sagrađeni (...) *upravo u varvarskom slogu, izružili su još više zapadno čelo i sjevernu stranu crkve*.[101] Neposredna je posljedica bila da zapadno pročelje

99 Isto: 5

100 Isto: 45.

101 Kukuljević Sakcinski, I. (1872.): Župna crkva sv. Marka na zagrebačkom Greču, *Koledar zagrebačkoga družtva čovječnosti* 1, Zagreb: Tisak i naklada J. Hühna, 144.

crkve (...) *naliči više kakovu magazinu, negoli gotičkoj crkvi XIII. i XIV. vieka. Jedan jedini prozor na kapeli svetilišta sačuvan je u svojoj prvobitnoj krasnoj slici, a umotvorno, po sreći sačuvano nadvraće, s južne strane, našaraše kojekakvimi bojami i nevaljalimi slikami, koje kvare onaj utisak, što ga mora da čini na svakoga vještaka umotvorno djelo vajara i graditelja, koji je ovo nadvraće vješto izumio. K tomu prizidaše čitav red visokih skalinah uz vrata i uz podnožja, koja vrata njegda do zemlje dopirahu.*[102] Unutrašnji prostor crkve bio je posve izmijenjen jer su povisili (...) *nečuvenim varvarstvom čitav crkveni pod za njekoliko cipelah, pokrativši tim znamenito crkvenu visinu, skladnu sgradi i nje slogu, te uzročiše po tom, da debeli stupovi srjednjega broda stoje na taracu bez svakoga podnožja, čemu se svaki vještak rugati i smijati mora. K tomu prizidaše masivno pjevalište, kojega zidovi spadali bi prije pod kakov kukuružnjak, negoli u gotičku crkvu* (...).[103] Kukuljević se zadržao na oštroj kritici postojećeg stanja i nije preporučio oblik intervencije, no na osnovi prethodnih tekstova može se pretpostaviti da bi i ovdje uklonio sve intervencije iz XVII. stoljeća zbog povratka na stanje iz gotičkoga razdoblja.

Od Kukuljevićevih ostalih članaka danas je svakako zanimljiv i tekst *Opatija b. d. Marije u Topuskom* iz 1864. godine o povijesti cistercitske crkve i samostana u Topuskom iz XIII. stoljeća koje su u XVI. stoljeću razorili Osmanlije. Kasnije je mjesto potpalo pod vojnu upravu te se razvilo kupalište, no za uzdržavanje se spomenika nije brinulo. Ostaci crkve služili su kao besplatan izvor građevnoga materijala za izgradnju vojnih zgrada. Samo zahvaljujući (...) *slučajnomu pohodu bana Ignaca Gjulaja ima se pripisati ona viša zapovied, uslied koje sačuvan je zaostavši jedini zid veličanstvene crkve, kojega njeki za pročelje crkveno drže, te iz kojega se razabrati može, da je razorena crkva bila negda sagradjena iz tesanoga kamena, u gotičkom slogu*.[104] I danas kao jedini materijalni svjedok nekadašnje crkve stoji komad zida zbog čega je ovaj tekst iznimno koristan jer odaje kako se spomenik promijenio tijekom godina. U njemu se kao i u drugim radovima, prvenstveno onima o burgovima Vojne krajine, iznova uočava da je vojna uprava bila trn u Kukuljevićevu oku zbog nepažnje prema spomenicima na područjima koja su joj potpala.

ZAKLJUČAK

Ivan Kukuljević Sakcinski živio je i djelovao u burnome razdoblju hrvatske povijesti kada je novo građansko društvo intenzivnim kulturnim životom nastojalo poticati izgradnju nacionalne svijesti i proširivati političku autonomiju unutar još uvijek napola feudalno organiziranih i izrazito nejednako gospodarski razvijenih dijelova države.[105] Autodidakt i polihistor, Kukuljević je bio jedan od mnogih obrazovanih pojedinaca koji su osjećali moralnu potrebu i gorljivu želju za prikupljanjem znanja koje će narodu omogućiti kulturni napredak. Među brojnim znanstvenim disciplinama i djelatnostima kojima je utro put nalazi se i zaštita spomenika kulture. Još prije nego što ga je Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina imenovalo službenim i prvim konzervatorom za Hrvatsku i Slavoniju, Kukuljević je bio angažiran na očuvanju kulturne baštine. Osnovao je Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine i postao predsjednikom prvoga hrvatskog znanstvenog društva. Vođen idejom o proučavanju hrvatske, ali i cijele južnoslavenske povjesnice, započeo je proces pronalaženja, evidentiranja, skupljanja i očuvanja materijalne i nematerijalne kulturne baštine koja se je smatrala *svjedokom slavne prošlosti* čime je utvrdio prapočetak umjetničke topografije. Iako je Društvo imalo antikvarni karakter, nastojalo je potaknuti prikladno očuvanje kulturne baštine na nacionalnoj razini.

Važnu ulogu u Kukuljevićevoj znanstvenoj i konzervatorskoj djelatnosti imala su i stručna putovanja koja je obavljao tijekom cijeloga života. Putovanja su bila značajna jer su Kukuljeviću omogućila neposredno upoznavanje i istraživanje arheoloških lokaliteta i urbanih aglomeracija, povijesnih izvora i umjetničke baštine. Osim što se s putovanja vraćao s pronađenom građom, objavljivao je i prikladna putna izvješća, a kasnije i putopis, u kojima je iznosio opis povijesnoga razvoja i trenutnoga stanja spomenika. Njegova su izvješća, znanstveni radovi i putopis pridonijeli širenju svijesti obrazovanoga stanovništva o nužnosti proučavanja i očuvanja kulturne baštine. Kada je govorio o očuvanju kulturne baštine, Kukuljević je jasno i nedvosmisleno kritizirao barbarske intervencije poput neprimjerenih prenamjena i obnova koje su dovodile do nepovratne degradacije starih građevina. Osim toga, u Kukuljevićevim se pisanim radovima otkriva i njegov konzervatorski *credo* i odnos prema umjetničkim stilovima. Pri opisivanju starih građevina i urbanih lokaliteta pažljivo je selektirao one informacije koje je smatrao presudnima za nacionalno osvješćivanje. Budući da je srednji vijek smatrao razdobljem slavne prošlosti, a gotiku idealnim nacionalnim stilom, od arhitekture je preferirao upravo srednjovjekovne građevine. Iako su crkve nerijetko bile građene u više faza i odlikovale se stilskom slojevitošću, Kukuljević je autentičnim smatrao samo srednjovjekovni sloj, a ostatak je zanemarivao ili osuđivao. Osobito je to slučaj bio s barokom koji je kao stilski izričaj potpuno ignorirao. Barokizaciju unutrašnjosti romaničkih i gotičkih crkava ocjenjivao je kao krajnji neukus i devastaciju nekadašnjeg

102 Isto: 144.

103 Isto: 144.

104 Kukuljević Sakcinski, I. (1864.): Opatija b. d. Marije u Topuskom, Književnik 1, Zagreb: Matica ilirska, Knjigotiskarna Dragutina Albrechta, 94.

105 Moravanszky, A. (1998.): *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918,* Massachusetts – England: The MIT Press, 76-78.

jedinstvenog oblikovanja unutrašnjega prostora. Kukuljevićeva teorijska pozicija negiranja baroka nije bila izuzetak, već je predstavljala standardno razmišljanje sredinom XIX. stoljeća. Usto, iz njegovih se opisa primjećuje da nije raspoznavao razlike među ranokršćanskim, romaničkim, gotičkim i renesansnim stilskim značajkama te ih je često izjednačavao kod spomenika za koje je pretpostavljao da su nastali tijekom srednjega vijeka.[106] Ni prilikom intervencija na crkvama nije skrivao svoju općinjenost neogotičkom obnovom. Restauriranju spomenika pristupao je u skladu sa suvremenim europskim stavovima u zaštiti. Iako je u intervencijama na starim građevinama sudjelovao krajem 1850-ih, nekoliko godina prije Viollet-le-Ducova teorijskog definiranja stilskoga restauriranja (1866),[107] njegova razmišljanja pokazuju da je posredno poznavao neke izvedene restauracije sakralnih građevina na njemačkome kulturnom području. Izrazi koje je navodio, poput *gotičkom stilu primjereno* i *odgovarajuće gotičkom stilu crkve*, jasno upućuju da je primarni cilj intervencije bila neogotička obnova. Tim je zahtjevima nastojao otkriti pravi, gotički izgled građevina koji je bio skriven kasnijim radovima i koji se smatrao nacionalnom odlikom te reprezentativnim stilom sjeverne Hrvatske koja nije obilovala antičkim spomenicima poput dalmatinskoga područja.[108] Unatoč nepoznavanju jasnih stilskih osobina i granica, u više je navrata isticao nadmoć stila srednjega vijeka, a njegovo je zanošenje neogotičkim restauriranjem posebice vidljivo u veličanju stilskog restauriranja zagrebačke katedrale.

Zanimljiva je usporedba Kukuljevića i zagrebačkih antikvara sa splitskim antikvarima s čijim je djelovanjem Kukuljević bio dobro upoznat. Zajednička mu je značajka s Mijatom Sabljarom, Francescom Carrarom i Francescom Lanzom ta da su bili autodidakti koji će svojim radom tek postati polihistori. Jedino je Vicko Andrić bio akademski visokoobrazovan za proučavanje i intervencije na starim građevinama. Svjetovna izobrazba Lanze i crkvena izobrazba Carrare bile su daleko bolja podloga za razvoj različitih znanstvenih interesa od vojničke izobrazbe Kukuljevića i Sabljara. Ipak, Kukuljeviću i Sabljaru cilj je bio stvoriti čvrstu mrežu suradnika koji će prikupljati, istraživati i očuvati sve oblike kulturne baštine u svim hrvatskim pokrajinama. Krajnji je i neizgovoreni cilj bio proučavanjem i očuvanjem kulturne baštine potaknuti političku suradnju upravno i politički rascjepkanih hrvatskih zemalja. Carrara i Lanza su se svojim sličnim enciklopedijskim interesom usmjerili na područje Dalmacije. Kukuljeviću i Sabljaru puno je više bilo stalo do uspostavljanja kontakta i suradnje nego splitskim antikvarima. Splitski su antikvari imali bolje političke kontakte i veću znanstvenu afirmaciju od zagrebačkih. Carrara, Lanza i Andrić kontaktirali su s vodećim političarima na dvoru, dodjeljivane su im ugledne carske nagrade i surađivali su s vodećim srednjoeuropskim znanstvenicima u Beču, što je Kukuljeviću i Sabljaru bilo teško zamislivo i nedostupno. Usto, kod Kukuljevića, Sabljara i Andrića jasna je usmjerenost na obavljanje javne službe. Lanza i Carrara su obavljali dužnost ravnatelja Arheološkoga muzeja, ali je prilično nejasno gdje im je prestajala javna služba, a gdje počinjao osobni interes. Obojica su istovremeno stvorili privatne zbirke, no u Lanzinu slučaju antikvarni interes nije toliko bio usmjeren očuvanju kulturne baštine koliko stvaranju privatne zbirke. Dio Carrarine ostavštine posthumno je otkupljen za splitski Muzej, a velika je Lanzina zbirka izvezena iz Dalmacije i prodana u Italiju. Andrić pak nije stvarao zbirku i isključivo je bio fokusiran na očuvanje Dioklecijanove palače.

Kada se Kukuljevićevo povijesnoumjetničko djelovanje usporedi s akademski obrazovanim Rudolfom Eitelbergerom, u njegovu se stvaralaštvu uočava manjak stručnosti u povezivanju pojmova te doza subjektivnosti što se može opravdati njegovom samoukošću, ali i političkom situacijom u kojoj je ključno bilo gledanje baštine kroz prizmu buđenja nacionalne samosvijesti. Iako je Kukuljević bio pionir u mnogim znanstvenim disciplinama, u takvim se usporedbama jasno osjeća nedostatak prevelike disperzije interesa nauštrb temeljitoga produbljivanja znanja iz pojedinoga područja. Bez obzira što je Eitelbergerovo djelo stručniji povijesnoumjetnički rad posvećen hrvatskoj kulturnoj baštini, Kukuljevićeva mu djela ipak dostojno konkuriraju kao radovi hrvatskoga istraživača u vremenu kada su djela lokalnih pojedinaca s takvim osvrtom na baštinu bila u povojima. Nesumnjivo je da je Eitelberger utjecao na Kukuljevića iako je Kukuljević njegovao drugačiju vrijednosnu orijentaciju kojom je prije svega težio isticanju nacionalnoga aspekta kulturne baštine.[109] Možda upravo zbog toga što je bio autodidakt iz njegovih tekstova izvire svesrdna želja za upijanjem općega znanja i njegovim prenošenjem među hrvatskim narodom. Kao znatiželjni i samouki putnik-znanstvenik bilježio je osobne dojmove, ali i proučene povijesne činjenice. U svojim se putositnicama otkriva u svjetlu upornoga i neumornoga istraživača na terenu. Osim što izvješća i putopis mogu poslužiti kao nepresušna građa za raznovrsna daljnja proučavanja hrvatske povijesti i kulture, u njima se pronalaze potvrde Kukuljevićeva stava o zaštiti, romantičarskoga duha i pronicljiva uma koje još jednom potvrđuju veličinu njegove uloge u začecima razvoja organizirane zaštite spomenika u Hrvatskoj. Njegova je konzervatorska djelatnost odgovarala duhu vremena u kojem je živio, a njegova djela i danas predstavljaju vrelo

106 Mance, I. (2010.): nav. dj.: 183-185.

107 Viollet-le-Duc, E. E. (2006.): Restauriranje, u: *Anatomija povijesnoga spomenika,* [ur. Marko Špikić], Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 241.

108 Marasović, T. (1983.): *Zaštita graditeljskog nasljeđa: povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata,* Zagreb: Društvo konzervatora Hrvatske; Sveučilište u Splitu; Filozofski fakultet u Zadru, 59.

109 Pelc, M. (2009.): nav. dj.: 236-237.

informacija o izgledu, povijesti i razvoju spomenika u ondašnje vrijeme koje posebice dolazi do značaja kod istraživanja onih spomenika o kojima nema drugih podataka i danas su znatno izmijenjeni ili ih više uopće nema.

LITERATURA

Bajamonti, A. (1854.): *Della vita e degli scritti dell' abate Dr. Francesco Carrara*, Spalato: Tip. V. Olivetti e Giovannizio.

Batušić, N. (1997.): Ivan Kukuljević Sakcinski, u: *Ivan Kukuljević Sakcinski : izabrana djela*, Stoljeća hrvatske književnosti [prir. Nikola Batušić], Zagreb: Matica hrvatska, 11-37.

Bogišić, R. (1956.): Stogodišnjica jednog značajnog putovanja po Dalmaciji, *Slobodna Dalmacija* 3646: 3, Split: Novinsko-izdavačko poduzeće „Slobodna Dalmacija".

Borošak Marijanović, J. (2007.): *Doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskog i „Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine" u očuvanju i znanstvenom utemeljenju istraživanja kulturne baštine*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Ćorić, F. (2010.): *Carsko i kraljevsko središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina u hrvatskim zemljama: ustroj, zakonodavstvo i djelovanje 1850.-1918*., doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Damjanović, S. (2004.): *Slovo iskona : Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Zagreb: Matica hrvatska.

Duplančić, A. – Kraljević, Lj. (1988.): Liječnici Karlo i Franjo Lanza ravnatelji Splitskog arheološkog muzeja u 19. stoljeću, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinariae* 1-2: 153-164, Beograd.

Eitelberger, R. (2009.): *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije : u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku* [ur. Milan Pelc; prev. Libuše Jirsak], Zagreb: Leykam international.

Fisković, C. (1950.-1951.): Rušenje i raznošenje solinskih spomenika, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53: 197-205, Split, Arheološki muzej Split.

Grbić-Jakopović, J. (2002.): Etnoantropološki podaci u Kukuljevićevim putopisima, *Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama: zbornik radova znanstveno-stručnih skupova Matice hrvatske 1995.-2000.* [ur. Božena Filipan], Varaždinske Toplice: Matica hrvatska, 199-211.

Jezernik, B. (2004.): *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London: Saqi Books – The Bosnian Institute.

Jurman-Karaman, D. (1955.): Ivan Kukuljević-Sakcinski: prvi konzervator za Hrvatsku i Slavoniju, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5: 147-162, Beograd: Publicističko-izdavački zavod „Jugoslavija".

Kečkemet, D. (1993.): *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator, 1793-1866*, Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture; Književni krug.

Kukuljević Sakcinski, I. (i sur.) (1851.): Pravila družtva za Jugoslavensku pověstnicu i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 1: 237-240, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.

Kukuljević Sakcinski, I. (1854.): Izviestje načelnika družtva g. Ivana Kukuljevića Sakcinskog o svom putovanju u Mletke i u Beč god. 1853., *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 3: 334-338, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.

Kukuljević Sakcinski, I. (1855.): Izvjestje o putovanju po Dalmaciji u jeseni godine 1854., *Neven* 17: 261-270; 18: 277-282, Zagreb: Matica ilirska.

Kukuljević Sakcinski, I. (1856.): *Prvostolna crkva zagrebačka: opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb: Narodna tiskarna dra. Ljudevita Gaja.

Kukuljević Sakcinski, I. (1857.): Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4: 305-392, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.

Kukuljević Sakcinski, I. (1864.): Opatija b. d. Marije u Topuskom, *Književnik* 1: 78-97, Zagreb: Matica ilirska, Knjigotiskarna Dragutina Albrechta.

Kukuljević Sakcinski, I. (1869.-1870.): *Njeke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj*, sv. 1-3, Zagreb: Tisak Dragutina Albrechta.

Kukuljević Sakcinski, I. (1872.): Župna crkva sv. Marka na zagrebačkom Greču, *Koledar zagrebačkoga družtva čovječnosti* 1: 140-144, Zagreb: Tisak i naklada J. Hühna.

Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije*, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare.

Kukuljević Sakcinski, I. (1875.a): Zaključci družtva glede čuvanja starinah, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 12: 160-165, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.

Kukuljević Sakcinski, I. (1875.b): Trsat grad, *Vienac* 41: 662-664; 42: 679-682, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare.

Kukuljević Sakcinski, I. (1883.): *Zrin grad i njegovi gospodari*, Zagreb: Tiskara Narodnih novinah.

Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): Sokol grad Brinjski, *Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt* 2: 57-65, Zagreb: Društvo za umjetnost i umjetni obrt.

Kultermann, U. (2002.): *Povijest povijesti umjetnosti. Put jedne znanosti*, Zagreb: Art magazin Kontura; Institut za povijest umjetnosti.

Mance, I. (2010.): *Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika u Hrvatskoj druge polovine 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Marasović, T. (1983.): *Zaštita graditeljskog nasljeđa: povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*, Zagreb: Društvo

konzervatora Hrvatske; Sveučilište u Splitu; Filozofski fakultet u Zadru.

Matijević Sokol, M. (1996.): Ivan Kukuljević Sakcinski kao epigrafičar, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin* 8-9: 85-90, Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad.

Moravanszky, A. (1998.): *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918*, Massachusetts – England: The MIT Press.

Novak, V. (1954.): Ivan Kukuljević i Ivan Tkalčić na naučnim istraživanjima u Zadru, *Zadarska revija*: 292-308, Zadar: Matica hrvatska.

Pelc, M. (2009.): Rudolf Eitelberger i utemeljiteljsko doba povijesti umjetnosti, u: *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku* [ur. Milan Pelc; prev. Libuše Jirsak], Zagreb: Leykam international, 233-239.

Smičiklas, T. (1892.): Život i djelo Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, *Rad JAZU* 110: 110-204, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Špikić, M. (2010.): *Francesco Carrara: polihistor, antikvar i konzervator (1812.-1854.)*, Split: Književni krug.

Viollet-le-Duc, E. E. (2006.): Restauriranje, u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, [ur. Marko Špikić], Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 241-274.

* Kukuljević Sakcinski, I. (1858.): *Dopis k. k. Županijskom poglavarstvu u Varaždinu*, 16.6., br. 61, HDA, fond 1.738 – Obitelj Kukuljević, kutija br. 4.

Summary

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN THE TRAVEL JOURNALS OF IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI

Ivan Kukuljević Sakcinski lived and worked in a turbulent period of Croatian history when educated individuals attempted, by expanding their knowledge, to promote national awareness among the population and enable their cultural development. Among the numerous scientific disciplines and activities the foundations of which he laid as a self-educated polyhistor is the protection of cultural heritage. His conservation undertakings extended to three forms of activities: establishment and management of the Society for Yugoslav History and Antiquities, practical work of an official conservator and the writing and publishing of various travelogues and similar works. The extensive travels he undertook in the course of his entire life enabled him to directly come in contact with all forms of cultural heritage, its recording and collecting, describing in appropriate travelogues the status of the monuments and emphasizing the importance of preserving cultural heritage. Two reports from his travels in Dalmatia in 1854 and 1857 are of particular significance as well as the travelogue published in 1873 as an expanded and improved version of the travelogue from 1857. In them he condemned the civic and military authorities and the local population for the indifference toward old buildings which was often the main cause of their degradation, and on numerous occasions revealed his fascination with the Gothic style and the Middle Ages putting them a par with national characteristics. Apart from his travel writings, he recorded his observations on the treatment of old buildings, particularly medieval burgs and churches in various scientific papers. Considering that Kukuljević was an autodidact, when comparing his travelogues with those of professor Eitelberg, one can depict the lack of expertise and a dose of subjectivity which in fact does not diminish the value of his conservation efforts by which he attempted to establish cooperation on the preservation of cultural heritage between all the disunited Croatian regions while the interest of the Split antiquarians centred exclusively on Dalmatia.

Sagita Mirjam Sunara

Prilog poznavanju djelovanja Ferde Goglie, restauratora Arheološkog, tj. Arheološko-historičkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu

Sagita Mirjam Sunara
Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu
HR – 21 000 Split, Glagoljaška bb

UDK: 7.025.4Goglia, F.(093)
7.025.3/.4(497.5)"1916/1931"
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 23. 4. 2012.

Ključne riječi: Ferdo Goglia, fotografska dokumentacija, Narodni muzej u Zagrebu, povijest restauriranja, restauriranje slika
Key words: Ferdo Goglia, photographic documentation, National Museum in Zagreb, history of restoration, restoration of paintings

Ferdo Goglia (1869. – 1943.) smatra se našim prvim restauratorom-stručnjakom. Nakon završena studija kemije, Goglia je profesionalnu poduku iz restauriranja stekao u inozemstvu. I poslije je mnogo putovao po Europi, posjećujući umjetničke zbirke i restauratorske radionice, čime je svoju praksu obogatio novim iskustvima i spoznajama.

Restauriranju slika Goglia se posvetio neposredno prije Prvoga svjetskog rata. Isprva je radio privatno, a zatim je dodijeljen Arheološkom odjelu Narodnog muzeja u Zagrebu. U Arheološkom muzeju u Zagrebu, jednome od sljednika te ustanove, čuva se njegov radni dosje s dokumentima koji obuhvaćaju razdoblje od 1916. do 1931. godine. Ti su dokumenti tema ovoga rada. Osim toga što su vrijedan prilog poznavanju Goglijina profesionalnog djelovanja i stručnog usavršavanja, spomenuti arhivski izvori daju uvid u početke restauratorske profesije u Hrvatskoj.

RAĐANJE RESTAURATORSKE PROFESIJE U HRVATSKOJ

Osoba koja posjeduje tehničko, znanstveno, povijesno te umjetničko znanje i vještinu, zapisao je 1929. godine restaurator Pasquale Farina, *i koja zna kako ih primijeniti kako bi povratila u život trošna djela starih majstora, može se kvalificirati kao ‚stručnjak' u toj posebnoj grani Umjetnosti. On je istinski ‚restaurator'.*[1] Našim prvim „istinskim restauratorom", odnosno restauratorom-stručnjakom, smatra se Ferdo Goglia (1869. – 1943.).[2]

Goglia se restauriranju slika posvetio uoči Prvoga svjetskog rata. Zvonimir Wyroubal navodi da su se umjetnine prije toga najčešće otpravljale u inozemstvo na popravak: u Beč, Budimpeštu, Italiju, čak i u Pariz.[3] Povremeno su neki domaći slikari popravljali slike, što je naručiteljima bilo financijski povoljnije. Primjerice, Ferdo Kovačević (sl. 1) i Bela Csikos-Sessia (sl. 2) popravili su stropne slike u crkvi sv. Katarine u Zagrebu nakon požara 1895. godine.[4] Slikar Epaminondas Bučevsky nevješto je popravio dio freski u sakristiji zagrebačke katedrale,[5] dok je Josip Bauer, slikar i profesor zagrebačke Obrtne škole, jednako nevješto re-

1 Farina, P. (1929.): *To the Collectors of Paintings by Old Masters: The Misleading „Glow",* Philadelphia, 12.

2 Wyroubal, Z. (1951.): Restauriranje slika u Hrvatskoj, *Zbornik zaštite spomenika kulture,* 1 (1): 63-68, Beograd, str. 67.

3 Isto: 67.

4 Isto: 67.

5 Zvonimir Wyroubal piše da je Bučevsky potpuno upropastio dva lika na istočnom dijelu sjevernog zida sakristije: on [je] posao započeo onako, kako su to mnogi restauratori u ono doba radili. *On je naime jednostavno cijele likove preslikao ne obazirući se pritom mnogo na originalan lik, pa su te dvije figure posve izmijenjene.* Budući da je Bučevsky slikao kazeinskim bojama, a te dobro prianjaju uz vapnenu podlogu, ti se preslici nisu mogli odstraniti (Wyroubal, Z. [1954.]: Restauracija fresaka u sakristiji zagrebačke katedrale, *Peristil: zbornik radova za historiju umjetnosti i arheologiju,* 1: 176-178, Zagreb).

1 Ferdo Kovačević (fototeka Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža")
Ferdo Kovačević (photo archives of the Lexicographic Institute "Miroslav Krleža")

2 Bela Csikos-Sessia (fototeka Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža")
Bela Csikos-Sessia (photo archives of the Lexicographic Institute "Miroslav Krleža")

staurirao jednu sliku iz Strossmayerove galerije.[6] I Narodni muzej u Zagrebu, za koji je Goglia radio, angažirao je 1870. godine jednoga slikara za popravak svojih umjetnina: Josip Franjo Mücke restaurirao je trideset slika iz fundusa tog muzeja.[7]

Kao diplomirani kemičar, Goglia je najprije radio kao nastavnik kemije u Kraljevskoj I. realnoj gimnaziji. Arheološkom odjelu Narodnoga muzeja dodijeljen je 1915. godine.[8] Usporedo s radom u školi i muzeju, predavao je kemiju i tehnologiju[9] na Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, današnoj Akademiji likovnih umjetnosti. Vještinu slikanja izučio je kod Otona Iveковića,[10] dok je restauratorsku naobrazbu stekao u inozemstvu. Zvonimir Wyroubal navodi da je Goglia *studirao* u Budimpešti kod

6 U članku o restauriranju slika u Hrvatskoj Wyroubal spominje sliku Cime da Conegliana, no zapravo je riječ o dvjema slikama Giovannija Bellinija, *Sveti Nikola i Benedikt* (inv. br. SG 243). U arhivu Strossmayerove galerije čuva se Bauerov zapisnik o restauriranju tih dviju slika. Dana 3. studenoga 1899. godine ‚diptih' je skinut sa zida i prenesen u VI. dvoranu Galerije radi restauriranja. Bauer je sa zahvatom počeo 7. studenoga. *Slika je trpjela na tome, da se je na njekim mjestima bojadisana površina ljuštila i boja na onim mjestima otpadala*, piše. *Ona mjesta su bila bjela, pošto se je vidjela kredom obložena ploča, na kojoj je slikano. -Slika je tako došla u svoje vrijeme iz Djakova, te je u ovom stanju visila u Galeriji. -To je bilo neugodno vidjeti i bilo je takodjer pogibfelj, da bi se boja sve dalje ljuštila.* Slijedi opis zahvata: *Popravljena je na način, da slika nikakova kvara kroz taj popravak imati nemože, te se taj rad svaki čas, ako bi se htjelo, skinuti može time, da se jednostavno čistom vodom opere. Izveden je ovako: Sa bielanjkom od jajeta, kojemu je dodato ponešto šećera, prilieplјena je na ona mjesta, koja su oštećena sasma tanki papir. Na to je onda akvarel-bojama bojadisano i lahkim akvarel firnisom firnisano. To se sve dade sa vodom lahko oprati, ako bi se jednom htjelo drugačije postupati, nu to neće biti potrebito. Preko slike je stavljeno staklo, tako da je i time bolje začuvana nego do sada; Nemožese diranjem oštetiti, i od svjetla ne trpe boje."* (Strossmayerova galerija – Arhiv [nadalje: SG-A], 531:ŽAG 243 SG 243, Giovanni Bellini: Sveti Nikola i Benedikt, Autograf Nikole Mašića o restauratorskom zahvatu koji je izveo J. Bauer, studeni 1899.). Bauer je stabilizirao slikani sloj lijepljenjem papirića preko slike. Budući da bjelanjak kojim se koristio kao ljepilom s vremenom postaje netopljiv, njegov zahvat nije bio reverzibilan. (Bellinijeve slike Goglia je ponovno restaurirao 1935. godine; o tome koliko mu je bilo teško skinuti Bauerove *krpe papira* sa slika, možemo samo nagađati.) Bauer je preko papirića izveo retuš, što nije uvriježena praksa.

7 Schneider, M. [1973.], Portreti 1800-1870., Zagreb, str. 9-10. Schneider piše da je posao restauriranja slika prvo bio ponuđen slikaru Dragutinu Starku, nastavniku u Realnoj gimnaziji. Stark je pregledao slike i izradio ponudu za njihov popravak, no zbog bolesti očiju morao je odustati od posla. Muzej je tada angažirao Mückea, koji je nekoliko godina prije (1867.) popravio jedan portret bana Josipa Jelačića. (Zanimljivo je da se nekoliko Mückeovih radova nalazilo u zbirci slika Narodnog muzeja. Možda su mu restauratorski posao ponudili uvjerivši se u njegovu slikarsku vještinu?) Mücke je 1871. godine izradio ponudu za popravak još 76 slika iz fundusa Narodnog muzeja, no je li taj posao obavio – nije poznato.

8 Arheološki odjel Narodnog muzeja od 1918. godine djeluje pod nazivom Arheološko-historički odjel (Peić Čaldarović, D., Nekoliko pitanja o Narodnom muzeju u Zagrebu i slikama iz fundusa njegova Arheološkog odjela. Privatna poruka. [8. kolovoza 2012.]). Podatak o 1915. kao godini kada je Goglia počeo raditi za taj odjel donosi Wyroubal (Wyroubal, Z. [1951.]: nav. dj., bilj. 2, 67). Ipak, najstariji dokument iz Goglijina radnoga dosjea datira iz 1916. godine. S restauriranjem slika počeo je tek u listopadu 1917. godine.

9 Vidi: Peić, M. (2002.), Iz povijesti akademije likovnih umjetnosti, *Akademija likovnih umjetnosti: 1907.–1997*, Zagreb, 54-169, str. 156.
U Goglijinu radnome dosjeu čuva se pismo preporuke za Graz iz lipnja 1916. godine. U njemu stoji da je Goglia *Lehrer des Chemie und chem. Technologie an der höhere Schule für Kunst und Kunstgewerbe in Zagreb,* odnosno *nastavnik kemije i kemijske tehnologije na Višoj školi za umjetnost i obrt* (Arheološki muzej u Zagrebu – Arhiv Muzeja, Radni dosje Ferda Goglie /nadalje ovom kraticom: AMZ-AM, Goglia/, Br. 54/1916 – Goglia Ferdinand, profesor, preporučno pismo za Beč, 28. lipnja 1916.). Treba napomenuti da je tehnologija o kojoj je riječ vjerojatno slikarska, ne kemijska.

10 Šenoa, Z. (1995.): Goglia, Ferdo, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 1, Zagreb, str. 283.

Josipa Beera, restauratora u Narodnom muzeju.[11] Spominje i to da je učio kod Serafina Maurera, restauratora i profesora na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču.[12] Je li u Gogliino vrijeme (ili prije toga) itko iz Zagreba, odnosno Hrvatske, prošao sličan vid restauratorske izobrazbe, nije nam poznato.

Goglia je iz dva razloga značajan za nacionalnu povijest restauriranja, odnosno očuvanja kulturne baštine. Prvo, zato što je on naš prvi muzejski restaurator (pritom mislimo na restauratora stalno zaposlenog u nekoj muzejskoj instituciji), a potom zbog toga što je o svome radu vodio preciznu dokumentaciju, čemu svjedoči njegovih sedam[13] sačuvanih dokumentacijskih bilježnica. Gogliine pomno vođene knjige vrijedan su kulturno-povijesni dokument[14] o počecima organiziranog restauratorskog rada u Hrvatskoj, ali i dragocjen izvor podataka o našoj baštini. Osvrćući se na bilježnice u kojima je dokumentirao zahvate na slikama iz zbirke nekadašnjeg Narodnog muzeja u Zagrebu, povjesničarka umjetnosti Marijana Schneider kazala je da su one *jedini dokument o mnogim izgubljenim signaturama, pa tako i o autorstvu pojedinih slikara*.[15]

Tema je ovoga rada Goglijino profesionalno djelovanje i stručno usavršavanje u sklopu Arheološkog, tj. Arheološko-historičkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu. Kao izvor poslužili su dosada neobjavljeni dokumenti iz njegova radnog dosjea.[16] Ta se građa čuva u arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu, jednomu od izravnih sljednika Narodnog muzeja.[17] Budući da je djelovanje Ferde Goglie predmet doktorskoga istraživanja Barbare Horvat, valja očekivati da će njezin rad dati sveobuhvatni(ji) prikaz Goglijina angažmana pri spomenutoj ustanovi. O Goglijinoj tehnologiji restauriranja piše pak Denis Vokić.

IZMEĐU UČITELJSKOG I RESTAURATORSKOG POSLA

Dokumenti u Goglijinu radnom dosjeu obuhvaćaju razdoblje od 1916. do 1931. godine. Iz njih doznajemo da je Goglijin glavni zadatak u Narodnom muzeju bilo restauriranje slika iz fundusa Arheološkog, tj. Arheološko-historičkog odjela. Te se slike danas nalaze u Hrvatskome povijesnom muzeju, još jednome sljedniku Narodnoga muzeja. Zbirka je bila formirana u prvim godinama djelovanja te ustanove, sredinom 19. stoljeća.[18] U dopisu koji je Arheološko-historički odjel Narodnog muzeja uputio Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u kolovozu 1918. godine piše da zbirka ima *oko 250 komada uljenih slika, gotovo samih portreta*.[19] Slike su bile vrlo stare i trošne pa ih je trebalo restaurirati. Goglia je prve slike preuzeo početkom listopada 1917. godine,[20] a do 1941. godine restaurirao ih je 227.[21]

Prije nego što će mu povjeriti rad na tim slikama, Narodni muzej poslao je Gogliu na stručno usavršavanje u

11 Govoreći o Goglijinoj restauratorskoj izobrazbi, Wyroubal se koristi riječju ‚studiranje'. Budući da su prvi studijski programi iz područja restauracije osnovani tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća, zacijelo je mislio na ‚temeljito proučavanje'. Hans Christoph von Imhoff ističe da je do 1970-ih šegrtovanje bilo uobičajeni način stjecanja izobrazbe kod muzejskih restauratora (von Imhoff, H. [2010.], Konzervatori-restauratori materijalne kulturne baštine – vidovi i razvoj njihove struke od Drugoga svjetskog rata, *Međunarodno savjetovanje o konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti – ICOR: Zbornik radova*: 81 – 91, Zagreb, str. 85-86). Ipak, obrazovni modeli 19. i početka 20. stoljeća ne mogu se uspoređivati s današnjima. Ilustrirat ćemo to primjerom škole za restauratore osnovane 1819. godine u muzeju Ermitaž. Na izobrazbu su tada primljena četiri diplomirana studenta Kraljevske umjetničke akademije. Dva su naučnika tjedan dana učila tzv. mehaničko restauriranje (zahvati na drvenom ili platnenom nositelju), a dva slikarsko restauriranje (čišćenje, retuširanje i lakiranje); naredni bi tjedan zamijenili mjesta. Ta se škola smatra prvom restauratorskom školom u Europi (vidi: Nikogosyan, M. [2012.], The Restoration of Paintings at the Imperial Hermitage [Saint-Petersburg] at the Beginning of the 19th Century, *CeROArt [Online]*, objavljeno 10. travnja 2012., http://ceroart.revues.org/2344 [30.7.2012.]). S obzirom na to da se izobrazba koju su stjecali polaznici restauratorske škole u Ermitažu u osnovi ne razlikuje od šegrtovanja u drugim restauratorskim radionicama, za šegrte bi se također moglo reći da su *školovani*.

12 Wyroubal, Z. (1951.): nav. dj., bilj. 2, 67.

13 O Gogliinoj dokumentaciji pisao je Denis Vokić: Vokić, D. (2004./2005.), Ferdo Goglia i Zvonimir Wyroubal – začetnici sustavne restauratorske dokumentacije u Hrvatskoj, *Muzeologija*, 41./42.: 184-195, Zagreb; Vokić, D. (2005./2006.), Devedeset godina kontinuiteta restauratorske dokumentacije u arhivu današnjega Hrvatskoga restauratorskog zavoda (1916-2006), *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 29/30: 23-32, Zagreb. Vezano uz Goglijine bilježnice, Wyroubal navodi da je sačuvano *pet ovećih svezaka* koje je Goglia ostavio Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu (Wyroubal, Z. [1951.], nav. dj., bilj. 2, 67). Tih pet bilježnica čuva se u arhivu Hrvatskoga restauratorskog zavoda. Dvije bilježnice u kojima je Goglia dokumentirao zahvate na slikama iz Arheološkog, tj. Arheološko-historičkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu pohranjene su u Hrvatskome povijesnom muzeju, dok se kopije nalaze u arhivu Hrvatskoga restauratorskog zavoda i Muzeja grada Zagreba. (Zahvaljujem Denisu Vokiću na tom podatku.)
Bilježnice u kojima je Goglia dokumentirao zahvate na slikama iz fundusa Strossmayerove galerije izgubljene su. Ipak, posao koji je Goglia obavljao za tu ustanovu u velikoj se mjeri može rekonstruirati na temelju arhivskih izvora, jer se u dosjeima umjetnina čuvaju prijepisi njegovih izvješća.

14 Na tu je činjenicu Wyroubal upozoravao još sredinom prošloga stoljeća (Wyroubal, Z. [1951.], nav. dj., bilj. 2, 67).

15 Schneider, M. (1973.): nav. dj., bilj. 6, 11. Ipak, treba reći da te atribucije nisu uvijek pouzdane (vidi: Schneider, M. [1982.], *Portreti 16-18. stoljeća*, Zagreb, str. 8-9).

16 Toplo zahvaljujem Ivanu Mirniku iz Arheološkog muzeja u Zagrebu koji me je upozorio na postojanje Goglijinog radnog dosjea.

17 Narodni muzej u Zagrebu formalno je prestao postojati u srpnju 1940. godine, kada je donesena Uredba o muzejima i galerijama Banovine Hrvatske. Odjeli Narodnoga muzeja tada su počeli djelovati kao samostalne muzejske institucije. Ipak, Arheološki i Historijski muzej nastavili su djelovati kao jedna cjelina sa zajedničkim ravnateljem sve do 1943. godine, jer su ratna zbivanja u Europi, a uskoro i u Kraljevini Jugoslaviji, spriječila provedbu Uredbe. Dvije se ustanove nisu potpuno razdvojile ni nakon 1943. godine: zajedničke prostorije na Zrinskome trgu dijelile su sve do 1959. godine. Vidi: Peić Čaldarović, D. (2012.), *Razvoj građanskog društva i djelovanje kulturnih institucija u Hrvatskoj 1918.-1941. – primjer Hrvatskog narodnog muzeja* [disertacija obranjena 26. 7. 2012. na FF-u u Zagrebu].

18 Zbirka je bila formirana u sklopu *historičke zbirke* Narodnog muzeja. Kada je 1878. godine muzej došao pod upravu Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade, zbirka je potpala pod Arheološki odjel (Bregovac Pisk, M. [1998.], Zbirka slika Narodnoga muzeja nekad i danas u Hrvatskom povijesnom muzeju, *Naš museum: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog prigodom proslave „150 godina od utemeljenja Hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu", 1946.-1996., Zagreb, 13.-14. studenog 1996.*: 85-92, Zagreb). O povijesti zbirke vidi još: Bregovac Pisk, M., Zbirka slika, grafika i skulptura, http://www.stkpula.hr/hpm/z0002002.htm (14. 8. 2012.). Zbirku je obradila i katalogizirala Marijana Schneider: Schneider, M. (1973.): nav. dj., bilj. 6; Schneider, M. (1982.), nav. dj., bilj. 14.

19 AMZ-AM, Goglia, Br. 52/1918, Goglia Ferdo, profesor, prijedlog za dodijeljenje narodnom muzeju, 14. kolovoza 1918. [Dopis upućen Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.]

20 Dana 11. listopada 1917. preuzeo je na restauriranje tri slike, zapravo *triptihon* (Hrvatski restauratorski zavod – Arhiv Zavoda [nadalje: HRZ-AZ], Goglia, Bilježnica br. 1, 1–164, red. br. 105–107).

21 Premda Goglijin radni dosje obuhvaća dokumente od 1916. do 1931. godine, treba naglasiti da je on nastavio surađivati s Arheološkim (Arheološko-historičkim) odjelom Narodnog muzeja sve do 1941. godine. Posljednji zapis o slikama toga odjela datira s početka 1941. godine: Goglia je 23. studenoga 1940. preuzeo portret Ane barunice Jelačić (inv. br. HPM/PMH 2741), a zahvat je dovršio 20. veljače 1941. godine. Podatke je unio u *posebnu knjigu Arheološkog muzeja* pod rednim brojem 227 (HRZ-AZ, Goglia, Bilježnica br. 5, 1934–1941., 1251–1390; red. br. 1379; Hrvatski povijesni muzej – Arhiv muzeja, Goglia, „Narodni muzej / arheološki odio / u Zagrebu", red. br. 227).

3 Josip Brunšmid (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

Josip Brunšmid (archives of the Archaeological Museum in Zagreb)

4 List papira iz arhiva Arheološkog muzeja u Zagrebu s fotografijama slike Dvorski objed u Karlobagu 27. lipnja 1786. prije, nakon i u tijeku Goglijina restauratorskog zahvata

Sheet of paper from the archives of the Archaeological Museum in Zagreb with photographs of the painting Royal Meal in Karlobag on 27 June 1786, prior, during and after restoration works

Beč, o čemu svjedoči pisana preporuka iz 1916. godine.[22] Preporuku je potpisao Josip Brunšmid, ravnatelj Arheološkog odjela (sl. 3). Taj ugledni arheolog i numizmatičar,[23] prvi imenovani profesor klasične arheologije na katedri Hrvatskog sveučilišta, imao je vrlo razvijen senzibilitet za očuvanje i zaštitu kulturne baštine. Treba spomenuti da je nakon smrti Tadije Smičiklasa 1914. godine upravo Brunšmid preuzeo dužnost predsjednika Povjerenstva za zaštitu spomenika u Zagrebu.[24]

Ipak, Goglia nije mogao početi raditi na slikama bez dopuštenja Kraljevske I. realne gimnazije, gdje je bio stalno zaposlen.[25] Početkom listopada 1917. godine ravnatelj Arheološkog odjela zatražio je od Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije da se Gogliji smanji opterećenje u nastavi. O povjerenju i ugledu koji je Goglia već tada uživao svjedoči sljedeći citat: *(...) kako je dužnost muzejske uprave, da se pobrine za konserviranje tih slika, to je pomišljalo na to, da se te slike pošalju van kojemu stručnjaku, koji bi ih popravio, a to bi dakako stajalo dosta velikih svota. Na sreću se je u zadnje vrijeme pojavio domaći stručnjak, koji se je, kako se ovo ravnateljstvo osvjedočilo, u konserviranju i restauriranju starih slika, tako usavršio, da njegovi radovi ne zaostaju za sličnim radnjama vanjskih stručnjaka. Taj je stručnjak Ferdo Goglia*.[26] Odjel za bogoštovlje i nastavu zatražio je od ravnateljstva Kraljevske I. realne gimnazije u Zagrebu da se Gogliji smanji nastavno opterećenje. Zahtjev je odobren pa se Goglia mogao posvetiti restauriranju muzejskih slika.[27] Budući da za taj posao nije trebao biti posebno plaćen, a Arheološki se odjel obvezao da će mu osigurati materijal za rad, može se zaključiti da je Goglia već 1917. godine odrađivao dio svoje državne službe u Narodnom muzeju.

Ravnateljstvo Arheološkog odjela bilo je iznimno zadovoljno Goglijinim radom pa je u veljači 1918. godine od Odjela za bogoštovlje i nastavu zatraženo da se Gogliu potpuno oslobodi službe u drugom školskom

22 AMZ-AM, Goglia, Br. 54/1916, Goglia Ferdinand, profesor, Preporučno pismo za Beč, 28. lipnja 1916.

23 Vidi: Kolar-Dimitrijević, M.; E. Wagner (2008.): Brunšmid i Hoffiller, osnivači moderne sjevernohrvatske arheologije, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, 15 (1): 79-98.

24 Horvat, A. (1978./1979.): O djelovanju „Povjerenstva" za čuvanje spomenika u Zagrebu (1914 – 1923), *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4/5: 11-35, Zagreb.

25 Vezano uz radni status „pridijeljenog (srednjoškolskog) nastavnika" koji je Goglia imao u Arheološko-historijskom odjelu, Dubravka Peić Čaldarović objašnjava da je taj položaj za cijeloga međuratnog perioda bio vrlo uobičajen način zapošljavanja različitih kategorija‚stručnih suradnika' u svim odjelima Narodnoga muzeja, koji su duže ili kraće vrijeme obavljali uglavnom tehničke muzejske poslove (prepariranje, konzerviranje, evidentiranje, primarna stručna obradba muzejskih predmeta, administratorski poslovi i sl.). Primjeri F. Goglie, dr. Božidara Širole ili dr. Milovana Gavazzija potvrđuju da su i vrhunski stručnjaci katkad imali takav status. Ravnateljima Narodnoga muzeja bilo je važno da ih što duže zadrže u svojim odjelima, odnosno da od nadležnoga ministarstva ishode dozvolu da ih „koriste" u punom radnom vremenu (Peić Čaldarović, D., Nekoliko pitanja o Narodnom muzeju u Zagrebu i slikama iz fundusa njegova Arheološkog odjela. Privatna poruka. [16. 8. 2012.]).

26 AMZ-AM, Goglia, Goglia Ferdo, prof. upotreba u Arheološkom muzeju, 4. listopada 1917., str. 1 [Dopis ravnatelja Arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu upućen Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.]

27 AMZ-AM, Goglia, Br. 26.462/1917, 9. listopada 1917. [Prijepis dopisa Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije upućenog ravnateljstvu Kraljevske I. realne gimnazije u Zagrebu.]

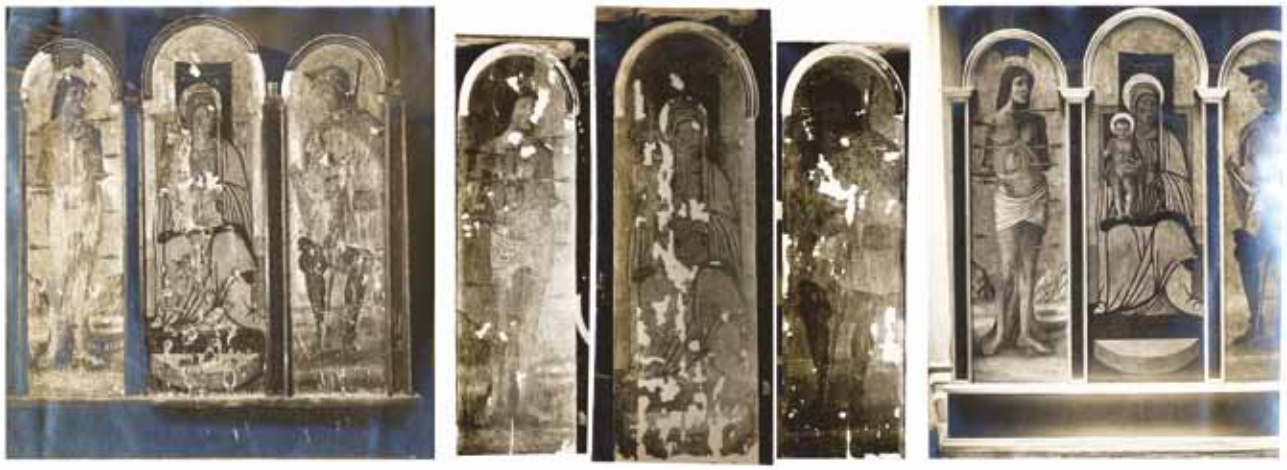

5 Fotografije triptiha iz porušene crkve sv. Fabijana i Sebastijana u Novom Vinodolskom prije, u tijeku i nakon Goglijina restauratorskog zahvata (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

Photographs of the triptych from the demolished church of St Fabian and Sebastian in Novi Vinodolski prior, during and after Goglia's restoration interventions (archives of the Archaeological Museum in Zagreb)

6 Fotografije portreta Petra Zrinskoga prije i poslije Goglijina restauratorskog zahvata (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

Photographs of the portrait of Petar Zrinski before and after Goglia's restoration interventions (archives of the Archaeological Museum in Zagreb)

7 Fotografije portreta Maksimilijana Vrhovca prije i poslije Goglijina restauratorskog zahvata (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

Photographs of the portrait of Miksimilijan Vrhovac before and after Goglia's restoration interventions (archives of the Archaeological Museum in Zagreb)

polugodištu.[28] Zahtjevu nije udovoljeno,[29] stoga je molba ponovljena sredinom kolovoza iste godine.[30] U opširnome obrazloženju *prijedloga za dodijeljenje* pisalo je da su *za restauraciju izabrane onakve slike, koje su bile ili već sasvim trošne ili barem podesne za to, da restaurator pokaže je li dorastao svakoj tehnici i svakoj vrsti oštećenja*. Ravnateljstvo je pratilo rad oko njihova restauriranja u svakome stadiju. *Kako je restauracija uspjela*, piše dalje u tekstu, *dokazuju priložene fotografije, na kojima lijeva snimka prikazuje sliku prije, a desna poslije restauracije, ne mogu dati prave slike u uspjehu posla, jer je fotografski materijal već veoma loš*. Na devet listova papira s pečatom Ravnateljstva Arheološko-historičkog odjela Hrvatskoga narodnog muzeja bile su zalijepljene dvije fotografije koje prikazuju izgled slika prije i poslije Goglijina zahvata (sl. 4 – 12). Na fotografijama su portreti Petra Zrinskoga (inventarni broj HPM/PMH 2425; u Gogliinoj bilježnici redni broj 4), Maksimilijana Vrhovca (inv. br. HPM/PMH 2594; red. br. 5), Franje Vjekoslava Kružića Kliškog (inv. br. HPM/PMH 2769; red. br. 6), Emerika Karla Raffayja (inv. br. HPM/PMH 2605; red. br. 7), Adama Najšića (inv. br. HPM/PMH 2469; red. br. 8), Josipa Galliuffa (inv. br. HPM/PMH 2577; red. br. 9) i Nikole Zdenčaja Zahromićgradskog (inv. br. HPM/PMH 2771; red. br. 10). Fotografijama slike *Dvorski objed u Karlobagu 27. lipnja 1786.* (zapravo je riječ o *Svečanom ručku za Josipa II. u Karlobagu*, inv. br. HPM/PMH 2651, red. br. 11) i *žrtvenika iz vremena oko*

28 AMZ-AM, Goglia, br. 17/1918 – Goglia Ferdo, profesor, upotreba u Arheološkom muzeju, 8. veljače 1918. [Dopis ravnateljstva Arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu upućen Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.]

29 AMZ-AM, Goglia, Br. 3840/1918 – Goglia Ferdo, profesor molba da se odriješi za II. semestar od vršenja učiteljskih dužnosti, 6. ožujka 1918. [Dopis Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije upućen ravnateljstvu Arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu.]

30 AMZ-AM, Goglia, Br. 52/1918, nav. dj., bilj. 18.

8 Fotografije portreta Franje Vjekoslava Kružića Kliškog prije i poslije Goglijina restauratorskog zahvata (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

Photographs of the portrait of Franjo Vjekoslav Kružić Kliško before and after Goglia's restoration interventions (archives of the Archaeological Museum in Zagreb)

9 Fotografije portreta biskupa Emerika Karla Raffayja prije i poslije Goglijina restauratorskog zahvata (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

Photographs of the portrait of Bishop Emerik Karl Raffay before and after Goglia's restoration interventions (archives of the Archaeological Museum in Zagreb)

10 Fotografije portreta Adama Najšića prije i poslije Goglijina restauratorskog zahvata (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

Photographs of the portrait of Adam Najšić before and after Goglia's restoration interventions (archives of the Archaeological Museum in Zagreb)

11 Fotografije portreta biskupa Josipa Galliuffa prije i poslije Goglijina restauratorskog zahvata (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

Photographs of the portrait of Bishop Josip Galliuff before and after Goglia's restoration interventions (archives of the Archaeological Museum in Zagreb)

12 Fotografije portreta Nikole Zdenčaja Zahromićgradskog prije i poslije Goglijina restauratorskog zahvata (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

Photographs of the portrait of Nikola Zdenčaj Zahromićgradski before and after Goglia's restoration interventions (archives of the Archaelogical Museum in Zagreb)

1500. iz Novoga (Triptih iz Novog Vinodolskog,[31] inv. br. 2454, red. br. 1 - 3) priložene su fotografije snimljene u tijeku restauratorskog postupka (rekonstruiranje preparacije). Ti materijali dočaravaju raznolikost i složenost problema s kojima je Goglia bio suočen, a koji su u njegovim bilježnicama najčešće sumarno izneseni. Premda se ne može sa sigurnošću reći je li Narodni muzej, odnosno Goglia, vodio sustavnu fotografsku dokumentaciju

31 Triptih kapele sv. Fabijana i Sebastijana prenesen je 1917. godine u Arheološki odjel Narodnog muzeja posredovanjem konzervatorske službe, jer mu je na terenu prijetilo uništenje (Horvat, A. [1978./1979.]: nav. dj, bilj. 23, 21-22.)

restauriranih umjetnina,[32] fotografije iz ovoga dopisa značajne su jer bi mogle biti najranija fotografska dokumentacija restauratorskih zahvata na slikama u Hrvatskoj.[33]

U nastavku dopisa iz kolovoza 1918. godine izražava se zadovoljstvo Goglijinim radom i naglašava kako je nužno da se posao još brže nastavi. *Ovako, kako to ide sada, stvar napreduje preveć polako, pa bi trajalo jedan ljudski vijek, dok bi se sav posao svršio. Zato ovo ravnateljstvo u interesu bržega napredovanja posla moli kr. zamaljsku vladu, da bi profesora Ferdu Gogliu početkom naredne školske godine sasvim riješilo službe na srednjoj školi te ga dodijelila na službovanje ovome muzejskom odjelu. Kada bi on bio posvema riješen školskih briga, mogao bi ipak svršiti godimice do 30 komada slika.* Slijedom te molbe, Goglia je u rujnu razriješen nastavnih obaveza u školskoj godini 1918./1919.[34] Budući da mu u školi nisu mogli pronaći zamjenu, nije mogao odmah biti dodijeljen Narodnom muzeju.[35] To se dogodilo tek iduće, 1919. godine.[36]

Pitanje Goglijina namještenja pri Arheološko-historičkom odjelu Narodnog muzeja ponovno je aktualizirano 1925. godine. Po svemu sudeći, upravi škole smetalo je što je Goglia i dalje držao nastavu na Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt pa je vraćen na mjesto nastavnika u Kraljevskoj I. realnoj gimnaziji. Arheolog i muzealac Viktor Hoffiller (sl. 13), koji je naslijedio Brunšmida na mjestu ravnatelja Arheološko-historičkog odjela, ali i na fakultetu, oštro je prosvjedovao kod ministra, ističući da je Goglia jedini čovjek u državi kojemu se može povjeriti stručna restauracija, jer je on i *kemičar i slikar*. Hoffiler je smatrao da je Goglia u srednjoj školi deplasiran i nepotreban, dok je muzeju od velike koristi. *Sasvim je u redu,* zaključio je, *da si je pridržao časove u umjetničkoj akademiji, jer on tamo predaje kemičku tehnologiju, a u toj je on struci specijalista, koji se ne da nadomjestiti.*[37] Ministar je uzeo u obzir Hoffillerove argumente i Gogliu ponovno dodijelio Narodnom muzeju.[38]

32 Pogledamo li redne brojeve tih umjetnina u Goglijinoj *posebnoj knjizi* za *Arheološki muzej*, vidimo da je riječ o prvim slikama koje je preuzeo na restauriranje. Moguće je dakle da je Ravnateljstvo Arheološkog odjela dalo fotografirati samo te slike kako bi moglo ocijeniti uspješnost Goglijina rada.

33 U cjelokupnom fondu konzervatorske fotografije Fototeke kulturne baštine pohranjene u Ministarstva kulture RH nema sustavnog bilježenja stanja pokretne baštine tijekom restauratorskih zahvata. Tek mjestimično moguće su fotografije koje prikazuju npr. crkvenu plastiku i sl. izdvojene iz sakralnoga prostora u svrhu obnove ili pohrane (Grković, S., Pitanje o restauratorskoj fotodokumentaciji. Privatna poruka. [22. 8. 2012.]). Vezano uz povijest fotografiranja slika radi dokumentiranja njihova stanja, treba spomenuti da je Richard Redgrave, Umjetnički direktor Odjela za znanost i umjetnost, još 1857. godine dao načiniti fotografije nekoliko slika iz zbirke Sheepshanks, koja je tada bila predana Muzeju South Kensington (današnji Muzej Viktorije i Alberta). Redgrave je s pomoću fotografija želio pratiti ‚razvoj' oštećenja, poput širenja pukotina na slikama. Fotografiranje slika u Muzeju South Kensington nastavljeno je između 1860. i 1862. godine. Između 1857. i 1879. godine Redgrave je dokumentirao (opisao i fotografirao) slike iz zbirke engleske kraljice. Vidi: Brooks, H. B. (1999.), *Practical Developments in English Easel-Painting Conservation c. 1824-1968, from Written Sources* [doktorska disertacija], London, 56-59).
O fotografiji kao alatu za uspoređivanje stanja slike prije i poslije restauratorskoga zahvata pisao je Manfred Holyoake u priručniku *The Conservation of Pictures* iz 1870. godine: *Fotografije slika (...) od izravne su koristi u Restauriranju. U slučajevima poput onoga s portretom Richarda II., njihova vrijednost može svima postati jasna. S pomoću fotografije te slike koju je načinilo Društvo Arundel prije njezina nedavnoga čišćenja, šira javnost može prosuditi opseg preslikavanja kojemu je prije toga bila podvrgnuta; a njezina fotografija koja se sada izradi učinkovito će spriječiti da se slično beskrupulozno preslikavanje ponovi – jer će publika to moći uočiti.* Holyoake je smatrao da dobrobit od fotografiranja mogu uživati sve *značajne slike*, jer diseminacija njihovih fotografija *drži javnost dobro upoznatom s njihovim stanjem u vrijeme kada su snimljene*. Naglašava da su fotografije, kopije i grafike neprocjenjive kao materijalni svjedoci u slučaju da se umjetničko djelo ošteti ili uništi. Holyoake, M. [1870.], *The Conservation of Pictures*, London, 57-58.
Marko Špikić upozorio me je da već u prvoj talijanskoj povelji o restauriranju (*Carta di restauro*) iz 1883. godine postoji odredba o fotografiranju *spomenika, faza rada i dovršenog restauratorskog postupka*, što je značajno, jer su i *Atenska* (1931.) i *Mletačka povelja* nastale pod utjecajem talijanske teorije restauriranja, koju je oblikovao Camillo Boito (1836. – 1914.). Premda se *Carta di restauro* bavi arhitektonskim spomenicima, njezin se utjecaj, zasigurno, osjetio u drugim područjima restauriranja. Vidi: Špikić, M. (2010.), Nastanak teorije restauriranja Camilla Boita, *Portal: Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 1: 63-72, Zagreb, 69.
Max Dörner, slikar i profesor na Akademiji lijepih umjetnosti u Münchenu, u svojemu kapitalnom djelu *Malmaterial und seine Behandlung im Bilde*, tiskanom prvi put u Münchenu 1921. godine, piše: *Fotografija snimljena prije, za vrijeme i nakon procesa restauracije, kada su u pitanju vrijedni radovi, vrlo je nužan i važan dokument.* (Dörner, M. [1984.], *The Materials of the Artist and Their Use in Painting: With Notes on the Techniques of the Old Masters*, San Diego, 377.)
Prva „Međunarodna konferencija za proučavanje znanstvenih metoda ispitivanja i očuvanja umjetničkih djela" („International Conference for the Study of Scientific Methods for the Examination and Preservation of Works of Art"), održana u Rimu 1930. godine, potakla je restauratore da odrede modalitete dokumentiranja. (Vidi: Brooks, H. B.: nav. dj., 63.) Nakon konferencije odlučeno je da će se izraditi priručnik za konzerviranje i restauriranje slika. *The Manuel de la Conservation et restauration des Tableaux* objavljen je 1939. godine, a godinu dana poslije pojavilo se englesko izdanje (*Manual on the Conservation and Restoration of Paintings*). Fotografiranje se u priručniku spominje kao jedna od metoda istraživanja slika. Spominje se i fotografiranje UV fluorescencije laka. Preporuka je autorâ da se fotografski dokumentiraju različite faze procesa čišćenja, osobito izgled slike nakon čišćenja. (*Manual on the Conservation and Restoration of Paintings, London*, 1997. [re-izdanje], London, 34-35, 45, 182.)
Godine 1964. obveza vođenja restauratorske dokumentacije propisana je člankom 16. *Mletačke povelje*.

34 AMZ-AM, Goglia, Br. 26.803/1918., Goglia Ferdo, profesor, odrješenje od obučavanja u srednjoj školi 1918./1919., 14. rujna 1918. [Dopis Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije upućen ravnateljstvu Kraljevske I. realne gimnazije u Zagrebu]
U dopisu istog odjela iz travnja 1919. godine stoji: *Savezno sa ovdašnjim otpisom od 14. rujna 1918. broj 26803 priopćuje se tom ravnateljstvu, da se prof. Ferdo Goglia rješava i dalje do ovdašnje posebne odredbe obučavanja u srednjoj školi uz obavezu, da se i dalje intenzivno bavi restauracijom slika u arheološko-historičkom odjelu narodnog muzeja.* (AMZ-AM, Goglia, Br. 11204/1919, Goglia Ferdo, profesor, rješen obučavanja u srednjoj školi, 26. travnja 1919. [Dopis Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije upućen ravnateljstvu Kraljevske I. realne gimnazije u Zagrebu.])

35 AMZ-AM, Goglia, Br. 23.519/1918, Goglia Ferdo, prof, molba za odrješenje od službe u srednjoj školi, 3. rujna 1918. [Dopis Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije upućen ravnateljstvu Arheološkog odjela Narodnog muzeja.]

36 Dana 11. siječnja 1919., ispod Brunšmidova pisma iz kolovoza 1918. godine dopisano je sljedeće: *Ovo je ravnateljstvo svojim opširno obrazloženim izvještajem (...) zamolilo, da se prof. Ferdo Goglia riješi službovanja u srednjoj školi, kako bi se sasvim mogao posvetiti popravljanju uljenih slika u ovom muzeju, koje se nalaze u veoma trošnom stanju. (...) Kr. zemaljska vlada odgovorila je (...) da se prof. Goglia 'zasada' ne može riješiti službovanja na srednjoj školi (...) Kratko vrijeme iza toga ipak je prof. Goglia dopisom br. 26. 803/918 riješen službovanja u srednjoj školi, te mu je ovo ravnateljstvo odmah predalo oveći broj slika na popravak.* (AMZ-AM, Goglia, Br. 52/1918 – Goglia Ferdo, profesor, prijedlog za dodijeljenje narodnom muzeju, 14. kolovoza 1918. [Dopis upućen Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.])
Potvrdu o Goglijinu prelasku u Narodni muzej 1919. godine nalazimo i u pismu koje je 1925. godine upućeno Ministarstvu prosvjete u Beogradu: *U ovom se je muzeju tečajem godina nakupilo velik broj uljenih slika, naročito portreta, koje su bile oštećene, tako da ih je trebalo restaurirati, da ne propadnu. Za taj je posao počam od g. 1919. Kr. zemaljska vlada dodijelila ovome muzeju na službovanje profesora prve realne gimnazije zagrebačke Ferda Goglia, koji je dosada popravio velik broj slika, ali ih imade još, tako da će još biti koju godinu posla.* [AMZ-AM, Goglia, Br. 60/1925., 25. travnja 1925. (Dopis upućen Ministarstvu prosvjete, Odjeljenju za srednju nastavu u Beogradu)].

37 AMZ-AM, Goglia, Br. 93/1925, Goglia Ferdo, srednjoškolski profesor, molba za ponovno dodijeljenje muzeju, 7. srpnja 1925.

38 AMZ-AM, Goglia, Br. 8.050/1925, Goglia Ferdo, profesor; dodijeljenje, 20. studenoga 1925. [Odgovor Prosvjetnog odjeljenja Velikog župana zagrebačke oblasti.]

Goglia je u toj ustanovi radio do umirovljenja. Posljednji dokument u njegovu radnom dosjeu jest odluka o šestomjesečnom bolovanju iz 1931. godine.[39] Šestomjesečno mu je bolovanje bilo odobreno i u prosincu 1930. godine, što znači da je u kontinuitetu bio odsutan godinu dana.[40] Premda je bio na bolovanju, povremeno je restaurirao slike iz fundusa Arheološko-historičkog odjela. Radio je i za privatne naručitelje, ali u manjoj mjeri.[41] Godine 1931. restaurirao je jednu sliku za Strossmayerovu galeriju.[42] Nekoliko godina prije smrti – umro je 1943. – restaurirao je još četiri slike za Arheološko-historički odjel.[43]

KONTINUIRANO STRUČNO USAVRŠAVANJE

Prije nego što je počeo restaurirati slike iz fundusa Narodnog muzeja u Zagrebu, Goglia je u dva navrata boravio u Austriji na stručnom usavršavanju. Ravnatelj Arheološkog odjela Brunšmid u lipnju 1916. godine sastavio mu je pismo preporuke za Beč,[44] a početkom srpnja 1917. godine za Graz.[45]

U Goglijinu radnom dosjeu nalazimo dva pisma preporuke za studijska putovanja u Njemačku: jedno iz srpnja 1922.[46], a drugo iz srpnja 1923.[47] godine. Wyroubal navodi da je Goglia tih godina boravio u Münchenu, kod profesora Klingena, restauratora.[48]

Početkom lipnja 1924., novi ravnatelj Arheološko-historičkog odjela Hoffiller sastavio je Gogliji pismo preporuke za posjet talijanskim umjetničkim ustanovama, kako bi se usavršio u restauriranju slika.[49] Od Podtajništva za starine i

13 Viktor Hoffiler (arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)
Viktor Hoffiler (archives of the Archaeological Museum in Zagreb)

lijepe umjetnosti talijanskog Ministarstva javne naobrazbe zatražio je da se Gogliji izda iskaznica za besplatan obilazak spomenika te ulazak u muzeje i galerije.[50] Moguće je da je Goglijin posjet talijanskim institutima bio dio duljega studijskog putovanja, jer mu je sredinom istoga mjeseca ravnatelj sastavio molbu za izdavanje putovnice *za vrijeme od pol godine za Italiju, Austriju, Njemačku i Česku*.[51] Goglia je Italiju ponovno posjetio 1925. godine.[52] Premda se ne može sa sigurnošću reći tko je financirao njegova putovanja, iz jednoga Hoffillerova dopisa može se zaključiti da je putovao o vlastitu trošku.[53]

U ljeto 1927. godine Goglia je otputovao u Njemačku, gdje je razgledao muzeje i zbirke kako bi se upoznao s konzervatorsko-restauratorskim problemima. Hoffiller mu je i taj put napisao pismo preporuke.[54]

U srpnju 1929. Hoffiller je Goglii potpisao odobrenje za izdavanje putovnice.[55] Godine 1930. izdana mu je putovnica za putovanje u Italiju.[56] Krajem lipnja Hoffiller mu je dao suglasnost za izdavanje putovnice radi višekratnih posjeta inozemstvu. U dopisu je naveo da Goglia *„putuje u*

39 AMZ-AM, Goglia, Br. 49.521/1931, Golja Ferdo, profesor odobrenje bolovanja, 11. srpnja 1931. [Prijepis dopisa Prosvjetnog odjeljenja Kr. banske uprave Savske banovine u Zagrebu direktoru Državne muške učiteljske škole u Zagrebu. U dopisu se navodi da je Goglia *profesor Učiteljske škole, na radu u Arheološkom muzeju u Zagrebu*.]; AMZ-AM, Goglia, Br. 467, Goglia Ferdo, bolovanje 11/6 – 11/12 dozvoljeno, 6. rujna 1931.

40 AMZ-AM, Goglia, [Dopis Ministarstva prosvjete upućen direktoru Učiteljske škole u Zagrebu u kojem se obavještava da je Gogliji odobreno 6 mjeseci bolovanja, od 11. prosinca 1930. do 11. lipnja 1931.], 18. ožujka 1931.

41 Od 25. studenoga do 21. prosinca 1930. radio je na jednoj slici u privatnom vlasništvu (HRZ-AZ, Goglia, Bilježnica br. 4, 851–1250, red. br. 1141. Krajobraz: Trg u južnom Tirolu? [preuzeo: 25. studenoga 1930., predao: 21. prosinca 1930.]). Početkom prosinca 1930. godine uzeo je na restauriranje još dvije slike privatnoga vlasnika (HRZ-AZ, Goglia, Bilježnica br. 4, 851 – 1250, red. br. 1142-1143 / Jeleni. Srne. [preuzeo: 9. prosinca 1930., predao: 23. veljače 1931.]).

42 SG-A, 531:ZAG 106 SG 106, Restaurator Goglia: Kat. IV.106, /108. Vincenzo di Biaggio /Catena/ oko 1470 - 1531. Mletačka šk., Bogorodica s malim Isusom i četiri sveca/ [Sliku je vratio 23. lipnja 1931.]

43 HRZ-AZ, Goglia, Bilježnica br. 5, 1934-1941., 1251-1390 (red. br. 1375-1376, 1378-1379).

44 AMZ-AM, Goglia, Br. 54/1916, Goglia Ferdinand, profesor, Preporučno pismo za Beč, 28. lipnja 1916.

45 AMZ-AM, Goglia, Br. 64/1917, Goglia Ferdinand, profesor, preporučno pismo za Graz, 2. srpnja 1917.

46 AMZ-AM, Goglia, Nr. 44./1922., 6. srpnja 1922. [Pismo preporuke za Njemačku.]

47 AMZ-AM, Goglia, Br. 15/1923, Preporučno pismo prof. Goglia za put u Njemačku, 6. srpnja 1923.

48 Wyroubal, Z. (1951.): nav. dj., bilj. 2, 67.

49 *Il Signor Ferdinando Goglia (...) si porta all' epoca delle prossime vacanze in Italia coll' intenzione di fare degli studi di perfezionamento nella restaurazione dei dipinti, e per tale scopo desidera visitare alcuni Istituti delle Belle Arti.* (AMZ-AM, Goglia, Br. 28/1924, Goglia Ferdo prof. preporuka na Direzioni di Istituti delle Belle Arti, 2. lipnja 1924.). Na tome dokumentu nedostaje Hoffillerov potpis, no znamo da je on tada bio ravnatelj Arheološkog odjela, jer se kao ravnatelj potpisuje na dokumentu od 16. lipnja 1924. Wyroubal, Z. (1951.): nav. dj., bilj. 2, 67.

50 *Si prega lo sottosegretariato di relasciargli una tessera personale di libero ingresso nei regi musei gallerie e monumenti.* (AMZ-AM, Goglia, Br. 29/1924, Goglia Ferdo, Molba za tesseru za talij. državne zbirke /Al ministero della pubblica istruzione, sottosegretariato per le antichità e le belle arti/, 16. lipnja 1924.).

51 AMZ-AM, Goglia, Br. 25/1924, Goglia Ferdo prof, putnica za inozemstvo, 15. lipnja 1924.

52 AMZ-AM, Goglia, No. 46/1925, Pismo preporuke za Italiju, 26. ožujka 1925.

53 *Kako je profesor Goglia svom poslu vanredno vješt, pa je na svoj trošak i mnogo putovao, da se u njem što bolje usavrši, to potpisani moli, da prof. Goglia ostane i dalje dodijeljen ovome muzeju za restauraciju slika.* (AMZ-AM, Goglia, Br. 60/1925., 25. travnja 1925. [Dopis upućen Ministarstvu prosvjete, Odjeljenju za srednju nastavu u Beogradu.])

54 Dokument je zanimljiv jer se u njemu napominje da je Goglia, osim toga što predaje na Akademiji likovnih umjetnosti i radi u Narodnom muzeju, restaurator Strossmayerove galerije (AMZ-AM, Goglia, Br. ur. zapisnika: 194, Goglia Ferdo, profesor, preporuka za njemačke muzeje, 7. srpnja 1927.).

55 AMZ-AM, Goglia, Br. 180/1929, Goglia Ferdo, dozvola izdanja putovnice, 6. srpnja 1929.

56 AMZ-AM, Goglia, Br. 80/1930, Goglia Ferdo, profesor, dozvola boravka u Italiji, 2. travnja 1930.

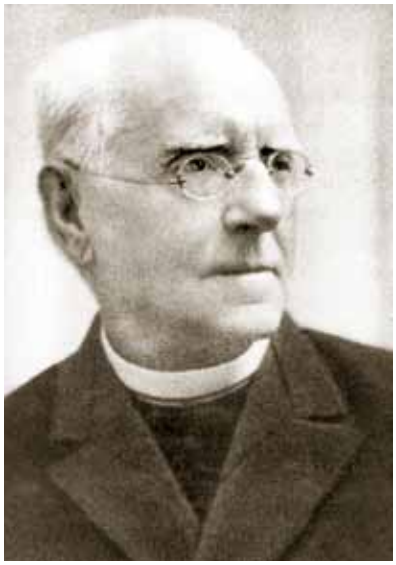

14 Don Frane Bulić
(fototeka Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža")
Don Frane Bulić
(photo archives of the Lexicographic Institute "Miroslav Krleža"

inostranstvo, naročito u Švicarsku, da prouči uređenja muzeja i galerija i slike".[57]

SURADNJA S DALMATINSKIM KONZERVATORIMA

Pored restauriranja slika iz Narodnog muzeja u Zagrebu, Goglia je dosta radio za privatne naručitelje, a sredinom dvadesetih godina prošloga stoljeća počeo je raditi i za Strossmayerovu galeriju. Njegovi poslovi, međutim, nisu bili ograničeni samo na Zagreb; pozivi za suradnju stizali su i iz Dalmacije.[58]

Don Frane Bulić, ravnatelj Pokrajinskog konservatorskog ureda za Dalmaciju (sl. 14), u rujnu 1924. godine pozvao je Gogliu da pregleda neke slike koje je trebalo restaurirati. U molbi koju je Goglia 1926. godine uputio Ministarstvu prosvjete piše: „*Svojim dopisom od 4. rujna 1924., 10. listopada 1924. i 11. rujna 1925. pozvao me je konservatorski ured za Dalmaciju, da pregledam stare slike, koje bi trebalo restaurirati. Osim toga već me nekoliko puta predstojnik toga ureda Dr Frane Bulić lično pozvao, da dodjem i pregledam te slike. Radi nastupa učiteljske službe nisam mogao da podjem u Dalmaciju u septembru i oktobru prošle godine, kako je dogovoreno bilo. Sada bi mi prilike dopustile, da proputujem Dalmaciju i pregledam sve vrijedne stare slike, pa da utvrdim stanje u kojem se one nalaze i odredim, koliko bi kojoj trebalo popravka. Zato molim Ministarstvo Prosvjete da mi podijeli dopust od 22. marta da 17. aprila o. g.*[59] Goglia je u navedenom razdoblju boravio u Dalmaciji,[60] i to o vlastitu trošku. Premda je njegovo putovanje bilo *skroz privatne naravi, služi uglavnom za njegovu vlastitu informaciju,* Hoffiller je uputio molbu Arheološkom muzeju u Splitu, tražeći da se Gogliji osigura potpora i pokažu najvažnije umjetnine. Pritom je naglasio da Goglia *ne reflektira ni na kakav posao, jer je poslom preopterećen, nego će rado biti savjetom na ruku svakom, tko bi radio na sačuvanju dalmatinskih spomenika*.[61]

Suradnja s dalmatinskim konzervatorima nastavila se pa je, primjerice, u studenome 1928. Goglia zamolio Ljubu Karamana da mu izradi neke fotografije.[62] U travnju 1930. godine Goglia je boravio u Šibeniku, Hvaru i Omišu.[63] U rujnu 1930. godine posjetio je Rab,[64] a iste godine ponovno je posjetio Split.[65]

ZAKLJUČAK

Ferdo Goglia je posjedovao sve osobine restauratora-stručnjaka: bio je vrstan poznavatelj slikarske tehnologije, studij kemije omogućio mu je razumijevanje složenih mehanizama propadanja umjetnina, a afinitet prema slikarstvu gajio je još od mladosti. Zbog svega toga njegov je rad bio izrazito cijenjen. Za povijest očuvanja kulturne baštine u Hrvatskoj bitne su dvije stvari: to što je bio prvi muzejski restaurator i što je sustavno dokumentirao svoje restauratorske zahvate, desetljećima prije nego što je dokumentiranje postala obveza propisana međunarodnim dokumentom.

Dokumenti iz njegova radnog dosjea daju uvid u početak njegove suradnje s Arheološkim – poslije

57 AMZ-AM, Goglia, Br. 131, Goglia Ferdo, profesor, putovanje u inostranstvo, 25. lipnja 1930.

58 Budući da su u ovome radu korišteni uglavnom arhivski izvori Arheološkog muzeja u Zagrebu i Hrvatskog restauratorskog zavoda, ovo nije ni cjelovit ni sveobuhvatan prikaz Goglijine suradnje s dalmatinskim konzervatorima.

59 AMZ-AM, Goglia, iz spisa br. 30/1926. – Molba u kojoj Ferdo Goglia od Ministarstva prosvjete u Beogradu traži dopust u svrhu pregledavanja starih slika u Dalmaciji, 24. veljače 1926. Rukopis.

60 AMZ-AM, Goglia, Br. 30/1926., Goglia Ferdo, profesor, dodijeljen narodnom muzeju, molba za dopust u naučne svrhe, 24. veljače 1926. [Dopis Arheološko-historijskog odjela upućen Ministarstvu prosvjete u Beogradu.]

61 AMZ-AM, Goglia, Br. 22.388/I [Iz spisa br. 30/1926.], Goglia Ferdo, odsustvo, 9. ožujka 1926. [Dopis upućen Ravnateljstvu Arheološkog muzeja u Splitu.]
O Goglijinoj suradnji s Konservatorijalnim uredom za Dalmaciju vidi: Unković, I. N. (2011.): O restauriranju pokretnih umjetnina u Dalmaciji pod vodstvom Ljube Karamana, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 35: 269-276, Zagreb, str. 269-271. Autorica u tekstu donosi nekoliko vrijednih podataka: Konservatorijalni ured za Dalmaciju pribavio je 1925. godine novac za Goglijin dolazak uz pomoć starješina samostana u Karinu, Medviđi, Šibeniku, Splitu, Hvaru, Jelsi, Lopudu i Dubrovniku. Suradnja s Gogliom obustavljena je u rujnu 1925. godine, kada je on vraćen na mjesto nastavnika u Kraljevskoj I. realnoj gimnaziji. Ljubo Karaman tada je zamolio Francea Stelèa da mu pomogne pri rješavanju problema restauratora. Karaman je preko Stelèa uspostavio suradnju sa slikarom i restauratorom Matejom Sternenom. Početkom travnja 1926. godine, neposredno prije Sternenova dolaska u Dalmaciju, Goglia se javio Konservatorijalnom uredu za Dalmaciju. Bulić i Karaman obavijestili su ga da su uznapredovali pregovori sa Sternenom. Arheološko-historijski odjel uputio je nakon toga dopis splitskim konzervatorima u kojemu, jednako kao u dokumentu poslanom ravnateljstvu Arheološkog muzeja u Splitu, napominje da Goglia dolazi o osobnom trošku i da ne pretendira na nove poslove. (Zahvaljujem Goranu Nikšiću što me je upozorio na ovaj članak.)

62 AMZ-AM, Goglia, Br. ur. zapisnika: 223, Goglia Ferdo, Zagreb, da si izabere, koje reprodukcije dalmatinskih slika hoće da ima, 16. studenoga 1925.

63 HRZ-AZ, Goglia, Dalmatinske slike (Šibenik, Hvar, Omiš), 12. – 22. travnja 1930. [Mala bilježnica br. 2.]

64 HRZ-AZ, Goglia, Dalmatinske slike (Rab), 21. – 27. rujna 1930. [Mala bilježnica br. 3.]

65 HRZ-AZ, Goglia, Split (Sv. Frane, Poljud, Katedrala, Župni ured. Grad. arkiv), 1930. [Mala bilježnica br. 5. Na koricama male bilježnice br. 4 piše: *Split (rukopis za br 5)*.]

Arheološko-historičkim – odjelom Narodnog muzeja u Zagrebu, ustanovom u kojoj je, uz nekoliko prekida, radio do umirovljenja, restauriravši više od dvije stotine slika. Te se umjetnine danas nalaze u Hrvatskome povijesnom muzeju, instituciji koja je, uz Arheološki muzej u Zagrebu i Hrvatski prirodoslovni muzej, jedan od sljednika Narodnog muzeja.

Vrlo je bitna spoznaja da su upravitelji Arheološkog odjela Narodnog muzeja, a riječ je o istaknutim ličnostima toga vremena (Brunšmid, Hoffiler), zdušno podupirali Goglijino stručno usavršavanje, svjesni da je educirana radna snaga jedino jamstvo za uspješno očuvanje nacionalnoga kulturnog blaga. Goglijini studijski posjeti Austriji, Italiji, Njemačkoj, Švicarskoj i Češkoj, te obilazak tamošnjih muzeja i galerija te upoznavanje rada drugih restauratora, omogućili su mu da razvije i usavrši svoju restauratorsku praksu. Podaci o suradnji s dalmatinskim konzervatorima (Bulić, Karaman) upućuju na to da Goglijin značaj nadilazi lokalne okvire, što otvara prostor za buduća istraživanja.

ZAHVALA

Zahvaljujem dr. sc. Ivanu Mirniku iz Arheološkog muzeja u Zagrebu što me je upozorio na postojanje radnog dosjea Ferde Goglie, te Ani Solter, voditeljici Odjela za dokumentaciju istoga muzeja, na skeniranju slikovne dokumentarne građe. Osobito sam zahvalna dr. sc. Marini Bregovac-Pisk, voditeljici Zbirke slika, grafika i skulptura Hrvatskoga povijesnoga muzeja, i dr. sc. Dubravki Peić-Čaldarović, koja u toj ustanovi vodi Dokumentarnu zbirku II, na pomoći u istraživanju povijesti zbirke slika Narodnog muzeja u Zagrebu. Zahvale također upućujem Zrinki Panjkoti, voditeljici Fototeke Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.

Summary

CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE ACTIVITIES OF FERDE GOGLIE, RESTORER IN THE ARCHAEOLOGICAL DEPARTMENT OF THE NATIONAL MUSEUM IN ZAGREB

After having been a chemistry professor for a number of years in the First Royal general programme secondary school in Zagreb, prof. Ferdo Goglia (1869-1943) was appointed restorer in the Archaeological Department of the National Museum in Zagreb. Parallel with work at the school and museum he taught chemistry and technology at the College of Art and Crafts in Zagreb, the present day Academy of Fine Arts.

Goglia acquired his education in the field of restoration abroad and began restoring paintings on the eve of World War I. Up to that time the majority of works of art were sent to Vienna, Budapest, Italy and even Paris for restoration. Occasionally some domestic painters engaged in the restoration of paintings. Two things are important in the history of the preservation of Croatian cultural heritage: the fact that Goglia was the first museum restorer and that he systematically documented his restoration work.

This paper deals with Goglia' professional activities and specialized studies within the Archaeological Department (from 1918 Archaeological-Historical Department)of the National Museum in Zagreb. Documents from Goglia's work documentation were used as a source. These materials are kept in the archives of Archaeological Museum in Zagreb, one of the successors of the Zagreb National Museum. (The National Museum ceased to exist in 1940 when owing to a Decree on Museums and Galleries issued by the Autonomous Banovina of Croatia by which its departments became independent/national/museums).

The documents from Goglia's work documentation encompass the period from 1916 to 1931. During that period Goglia restored 227 paintings from the collection of the Archaeological Department (from 1918 Archaeological-Historical Department), mainly portraits. Today, the collection is in the Croatian Historical Museum, another successor of the National Museum.

Goglia's work was highly respected and the directors of the Archaeological (Archaeological-Historical) Department – archaeologist and university professor Josip Brunšmid and Viktor Hoffiler, prominent figures of cultural life of that time – ardently supported his further specialized training. Study visits to Austria, Italy, Germany and Switzerland, visits to museums and galleries and acquainting himself with the work of their restorers enabled Goglia to develop and enhance his restoration methods.

In addition to restoring paintings from the National Museum, Goglia also frequently worked for private owners. In the mid 1920's he began working for the Strossmayer Gallery in Zagreb and cooperated with Dalmatian conservationists (Don Frane Bulić and Ljubo Karaman).

Ana Marija Boljanović

Normizacija u području kulturne baštine

Ana Marija Boljanović
Hrvatski zavod za norme
HR – 10 000 Zagreb, Ulica grada Vukovara 78

UDK: 006.3:7.025.3
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 10. 12. 2012.

Ključne riječi: normizacija, norma, kulturna baština, zaštita, Hrvatski zavod za norme (HZN), CEN/TC 346
Key words: standardization, standards, cultural heritage, protection, The Croatian Standards Institute (HZN), CEN / TC 346

Norma je hrvatski naziv za dokument koji se na engleskom jeziku naziva *standard,* na njemačkom *Norm,* na francuskom ***norme***, a znači pravilo postupanja i zajednički temelj za mjerenje napretka, prihvatljivosti i postignuća. Norme nastaju procesom koji se naziva normizacijom. Normizacija se područjem kulturne baštine bavi radi normiranja metoda i postupaka za njezino očuvanje. U izradbi normi u području kulturne baštine sudjeluju stručnjaci na nacionalnoj, europskoj i međunarodnoj razini okupljeni u tehničkim odborima pojedinih organizacija za norme. Primjena europskih, odnosno međunarodnih norma u području kulturne baštine, omogućuje ujednačivanje metoda na globalnoj razini i njihov daljnji razvoj uključivanjem svih zainteresiranih strana, a sve u funkciji zaštite kulturne baštine. Objavljene norme u području zaštite kulturne baštine opisuju metode očuvanja izložaka u suvremenim i povijesnim ustanovama odnosno građevinama kao npr. muzejima, galerijama, arhivima, knjižnicama, crkvama i sl., bave se mjerenjem temperature, vlage, opremom za mjerenje, osvjetljenjem, transportnom ambalažom, uzorkovanjem, razmjenom informacija itd. Primjena norma sprječava uporabu neadekvatnih materijala, postupaka i nedovoljno ispitanih metoda i poboljšava kvalitetu rada i istraživanja u području kulturne baštine. U ovom se radu daje prikaz europske, međunarodne i nacionalne prakse u području normizacije kulturne baštine. U prvome se dijelu daje općenit prikaz područja normizacije i čime se ona bavi, u drugome se dijelu daje prikaz područja kulturne baštine s naglaskom na njezinu zaštitu i očuvanje u Republici Hrvatskoj, dok se u trećem dijelu daje detaljan prikaz normi različitih razina u području kulturne baštine. Podaci su prikupljeni iz raspoloživih baza podataka i kataloga normâ, kao i internetskih stranica normizacijskih organizacija te uvidom u normativne dokumente, zakone, propise i pravila te upućuju na zaključak da se nacionalna praksa u pogledu normizacije i zaštite kulturne baštine uglavnom temelji na međunarodnoj i europskoj praksi.

1. NORMIZACIJA

Normizacija je djelatnost uspostavljanja odredaba za opću i višekratnu uporabu koje se odnose na postojeće ili moguće probleme radi postizanja najboljega stupnja uređenosti u danome kontekstu[1]. Ta se djelatnost u prvome redu sastoji od oblikovanja, izdavanja i primjene normâ.

Norma je hrvatski naziv za dokument koji se na engleskom naziva *standard*, na njem. *Norm*, na francuskom *norme*; a znači pravilo postupanja i zajednički temelj za mjerenje napretka, prihvatljivosti i postignuća. Norma je dokument donesen konsenzusom, odobren od priznatoga tijela. Konsenzus je opće slaganje koje se odlikuje odsutnošću čvrstoga protivljenja bitnim sadržajima znatnoga dijela interesnih skupina i procesom u kojemu se nastoje uzeti u obzir gledišta svih zainteresiranih strana te uskladiti oprečna stajališta[2]. Norma je normativni dokument koji za opću i višekratnu uporabu daje pravila, upute ili obilježja za djelatnosti ili njihove rezultate sa svrhom postizanja najboljega stupnja uređenosti u danome kontekstu[3]. Norme pospješuju prodaju dobara i usluga, osiguravaju uspjeh na tržištu, štite sigurnost, zdravlje i opću dobrobit te poboljšavaju životni standard. Norme se temelje na provjerenim znanstvenim, tehničkim i iskustvenim rezultatima. Važne su koristi od primjene normi poboljšavanje prikladnosti proizvoda, procesa i usluga za njihove predviđene svrhe, otklanjanje zapreka u trgovini te olakšavanje tehničke

1 Hrvatska norma HRN EN 45020:2007 *Normizacija i srodne djelatnosti – Rječnik općih naziva (ISO/IEC Guide 2:2004; EN 45020:2006), str. 28.*

2 Konsenzus nužno ne znači jednoglasnost.

3 Hrvatska norma HRN EN 45020:2007 *Normizacija i srodne djelatnosti – Rječnik općih naziva (ISO/IEC Guide 2:2004; EN 45020:2006), str. 28.*

suradnje. Svakodnevica je nezamisliva bez brojnih proizvoda i usluga koji su određeni normama u svim područjima ljudskog života, npr. po normama se izrađuje namještaj, ispituju kozmetički proizvodi, određuje format papira i veličine odjeće, izrađuje i ispituje sportska oprema, ispituju kućanski aparati, izrađuju naočale, obavljaju poštanske usluge, usluge čišćenja, provjerava ispravnost hrane, primjenjuju obnovljivi izvori energije itd.

Postoje tri razine svjetske normizacije, a to su: međunarodna, regionalna i nacionalna razina. Ispod nacionalne razine postoje npr. strukovne norme, tvorničke norme, interne norme i sl., koje nemaju široku primjenu i upotrebljavaju se unutar određenih stručnih krugova. Svrha je da sve norme koje imaju široku primjenu budu objavljene na višoj razini, a najviša je razina međunarodna. Na međunarodnoj razini djeluju sljedeće organizacije: Međunarodna organizacija za normizaciju (ISO)[4], Međunarodno elektrotehničko povjerenstvo (IEC)[5] i Međunarodna telekomunikacijska unija (ITU)[6]. Članovi ISO-a nacionalna su normirna tijela iz 164 države, dok su članovi IEC-a nacionalni elektrotehnički odbori iz 82 države.

Na regionalnoj (europskoj) razini djeluju sljedeće organizacije: Europski odbor za normizaciju (CEN)[7], Europski odbor za elektrotehničku normizaciju (CENELEC)[8] i Europski institut za telekomunikacijske norme (ETSI)[9]. Članovi CEN-a i CENELEC-a nacionalna su normirna tijela zemalja članica EU i EFTA-e te Hrvatska, Makedonija i Turska, dok ETSI ima 574 člana iz 41 europske zemlje.

Na nacionalnoj razini djeluju nacionalna normirna tijela kao što su *Deutshe normung institute* (DIN) u Njemačkoj, *British Standards Institute* (BSI) u Velikoj Britaniji ili *Hrvatski zavod za norme* (HZN) u Hrvatskoj.

Hrvatski zavod za norme (HZN) nacionalno je normirno tijelo Republike Hrvatske koje je osnovala Vlada Republike Hrvatske u listopadu 2004. godine (Uredbom o osnivanju Hrvatskog zavoda za norme (Narodne novine. 158/2004. i 44/2005.) za ostvarivanje ciljeva normizacije. Osnivanje HZN-a kao javne ustanove izvan sustava državne uprave predstavljalo je dio procesa usklađivanja infrastrukture za kvalitetu Republike Hrvatske sa zahtjevima za članstvo u Europskoj uniji. HZN je punopravni član međunarodnih organizacija za norme ISO-a i IEC-a, punopravni član europskih organizacija za norme CEN-a i CENELEC-a te ima status nacionalnoga normirnog tijela u ETSI-u. Normizacija pretpostavlja uključivanje svih zainteresiranih strana koje imaju pravo sudjelovati i dati svoj doprinos izradbi norme kako bi je dragovoljno primijenili. Javnost rada temelji se na informiranju javnosti o početku pripreme norme, odboru koji priprema normu, nacrtu i fazama pripreme. Većina normizacijskih organizacija takve obavijesti daje u okviru tiskanih Glasila i/ili na svojim internetskim stranicama[10].

Države članice Europske unije moraju posredovanjem svojih nacionalnih normirnih tijela prihvatiti sve objavljene europske norme. Hrvatski zavod za norme je od 1. siječnja 2010. punopravni član CEN-a i CENELEC-a pa stoga u svome radu primjenjuje normizacijska pravila i procedure koje vrijede za sve ostale članice Europske unije i u vrijeme dok Republika Hrvatska još nije postala članicom Europske unije. Kada europske organizacije za norme objave novu normu, ona postaje primjenjiva u 27 zemalja članica, odnosno za više od 496 milijuna stanovnika.

Objavljene su norme često predmet zakonskih i podzakonskih akata. Više od 4 000 europskih norma objavljeno je u Službenom glasilu Europske unije (*Official Journal*) u sklopu primjena direktiva i uredbi. Većina je direktiva transponirana u hrvatsko zakonodavstvo. Norme koje su objavljene u sklopu primjene određene direktive ili uredbe nazivamo usklađenim europskim normama, a norme koje služe kao podrška propisima kojima su europske direktive ili uredbe transponirane u nacionalno zakonodavstvo nazivamo usklađenim hrvatskim normama[11]. Hrvatska je norma svaka norma koja je prihvaćena u Hrvatskome zavodu za norme i koja se primjenjuje u Republici Hrvatskoj. Popisi usklađenih hrvatskih norma koje služe za primjenu pojedinih zakona ili pravilnika objavljuju se u „Narodnim novinama".

Zemlje članice međunarodnih organizacija imaju mogućnost prihvaćanja i objave međunarodnih norma (ISO, IEC) kao nacionalnih. Na temelju Bečkog sporazuma (Vienna Agreement[12]) postignuta između ISO-a i CEN-a norme koje je objavio ISO prihvaćaju se u europski sustav bez ikakvih izmjena i dopuna i obratno. Takve norme imaju oznaku EN ISO iza koje slijedi broj. CEN razvija vlastite norme iz područja u kojima ne postoje međunarodne norme ili one ne zadovoljavaju potrebe europskoga tržišta. Takve norme imaju oznaku EN iza koje slijedi broj, a kada se EN (europska norma) prihvati kao hrvatska norma, ona ima oznaku HRN EN iza koje slijedi broj. Pri prihvaćanju

4 International Organization for Standardization

5 International Electrotechnical Commission

6 International Telecommunication Union

7 European Committee for Standardization

8 European Committee for Electrotechnical Standardization

9 The European Telecommunications Standards Institute

10 *Oglasnik za normativne dokumente* Hrvatskoga zavoda za norme dostupan je na: http:// http://www.hzn.hr/Publikacije/glasiloz.html (6. 2. 2013.).

11 *Usklađena europska norma* europska je norma koja je usvojena na osnovi zahtjeva Europske komisije i čija je referencijska oznaka objavljena u službenom glasilu Europske unije, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_02_20_485.html (10.2.2013.).

12 Bečki je sporazum dogovor o tehničkoj suradnji između ISO-a i CEN-a, potpisan 1991. Godine, prema kojemu je omogućen zajednički rad na pripremi međunarodne/europske norme, radi izbjegavanja dupliciranja poslova, veće transparentnosti rada te ubrzavanja postupka donošenja norme. Tekst sporazuma dostupan na: http://isotc.iso.org/livelink/livelink/fetch/2000/2122/3146825/4229629/4230450/4230458/01__Agreement_on_Technical_Cooperation_between_ISO_and_CEN__Vienna_Agreement_.pdf?nodeid=4230688&vernum=0 (10. 2. 2013).

europske ili međunarodne norme nacionalno normirno tijelo odlučuje o jeziku na kojemu će norme biti dostupne. Europske i međunarodne norme prihvaćaju se kao hrvatske norme na engleskom jeziku, a nacionalne norme na nacionalnom jeziku[13].

Sukladno Unutrašnjim pravilima za normizaciju, UPN 3:*2009 Izrada i donošenje hrvatskih norma i drugih dokumenata*, hrvatski normativni dokument[14] izrađuje i predlaže njegovo prihvaćanje odgovarajući tehnički odbor, pododbor ili radna skupina osnovana radi njegove izradbe. Član tehničkog odbora, pododbora i radnih skupina delegiran je iz redova članova[15] Hrvatskog zavoda za norme, a to može biti svaka pravna ili fizička osoba sa sjedištem, odnosno prebivalištem u Republici Hrvatskoj, npr. pravne osobe koje ostvaruju dobit i one koje ne ostvaruju dobit (komore, udruge, javne ustanove i sl.), fizičke osobe, tijelo državne uprave i sl.[16] Članovi tehničkih odbora imaju osiguran pristup radnim dokumentima kako bi na njih mogli davati komentare i sudjelovati u izradbi konačnih tekstova norma, te su zaslužni i za donošenje, prihvaćanje i objavu hrvatskih normi. Pokretanje postupka za prihvaćanje normi, kao i objava o prihvaćenoj normi objavljuje se u službenome glasilu Hrvatskog zavoda za norme koji izlazi šest puta godišnje i od početka 2009. godine objavljuje se isključivo u elektroničkom obliku (u PDF formatu) te je dostupno na službenim internetskim stranicama HZN-a. Hrvatske se norme, kao i ostali normativni dokumenti, radi utvrđivanja primjenjivosti moraju redovito[17], a katkad i izvanredno, preispitati.

S obzirom na raspoloživost financijskih sredstava norme i ostali normativni dokumenti povremeno se prevode na hrvatski jezik, i to prema određenim kriterijima: prije svega se prevode norme rječnici, zatim norme koje su svrstane u kategoriju najbolje prodanih i na kraju norme koje imaju iznimnu važnost za hrvatsku državu. Sukladno europskim, međunarodnim i nacionalnim zakonima i pravilima o zaštiti autorskih prava na norme, tekstovi norma nisu dostupni preko internetskih stranica normizacijskih organizacija, niti na bilo koji način ti tekstovi smiju biti javno dostupni[18]. Norme se kupuju od ovlaštenoga normizacijskog tijela koje vodi evidenciju o svakom kupcu, a pri pripremi bilo elektroničke bilo papirnate verzije, na svaku se stranicu stavlja vodeni žig koji sadržava podatke o kupcu, datumu kupnje i sl. te napomena o autorskom pravu na norme kako bi se svakog korisnika norme upozorilo da su norme predmet autorskoga prava te su zaštićene međunarodnim i europskim pravilima koja se odnose na autorska prava, iskorištavanje autorskih prava i prodaju normi zabranjeno je umnožavanje norma ili njihovih dijelova bez pisane dopusnice ovlaštenog tijela. Europska i međunarodna normizacija na taj način štite svoje interese i ujedno omogućuju daljnje financiranje svoje djelatnosti.

Kako je normizacija djelatnost koja se stalno razvija, unapređuje, dopunjuje i mijenja, na nacionalnoj je razini teško osigurati prijevode velikoga broja norma[19] i stalno ih usklađivati, ali je mnogo važnije od toga da hrvatska normizacija prati i istodobno prihvaća promjene koje se događaju na europskoj i međunarodnoj razini te osigurava dostupnost informacija o normama svojim korisnicima, kao i dostupnost zadnjih valjanih verzija normi. Za takve potrebe u Hrvatskom zavodu za norme djeluje informacijsko-dokumentacijsko i komunikacijsko središte, Normoteka, koja pohranjuje i održava zbirke normi i drugih normativnih dokumenata s pratećim katalozima, časopisima i bazama podataka putem kojih se pretražuju i pronalaze odgovarajući podaci o normama i drugim dokumentima iz područja normizacije. Kao referentno mjesto za norme i normativne dokumente, korisnicima norma omogućuje se besplatan uvid u fond i pristup svim raspoloživim informacijama, a također je osiguran prostor i oprema za rad korisnika te stručna pomoć osoblja pri pretraživanju i definiranju njihovih zahtjeva.

2. KULTURNA BAŠTINA

S obzirom na značenje, kulturna baština može biti: svjetska, nacionalna, lokalna i osobna, a praksa očuvanja kulturne baštine razlikuje se između zemalja i kultura širom svijeta. Postoje tri konvencije UNESCO-a koje tretiraju kulturnu baštinu: *Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine*[20], *Konvencija o zaštiti kulturne baštine u slučaju oružanog sukoba*[21] (Haška konvencija) i *Konvencija o načinu zabrane i sprečavanja ilegalnog uvoza, izvoza i transfera kulturne baštine*[22]. Zakonodavni okvir pojedinih država najčešće se temelji upravo na ratifikaciji UNESCO-ovih konvencija. Republika Hrvatska stranka je navedenih konvencija na temelju notifikacije o sukcesiji od 8. listopada 1991.

Prema *Konvenciji o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine*, kulturno naslijeđe je podijeljeno u tri kategorije:

13 Njemačka DIN norma prihvaća se kao hrvatska na njemačkom jeziku.

14 Normativni je dokument zajednički naziv za normu, tehnički izvještaj, tehničku specifikaciju, izvještaj s radionice i sl.

15 Članstvo u HZN-u definirano je u Pravilniku o članstvu u Hrvatskome zavodu za norme. Tekst pravilnika dostupan na: http://www.hzn.hr/pdf/clanstvo/pravilnik_o_clanstvu.pdf , 2012-12-10)

16 Hrvatski zavod za norme trenutačno ima više od 500 članova koji delegiraju oko 2 500 stručnjaka za sudjelovanje u radu tehničkih odbora

17 Redovito preispitivanje obavlja se svakih pet godina, a rezultat može biti: potvrđivanje, prerada ili povlačenje normativnog dokumenta.

18 Nacrti norma mogu biti javno dostupni, konačni nacrti i objavljene norme nisu javno dostupni dokumenti.

19 Trenutačno postoji više od 28 000 hrvatskih norma, oko 0,1% je prevedenih na hrvatski jezik

20 Konvencija je usvojena 1972. godine na Općoj konferenciji UNESCO-a, s obzirom na povećan rizik za kulturno i prirodno naslijeđe u svijetu

21 Konvencija je usvojena 1954. godine

22 Konvencija je usvojena 1970. godine

spomenici[23], skupine građevina[24] i lokaliteti[25]. Promjena vrijednosti pojedinih objekata baštine velikim dijelom ovisi o društvenim, odnosno političkim prilikama pa je potrebno spriječiti propadanje baštine uzrokovano namjernim odbacivanjem reprezentativnih primjeraka baštine koji pripadaju određenim razdobljima. Republika Hrvatska zalaže se za izgradnju učinkovitog i održivog sustava zaštite i očuvanja kulturne baštine kako na nacionalnoj, tako i na međunarodnoj i regionalnoj razini te za uspostavljanje i unapređivanje međunarodne suradnje. Zaštita i očuvanje kulturnih dobara u Republici Hrvatskoj uređeni su *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* (NN, 69/99.) te nizom izmjena i dopuna toga zakona koje su usklađene s aktima Europske unije u srodnome području (NN, 151/03., NN, 157/03., NN, 87/09., NN, 88/10., NN, 61/11., NN, 25/12., NN, 136/12.), kao i nizom podzakonskih akata. Sukladno članku 2. navedenoga zakona kulturna su dobra pokretne i nepokretne stvari od umjetničkoga, povijesnoga, paleontološkoga, arheološkoga, antropološkog i znanstvenog značenja; arheološka nalazišta i arheološke zone, krajolici i njihovi dijelovi koji svjedoče o čovjekovoj prisutnosti u prostoru, a imaju umjetničku, povijesnu i antropološku vrijednost; nematerijalni oblici i pojave čovjekova duhovnog stvaralaštva u prošlosti, kao i dokumentacija i bibliografska baština i zgrade, odnosno prostori u kojima se trajno čuvaju ili izlažu kulturna dobra i dokumentacija o njima.

U srpnju 2011. godine objavljena je *Strategija očuvanja, zaštite i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011-2015*. čiju je izradbu potaknulo Ministarstvo kulture, a koju je 14. srpnja 2011. usvojila Vlada RH. Osim analize stanja prikazane su smjernice kako riješiti postojeće probleme i iskoristiti mogućnosti i sredstva koja bi pridonijela dugoročnoj održivosti kulturne baštine. U Strategiji se navodi da „normi Europske unije i međunarodnih konvencija, Ministarstva kulture, tijela državne uprave, jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave, civilnog društva i privatnih vlasnika koje dijeli tek korak da postanu poduzetnici", što je pokazatelj važnosti suradnje svih relevantnih čimbenika za provedbu Strategije. U tome smislu, osim zakonodavnog okvira, konvencija, preporuka, strategije postoje i pravila struke i norme koje se detaljno bave problematikom očuvanja, ali i ključnim načelima upravljanja kulturnom baštinom.

Prema hrvatskoj normi HRN EN 15898:2012 *Očuvanje kulturnog dobra – Osnovno nazivlje i definicije*, naziv kulturno dobro označuje pojedinačnu manifestaciju kulturne baštine, a naziv kulturna baština obuhvaća sve materijalne i nematerijalne entitete od značenja za sadašnje i buduće generacije[26], uz napomenu da materijalna kulturna baština može biti pokretna ili nepokretna.

3. NORMIZACIJA U PODRUČJU KULTURNE BAŠTINE

Normizacijom u području očuvanja kulturne baštine bave se međunarodna (ISO), europska (CEN) i nacionalne normizacijske organizacije (npr. HZN, DIN, UNI, BSI) koje u sklopu rada tehničkih odbora okupljaju stručnjake iz područja srodnih kulturnoj baštini. Članovi tehničkih odbora svojim posebnim doprinosima mogu pridonijeti razvoju pojedinih područja normizacije, a područjem očuvanja kulturne baštine na međunarodnoj razini bavi se tehnički odbor ISO/TC 46, *Information und Dokumentation*, na europskoj razini tehnički odbor CEN/TC 346, *Conservation of cultural property*, a na nacionalnoj razini, u Republici Hrvatskoj, tehnički odbor HZN/TO 546, *Očuvanje kulturne baštine* i HZN/TO 46 *Bibliotekarstvo, informacije i dokumentacija*. U navedenim tehničkim odborima nalaze se predstavnici iz različitih sektora povezanih s kulturnom baštinom, kao i predstavnici tijela državne uprave, odnosno zakonodavstva. Rezultat rada navedenih tehničkih odbora objavljene su međunarodne, europske ili nacionalne norme. Postoji mogućnost da norme nižih razina npr. (strukovne norme) postanu norme viših ili najviše razine. Takav je bio slučaj npr. s CIDOC-ovim[27] konceptualnim referentnim modelom (CIDOC CRM[28]) koji je postao međunarodna norma ISO 21127:*2006 Information and documentation - A reference ontology for the interchange of cultural heritage information*, što je bio rezultat nastojanja CIDOC ICOM-a da konceptualni referentni model postane norma koja će imati veću važnost i širu primjenu. Osim toga, postoji i mogućnost da se na uporabu norma upućuje kroz zakonske i podzakonske akte (npr. tehničke propise), što dodatno daje normama na važnosti, a potencijalne korisnike upućuje na mogućnost primjene takvih gotovih rješenja koja su rezultat rada najkompetentnijih stručnjaka. Tako npr. *Zakon o potvrđivanju okvirne konvencije Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo* koji je donesen 20. travnja 2007. godine (NN Međunarodni ugovori br. 5/07) u članku 9. stavku c., koji se odnosi na održivo korištenje kulturnom baštinom, navodi da se „u cilju očuvanja kulturne baštine države članice Vijeća Europe, potpisnice ove Konvencije obvezuju poduzimati mjere koje će osigurati da svi tehnički propisi uzmu u obzir specifične zahtjeve očuvanja kulturne baštine…", dok se u članku 14. stranke obvezuju na „podržavanje međunarodno

23 [26] Djela arhitekture, monumentalna djela iz područja skulpture i slikarstva, elementi i strukture arheološke prirode, crteži, pećine i prebivališta, kombinacije obilježja iznimne univerzalne vrijednosti, bilo povijesne, umjetničke ili znanstvene.

24 Skupine samostojećih ili povezanih građevina koje zbog svoje arhitekture, homogenosti ili položaja u okolišu posjeduju iznimnu univerzalnu vrijednost, bilo povijesnu, umjetničku ili znanstvenu.

25 Rezultati ljudskog djela ili zajedničkog djela prirode i čovjeka, i područja koja uključuju arheološke lokalitete iznimne univerzalne vrijednosti, bilo povijesne, umjetničke ili znanstvene.

26 HRN EN 15898:2011 *Očuvanje kulturnog dobra – Osnovno nazivlje i definicije (EN 15898:2011)*

27 Međunarodni odbor za dokumentaciju (CIDOC, *International Committee for Documentation*) Međunarodnog savjeta za muzeje (ICOM, *International Council of Museums*)

28 *Conceptual Reference Model*

kompatibilnih standarda (norma) za proučavanje, očuvanje, unapređenje i sigurnost kulturne baštine kao i za suzbijanje nedopuštene trgovine kulturnim dobrima…".

3.1 Europske i međunarodne norme i nacrti norma u području kulturne baštine

U području kulturne baštine na europskoj i međunarodnoj razini trenutačno postoji šesnaest objavljenih normi i četiri nacrta koji se nalaze na javnoj raspravi (tabl. 1.). Europske norme u području kulturne baštine objavljuje Europski odbor za normizaciju (CEN), a tekstovi europskih norma dostupni su na trima službenim jezicima: engleskom, njemačkom i francuskom jeziku. Te su norme dostupne za krajnje korisnike tek kad ih prihvate ili objave 33 nacionalna normirna tijela u državama članicama CEN-a, a to je 27 država članica EU, zatim Hrvatska, Makedonija, Turska te zemlje članice Europske slobodne trgovinske zone (EFTA). Istodobno, objavljena europska norma zamjenjuje 33 odgovarajuće nacionalne norme. Međunarodna organizacija za normizaciju (ISO) za sada je objavila jednu normu u području kulturne baštine koja je dostupna na engleskom i francuskom jeziku. Tu normu kao nacionalnu mogu prihvatiti, normizacijska tijela u zemljama članicama ISO-a (trenutačno je 161: 112 punopravnih članica, 45 pridruženih i četiri dopisna člana).

Prema međunarodnoj klasifikaciji norma (ICS[29]), europske i međunarodne norme i nacrti norma u području kulturne baštine svrstani su u skupinu 97.195 *umjetnički i obrtnički predmeti,* a bave se različitom problematikom.

- Norma EN 15757:2010 *Conservation of Cultural Property – Specifications for temperature and relative humidity to limit climate-induced mechanical damage in organic hygroscopic materials* vodič je s pomoću kojega se utvrđuju razine temperature i relativne vlažnosti kako bi se ograničila klimatski izazvana fizička oštećenja higroskopnih organskih materijala koji su dugotrajno pohranjeni ili izloženi u muzejima, galerijama, u skladišnim prostorima, arhivima, knjižnicama, crkvama i drugim suvremenim ili povijesnim građevinama.
- Norma EN 15758:2010 *Conservation of Cultural Property – Procedures and instruments for measuring temperatures of the air and the surfaces of objects* daje preporuke za mjerenje temperature zraka i površine kulturnih dobara u unutarnjem i vanjskom okruženju i određuje minimalna obilježja instrumenata za takva mjerenja. Ovaj dokument sadržava preporuke za točna mjerenja koja će osigurati sigurnost objekata te je namijenjena osobama koje su odgovorne za okoliš, zaštitu ili održavanje zgrade, održavanje zbirki ili pojedinih objekata.
- Norma EN 15759-1:2011 *Conservation of cultural property – Indoor climate – Part 1: Guidelines for heating churches, chapels and other places of worship* daje smjernice za odabir strategija grijanja i sustava grijanja u prostorima namijenjenima bogoslužju kao što su crkve, kapele, džamije i sinagoge, kako bi se spriječila oštećenja takvih kulturnih dobara i istodobno omogućila održiva uporaba takvih građevina. Norma se primjenjuje pri uvođenju novih sustava grijanja, ali i kod zamjene starih, bez obzira na veličinu objekta ili konstrukciju. Ova se norma primjenjuje na građevine koje su dio kulturnog naslijeđa ili koje čuvaju predmete kulturne baštine. Norma se bavi unutarnjim klimatskim uvjetima, strategijom grijanja i tehničkim rješenjima za njihovu provedbu.
- Norma EN 15801:2009 *Conservation of cultural property – Test methods – Determination of water absorption by capillarity* utvrđuje metodu za određivanje upijanja vode kapilarnošću poroznih anorganskih materijala koji su uporabljeni za izradbu i sastavni su dio kulturnog dobra. Metoda se može primijeniti na porozne anorganske materijale koji nisu tretirani ili su podvrgnuti kakvom tretmanu ili starenju.
- Norma EN 15802:2009 *Conservation of cultural property – Test methods – Determination of static contact angle* utvrđuje metodu za određivanje statičkoga dodirnog kuta kapljice vode na poroznim anorganskim materijalima koji su primjenjivani za izradbu ili su sastavni dio kulturnog dobra. Metoda se može primijeniti na porozne anorganske materijale koji nisu tretirani ili su podvrgnuti kakvom tretmanu ili starenju.
- Norma EN 15803:2009 *Conservation of cultural property – Test methods – Determination of water vapour permeability* (δ_p) utvrđuje metodu za određivanje propusnosti vodene pare (WVP) kod poroznih anorganskih materijala koji su rabljeni za izradbu ili su sastavni dio kulturnog dobra. Metoda se može primijeniti na porozne anorganske materijale koji nisu tretirani ili su podvrgnuti kakvom tretmanu ili starenju.
- Norma EN 15886:2010 *Conservation of cultural property – Test methods – Colour measurement of surfaces* opisuje metodu ispitivanja za mjerenje površinske boje poroznih anorganskih materijala i njihove moguće kromatske promjene. Metoda se može primijeniti na porozne anorganske materijale koji nisu tretirani ili su podvrgnuti kakvom tretmanu ili starenju. Metoda je pogodna za mjerenje boja reprezentativnih površina uzoraka, reprezentativnih površina objekata, unutarnjih i vanjskih.
- Norma EN 15898[30] *Conservation of cultural property – Main general terms and definitions* daje opće nazivlje i

29 ICS (*International Classification for Standards* – Međunarodna razredba norma) sustav je razredbe koji je stvoren 1996. godine u okviru Međunarodne organizacije za normizaciju (ISO) da bi normirao ustrojstvo raznih kataloga norma koje objavljuju normizacijska tijela te da se olakša grupiranje i pronađu sve odnosne norme prema predmetu.

30 Ovo je norma rječnik prihvaćena kao hrvatska norma na engleskome jeziku. Prevođenje norme je u tijeku i očekuje se objava u prvoj polovici 2013. godine. Obavijest o objav biti će objavljena u Glasilu HZN-a na internetskim stranicama www.hzn.hr.

definicije, koji se upotrebljavaju u području zaštite kulturnih dobara s posebnim naglaskom na one pojmove koji imaju široku primjenu ili značenje. Nakana je ovog dokumenta pridonijeti boljemu razumijevanju i suradnji među onima odgovornima za kulturnu baštinu. Primjenom ovog dokumenta postigao bi se dogovor o terminologiji u području konzerviranja/restauracije.

- Norma EN 15946 *Conservation of cultural property – Packing princeples for transport* daje preporuke i listu zahtjeva za pakiranje objekata kulturne baštine u prijevozu. Namijenjena je pojedincima ili organizacijama koje su odgovorne za očuvanje kulturne baštine, a odnosi se na postupke pakiranja, označivanja, raspakiravanja, rukovanja ambalažom i ponovnog pakiranja.
- Nacrt norme prEN 15999-1 *Conservation of cultural heritage – Guidelines for management of environmental conditions – Recommendations for showcases used for exhibition and preservation of cultural heritage Conservation of cultural property – Part 1: General requirements,* definira obilježja i uvjete za uporabu vitrina za izložbu kulturne baštine, na način da se radi boljeg očuvanja smanji interakcija s okolinom. Ekološki parametri poput higrometrije, prašine, onečišćenja i opasnosti od fizičkog oštećenja, krađa i vandalizma mogu se bolje kontrolirati ako se prema ovom nacrtu projektiraju, izrađuju i opremaju vitrine.
- Norma EN 16085 *Conservation of Cultural property – Methodology for sampling from materials of cultural property – General rules* osigurava metodologiju i kriterije za uzorkovanje materijala od kojih je načinjeno kulturno dobro za znanstveno istraživanje te uključuje karakterizaciju vrste materijala, procjenu stanja, utvrđivanje uzroka propadanja i plan konzervacije. Ovaj dokument također pruža zahtjeve za dokumentaciju, za rukovanje uzorcima i za obradbu uzoraka.
- Norma EN 16095 *Conservation of cultural property – Condition recording for movable cultural heritage* utvrđuje svrhu i objašnjenje izvješća o stanju i minimum bitnih podataka koje ono mora sadržavati kako bi se na zadovoljavajući način zabilježilo stanje za trajni zapis. Ta se norma primjenjuje na sve vrste pokretne baštine bilo da je riječ o pojedinačnim predmetima ili zbirkama. Svrha je te norme organizirati prikupljanje podataka koji proizlaze iz različitih ispitivanja radi razumijevanja stanja pokretne kulturne baštine. Ta se norma bavi sadržajem izvješća o stanju, koje može biti napisano na papiru ili elektronički. Nakana je osigurati okvir za sustavno praćenje stanja, bilo da je riječ o kratkoj procjeni stanja (npr. prije posudbe) ili o detaljanom opisu stanja, koji tada uključuje povijesne, tehničke i druge podatke (primjerice u vrijeme uvrštavanja objekta u zbirku ili kao prvi korak u programu sanacije – konzerviranja).
- Norma EN 16096 *Conservation of cultural property – Condition survey and report of built cultural heritage* daje smjernice za pregled stanja nepokretne kulturne baštine. U njemu se opisuje kako bi objekti nepokretne kulturne baštine trebali biti registrirani, ispitani, dokumentirani i popraćeni izvještajem. Ta se norma može primijeniti na svu nepokretnu kulturnu baštinu kao što su zgrade, ruševine, zidine, mostovi itd. Istraživanje stanja opće je prirode, a sastoji se u ocjeni stanja očuvanosti vizualnim promatranjima, po potrebi u kombinaciji s jednostavnim mjerenjima. Relevantne podatke i dokumentaciju o objektu treba sakupiti i uključiti u izvješće.
- Norma EN 16141 *Conservation of cultural heritage – Guidelines for management of environmental conditions – Open storage facilities: definitions and characteristics of collection centres dedicated to the preservation and management of cultural heritage* definira obilježja pojedinih prostora u kojima se zbirke čuvaju te u kojima je istodobno omogućen i pristup zbirkama. Definirani su uvjeti za najpogodniju pohranu i dostupnost.
- Nacrt norme prEN 16163 *Conservation of cultural property – Exhibition lighting of cultural property* definira postupke i sredstva za implementaciju osvjetljenja, s obzirom na politiku očuvanja, ali i s obzirom na uvjete vidljivosti i dizajna izložbe. Svrha je nacrta osigurati alat koji će pomoći kustosima, konzervatorima, projektnim menedžerima, arhitektima i dizajnerima u pronalaženju kompromisa između zahtjeva očuvanja i potreba posjetitelja te odgovarajućeg dizajna stalne ili povremene izložbe.
- Norma EN 16242 *Conservation of cultural property – Procedures and instruments for measuring humidity in the air and moisture exchanges between air and cultural property* definira postupke i instrumente za mjerenje relativne vlažnosti u zraku bilo u otvorenom ili zatvorenom prostoru. Pokazuje kako se relativna vlaga može mjeriti ili izračunati iz temperature zraka. Norma sadržava preporuke za precizno mjerenje uvjeta okoline i prijenosa vlage.
- Norma EN 16302 *Conservation of cultural property – Test methods – Measurement of water absorption under low pressure* definira metode za mjerenja upijanja/apsorpcije vode pri niskome tlaku poroznih anorganskih materijala od kojih je napravljeno kulturno djelo. Metoda je primjenjiva na anorganske materijale koji nisu tretirani ili su podvrgnuti kakvom tretmanu ili starenju. Ova, nedestruktivna metoda preporučuje se za primjenu u laboratoriju, ali i *in situ*.
- Nacrt norme prEN 16322 *Conservation of cultural property – Test methods – Determination of drying properties* definira metode za određivanje ponašanja poroznih anorganskih materijala od kojih je napravljeno kulturno dobro pri sušenju. Metoda je primjenjiva na anorganske materijale koji nisu tretirani ili su podvrgnuti kakvom tretmanu ili pak starenju.

- Nacrt norme prEN 16455 *Conservation of cultural heritage – Determination of soluble salts in natural stone and related materials use din cultural heritage* daje metodologiju za kvalitativnu i kvantitativnu analizu aniona i kationa dobivenih raspadom topljivih soli u prirodnom kamenu ili nekom drugom poroznom materijalu, uključujući žbuku, opeku, keramiku i sl. Ioni koji se uzimaju u obzir u normi jesu Cl-, NO2-, NO3-, PO43-, SO42-, C2O42-, CO32-, Na +, K +, NH4 +, Ca2 +, Mg2 +.
- Međunarodna norma ISO 21127:2006 *Information and documentation – A reference ontology for the interchange of cultural heritage information* daje smjernice za razmjenu informacija među institucijama kulturne baštine. Ova međunarodna norma objavljena je nakon više od desetljeća rada međunarodnog odbora za dokumentaciju (*International Committee for Documentation* – CIDOC) na njezinu razvoju. Tijekom svojeg razvoja, model prikazan u normi bio je poznat kao CIDOC – *Conceptual, Reference Model, Idejni referentni model* ili CRM. CRM se može smatrati sinonimom za normu ISO 21127:2006. Glavna je svrha ove, međunarodne norme pružiti konceptualnu osnovu za posredovanje informacija među organizacijama u području kulturnog naslijeđa kao što su muzeji, knjižnice i arhivi. Svrha je pružiti zajedničku referentnu točku u kojoj različite i nekompatibilne informacije mogu biti usklađene.

Sve navedene norme prihvaćene su kao nacionalne u svim zemljama članicama Europske unije. Isto tako, navedeni se nacrti nalaze na javnoj raspravi u svim zemljama članicama Europske unije i nakon mogućih izmjena i postignuta konsenzusa bit će također implementirani u nacionalne normizacijske sustave. U Hrvatskoj je trenutačno prihvaćeno 10 europskih normi, dok se ostale europske norme i nacrti nalaze u različitim fazama prihvaćanja u nacionalni normizacijski sustav (v. pogl. Hrvatske norme u području kulturne baštine).

3.2 Izvorne nacionalne norme u europskim državama u području kulturne baštine

Za određeni predmet koji je samo od nacionalnog interesa može se izraditi izvorna nacionalna norma samo kada za taj predmet ne postoji međunarodna, odnosno europska norma niti je ona u izradbi. Pretraživanjem podataka o izvornim nacionalnim normama iz područja kulturne baštine za 18 europskih zemalja (Austrija, Belgija, Češka, Danska, Francuska, Italija, Litva, Nizozemska, Norveška, Njemačka, Poljska, Rusija, Slovačka, Španjolska, Švedska, Švicarska, Turska i Velika Britanija) dolazimo do rezultata da je samo nekoliko zemalja (Njemačka, Francuska, Italija, Norveška i Rusija) objavilo izvorne nacionalne norme u području kulturne baštine (navedene su u tabl. 2.).

Tablica 2.
Popis izvornih nacionalnih norma u području kulturne baštine

Oznaka	Datum objave	Naslov (engleski)	Država
VDI 3817	2010-02-00	Building services in listed and historical buildings.	Njemačka
XP X80-001	2007-12-01	Conservation of cultural heritage - Storage facilities - Definitions and functional characteristics of areas dedicated to the conservation and the exploitation of cultural heritage.	Francuska
XP X80-002	2007-12-01	Conservation of cultural heritage - Recommendations for designing, building, selecting and using a showcase for the exhibition of cultural heritage.	Francuska
NF X80-003	2008-12-01	Conservation of cultural heritage - Test methods - Evaluation of the effect of a treatment on porous inorganic materials by the measurement of the groove width.	Francuska
UNI 11305:2009	2009-03-19	Cultural heritage - Historical mortars - Guideline for the minerolagical-petrographycal, physical and chemical characterization of mortars	Italija
UNI 11186:2008	2008-04-10	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Methodology for exposure to freeze-thawing cycles	Italija
UNI 11206:2007	2007-05-24	Cultural heritage - Archaeological and archaeo-botanic wood - Guide lines for recovery and first conservation	Italija
UNI 11205:2007	2007-05-24	Cultural heritage - Archaeological and archaeo-botanic wood - Guide lines to the characterization	Italija
UNI 11204:2007	2007-05-24	Cultural heritage - Wooden artefacts - Determination of moisture content	Italija
UNI 11203:2007	2007-05-24	Cultural heritage - Wooden artefacts - Load-bearing structures - Terms and definitions of the structural configurations and of the constituent elements	Italija
UNI 11202:2007	2007-05-24	Cultural heritage - Wooden artefacts - Determination and classification of environmental conditions	Italija
UNI 10705:2007	2007-05-24	Cultural heritage - X-ray fluorescence analysis using portable systems	Italija
UNI 11177:2006	2006-10-12	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Additional provisions for the application of EN ISO 12571 - Hygrothermal performance of building materials and products - Determination of hygroscopic sorption properties	Italija
UNI 11187:2006	2006-10-12	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Laser cleaning techniques	Italija

UNI 11176:2006	2006-08-03	Cultural heritage - Petrographic description of a mortar	Italija
UNI 11189:2006	2006-08-03	Cultural heritage - Historical and repair mortars - Test methods for chemical characterization of a mortar - Chemical analysis	Italija
UNI 11182:2006	2006-04-13	Cultural heritage - Natural and artificial stone - Description of the alteration - Terminology and definition	Italija
UNI 11162:2005	2005-11-30	Cultural heritage - Wooden artefacts - Support of panel paintings - Terminology of the constituent elements	Italija
UNI 11161:2005	2005-11-30	Cultural heritage - Wooden artefacts - Guideline for conservation, restoration and maintenance	Italija
UNI 11131:2005	2005-03-01	Cultural heritage - Field measurement of the air humidity	Italija
UNI 11138:2004	2004-11-01	Cultural heritage - Wooden artefacts - Building load bearing structures - Criteria for the preliminary evaluation, the design and the execution of works	Italija
UNI 11141:2004	2004-11-01	Cultural heritage - Wooden artefacts - Wood dendrochronological dating guidelines	Italija
UNI 11130:2004	2004-11-01	Cultural heritage - Wooden artefacts - Terms and definitions concerning wood deterioration	Italija
UNI 11140:2004	2004-11-01	Cultural heritage - Historical mortar - Determination of carbon dioxide	Italija
UNI 11139:2004	2004-11-01	Cultural heritage - Historical mortar - Determination of freee lime and free magnesia	Italija
UNI 11119:2004	2004-07-01	Cultural heritage - Wooden artefacts - Load-bearing structures - On site inspections for the diagnosis of timber members	Italija
UNI 11118:2004	2004-05-01	Cultural heritage - Wooden artefacts - Criteria for the identification of the wood species	Italija
UNI 11121:2004	2004-05-01	Cultural heritage - Natural and artificial stones - In field water content determination by calcium- carbide method	Italija
UNI 11088:2003	2003-11-01	Cultural heritage - Ancient mortar and mortar for restoration - Chemical characterization of a mortar - Determination of siliceous aggregate and of some soluble analytes content	Italija
UNI 11089:2003	2003-11-01	Cultural heritage - Ancient mortar and mortar for restoration - Estimate of the composition of some kind of mortars	Italija
UNI 11086:2003	2003-11-01	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Determination of equilibrium moisture content	Italija
UNI 11087:2003	2003-11-01	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Water soluble salts determination	Italija
UNI 11085:2003	2003-11-01	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Moisture content determination: Gravimetric method	Italija
UNI 11084:2003	2003-11-01	Cultural heritage - Ceramic materials – Characterization	Italija
UNI 11060:2003	2003-05-01	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Determination of density and voids	Italija
UNI 10945:2001	2001-05-31	Cultural heritage - Identification of painting layers - Applied analythical techniques.	Italija
UNI 10925:2001	2001-02-28	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Method for artificial solar light test	Italija
UNI 10924:2001	2001-02-28	Cultural heritage - Mortars for building and decorative elements - Classification and terminology	Italija
UNI 10923:2001	2001-02-28	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Preparation of biological specimens for the observation by light microscopy	Italija
UNI 10922:2001	2001-02-28	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Preparation of thin and polished sections of stone colonized by biodeteriogens	Italija
UNI 10921:2001	2001-02-28	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Water repellents - Application on samples and determination of their properties in laboratory	Italija
UNI 10813:1999	1999-04-30	Cultural heritage - Natural and artificial stones - Check the presence of photoautotrophic micro-organisms on stone materials by UV/Vis spectrophotometric determination of chlorophyll a, b e c	Italija
UNI 10739:1998	1998-07-31	Cultural heritage - Ceramic technology - Terms and definitions.	Italija
NS 9450:2003	2003-10-10	Automatically protected cultural heritage sites and monuments - Registration of loss and damage	Norveška
GOST R 33.3.02	2008-00-00	United russian insurance fund of documentation. Insurance copies of documentation being a national scientific, cultural and historical heritage. General requirements for conditions of storage	Rusija
GOST R 33.505	2003-00-00	United Russian insurance fund of documentation. The order of creation of insurance fund of documentation copies being a national scientific, cultural and historical heritage	Rusija

Izvor: baza podataka Perinorm International, 2012-12-12

Izvorne nacionalne norme čiji se popis nalaze u tablici 2. bave se objektima za smještaj, drvenim rukotvorinama, karakterizacijom materijala, umjetnim i prirodnim kamenom, analitičkim metodama za identifikaciju boja, terminologijom itd. Najveći broj izvornih nacionalnih normi objavila je Italija. Tajništvo svih europskih odbora i pododbora CEN/TC 346 vodi UNI – Talijanski institut za norme, što je i razumljivo, jer je u Italiji normizacija u području kulturne baštine vrlo razvijena. Valja pretpostaviti da će većina talijanskih izvornih normi postati europskim normama ili barem podlogom za izradbu europskih normi.

Ostale zemlje članice Europske unije nemaju izvornih nacionalnih normi, već su prihvatile europske norme i međunarodnu normu koje su navedene u tablici 1.

3.3 Hrvatske norme u području kulturne baštine

U Hrvatskoj je na nacionalnoj razini u sklopu rada Hrvatskog zavoda za norme osnovan tehnički odbor HZN/TO 546, *Očuvanje kulturne baštine*, koji pokriva rad europskoga odbora CEN/TC 346, *Conservation of cultural property* i pripadajućih pododbora[31].

Tablica 3.
Popis CEN/TC 346 pododbora

Oznaka europskog pododbora	Područje
CEN/TC 346/WG 4	Environment (Okoliš)
CEN/TC 346/WG 5	Transportation and packaging methods (Prijevoz i metode pakiranja)
CEN/TC 346/WG 3	Evaluation of methods and products for conservation works (Vrednovanje metoda i proizvoda za radove koji se tiču očuvanja)
CEN/TC 346/WG 1	General guidelines and terminology (Opće upute i terminologija)
CEN/TC 346/WG 2	Materials constituting cultural property (Materijali koji čine kulturu dobra)

Vrlo mali broj stručnjaka koji su čvrsto povezani s radom na očuvanju i zaštiti kulturne baštine radi u tehničkom odboru HZN/TO *546 Očuvanje kulturne baštine*, članovi odbora[32] uglavnom su predstavnici tijela javne vlasti. Područje rada odbora jest izradba normi za: nazivlje, određivanje sastava materijala kulturne baštine, vrednovanje stanja zaštićenosti materijala, vrednovanje obilježja proizvoda koji se trebaju upotrijebiti u konzervatorskim zahvatima, uključujući njihovu dugoročnu stabilnost, vrednovanje parametara i uvjeta vanjskog i unutarnjeg okoliša, vrednovanje međudjelovanja artefakata i okoliša te pakiranje i prijevoz artefakata. U smislu rada tehničkog odbora, definirano je da pokretna baština obuhvaća likovnu umjetnost, etnografske predmete, znanstvene i tehnološke instrumente, glazbene instrumente, arheološke predmete iz podzemnih ili podmorskih nalazišta, a da nepokretna baština obuhvaća zgrade, nalazišta, konstrukcije i druge oblike povijesne, arheološke ili arhitektonske vrijednosti. Normizacijom kulturne baštine bavi se i tehnički odbor HZN/TO 46 *Bibliotekarstvo, dokumentacija i informacije* koji prati rad međunarodnog odbora ISO/TC 46 *Information und Dokumentation*. Područje rada odbora jest izradba normi za knjižnice, arhive, muzeje, dokumentacijska i informacijska središta i službe, nakladništvo, informacijske znanosti, upravljanje i rukovanje dokumentima, pohranu i klasifikaciju dokumenata i informacija. U okviru rada toga odbora objavljena je norma HRN ISO 21127:2007 koja predočuje obrazac za razmjenu podataka o kulturnoj baštini. Na nacionalnoj razini trenutačno postoji deset objavljenih normi i deset nacrta koji se nalaze na javnoj raspravi i za koje se predviđa da će biti prihvaćeni i objavljeni kao hrvatske norme u tijeku 2013. godine (tabl. 4.[33]). Riječ je o prihvaćanju europskih normi i međunarodne norme ISO 21127:2006, dok za izradbu izvornih hrvatskih normi nije bilo interesa.

Tablica 4.
Hrvatske norme i nacrti hrvatskih normi u području kulturne baštine

Oznaka norme	Naslov
HRN EN 15801:2011	Očuvanje kulturnog dobra – Metode ispitivanja – Određivanje kapilarne vodoupojnosti (EN 15801:2009)
HRN EN 15802:2011	Očuvanje kulturnog dobra – Metode ispitivanja – Određivanje statičkoga dodirnog kuta (EN 15802:2009)
HRN EN 15803:2011	Očuvanje kulturnog dobra – Metode ispitivanja – Određivanje paropropusnosti (EN 15803:2009)
nHRN EN 16085	Očuvanje kulturnoga dobra – Metodologija uzorkovanja materijala od kojih je načinjeno kulturno dobro – Osnovna pravila (EN 16085:2012)
nHRN EN 16095	Očuvanje kulturnoga dobra – Izvještaj o stanju pokretne baštine – Vizualni pregled i opis stanja pokretne baštine (EN 16095:2012)
nHRN EN 16096	Očuvanje kulturnoga dobra – Utvrđivanje stanja nepokretne baštine (EN 16096:2012)
HRN EN 15886:2011	Očuvanje kulturnog dobra – Metode ispitivanja – Mjerenje boje površina (EN 15886:2010)
HRN EN 15898:2012	Očuvanje kulturnog dobra – Osnovno nazivlje i definicije (EN 15898:2011)

31 U žarištu svih normi koje je objavio CEN/TC 346 jest materijalna kulturna baština. Svaki kulturni predmet ima i svoj nematerijalni aspekt, a očuvanje materijalnog, kada se ispravno provodi, respektira i nematerijalni aspekt.

32 Podaci o članovima pojedinih odbora nisu javno dostupni, a HZN jamči tajnost i sigurnost osobnih podataka (sukladno Zakonu o zaštiti osobnih podataka, NN, 103/2003,, i Statutu HZN-a)

33 Opis navedenih normi i nacrta nalazi se u poglavlju *Europske i međunarodne norme i nacrti norma u području kulturne baštine.*

HRN EN 15759-1:2012	Očuvanje kulturnoga dobra – Unutarnja mikroklima – 1. dio: Smjernice za grijanje crkava, kapela i drugih prostora namijenjenih bogoslužju (EN 15759-1:2011)
nHRN EN 16141	Očuvanje kulturnog dobra – Smjernice za upravljanje uvjetima okoliša – Otvorena skladišta: definicije i obilježja sabirnih centara za očuvanje kulturne baštine i upravljanje njome (FprEN 16141)
nHRN EN 16163	Očuvanje kulturnoga dobra – Izložbeno osvjetljenje kulturnoga dobra (prEN 16163)
HRN EN 15757:2011	Očuvanje kulturnog dobra – Specifikacije za temperaturu i relativnu vlažnost zbog ograničavanja klimatski uzrokovanog mehaničkog oštećenja organskih higroskopnih materijala (EN 15757:2010)
HRN EN 15758:2011	Očuvanje kulturnog dobra – Postupci i instrumenti za mjerenje temperature zraka i površine predmeta (EN 15758:2010)
nHRN EN 16242	Očuvanje kulturnoga dobra – Postupci i uređaji za mjerenje vlažnosti zraka i izmjene vlage zraka i kulturnoga dobra (FprEN 16242)
nHRN EN 16302	Očuvanje kulturnoga dobra – Metode ispitivanja – Mjerenje upojnosti vlage pod niskim pritiskom (EN 16302:2013)
nHRN EN 16322	Očuvanje kulturnoga dobra – Metode ispitivanja – Određivanje svojstava pri sušenju (prEN 16322)
HRN EN 15946:2012	Očuvanje kulturnoga dobra – Načela pakiranja za prijevoz (EN 15946:2011)
nHRN EN 15999-1	Očuvanje kulturne baštine – Smjernice za upravljanje uvjetima okoliša – Preporuke za izložbene i zaštitne vitrine za kulturno dobro (prEN 15999-1)
nHRN EN 16455	Očuvanje kulturne baštine – Određivanje topijivih soli u prirodnom kamenu i srodnim građevnim materijalima u kulturnoj baštini (prEN 16455)
HRN ISO 21127:2007	Informacije i dokumentacija – Referentna ontologija za razmjenu podataka o kulturnoj baštini (ISO 21127:2006)

Izvor: baza podataka ISHZN, 2013-02-15.

Prema statističkim podacima o korisnicima koji posjećuju Normoteku, tijekom 2011. i 2012. godine, odnosno od kada je objavljena većina hrvatskih norma u području kulturne baštine, nije bilo upita o tim normama[34]. S obzirom na sadržaj tih norma i na činjenicu da iste omogućuju primjenu provjerenih i priznatih metoda očuvanja kulturnih dobara trebale bi biti neizostavan dio procesa upravljanja kulturnom baštinom.

ZAKLJUČAK

Normizacija kao područje kojim se može procijeniti razvoj pojedinoga društva na određen se način dotiče svih sektora pa tako i područja kulturne baštine. Norme u području kulturne baštine objavljuju se na međunarodnoj, europskoj i nacionalnoj razini. Najveći broj izvornih nacionalnih norma u području kulturne baštine među europskim zemljama objavila je Italija. Prema rezultatima pretraživanja o objavljenim normama u europskim državama može se zaključiti da se većina nacionalnih normirnih tijela donedavno gotovo i nije bavila ovim područjem i da je europska normizacija tek zadnjih nekoliko godina počela s razvojem normi u području kulturne baštine. Primjena europskih, odnosno međunarodnih normi u području kulturne baštine omogućuje ujednačivanje metoda na globalnoj razini i njihov daljnji razvoj uključivanjem svih zainteresiranih strana, a sve u funkciji zaštite kulturne baštine. Objavljene norme u području zaštite kulturne baštine opisuju metode očuvanja izložaka u suvremenim i povijesnim ustanovama, odnosno građevinama kao npr. muzejima, galerijama, arhivima, knjižnicama, crkvama i sl., bave se mjerenjem temperature, vlage, opremom za mjerenje, osvjetljenjem, transportnom ambalažom, uzorkovanjem, razmjenom informacija itd. Primjena norma sprječava uporabu neadekvatnih materijala, postupaka i nedovoljno ispitanih metoda i poboljšava kvalitetu rada i istraživanja u području kulturne baštine. Prema iskustvima rada s korisnicima norma i njihovim zahtjevima može se zaključiti da ne postoji veći interes stručnjaka iz područja kulturne baštine ili interes opće javnosti za normama iz područja kulturne baštine, a, prema raspoloživim podacima o zastupljenosti članova u pojedinim tehničkim odborima[35], vidljivo je da u radu tehničkog odbora HZN/TO 546 *Očuvanje kulturne baštine* sudjeluje mali broj stručnjaka koji su tijesno povezani s radom na očuvanju i zaštiti kulturne baštine. Kako su norme dostupne isključivo uz plaćanje vjerojatno je da kulturne ustanove ne mogu iznaći sredstva za njihovu kupnju čak i ako imaju saznanja o postojanju takvih dokumenata. Nadalje, problem je i u jeziku na kojemu su norme dostupne, dakle riječ je o engleskom jeziku[36], ali i tu postoji mogućnost i opravdanost da se određene norme koje su od velikoga značenja za kulturu, znanost i sl. prevedu. Treba istaknuti činjenicu da je prisutna nedovoljna informiranost potencijalnih korisnika o postojanju norma

34 Podaci trenutačno nisu javno dostupni, bit će objavljeni na internetskim stranicama HZN-a: http://www.hzn.hr/hrn_gi.htm

35 Podaci dostupni u bazi podataka: ISHZN (2012-02-15)

36 Hrvatski zavod za norme najčešće raspolaže i njemačkim i francuskim verzijama tekstova europskih i međunarodnih norma

u području kulturne baštine te da je potrebno osmisliti i pojačati suradnju među stručnjacima iz područja normizacije i iz područja zaštite kulturne baštine jer je samo zajedničkim naporima različitih institucija, stručnjaka i primjenom svih raspoloživih resursa moguće osigurati put prema održivom razvoju i korištenju kulturnom baštinom. Osim navedenog, može se zaključiti, iako nema inicijative za izradbu izvornih nacionalnih normi u području kulturne baštine, da je hrvatska normizacija usklađena sa stupnjem razvoja europske i međunarodne normizacije u tome području i da su sve relevantne informacije dostupne zainteresiranoj javnosti.

LITERATURA

Baza podataka: Perinorm International, http://www.perinorm.com/home/default.aspx?ReturnUrl=%2fdefault.aspx (2013-02-15)

Baza podataka: ISHZN (2012-02-15)

EN 15757:2010 *Conservation of Cultural Property - Specifications for temperature and relative humidity to limit climate-induced mechanical damage in organic hygroscopic materials*

EN 15758:2010 *Conservation of Cultural Property - Procedures and instruments for measuring temperatures of the air and the surfaces of objects*

EN 15759-1:2011 *Conservation of cultural property - Indoor climate - Part 1: Guidelines for heating churces, chapels and other places of worship*

EN 15801:2009 *Conservation of cultural property - Test methods - Determination of water absorption by capillarity*

EN 15802:2009 *Conservation of cultural property - Test methods - Determination of static contact angle*

EN 15803:2009 *Conservation of cultural property - Test methods - Determination of water vapour permeability* (δ_p)

EN 15886:2010 *Conservation of cultural property - Test methods - Colour measurement of surfaces*

EN 15898:2011 *Conservation of cultural property - Main general terms and definitions concerning conservation of cultural property*

EN 15946:2011 *Conservation of cultural property - Packing methods*

EN 16085:2012 *Conservation of Cultural property - Methodology for sampling from materials of cultural property - General rules*

EN 16095:2012 *Conservation of cultural property - Condition report of movable heritage - Visual inspection and description of the condition of movable heritage*

EN 16096:2012 *Conservation of cultural property - Condition survey of immovable heritage*

EN 16141:2012 *Conservation of cultural heritage - Guidelines for management of environmental conditions - Open storage facilities: definitions and characteristics of collection centres dedicated to the preservation and management of cultural heritage*

EN 16242:2012 *Conservation of cultural property - Procedures and instruments for measuring humidity in the air and moisture exchanges between air and cultural property*

EN 16302:2013 *Conservation of cultural property - Test methods - Measurement of water absorption under low pressure*

HRN EN 45020:2007, *Normizacija i srodne djelatnosti - Rječnik općih naziva (ISO/IEC Guide 2:2004; EN 45020:2006)* (8.2.2013.)

http://dzs.ffzg.unizg.hr/text/Zlodi%20-%20CIDOC-ove%20smjernice.htm (8.2.2013.)

http://www.hzn.hr/HZN/Todb.nsf/Web_Prikaz_Rezultata, *(7.02.2013.)*

http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6, (15.12.2012.)

http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/bastina/STRATEGIJA_BASTINE_VRH.pdf (25.1.2013.)

http://portal.unesco.org/pv_obj_cache/pv_obj_id_A274FC8367592F6CEEDB92E91A93C7AC61740000/filename/mexico_en.pdf (3.12.2012)

http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00002, (20.11.2012.)

http://www.scribd.com/doc/28105200/zastita-spomenika-povelje, (6.7.2012.)

ISO 21127:2006 *Information and documentation - A reference ontology for the interchange of cultural heritage information*

Pravilnik o članstvu u Hrvatskom zavodu za norme, Hrvatski zavod za norme, 2005.

prEN 15999-1 *Conservation of cultural heritage - Guidelines for management of environmental conditions - Recommendations for showcases used for exhibition and preservation of cultural property – Part 1: General rules*

prEN 16163 *Conservation of cultural property - Exhibition lighting of cultural property*

prEN 16322 *Conservation of cultural property - Test methods - Determination of drying properties*

prEN 16455 *Conservation of cultural heritage – Determination of soluble salts in natural stone and related materials use din cultural heritage*

Unutrašnja pravila za normizaciju, UPN 3:2009 *Izrada i donošenje hrvatskih norma i drugih dokumenata,* Hrvatski zavod za norme, 2009.

Summary

STANDARDS IN THE FIELD OF CULTURAL HERITAGE

"Norma" is a Croatian term for the document which is called ***standard***[37] in English, ***Norm*** in German, ***norme*** in French, and it stands for the rules of procedure and a common basis for measuring progress, acceptance and achievements. Standards facilitate sales of goods and services, ensure success on the market, protect safety, health and general well-being and improve the standard of living. Standards are based on verified scientific, technical and practical results, and are established through a process called standardization. Standardization[38] is the activity of establishing provisions for general and repeated use relating to actual or potential problems so as to achieve the optimum degree of order in a given context. This activity consists primarily of developing, publishing and implementing standards.

Standardization in the field of cultural heritage deals with standardization of methods and procedures for its preservation. There are three levels of global standardization: international, regional and national level. At the international level, the following organizations operate: International Organization for Standardization (ISO)[39], International Electrotechnical Commission (IEC)[40] and the International Telecommunication Union (ITU)[41]. At the regional (European) level, the following organizations operate: The European Committee for Standardization (CEN)[42], the European Committee for Electrotechnical Standardization (CENELEC)[43] and the European Telecommunications Standards Institute (ETSI)[44]. At the national level, the national standards bodies such as ***Deutshe normung Institute*** (DIN) in Germany, ***British Standards Institute*** (BSI) in the United Kingdom or ***Croatian Standards Institute*** (HZN) in Croatia.

Standards in the field of cultural heritage are established by experts at the national, European and international levels. The experts are brought together on the technical committees of the individual standards organizations. Application of European and international standards in the field of cultural heritage, allows global harmonization of methods and their further development by involving all interested parties; all this so as to protect cultural heritage. Published standards in the field of cultural heritage describe the methods of exhibit preservation in modern and historical institutions such as museums, galleries, archives, libraries, churches, etc., and they deal with measuring temperature, humidity, measurement equipment, lighting, transport packaging, sampling, exchange of information, etc. Implementation of standards precludes the use of inappropriate materials, procedures and insufficiently tested methods and improves the quality of work and research in the field of cultural heritage. Members of the technical committees may personally contribute to the development of certain areas of standardization, while the technical committee ISO/TC 46, ***Information und Dokumentation*** deals with the conservation of cultural heritage at the international level , at the European level technical committee CEN / TC 346, ***Conservation of cultural property***, and at the national level in the Republic of Croatia, the technical committee HZN/546, ***Preservation of cultural heritage*** and the Technical Committee of HZN/46, ***Library, documentation and information***. Technical Committee HZN/TC 546 and HZN/TC 46 work within the Croatian Standards Institute (HZN), national standards body of the Republic of Croatia, established by the government of the Republic of Croatia in October 2004 (based on the Regulation establishing the Croatian Standards Institute (Official Gazette 158/2004 and 44/2005) so as to achieve the aims of standardization, in line with the rules of the European Union. HZN is a full member of the International Organizations for Standardization ISO and IEC, full member of the European standards organization CEN and CENELEC and enjoys the status of a national standards body in ETSI. The protection and preservation of cultural goods are regulated by the national legislation, conventions, recommendations, strategies, professional rules , as well as standards which are on a voluntary basis, but they can also serve to support regulations or laws. In accordance with the standardization rules, standards of different levels do not conflict. Among European countries, Italy set the greatest number of original national standards in the field of cultural heritage. Based on the search results regarding published standards in the European countries, it can be concluded that until recently the majority of national standards bodies hardly dealt with this issue and that the European standardization has only in the last few years begun to develop standards in the field of cultural heritage.

37 In science and technology, the word *standard* is also used as a measurement standard, but then in French the word *étalon*, is used, and in German *Eichmaß*, (HRN EN 45020:2007, p. 8)

38 The word standardisation is *normalisation* in French, in German *Normung*; *Normungsarbeit*.

39 International Organization for Standardization

40 International Electrotechnical Commission

41 International Telecommunication Union

42 European Committee for Standardization

43 European Committee for Electrotechnical Standardization

44 The European Telecommunications Standards Institute

Ivo Glavaš

Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarijska postaja u Balinoj Glavici.

Ivo Glavaš
Ministarstvo kulture
Konzervatorski odjel u Šibeniku
HR- 22 000 Šibenik, Stube Jurja Ćulinovića 1/3

UDK: 902.2(497.5-37Drniš)
904(497.5-37Drniš):355.1(37)"00/02"
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 29. 3. 2012.

Ključne riječi: Kadina Glavica, castellum, Promona, Balina Glavica, municipij Magnum, konzularni beneficijariji

Key words: Kadina Glavica, castellum, Promona, Balina Glavica, Municipium Magnum, Beneficiarii consularis

U tekstu se govori o dva lokaliteta na prostoru Petrovog polja u blizini Drniša: logoru rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici i municipiju Magnu i beneficijarijskoj postaji u Balinoj Glavici u naselju Umljanović. U logoru u Kadinoj Glavici na sjevernom dijelu Petrovog polja zabilježeno je prisustvo jedne konjaničke ale i četiri kohorte. To su: ala I. Claudia Nova, kohorta I. Lucensium equitata, kohorta III. Alpinorum equitata, kohorta I. Belgarum equitata i kohorta I. milliaria Delmatarum. Rimske pomoćne vojne postrojbe prema postojećim epigrafskim svjedočanstvima boravile su u logoru u Kadinoj Glavici vjerojatno kontinuirano u vremenskom periodu od prve polovice 1. stoljeća do 3. stoljeća. Neki spomenici pripadnika pomoćnih postrojbi, koje su bile smještene u logoru u Kadinoj Glavici, nalaze se danas na otvorenom u naseljima Kadina Glavica i Otavice. Municipij Magnum ubiciran je u Balinoj Glavici na krajnjem jugoistočnom rubu Petrovog polja u naselju Umljanović. Kao značajno naselje u unutrašnjosti rimske Dalmacije funkcioniralo je sve do kasne antike. Danas je prostor nekadašnjeg municipija Magna nenastanjen, a zemlja neobrađena. Sondiranjem prostora podno Baline Glavice utvrđeni su ostaci arhitekture, a na površini su također vidljivi arheološki ostaci. Kod Magna, nakon odlaska legija, nalazila se postaja konzularnih beneficijara u kojoj su bili raspoređeni pripadnici legije XI. Claudia i legije XIIII. Gemina s dunavskog limesa.
Rad je nastao kao rezultat rekognosciranja antičkih arheoloških nalazišta u Petrovom polju. Godine 2009. rekognoscirano je područje podno Baline Glavice zbog opasnosti potapanja tog značajnog nalazišta za potrebe hidroakumulacije. Rezultat terenskog obilaska je uspostavljanje preventivne zaštite nad arheološkim nalazištem. Iduće 2010. godine obavljeno je sustavno rekognosciranje u blizini naselja Kadina Glavica za koji se pretpostavlja da predstavlja prostor koji je zauzimao logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi.

LOGOR POMOĆNIH POSTROJBI U KADINOJ GLAVICI

Veliki broj natpisa pripadnika različitih rimskih pomoćnih vojnih postrojbi sa sjevernog dijelu Petrova polja kraj Drniša jasno pokazuju da na tom prostoru treba tražiti augzilijarni *castellum*. Različiti autori pokušavali su ubicirati logor pomoćnih postrojbi, ali su svi dosadašnji zaključci o mjestu gdje bi se logor nalazio bili kabinetske naravi bez neposrednog uvida u stanje na terenu. Logor se uglavnom pokušalo vezati uz tri lokacije s kojih su došli kameni spomenici pripadnika augzilijarnih postrojbi - Teljuhom (Promonom), Kadinom Glavicom i Balinom Glavicom (kasniji *municipium Magnum*).[1] Sva tri spomenuta mjesta su, zemljopisno gledano, u neposrednoj blizini tako da su nalazi natpisa mogli unijeti određenu zabunu ukoliko se ne poznaje situacija na terenu. Kako bi se razriješile dileme tijekom studenog 2010. godine obavljeno je sustavno rekognosciranje terena oko Kadine Glavice.[2] Prethodno je pregledana satelitska slika prostora naselja Kadina Glavica na globalnom internetskom servisu Google Earth. Sjeverozapadno od Kadine Glavice lako se uočava gotovo pravilni kvadratni prostor, (sl. 1) koji je na topografskoj karti smješten na jugozapadnom podnožju uzvišenja Glavičina (sl. 2). U naravi se radi o parcelama 685/1, 685/2, 685/3, 685/4, 685/5, 685/6, 685/7, 688, 690/1 i 690/2 sve katastarska

1 Alföldy, G. (1962.): Die auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, Budapest: 284, Wilkes, J. (1969.): *Dalmatia*, London, 139.

2 U rekognosciranju prostora Kadine Glavice sudjelovali su prof. dr. Željko Miletić sa Sveučilišta u Zadru, Joško Zaninović ravnatelj Gradskog muzeja u Drnišu i autor ovog rada. O tome vidi i: Glavaš, I. – Miletić, Ž. – Zaninović, J. (2010.): Augzilijarni kaštel kod Kadine Glavice, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 3: 71-74, Zagreb.

1 Satelitski snimak kaštela u Kadinoj Glavici (preuzeto s: *Google Earth*)

Satellite image of the castellum at Kadina Glavica (taken from: *Google Earth*)

2 Pozicija augzilijarnog kaštela na topografskoj karti M=1:25000

Position of the auxiliary castellum on the topographic map M=1:25000

općina Parčić.[3] Dimenzije prostora su približno 200 x 200 metara što čini površinu od 4 hektara.[4] Mjesto na kojem se nalazi pretpostavljeni *castellum* predstavlja blagu padina podno uzvisine Glavičina (kota 336) s koje se pruža pogled prema Drnišu i Petrovom polju (sl. 3). Strateške kvalitete lokacije su evidentne: zahvaljujući smještaju na blagoj uzvisini prostor nije nikad poplavljen, a posve je pregledno Petrovo polje i planina Promina na sjeverozapadu. Unutar pretpostavljenog prostora logora pomoćnih postrojbi teren je podijeljen na nekoliko horizontalno položenih parcela u smjeru istok-zapad, dok se izvan ovog prostora parcele nižu u pravcu sjever-jug. Uočavaju se različite nepravilnosti na tlu i bojama niske vegetacije koje su posljedica postojanja arhitekture ispod površine. Prostor je odijeljen stepenastim nasipima od okoline, a na nekim rubovima parcele, osobito na istočnoj strani pružaju se kamene suhozidne gomile nastale raščišćavanjem obradive zemlje ispod kojih se mogu pretpostaviti stariji zidovi (sl. 4). Rubovi parcele gotovo sigurno odgovaraju perimetru obrambenog bedema. Na istočnom rubu nalaze se ostaci objekta zidanog kamenim klesancima povezanim vapnenim mortom, koji nije iz rimskog doba, ali je sazidan u potpunosti od kamenih blokova na kojima se vide tragovi obrade zubačom. Uz sjeverni rub prostora, koji je na najvišem dijelu pretpostavljenog logora na uzvišenju Glavičina, nalazi se veliki nasip s kamenjem koji sprečava eroziju tla i predstavlja rad ljudskih ruku.. Na terenu i satelitskoj snimci, vidi se pravac koji iz središta prostora kaštela vodi u smjeru sjeverozapada, a mogao bi predstavljati trasu rimske ceste koja je prekrivena dubokim slojem zemlje nastalim kontinuiranom erozijom i naplavljivanjem tla (sl. 5). Sondažna i sustavna arheološka istraživanja, prvenstveno na pravcu pružanja obrambenog bedema logora pomoćnih postrojbi, odredit će prostornost i razmještaj osnovnih sadržaja unutar logora. Istraživanja je potrebno provesti i izvan perimetra obrambenog bedema u pravcu jugoistoka gdje se na terenu i satelitskoj snimci uočavaju neravnine koje nisu karakteristične za uobičajeni pravac pružanja parcela. Tu su mogli biti smješteni oni sadržaji koji i inače nisu smješteni unutar vojnog logora kao što je *balneum*.

Logor pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici vjerojatno je bio je pod zapovjedništvom legijskog logora u Burnu. Osnovna rimska strategijska zamisao bila je formiranje linije obrambenih utvrda usred delmatskog teritorija duž magistralne prometnice Akvileja – Dirahij, počevši od legijskog logora u Burnu na samoj granici Liburnije do augzilijarnog logora Bigest u blizini kolonije Narone. Taj lanac utvrda štitio je rimske gradove i građane u priobalju prvenstveno na samom početku 1. stoljeća, kada je romanizacija nekadašnjeg delmatskog i drugih teritorija u unutrašnjosti

3 Podaci preuzeti s javno dostupnog servisa Ministarstva poljoprivrede pod nazivom ARKOD.

4 Ovdje treba napomenuti da površina augzilijarnih logora varira ovisno o veličini vojne jedinice. U rasponu je od od 0,6 ha kakvi su primjerice logori Rough Castle u Škotskoj i Hesselbach u Njemačkoj do čak 5,9 ha površine logora Newstead u Škotskoj i Aalen u Njemačkoj. Najveći broj logora prema dimenzijama pripada jednoj od dvije kategorije: od 1,2 do 1,4 ha i od 2 do 2,5 ha. Ukoliko se pokaže da se na parcelama kod Kadine Glavice radi o logoru pomoćnih postrojbi, ta površina bi mogla biti dostatna za vojnu jedinicu tipa *ala milliaria*.Vidi o tome: Campbell, D. B. (2009.): *Roman Auxiliary Forts 27 BC – AD 378*, Oxford, 28-32.

3 Pogled na prostor kaštela i Petrovo polje (foto: I. Glavaš)
Position of the auxiliary castellum and Petrovo polje (photo: I. Glavaš)

4 Kamene gomile na pravcu pružanja obrambenog bedema (foto: I. Glavaš)
Stone heaps extending along the defensive wall (photo: I. Glavaš)

Dalmacije bila još uvijek slabo uznapredovala.[5] Dakle, logor pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici mogao je osiguravati segment glavnog magistralnog prometnog pravca Akvileja-Dirahij i sve ostale prometne pravce koji su išli ovim prostorom.[6] Dio magistrale od Burna do Andetrija na kojem se nalazi logor pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici izgrađen je najkasnije u Augustovo vrijeme.[7] Kako je glasilo ime logora u Kadinoj Glavici? Vrlo vjerojatno *Promona* prema imenu lokalne peregrinske zajednice centar koje je *pagus* obližnjeg municipija u Magnu.[8] Za tu analogiju imamo potvrdu i u nazivu samog legijskog logora u Burnu koji je ime dobio po središtu peregrinske zajednice Burnista. Za razliku od Burna koji je najkasnije za vrijeme Hadrijana dobio municipalni

5 Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 284-285., Wilkes, J. (1969.): nav. dj. 97., Zaninović, M. (1996.b): Vojni značaj Tilurija u antici, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 281, Tončinić, D. (2011.): *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split, 169-170, Zaninović, M. (2010.): Rimska vojska u Iliriku, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb,20-21. Kritički osvrt na postojanje tzv. delmatskog limesa vidi novije kod: Sanader, M. (2002.): Tilurium, Burnum, Bigeste. Novi prilog dataciji Delmatskog limesa, *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb, 120-128 i Periša, D. (2008.): Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?, *Arcaeologia Adriatica*, 2,2: 507-517, Zadar.

6 Miletić, Ž. (2006.): Roman Roads along the Eastern Adriatic:State of Research, *Les routes de l'Adriatique antique. Geographie et economie. Putovi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo*, Bordeaux-Zadar: 129-131.

7 Vidi o tome: Miletić, Ž.(2006.): nav. dj.: 131.

8 *Pagani Promonenses* se spominju na brončanoj pločici (CIL III, 149692) koja se čuva u Beču, a prvi je - inače dosta fragmentarni natpis - s Promonom povezao 1902. godine još Mommsen. Vidi o tome: Liebl, H. (1902.): Epigraphisches aus Dalmatien, *Jahreshefte des Österreichischen Arhaölogischen Institutes (Beiblatt)*, 5: 5-8, Wien.

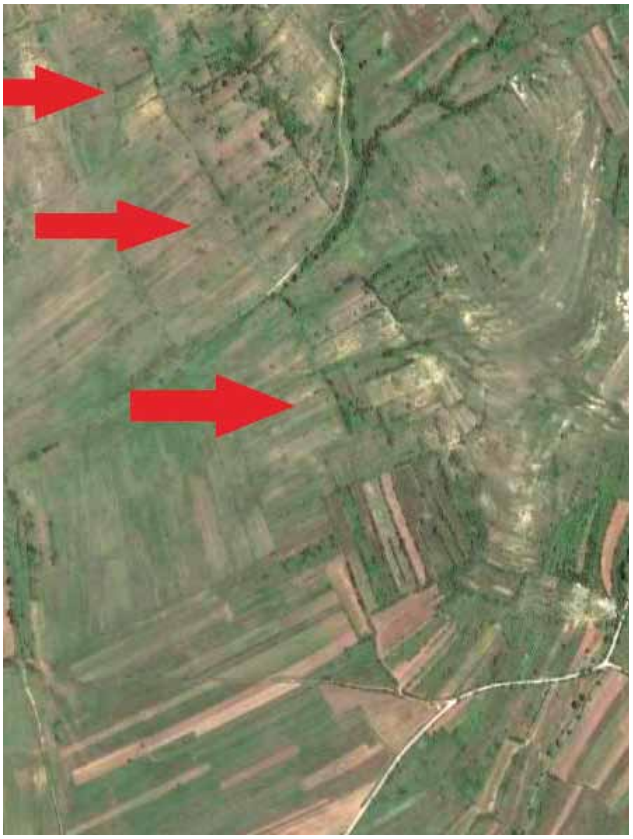

5 Satelitska snimka trase rimske ceste koja izlazi iz kaštela (preuzeto s: *Google Earth*)

Satellite image of the Roman road route existing from the castellum (taken from: *Google Earth*)

6 Nadgrobni spomenik Sura, konjanika ale Klaudije nove (foto: I. Glavaš)

Tombstone of Sura, a cavalryman of the Claudius nova cavalry unit (photo: I. Glavaš)

status,[9] Promona je ostala na razini pagusa što se treba tumačiti kaznom za višegodišnje suprostavljanje Rimljanima.

Natpisima je potvrđeno postojanje pet rimskih pomoćnih postrojbi koje su u različito vrijeme boravile u kaštelu u Kadinoj Glavici; jedne ale i četiri kohorte:

Ala I.*Claudia Nova*

Surus Sparuci f(ilius) / dom(o) Tribocus / eques alae Claud/iae Novae ann(orum) XXX /[5] stip(endiorum) XIII h(ic) s(itus) e(st) t(itulum) f(ieri) i(ussit) / arbitratu Celati ses/quiplicari(i) heredis.[10] (sl. 6)

Vercaius Me/[n?]di f(ilius) eques / ala nova Cla/udia [t(urma)? L]ici[n]i(?) /[5] domo Varcia/nus anno[r(um) ---] / stupendior(um)(!) XX(?) / h(ic) s(itus) e(st) posuit Max/[10]imus Regini f(ilius).[11] (sl. 7)

[------] / [---]Q[---] / [--- equ]es alae / [novae] Cla(udiae)] dupli/[car(ius)] annor(um) XL / [stip(endiorum)] XXII h(ic) s(itus) est / [Ti(berius) C]laud(ius) Sabi/[nin]us decurio / [he]res pos(u)it t(estamento) f(ieri) i(ussit).[12]

[---]C ALA[---] / [---]VAI(?)[---] / [---].[13]

Kohorta III. *Alpinorum equitata*

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Iunius / Fadenus / dec(urio) eq(uitum) / [5]coh(ortis) III / Alpinor(um) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).[14] (sl. 8)

Kohorta I. *Belgarum equitata*

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C<l=I>(audius) M<a=N>xi<m=A>us / (centurio) coh(ortis) <I=E> Be(l)<g=C>(arum) / v(otum) s(olvit).[15]

Kohorta I. *Lucensium equitata*

Flavos Bo/uti f(ilius) mil(es) / coh(ortis) I Luce(nsium) / ann(orum) XXXI /[5]stip(endiorum) X dom(o) / Luco Aug(usta) h(eres) f(aciendum) c(uravit) / h(ic) s(itus) e(st).[16]

Kohorta I. *milliaria Delmatarum*

[Pro? salute? Imp(eratoris)? domini?] / n(ostri) Sep[t(imi)? Severi? Aug(usti)? ---] / et Genio l[oci sacrum?] / [---]Val(erius) Menophil[us] / |(centurio) coh(ortis) I mil(liariae) cum suis / [------].[17]

9 Počasni spomenik Hadrijanovom generalu Sekstu Miniciju Faustinu Juliju Severu postavlja dekurionsko vijeće (CIL III, 9891 = 2830). Cambi, N. – Glavičić, M. – Maršić, D. – Miletić, Ž. – Zaninović, J. (2007.): *Rimska vojska u Burnumu*, Drniš – Šibenik – Zadar, 12-13.

10 CIL III, 3164 = 9816, EDH (HD062295).

11 CIL III, 9796, EDH (HD058349).

12 ILJug, 756, EDH (HD034202).

13 CIL III, 9797, EDH (HD058357). Alföldy ovaj posve fragmentirani natpis restituira ovako: *[....de]curio ala[e Claudiae no]vae* Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 290.

14 CIL III, 2759, EDH (HD062412).

15 CIL III, 13229, EDH (HD064091).

16 CIL III, 9834, EDH (HD061686).

17 CIL III, 9829, EDH (HD061907).

7 Stela Verkaja, konjanika ale Klaudije nove (foto: I. Glavaš)

Stella of Vrkaja, cavalryman of the Claudius nova cavalry unit (photo: I. Glavaš)

8 Žrtvenik Jupiteru koji postavlja Marko Junije Fadeno, dekurion III. kohorte Alpinaca (foto: I. Glavaš)

Votive altar to Jupiter erected by Marc Junius Fadeno, decurion of the III cohort Alpinaca (photo: I. Glavaš)

Nadgrobni spomenik Sura (*Surus*) konjanika ale *Claudia Nova* (CIL III 3164 = 9816) nalazi se uzidan u česmu u centru naselja Kadina Glavica. Preklesan je u donjem dijelu ispod natpisnog polja za potrebe javne česme postavljene 1907. godine (sl. 6). Vlaga i sivi cement kojim je uzidan ugrožavaju kamen tako da je preporučena mjera zaštite vađenje originala i postavljanje replike od kamene prašine (prethodno je potrebno uzeti otisak originala). Pohrana originala moguća je u nadležnom Muzeju grada Drniša. Nadgrobna stela Verkaja (*Vercaius*) konjanika ale *Claudia Nova* (CIL III, 9796) nalazi se uzidana u izvoru Banovača u centru naselja Otavice preko puta kuće Meštrović (sl. 7).[18] Velika količina vlage uzrokavala je jaku kalcifikaciju na površini kamena tako da je natpisno polje danas gotovo nečitljivo. Original je potrebno hitno izvaditi, očistiti i pohraniti u nadležnom Muzeju grada Drniša, a na mjesto originala, kao i u prethodnom slučaju, postaviti repliku od kamene prašine. Treći spomenik na otvorenom je žrtvenik Jupiteru koji je postavio Marko Junije Fadeno (CIL III, 2759), a nalazi se u dvorištu obiteljske kuće u centru naselja Kadina Glavica (sl. 8). Žrtvenik je sačuvan u cijelosti i u odličnom je stanju. Dugoročno bi svakako bilo poželjno žrtvenik premjestiti u arheološku zbirku Muzeja grada Drniša, a vlasnika obeštetiti. Premještanje spomenika pripadnika rimskih pomoćnih postrojbi, koji se nalaze na otvorenom u naseljima Otavice i Kadina Glavica, u Muzej grada Drniša ne bi predstavljalo narušavanje njihovog izvornog položaja (on je već odavno narušen) jer je njihov arheološki kontekst jasan.

Rekonstrukcija rasporeda pomoćnih vojnih postrojbi u rimskoj provinciji Dalmaciji, pa tako i njihovih pripadnika zabilježenih u logoru pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici, posebice u prvoj polovini prvog stoljeća, predstavlja priličan znanstveni problem koji se mora rješavati prema postojećem relativno malom broju epigrafskih svjedočanstava. Prevladavajuće je mišljenje da je hispanska kohorta I. *Lucensium equitata* prisutna na ovom prostoru u prvoj polovici prvog stoljeća poslije Krista.[19] *Bigeste* su bile vjerojatno matični logor postrojbe,[20] a jedno odjeljenje je bilo

18 . Već su obavljene načelne konzultacije oko vađenja originala navedenih spomenika i postavljanja replika između Joška Zaninovića ravnatelja Muzeja grada Drniša i nadležnog konzervatora koji je i autor ovog rada.

19 Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 270, Wilkes, J. (1969.): nav. dj.: 473., Cichorius, C. (1900.): Cohors, *Pauly–Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, IV(7), Sttuttgart, col. 310., Spaul, J. (2000.): Cohors2, The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army, *BAR International Series 841*, Oxford., 82.

20 *Bigeste* - natpisi I. Lucenske kohorte: CIL III, 8486; CIL III, 8492.

raspoređeno u logoru u Kadinoj Glavici. Vojnik Flav, Boutijev sin (*Flavos Bouti filius*) koji se spominje na nadgrobnom natpisu CIL III, 9834 porijeklom je iz grada Lukus Augusti u Hispaniji. Postrojba je vjerojatno došla u logor u Kadinoj Glavici početkom Tiberijeve vladavine zajedno s I. hispanskom alom koja je smještena u logoru pomoćnih postrojbi u Burnu.[21] Iza 42. godine, nakon Skribonijanove pobune, I. hispanska ala odlazi na panonski limes pa je za očekivati da joj se pridružila i kohorta I. *Lucensium equitata*.[22] U logoru u Kadinoj Glavici nakon toga je smještena novoustrojena konjanička postrojba ala I. *Claudia nova*. S obzirom na veći broj nadgrobnih natpisa vojnika ale *Claudia Nova* na području Kadine Glavice, Baline Glavice i Otavica možemo pretpostaviti da je ala I. *Claudia nova* imala svoj matični logor u Kadinoj Glavici. Boravak ove postrojbe u tom logoru je bio relativno kratak jer je već 74. godine potvrđeno njeno prisustvo u Germaniji.[23] Prema podacima s rimske vojne diplome pronađene u Saloni pouzdano datirane u 93. godinu, sve do nedavno se smatralo da su nakon odlaska legija stalnu vojnu posadu u provinciji Dalmaciji u tome trenutku činile kohorta III. *Alpinorum equitata* i kohorta VIII. *voluntariorum civium Romanorum*.[24] Nakon nedavne objave rimske vojne diplome za postrojbe iz Dalmacije, datirane u 97. godinu za carevanja Nerve, slika se donekle upotpunila: na diplomi se spominju kohorta I. *Belgarum* i postrojba čije je prisustvo u garnizonu Dalmacije bilo dvojbeno – kohorta I. *Alpinorum*.[25] Argument za tezu o boravku I. kohorte Alpinaca u Dalmaciji je stela njenog pripadnika Gaja Valerija Prokula (*Caius Valerius Proculus*).[26] U novije vrijeme Ivan Matijević osporava čitanje natpisa i misli da se radi o III. kohorti Alpinaca.[27] Međutim pojava diplome iz 97. godine koja spominje I. kohortu Alpinaca kao dio stalne vojne posade u Dalmaciji ponovno otvara ovaj problem. Također tu je i fragmentarni natpis CIL III, 14693 iz Salone pripadnika tjelesne straže namjesnika provincije Dalmacije čiju je postrojbu moguće restituirati kao I. kohortu Alpinaca. Ipak, paleografske karakteristike nadgrobnog natpisa Gaja Valerija Prokula s fotografije rekonstruirane stele, koju u svome radu donosi Matijević, govore u prilog mišljenju da se na steli Gaja Valerija Prokula radi o III. kohorti Alpinaca.[28]

Osim u Kadinoj Glavici, natpisi III. kohorte Alpinaca pronađeni su u Gračacu kod Skradina i Kapitulu kod Knina.[29] U Kapitulu kod Knina nadgrobni spomenik CIL III, 9907 = 14321[5] vojnika III. kohorte Alpinaca nađen je zajedno sa spomenicima vojnika XI. legije.[30] Nadgrobni spomenici legionara datiraju se iza 42. godine jer na natpisima legija nosi počasnu titulu *Claudia pia fidelis*. Da je III. kohorta Alpinaca stacionirana u Dalmaciji *equitata* jasno je već preko žrtvenika CIL III, 2759 kojeg u Kadinoj Glavici Jupiteru postavlja dekurion konjaništva Marko Junije Fadeno (*Marcus Iunius Fadenus*), ali i cijelog niza natpisa iz provincije Dalmacije koji to potvrđuju.[31] Moguće je da je upravo kohorta III. *Alpinorum equitata*, sa zapovjednim središtem u Burnu, pomoćna postrojba čije je odjeljenje smješteno u logoru pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici nakon odlaska ale *Claudia Nova*.[32] U tom slučaju odlazak III. kohorte Alpinaca u Bigeste s ovog prostora zbio bi se vjerojatno 69. godine istovremeno s odlaskom XI. legije iz Burna, ali za to još nema valjanog arheološkog dokaza.[33] U Bigestama je najvjerojatnije krajem prvog stoljeća zamjenjuje kohorta I. *Belgarum*, a kohorta III. *Alpinorum equitata*, s obzirom na nalaze spomenika vojnika te postojbe, prelazi u logor pomoćnih postrojbi u Andetriju. Krajem 2. stoljeća kohorta odlazi u Panoniju. Najvjerojatniji datum odlaska je povezan s Komodovom reorganizacijom panonskog limesa 184. 185. godine.[34] Podaci o nastavku boravka kohorte III. *Alpinorum* u Dalmaciji početkom 3. stoljeća temelje se na natpisu njenog centuriona Tita Flavija Pompeja (*Titus Flavius Pompeius*) nađenom u Škripu na otoku Braču.[35] Međutim, Kirigin je uvjerljivo pokazao da je centurion Tit Flavije Pompej mogao biti poslan s panonskog limesa kako bi nadgledao radove u bračkom kamenolomu gdje se vadio kamen za izgradnju salonitanskog amfiteatra.[36]

21 Cambi, N. – Glavičić, M. – Maršić, D. – Miletić, Ž. – Zaninović, J. (2007.): nav. dj.: 26.

22 Kohorta I. *Lucensium equitata* je 80. godine potvrđena u Panoniji. CIL XVI, 26, Cichorius, C. (1900.): nav. dj.: col. 310., Spaul, J. (2000.): nav. dj.: 82.

23 CIL XVI, 20., Cichorius, C. (1894): Ala, *Pauly–Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, I(1), Sttuttgart, col. 1237-1238.

24 CIL XVI, 38. U literaturi se kao datum odlaska legija iz provincije Dalmacije uzima 86. godina kada legija IV. *Flavia Felix* iz Burna odlazi u Singidun u Meziji. Vidi o tome: Wilkes, J. (1969.): nav. dj.: 115-117. U novije vrijeme Željko Miletić je pokazao da se boravak veksilacije VIII. legije *Augusta* u Burnu može ograničiti na period nakon odlaska IV. legije najkasnije do stjecanja municipaliteta Burna u doba Hadrijana. Miletić, Ž. (2010.): Burnum – vojnično središte provincije Dalmacije, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb, 126-129., Miletić, Ž. (2011.): Production of tegulae in Burnum in the context of building activities, *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru*, Crikvenica, 270-271. U 2. stoljeću za vrijeme Marka Aurelija, povezano s markomanskim ratovima, u Dalmaciji borave legija II. *Italica Pia* i legija III. *Italica Concordia* čije veksilacije rade na ojačavanju zidina Salone. Wilkes, J. (1969.): nav. dj.: 116-117.

25 Vidi diplomu kod Eck, W.– Pangerl, A. (2007.): Eine Konstitution für die Truppen der Provinz Dalmatien unter Nerva, *Zeitschrift für Payrologie und Epigraphik*, 163: 233-238, Bonn. O problemu rasporeda I. kohorte Alpinaca u Dalmaciji vidi Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 260 i Wilkes, J. (1969.): nav. dj.: 471.

26 CIL III, 8762.

27 Matijević, I. (2011.): Natpisi Prve kohorte Belga iz Salone, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 104: 185-194, Split.

28 Matijević, I. (2011.): nav.dj.: 186.

29 Gračac: CIL III, 9886, Kapitul: CIL III, 9907 = 14321[5].

30 *Verus Ve[---]/cae <f=I>(ilius) do[mo] / Bodiontius / mil(es) coh(ortis) II[I] / Alp(inorum) {a} an[nor(um) ---] / [---] stip[end(iorum) [---]* . Marin Zaninović ispravno primjećuje kako je pripadnik kohorte III. *Alpinorum* iz Kapitula kod Knina dio izvornog kontingenta postrojbe kad su novačeni zapadni Kelti što traje sve do Flavijevaca pa, sukladno tome, natpis datira u prvu polovinu 1. stoljeća. Zaninović, M. (1996a): Kninsko područje u antici, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 241.

31 Vidi popis natpisa vojnika III. kohorte Alpinaca kod Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 290-291.

32 Cambi, N. – Glavičić, M. – Maršić, D. – Miletić, Ž. – Zaninović, J. (2007.): nav. dj.: 30.

33 Cambi, N. – Glavičić, M. – Maršić, D. – Miletić, Ž. – Zaninović, J. (2007.): nav. dj.: 31.

34 Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 265, Wilkes, J. (1969.): nav. dj.: 471-472, Spaul, J. (2000.): nav. dj.: 267.

35 AE 1979, 448. Vidi o tome: Matijević, I. (2011.): nav. dj.: 184 i bilj. 16 i Spaul, J. (2000.): nav. dj.: 268.

36 Kirigin, B. (1979.): Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 72-73: 132, Split.

9 Pogled na Balinu glavicu iz smjera Umljanovića (foto: I. Glavaš)

View of Balina Glavica from the direction of Umljanović (photo: I. Glavaš)

Ipak, ne treba odbaciti mogućnost da Marko Junije Fadeno pripadnik III. kohorte Alpinaca u logoru pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici nije boravio tijekom druge polovine 1. stoljeća već je bio dio odjeljenja spomenute kohorte koja je u 2. stoljeću raspoređene u obližnjem logoru u Andetriju.[37]

Kohorta I. *milliaria Delmatarum* spominje se u Dalmaciji po prvi put na natpisu koji govori o jačanju zidina Salone iz 170. godine u vrijeme cara Marka Aurelija.[38] Stvaranje ove pomoćne postrojbe povezano je s markomanskim ratovima kada se, zbog ugrožavanja Dalmacije od strane germanskih plemena Kvada i Markomana, pokazala povećana potreba za ljudstvom. Kohorta je od osnivanja stalno prisutna u Dalmaciji, a izvan provincije su nađena samo dva njena natpisa.[39] Zavjetni natpis CIL III, 9829 koji za spas cara Septimija Severa postavlja centurion I. tisućice Delmata Valerije Menofil (*Valerius Menophilus*) sa svojom obitelji datira se između 193. i 197. godine, svega dvadesetak godina od pretpostavljenog osnivanja postrojbe. Nije arheološki potvrđeno gdje se nalazio logor postrojbe. Moguće je da je to upravo logoru pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici koji bi svojim gabaritima potpuno odgovarao zahtjevima takve vojne formacije.[40] Pošto su se u logoru pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici izmjenjivali pripadnici različitih vrsta *auxillia*, logor je vjerojatno pretrpio određene građevinske promjene. Ukoliko bi tu bio trajni logor I. tisućice Delmata to bi svakako iziskivalo značajnu nadogradnju logora u odnosu na vojne jedinice koje su u njemu ranije boravile. Nakon odlaska III. kohorte Alpinaca iz logora u Andetriju na panonski limes krajem 2. stoljeća u tom logoru u 3. stoljeću zabilježen je pripadnik veksilacije I. kohorte Belga.[41] U to doba moglo je i u logoru u Kadinoj Glavici boraviti jedno odjeljenje kohorte I. *Belgarum* o čemu svjedoči Jupiterov žrtvenik koji je postavio centurion Klaudije Maksim (*Claudius Maximus*).[42] Osim u logorima u Kadinoj Glavici i Andetriju, pripadnik ove kohorte Klaudije Peregrin (*Claudius Peregrinus*) zabilježen je i u Burnu gdje postavlja zavjetni žrtvenik Herkulu.[43] Skroman broj spomenika kohorte I. *milliaria Delmatarum* i kohorte I. *Belgarum* ne daje nam čvrste osnove za preciziranje vremena u kojem je svaka od ovih postrojbi zauzimala logor pomoćnih postrojbi u Kadinoj Glavici.

MUNICIPIJ MAGNUM I BENEFICIJARIJSKA POSTAJA U BALINOJ GLAVICI

Centar posve neistraženog rimskog grada pod imenom municipij *Magnum* nalazi se na krajnjem jugoistočnom rubu Petrovog polja u Balinoj Glavici u naselju Umljanović.[44] (sl. 9) Municipalitet Magna potvrđen je brojnim natpisima,[45] a dodatni argument za ubikaciju Magna u Balinu Glavicu

37 Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 264., Wilkes, J. (1969.): nav. dj.: 471-472.

38 *Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Aur(elio) Anto/nino Aug(usto) pont(ifice) max(imo) trib(unicia) / pot(estate) XXIIII p(atre) p(atriae) coh(ors) I |(miliaria) Del(matarum) / sub cur(a) Grani Fortunati / trib(uni) coh(ortis) eiusd(em) muri p(edes) / DCCC in his turr(is) una.* (CIL III, 1979) O okolnostima osnivanja delmatskih postrojbi za vrijeme Marka Aurelija i programu jačanja salonitanskih bedema vidi kod Zaninović, M. (2007.): *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik, 227-229.

39 CIL V, 707; AE 1995, 1021.

40 Prvi koji ukazuje na Promonu kao mogući logor postrojbe kohorte I. *milliaria Delmatarum* je Geza Alföldy (G. Alföldy (1962.): nav. dj.: 269). Na temelju fragmentarnog građevinskog natpisa CIL III, 12758 iz vremena cara Septimija Severa drži se da je postrojba boravila u logoru pomoćnih postrojbi u Doboju. Vidi o tome: Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 294, Čremošnik, I. (1984.): Rimski castrum kod Doboja, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 39: 23-84, Sarajevo.

41 *Turr[a]n[i]us Fir(mus) / vexil(larius) coh(ortis) I Bel(gicae) / Mercurio / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).* (CIL III, 2744) Kohorta I. *Belgarum equitata* sudeći prema brojnim natpisima od kraja 1. stoljeća stacionirana je u logoru Bigeste Vidi o tome: Wilkes, J. (1969.): nav. dj.: 472. Natpise I. kohorte Belga u Bigestama vidi kod Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 292-293. Općenito o I. kohorti Belga vidi noviji rad Matijević, I. (2011.): nav. dj.: 183-185.

42 CIL III, 13229.

43 *Herculi sa[c(rum)] / Claudius / Peregrinu[s] / dec(urio) coh(ortis) I Be[l]/garum v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito).* (CIL III, 14980), Alföldy, G. (1962.): nav. dj.: 292.

44 O Magnu detaljnije vidi Alačević, J. (1878.): Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*,1: 90 – 92, Split., Alföldy, G. (1965.): *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 98., Wilkes, J. (1969.): nav. dj.: 239-240., Glavaš, I. (2010.): Municipij *Magnum*, raskršće rimskih cestovnih pravaca i beneficijarska postaja, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52: 45-59, Zadar.

45 CIL III, 6565 = 9798 = 14316, CIL III, 14957, CIL XIII, 6538.

10 Satelitski snimak centra municipija Magnum s pozicijom beneficijarske stanice (preuzeto s: *Google Earth*)

Satellite image of the centre of the Municipium Magnum with the position of the beneficiarii station (taken from: *Google Earth*)

jest položaj putne postaje *Magnum* na trasi ceste *Salona – Burnum* iz Peutingerove karte (*Salona XVI - Andetrio XIV – Magno VIII – Promona XVI – Burno*).[46] Drži se da je *Magnum* aurelijevski municipij, ali natpis CIL XIII, 6538 Maksima, sina Dasantovog menzora I. Asturske kohorte s germanskog limesa, koji za sebe kaže da je *˝civis Dalmata ex municipio Magno˝*, govori o tome da bi *Magnum* municipalitet mogao steći ranije, možda čak u doba Flavijevaca.[47] *Magnum* funkcionira kao značajno naselje i u kasnoj antici,[48] a na drugom salonitanskom crkvenom saboru 533. godine teritorij Magna dolazi pod jurisdikciju novoosnovane biskupije u Ludru.[49] Tek će sustavnim arheološkim istraživanjima biti moguće nešto više reći o načinu na koji je u srednjovjekovlju došlo do prekida života na prostoru centra municipija u Magnu.

Na samom lokalitetu Muzej grada Drniša 2000. godine izveo je pokusne sonde ispod Baline Glavice na lokaciji Krstače, a pisac ovog rada sudjelovao je u rekognosciranju cijelog tog prostora početkom ljeta 2009.[50] Rekognosciran je prostor koji omeđuje rijeka Čikola na sjeveru, državna cesta D 56 na jugu i Balina glavica na istoku. Sjeverno, na desnoj obali rijeke Čikole minirano je područje. Pokusnim sondama već na maloj dubini uočeni su ostaci arhitekture, a brojne mocire i gomile podno Baline glavice pune šuta i tegula skrivaju starije zidove koji se mjestimično i vide. Na tom prostoru nema bilo kakvih nasada poljoprivrednih kultura, sve je uglavnom obraslo u travu i šikaru. Mještani Umljanovića su odavno uočili da je podno Baline Glavice zbog postojanja zidova nemoguće saditi poljoprivredne kulture. Eventualnim budućim sustavnim istraživanjima trebalo bi prethoditi istraživanje neinvazivnim metodama kao što je magnetometar koji se, kao sredstvo najsuvremenije tehnologije, već neko vrijeme uspješno primjenjuje na lokalitetu nekadašnjeg legijskog logora u Burnu u blizini naselja Ivoševci.

Temeljem nalaza beneficijarijskih zavjetnih žrtvenika u Magnu je utvrđeno postojanje postaje konzularnih beneficijarija.[51] Beneficijarijske zavjetne žrtvenike 1897. godine pronašao je Marko Vrbatović iz obližnjih Kljaka. Krčeći gomile uz svoju njivu otkrio je zidove, a među njima ulomke žrtvenika. Gomile se nalaze u blizini zapadnog podnožja Baline glavice, a od njih vodi pravilna linija u pravcu nekadašnjeg Vezovića mosta koji se do Drugog svjetskog rata koristio za prijelaz preko Čikole s prostora Baline glavice[52] (sl. 10). Kako bi se potvrdilo da se ispod gomila, koje je krčio Marko Vrbatović, nalazi svetište kao dio kompleksa beneficijarske postaje u Magnu potrebno je provesti sondažna istraživanja.

U Magnu je pronađeno sedam beneficijarijskih zavjetnih žrtvenika:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Aemili/us Inge/nuus miles / leg(ionis) XI Cl(audiae) / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)[53]

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / [---] Septi(mius)I[---] / [---b(ene)f(iciarius)] co(n)s(ularis) [pro se et?] / [su]is [---] / [v(otum) s(olvit) l(ibens)?] m(erito?)[54]

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) / [et Ge]nio / [mun]icipi(i) / [--- Val]er(ius) Sev/[erus] b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) / [leg(ionis) XIIII g(eminae)] M(artiae) v(ictricis) v(otum) s(olvit)[55]

Epo[nae sac(rum)](?) / P(ublius) Ae[l(ius) ---] / b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) [leg(ionis) XI] / Cl(audiae) p(iae) f(idelis) [Anto]/nini[anae ---] / [------] [56]

[------] / [---]I(?)AG[---] / [---b(ene)f(iciarius)] co(n)s(ularis) / [v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito)[57]

[------] / b(ene)f(iciarius) [co(n)s(ularis) pro se et?] / [s]u[is? ---] / v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)][58]

46 *Tab. Peut*, segmentum VI.

47 O tome sam napisao rad ˝O municipalitetu Magna˝ koji je tiskan u časopisu *Opuscula archaeologica* u broju 36. za 2012. godinu.

48 *˝…Item ad aliam partem desuper sunt civitates Decimin, Endetrio, Magnum, Promona…˝* (*Rav*. IV, 16)

49 Vidi o tome: Škegro, A. (2007.): The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis), *Povijesni prilozi*, 32: 11-12, Zagreb.

50 Više o tome: Glavaš, I. (2010.): nav. dj.: 47- 48.

51 Kako funkcionira i gdje je obično smještena beneficijarijska postaja vidi na primjeru stanice u Sirmiju i cijelom nizu beneficijarijskih postaja na germanskom limesu. Jeremić, M. (2006.): Les temples payens de Sirmium, *Starinar*, 56: 170-173, Beograd, Schallmayer, E. (1994.): Die Beneficiarier in Obergermanien, *Der römische Weihebezirk von Osterburken II, Kolloquium 1990 und paläobotanische-osteologische Untersuchungen*, Stuttgart, 161-191.

52 Vidi o tome detaljnije: Glavaš, I. (2010.): nav. dj.: 50.

53 CIL III 9790 = CBFIR 438.

54 CIL III, 14956; CBFIR 432.

55 CIL III 14957 = CBFIR 433.

56 CIL III, 14959 = CBFIR 434.

57 CIL III 14960 = CBFIR 435.

58 CIL III 14961 = CBFIR 436.

[------] / [--- mil(es)] / [leg(ionis) X]IIII [gem(inae) M(artiae) v(ictricis)] / [b(ene)f(iciarius)] co(n)s(ularis) [---] / [------][59]

Natpis Tita Flavija Nikrinijana s posvetom I O M iz Magna mogući je beneficijarijski zavjetni žrtvenik, ali nedostaje upravo najvažniji dio natpisa koji dolazi nakon imenovanja dedikanta:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / T(itus) Fl(avius) Ni/ crinin[ianus] / [------].[60]

Na žrtvenicima su kako je to uobičajeno najčešće posvete I O M, na jednom je I O M zajedno s Genijem municipija, a jedan zavjetni žrtvenik posvećen je Eponi. Beneficijariji u Magnu pripadnici su legije XI. *Claudia* i legije XIIII. *Gemina* s dunavskog limesa. Stalni logor legije XI. *Claudia* je Durostor u Meziji,[61] a legije XIIII. *Gemina* Karnunt u Panoniji.[62] Beneficijarij s natpisa CIL III, 14956 iz Magna postavlja žrtvenik Jupiteru *pro se et suis*, koja se na beneficijarijskim zavjetnim žrtvenicima pojavljuje i u varijanti *pro salute sua et suorum*.[63] Izraz se najvjerojatnije odnosi na obitelj beneficijarija, a ne na eventualno ostalo, beneficijariju podređeno osoblje postaje.[64] Sinovi konzularnih beneficijarija (zajedno s očevima) zabilježeni su kao dedikanti zavjetnih žrtvenika u beneficijarijskim postajama što dobro ilustrira primjer iz mjesta *Pretorium Latobicorum* u Gornjoj Panoniji gdje je bila beneficijarijska postaja:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] / ceterisq(ue) Dis D[e]/ abusq(ue) et G(enio) loc[i] / G(aius) Baeb(ius) Marcell/inus mil(es) leg(ionis) / X g(eminae) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) cu/m C(aio) Baeb(io) Mar/cello iunior(e) / filio v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito) / Fusco et Dextr(o) co(n)s(ulibus) / VI idu(s) Apriles.[65]

Preciznija datacija beneficijarijskih zavjetnih žrtvenika iz Magna moguća je jedino za žrtvenik koji Eponi postavlja beneficijar Publije Elije (*Publius Aelius*).[66] Epitet *Antoniniana* XI. legije *Claudia*, koji se javlja na tom natpisu, vezuje se uz vladavinu Karakale (211.-217.) pa bi se u taj vremenski period žrtvenik datirao.[67] Natpis koji postavlja konzularni beneficijar XI. legije Gaj Emilije Ingenuo (*Caius Aemilius Ingenuus*) okvirno se datira u 2. stoljeće i najstariji je takav natpis iz Magna. Gaj Emilije Ingenuo vojnik XI. legije koji je postavio žrtvenik Jupiteru u svetištu beneficijarijske postaje u Magnu vršio je dužnost konzularnog beneficijarija i u beneficijarijskoj postaji u Skelanima na teritoriju municipija Malvesiatija.[68] Konzularni beneficijariji su na dužnosti u postaji najčešće šest mjeseci nakon čega idu na novu dužnost u drugu postaju. Funkcija konzularnih beneficijarija koju je moguće arheološki dokazati od vremena Trajana, nakon institucionalne reorganizacije za vrijeme Antonina, postaje standardna karijerna stepenica, naglo raste broj beneficijarijskih postaja, a beneficijarijski sustav poprima svoj prepoznatljivi oblik koji se manifestira u čvršćoj povezanosti beneficijarija s funkcijom u postaji (smanjujući istovremeno njegovu povezanost s namjesnikom provincije).[69] Tri zavjetna žrtvenika kojima nisu sačuvana imenovanja dedikanata datiraju se okvirno od 2. do 3. stoljeća.[70] Zavjetni žrtvenik koji Jupiteru i Geniju municipija postavlja Valerije Sever (*Valerius Severus*) konzularni beneficijarij legije XIIII. *Gemina* datira se u 3. stoljeće.[71] Prihvaćajući restituciju natpisa Schallmayera i suradnika, natpis konzularnog beneficijarija Septimija (*Septimius*) (CIL III, 14956) datirao bi se također u 3. stoljeće.[72] Dedikant bi, prema tome, bio legionar s carskim gentilicijem *Septimius* s čim se slaže i Alföldy smještajući natpis u kasni principat.[73] Međutim, dopuštena je i restitucija *Septimianus* (prema Kubitschekovoj restituciji natpisa u CIL-u) jer je natpis slabije sačuvan upravo na mjestu imenovanja.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Razlog rekognosciranja prostora podno Baline glavice jest namjera Šibensko-kninske županije da na tom mjestu sagradi hidroakumulaciju. Pozicija hidroakumulacije utvrđena je Prostornim planom Šibensko-kninske županije još 2002. godine, ali je u istom planu naznačena i arheološka zona na širem prostoru Baline Glavice i Umljanovića (sl. 11, 12). Najveći i najvažniji dio hidroakumulacije, koji je trebao poslužiti za natapanje Petrovog polja, nalazio bi se točno podno Baline Glavice upravo u centralnom urbaniziranom dijelu municipija Magna. Poznavajući rezultate sondiranja prostora Baline glavice, dostupnu arheološku izvornu građu i znanstvenu literaturu o tom prostoru, nadležni Konzervatorski odjel u Šibeniku u okviru svojih ovlasti uspostavio je preventivnu zaštitu nad opisanim prostorom kako ne bi došlo do potapanja i trajne devastacije arheološkog nalazišta[74] (sl. 13). Rješenje o preventivnoj zaštiti arheološke

59 CIL III 14962 = CBFIR 437.

60 CIL III, 14955. Ovdje se ne radi o Flavijevcima iz 1. stoljeća, nego o natpisu iz kasnog principata. Alföldy, G. (1969.): *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 40 i 253.

61 Ritterling, E. (1925.): Legio, *Paulys Real-encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft* XII/2, Sttuttgart, col. 1698.

62 Ritterling, E. (1925.): nav. dj.: col. 1738-1739.

63 Evo jednog primjera iz Akvinka: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Aur(elius) Flor/ianus b(ene) f(iciarius) / cons(ularis) pro / sal(ute) sua et / suorum / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. (CBFIR 377)

64 Ott, J. (1995): *Die Beneficiarier*, Stuttgart, 107.

65 CIL III, 3903 = CBFIR 347.

66 CIL III, 14959 = CBFIR 434.

67 Za Karakalino imenovanje vidi: Cagnat, R. (1898.): *Cours d´Épigraphie Latine*, Paris, 196.

68 CBFIR 472.

69 Dise, R. L. (1997.): Trajan, the Antonines, and the Governor´s Staff, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 116: 279–281, Bonn.

70 CIL III, 14960 = CBFIR 435, CIL III, 14961 = CBFIR 436, CIL III, 14962 = CBFIR 437.

71 CIL III, 14957 = CBFIR 433.

72 CBFIR 432.

73 Alföldy, G. (1969.): nav. dj.: 53.

74 Rješenje je sastavio autor ovog rada kao nadležni konzervator. Ovdje treba napomenuti kako je od usvajanja Prostornog plana Šibensko-kninske županije na problem potapanja prostora Baline glavice učestalo ukazivao ravnatelj Muzeja grada Drniša Joško Zaninović. Njegova inicijativa,na neki način, ubrzala je i donošenje odluke o preventivnoj zaštiti nalazišta.

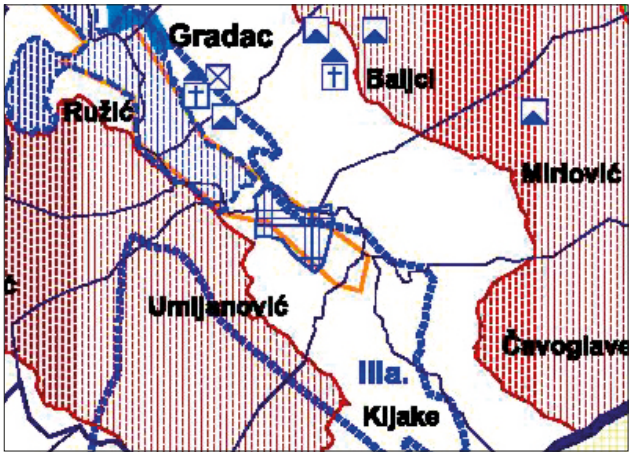

11 Detalj Prostornog plana Šibensko-kninske županije s pozicijom arheološke zone Umljanović (priredio: I. Glavaš)

Detail of the physical plan of the Šibenik-Knin County with the position of the archaeological zone Umiljanović (prepared by: I. Glavaš)

12 Detalj Prostornog plana Šibensko-kninske županije s pozicijom hidroakumulacije podno Baline glavice (priredio: I. Glavaš)

Detail of the physical plan of the Šibenik-Knin County with the position of the hydro-accumulation at the foot of Balina Glavica (prepared by: I. Glavaš)

zone Umljanović ispušteno je 10. prosinca 2008. godine, a kulturno dobro upisano je u Registar zaštićenih kulturnih dobara pod brojem P-3075. Nakon što je i konzervatorskim elaboratom, izrađenim u Ministarstvu kulture, utvrđena vrijednost i prostornost nalazišta odlučeno je da se brana hidroakumulacije pomakne znatno sjevernije tako da prostor podno Baline Glavice više ne bi bio ugrožen. U tijeku je postupak prihvaćanja izmjena i dopuna Prostornog plana Šibensko-kninske županije u kojem su uvažene opisane konzervatorske primjedbe. Na ovom primjeru iz konzervatorske prakse vidljivo je koliko je važan detaljan uvid u prostorno-plansku dokumentaciju i koordinacija između prostornih planera, lokalnih samouprava i konzervatora koja u stvarnosti prečesto izostaje. Umjesto neorganiziranosti i pojedinačnih apela, potreban nam je sustavni rad i stručno kvalitetniji zakonski okvir kojim bi se spriječili učestali pokušaji uzurpacije prostora i kulturnih dobara od strane pojedinaca i lokalnih zajednica na štetu sviju.

IZVORI

Tab. Peut. – Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis 324. (http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/index.html)

Rav. - Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica, Berolini 1860.

KRATICE

AE - L´Année Épigraphique, Paris.

CBFIR - E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Witkopf, Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier Inschriften des Römischen Reiches, Stuttgart, 1990.,

CIL - Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin.

EDH - Epigraphische Datenbank Heidelberg, Research Center of the Heidelberg

Academy of Sciences, http://www.uni–heidelberg.de/institute/sonst/adw/

edh (posjet / accessed 12 Aug 2011.).

ILJug - A. i J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla 5, Ljubljana 1963.); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla 19, Ljubljana 1978.); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla 25, Ljubljana 1986.)

LITERATURA

Alačević, J. (1878.): Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*,1: 90 – 92, Split.

Alföldy, G. (1962.): Die auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14: 259-296, Budapest.

Alföldy, G. (1965.): *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest.

Alföldy, G. (1969.): *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.

Cagnat, R. (1898.): *Cours d´Épigraphie Latine*, Paris.

Cambi, N. – Glavičić, M. – Maršić, D. – Miletić, Ž. – Zaninović, J. (2007.): *Rimska vojska u Burnumu*, Drniš – Šibenik – Zadar.

Campbell, D. B. (2009.): *Roman Auxiliary Forts 27 BC – AD 378*, Oxford.

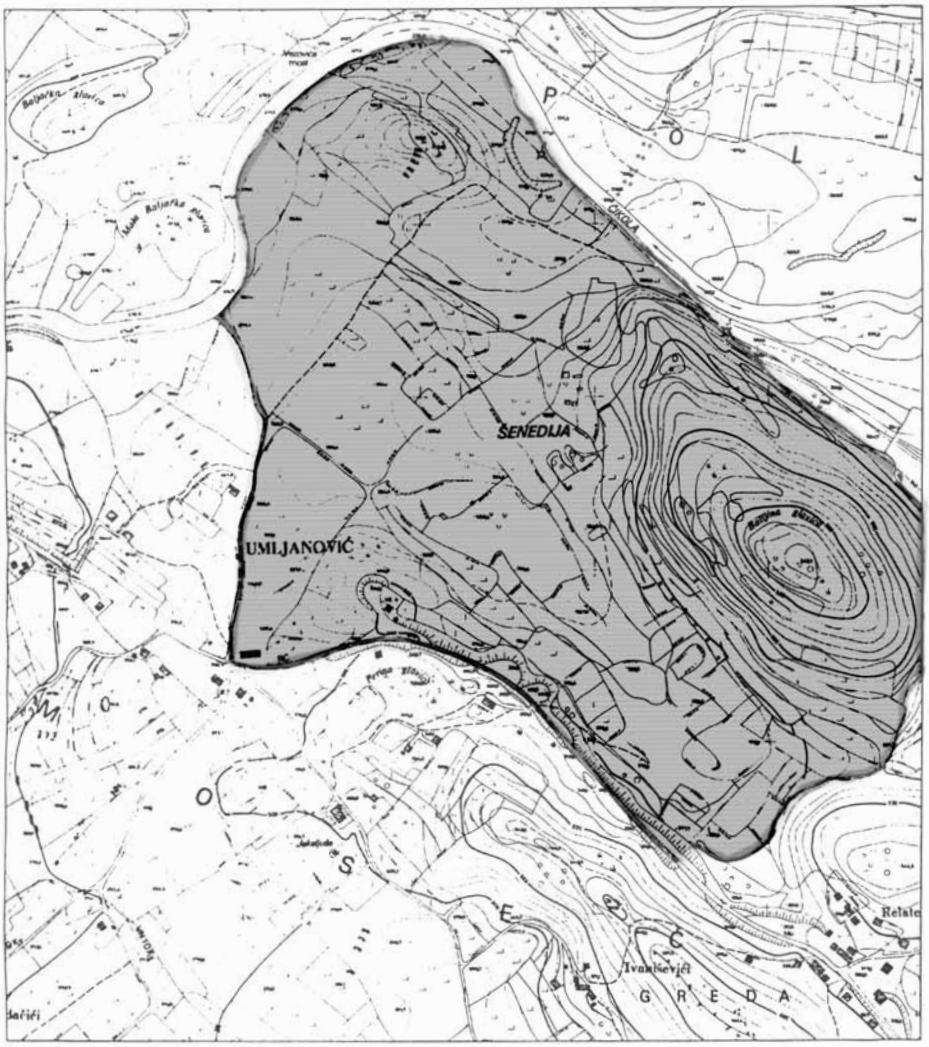

13 Zona preventivno zaštićene arheološke zone Umljanović na osnovnoj državnoj karti M=1:5000 (priredio: I. Glavaš)

Zone of the preventively protected archaeological zone Umiljanović on the basic state map M=1:5000 (prepared by I. Glavaš)

Cichorius, C. (1894.): Ala, *Pauly–Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, I(1), Sttuttgart, col. 1224-1270.

Cichorius, C. (1900.): Cohors, *Pauly–Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, IV(7), Sttuttgart, col. 231-356.

Čremošnik, I. (1984.): Rimski castrum kod Doboja, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 39: 23-84, Sarajevo.

Dise, R. L. (1997.): Trajan, the Antonines, and the Governor´s Staff, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 116: 273–283, Bonn.

Eck, W.– Pangerl, A. (2007.): Eine Konstitution für die Truppen der Provinz Dalmatien unter Nerva, *Zeitschrift für Payrologie und Epigraphik*, 163: 233-238, Bonn.

Glavaš, I. (2010.): Municipij Magnum, raskršće rimskih cestovnih pravaca i beneficijarska postaja, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52: 45-59, Zadar.

Glavaš, I. – Miletić, Ž. – Zaninović, J. (2010.): Augzilijarni kaštel kod Kadine Glavice, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 3: 71-74, Zagreb.

Jeremić, M. (2006.): Les temples payens de Sirmium, *Starinar*, 56: 167-200, Beograd.

Kirigin, B. (1979.): Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 72-73:129-142, Split.

Liebl, H. (1902.): Epigraphisches aus Dalmatien, *Jahreshefte des Österreichischen Arhaölogischen Institutes (Beiblatt)*, 5: 5-8, Wien.

Matijević, I. (2011.): Natpisi Prve kohorte Belga iz Salone, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 104: 181-207, Split.

Miletić, Ž. (2006.): Roman Roads along the Eastern Adriatic:State of Research, *Les routes de l'Adriatique antique. Geographie et economie. Putovi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo*, Bordeaux-Zadar, 125-136.

Miletić, Ž. (2010.): Burnum – vojnično središte provincije Dalmacije, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb, 113-141.

Miletić, Ž. (2011.): Production of tegulae in Burnum in the context of building activities, *Rimske keramičarske i*

staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Crikvenica, 263-277.

Ott, J. (1995.): *Die Beneficiarier*, Stuttgart.

Periša, D. (2008.): Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?, *Archaeologia Adriatica*, 2,2: 507-517, Zadar.

Ritterling, E. (1925.): Legio, *Paulys Real-encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft* XII/2, Sttuttgart, col. 1329-1838.

Sanader, M. (2002): Tilurium, Burnum, Bigeste. Novi prilog dataciji Delmatskog limesa, *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb, 120-128.

Schallmayer, E. et. al. (1990.): *Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches*, Stuttgart.

Schallmayer, E. (1994.): Die Beneficiarier in Obergermanien, *Der römische Weihebezirk von Osterburken II, Kolloquium 1990 und paläobotanische-osteologische Untersuchungen*, Stuttgart, 161-191.

Spaul, J. (2000.): Cohors[2], The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army, *BAR International Series 841*, Oxford.

Škegro, A. (2007.): The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis), *Povijesni prilozi*, 32: 9-24, Zagreb.

Tončinić, D. (2011.): *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split.

Wilkes, J. (1969.): *Dalmatia*, London.

Zaninović, M. (1996.a): Kninsko područje u antici, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 230-247.

Zaninović, M. (1996.b): Vojni značaj Tilurija u antici, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 280-290.

Zaninović, M. (2007.): *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik.

Zaninović, M. (2010.): Rimska vojska u Iliriku, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Zagreb, 13-30.

Summary

APPENDICES TO THE ANCIENT TOPOGRAPHY OF PETROVO POLJE ENCAMPMENT OF ROMAN AUXILIARY TROOPS IN KADINA GLAVICA, MUNICIPIUM MAGNUM AND BENEFICIARII STATION IN BALINA GLAVICA

The most important sites from the Roman period in Petrovo polje, east of the town of Drniš are the Roman auxiliary troop encampments in Kadina Glavica in the northern part of Petrovo polje and the Municipium Magnum and beneficiarii station at the far end of the south-eastern part of Petrovo polje in Balina Glavica in the settlement of Umljanović. By their characteristics these are two completely different: a strictly utilitarian military camp and a fast growing civil settlement along the main road. The presence of a cavalry unit and four cohorts was registered in the auxiliary troop encampment in Kadina Glavica. They include: cavalry unit I. *Claudia Nova,* cohort I. *Lucensium equitata,* cohort III. *Alpinorum equitata,* cohort I. *Belgarum equitata* and cohort I. *millitaria Delmatarum*. The Roman auxiliary troops according to existing epigraphic records were probably continually deployed at the encampment at Kadina Glavica from the first half of the 1st century to the 3rd century. The Municipium *Magnum* as a significant settlement in the interior of Roman Dalmatia existed to late antiquity. Even at small depths the test probes depicted architectural remains and numerous dry stone walls while heaps at the foot of Balina glavica full of rubble and tegulae concealed older walls that were partly visible. After the departure of the legions a beneficiarii consularis statione was established in which members of the legion XI *Claudia* and legion XIII *Gemina* from the Danube limes were deployed. The most common inscriptions on the altars, in line with tradition, were the letters I O M, while on one of them the letters I O M were inscribed together with the genius of the Municipium while another altar was devoted to Epona. The site at the foot of Balina Glavica where beneficiarii votive alters were placed in the shrine of the beneficiarii station complex is known. The area of the former encampment of the auxiliary military troops in Kadina Glavica and Municipium Magnum at Balina Glavica is completely unexamined which presents a real challenge to archaeology particularly because no later settlement was developed there. Traditional excavations should be preceded by the use of the latest technology which would enable non-invasive archaeology and a precise insight into archaeological layers without excavation.

Ratko Ivanušec, Željka Perković

Crkva sv. Martina u Lovčiću

Ratko Ivanušec
Željka Perković
Ministrastvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Slavonskom Brodu
HR – 35 000 Slavonski Brod, A. Starčevića 43

UDK: 904(497.5Lovčić):726.54
726.54.033.4(497.5Lovčić)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljeno/Received: 6. 6. 2012.

Kjučne riječi: crkva sv. Martina, Lovčić, romanika, portal, empora
Key words: Church of Saint Martin, Lovčić, Romanesque monuments, portal, matroneum

Crkva sv. Martina u Lovčiću jednobrodna je građevina zaključena polukružnim svetištem. Rezultati arheoloških istraživanja i analiza arhitektonskoga sklopa crkve upućuju na to da je riječ o romaničkoj crkvi koja je vjerojatno građena u prvoj polovici 13. st. na zidovima starije, romaničke crkve. Crkva je, osim polukalote, imala i svođenu emporu. Crkvena je unutrašnjost bila oslikana ranogotičkim freskama. Nakon barokne obnove polovicom 18. st. od izvornih, romaničkih arhitektonskih elemenata na crkvenome zapadnom zidu sačuvali su se romanički portal s timpanonom i romanički prozor na polukružnom crkvenom svetištu.

UVOD

Konzervatorska analiza neke građevine, posebno kulturnog dobra, zasniva se na prethodno provedenim konzervatorskim i arheološkim istraživanjima na samoj građevini ili pak lokalitetu na kojemu se zaštićeno kulturno dobro nalazi. Za odabir konzervatorske koncepcije i usmjerenja obnove kulturnog dobra nužna je suradnja različitih struka u tijeku istražnih konzervatorskih radova kako bi u konačnici odabrali usmjerenje koje će na najbolji mogući način prezentirati njegovu izvornost ili slojevitost graditeljskih faza. Često smo pri zaštitnim radovima obnove spomeničke baštine svjedoci da na ponekim spomenicima u prošlosti to baš i nije bilo tako. Obnova crkve sv. Martina potkraj šezdesetih godina 20. st. izvedena je bez prethodnih konzervatorskih istraživanja i analize arhitektonskoga sklopa romaničke crkve, što je dovelo do nekih neprimjerenih zahvata u rekonstrukciji pojedinih arhitektonskih elemenata crkve.

Za opis i konzervatorsku analizu arhitektonskoga sklopa crkve sv. Martina koristili smo se arhivskom građom o crkvi sv. Martina u Lovčiću koja je pohranjena u Odjelu dokumentacije Konzervavatoskog odjela u Slavonskom Brodu.[1] Ta se dokumentacija gotovo u cijelosti tiče zahvata obnove crkve sv. Martina u razdoblju 1968. – 1969. Iz te dokumentacije svakako treba izdvojiti fotografije koje prikazuju građevno stanje arhitektonskoga sklopa crkve sv. Martina prije cjelovite obnove 1968. – 1969. s obzirom na kasnije obnovljeno stanje crkvenoga arhitektonskoga sklopa. Drugi dio arhivske tehničke i fotodokumentacije tiče se zahvata obnove crkve 1998. – 2010. koju je vodio HRZ. Ovdje treba istaknuti da nam je u analizi pojedinih dijelova crkve uveliko pripomogla arhitektonska dokumentacija HRZ-a, kao i opsežna fotodokumntacija koju su pri višegodišnjim radovima snimili djelatnici HRZ-a iz Zagreba i njihove radionice u Osijeku.[2] Na kraju treba istaknuti i fotodokumentaciju Konzervatorskog odjela Osijek koja je nastala tijekom zaštitnih radova obnove crkve 1998. –2007. (sl. 1-6).

1. PROSTORNA DISPOZICIJA

Lovčić je selo u općini Brodski Stupnik u Brodsko-posavskoj županiji. Smješten je na južnim padinama Dilj-gore, u mikroregiji Prigorja planinskoga niza Psunj – Požeška gora – Dilj-gora slavonskoga međuriječja. Selo je udaljeno 5 km sjeverno od naselja Brodskog Stupnika. Sjevernoistočno od središta sela Lovčića, udaljeno gotovo kilometar od najbližih kuća, nalazi se mjesno groblje s romaničkom crkvom sv. Martina. Groblje s crkvom smješteno je na izduženu platou ispod čunjastog brežuljka. Već na prvi pogled konfiguracija

1 Arhivska dokumentacija o crkvi sv. Martina u Lovčiću sakupljena je u 4 dosjea, br. 57, 57-1, 57-2, 57-3. Odjel dokumentacije, MK KOSB.

2 Ovom prilikom zahvaljujemo prof. F. Mederu, ravanatelju HRZ-a iz Zagreba, na ustupljenoj arhitektonskoj snimci postojećega stanja i opsežnoj fotodokumentaciji koja je izrađena pri zaštitnim radovima obnove crkve koju je vodio HRZ iz Zagreb.

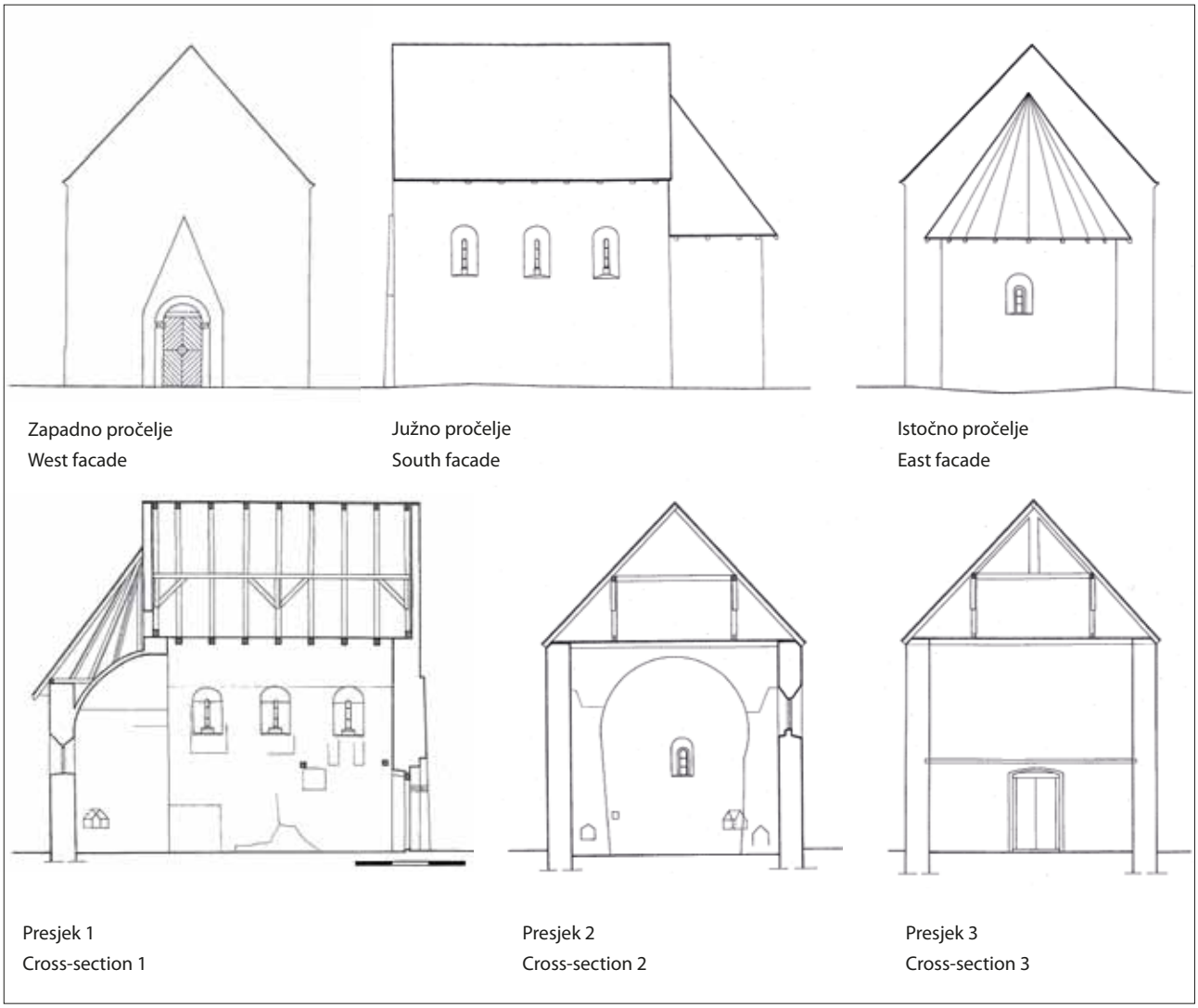

1-6 Kapela sv. Martina – snimka postojećega stanja (crtež: J. Bartoniček)
Saint Martin's Chapel – view of the existing state (drawing: J. Bartoniček)

terena i okolni toponimi koji okružuju lokalitet crkve upućuju na to da je riječ o iznimno važnoj lokaciji u srednjem vijeku s koje se nadziralo široko područje između Dilj-gore i Požeške gore na zapadu. S njezina je položaja iznimno dobar pogled prema Požeškoj kotlini, te s druge strane prema jugu i savskoj dolini. O geostrateškoj poziciji lokacije crkve govore i mnogi toponimi i gradišta kao što su Gradina, Vračanica, Gratčina, Kućište, Glavica, Humka i dr. (sl. 7).

2. POVIJESNI PODACI

Lovčić se kao naselje ne spominje u srednjovjekovnim ispravama, ali je bio naseljen u vrijeme vladavine Osmanlija. Nešto sjevernije od Lovčića postojalo je u srednjem vijeku selo Glavica, a u njemu crkva sv. Martina. Na lokalitetu stare Glavice danas nema vidljivih tragova naselja.[3] Crkva sv. Martina u srednjovjekovnim se izvorima prvi put spominje u popisu papinske desetine 1332. – 1335. za pojedine župe Požeškog arhiđakonata.[4] U popisu se tako za 1335. navodi da svećenik *Johannes de Santo Martino* (svećenik Ivan iz sv. Martina) u to vrijeme daje 5 groša. Osim toga svećenika, u popisu se još navodi i svećenik *Johannes de Gloynissa* (župa Gnojnica)[5] koji daje 4 groša i svećenik *Fabyanus de Gara* (župe Gara)[6] koji daje 25 groša.

U povijesnim se vrelima ne spominje tko je i kada sagradio crkvu sv. Martina. Isprave iz toga vremena koje bi upućivale na vlasništvo plemićkih posjeda nisu sačuvane. Moguće vlasnike i graditelje crkve treba potražiti, po svemu

3 Marković, M. (2002.): *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva,* Zagreb, str. 376-377.

4 Butorac, J. (2004.): Pisani spomenici Požege i okilice 1210.-1536., Jasterbarsko, str. 172-176.

5 Od srednjovjekovne župe *Glynissa* (Gnojnica) danas je ostao samo naziv za potok koji prolazi u neporednoj blizini srednjovjkovne crkve sv. Jurja pokraj sela Bilica i Zagrađa u Požeško-slavonskoj županiji.

6 Srednjovjekovna župa Gare zauzimala je područje zapadno od župe i crkve sv. Martina. Šumoviti brdoviti prostor na kojemu je bila srednjovjekovna utvrda s podgrađem prema sjeveru i selima od kojih su ostali toponimi Pridvorje, Selište kod sela Bučje, zatim Kućište samo su neki od toponima koji su nekada bili sastavni dio ove očito bogate srednjovjekovne župe.

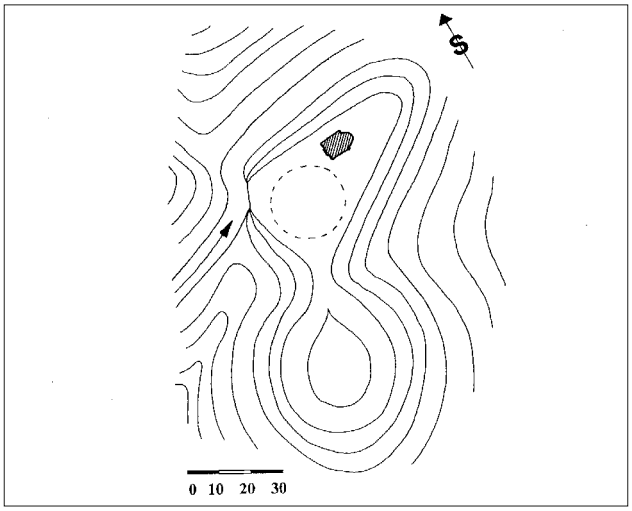

7 Situacija – skica gradina Glavica (Fratrovo brdo) s crkvom sv. Martina (crtež: Ž. Perković)

Situation – sketch of Glavina castle ruins (Fratrovo brdo) with Saint Martin's church (drawing: Ž. Perković)

sudeći, među imenima sačuvanih toponima manjih utvrda koje su bile u užem okruženju crkve sv. Martina.

Oko lokacije crkve i na okolnim brežuljcima raspoređene su mnoge gradine koje u svojem nazivu nose ime Pavao, što bi upućivalo na to da je to područje u 13. st. bilo u vlasništvu Pavla, plemića od Predišinca, koji je obnašao funkciju ključara kraljice Marije, potomka Petra od Požege, plemića od Orljavice i plemića od Svine. U prilog tomu idu imena današnjih toponima: Gradina nad Pavla-dolom zapadno od crkve, Gradina nad Barić-dolom istočno od crkve, zatim sjeverno od crkve Gračina nad Palačak-dolom, te Gračinje nad Pavnicom-dolom nedaleko od sela Zagrađa.[7]

Lokacija na kojoj je sagrađena crkva ima geostratešku važnost i bila je važna za kontrolu prostora s obiju strana Dilj-gore i prije srednjeg vijeka. Crkva je smještena na zaravni koja se prema sjeveroistoku sužava. Jugoistočno od crkve nalazi se čunjasti brežuljak koji stariji mještani sela Lovčića nazivaju *fratrovo brdo, fratrovac*[8], što bi prema nazivu upućivalo na pretpostavku da je lokalitet crkve s čunjastim brdom mogao neko vrijeme biti i u posjedu križara templara ili poslije ivanovaca.[9] U Požeškoj kotlini najbliži templarski posjed crkvi sv. Martina nalazio se u Breznici (Bzenici?) nedaleko od Pleternice koji se spominje u povijesnim izvorima 1286. te kasnije 1325., kada je taj prostor već pripadao ivanovcima.[10]

Na mogućnost postojanja manje utvrde na čunjastom brdu i njihove kapele upućuju i tragovi opkopa koji se naziru na istočnoj strani crkve, gdje je obrambeni usjek platoa najizraženiji. Da je riječ o strateškoj lokaciji koja je bila iznimno važna za trgovinu i protok ljudi i robe, pokazuje i toponim *Pazarište* koji se nalazi nedaleko od same crkve.

U vrijeme nazočnosti Osmanlija crkva sv. Martina u Lovčiću prvi se put spominje 1660. u opisu o. Petra Nikolića, vikara zagrebačkog biskupa Petra Petretića. Iz njegova opisa saznajemo da je crkvu obnovio o. Martin iz Požege i da se nalazi u župi Drenovac.[11]

Tijekom 18. st. crkva sv. Martina spominje se u kanonskim vizitacijama za župu Zagrađe i Bučje. U kanonskoj vizitaciji iz 1730. vizitator navodi: ... *Bučje ima crkvu sv. Martina Biskupa. Crkva je dobro pokrivena, nema zvonika i zvona. U crkvi je jadan oltar i dvije slike rađene na platnu i to sv. Martina Biskupa i Majke Božje.*[12]

U popisu župe Zagrađe iz 1734. popisivač opisuje crkvu: ... *crkva sv. Martina nalazi se između sela Bučje i Slatinika. Crkva je bez oltara i uresa.* U opisu se još navodi *da crkva treba novi krov i nove oltare za što je potrebno izdvojiti 600 forinti*.[13]

U kanonskoj vizitaciji iz 1754. za župu Zagrađe se navodi: ... *da kapela sv. Martina Biskupa nema potrebnih stvari za misno slavlje. U gotovu novcu ima 4 forinte i 9 krajcera*.[14]

Iz opisa kapele 1758. saznajemo ... *da kapela pripada selu Bučju. Udaljena je od župnog sjedišta pola sata hoda. Kapela se nalazi na groblju. Ta je kapela stara i trebalo bi popraviti zidove i strop, te postaviti novi krov, napraviti nova vrata i staviti pod. Ako se kapela ne popravi u roku dvije godine, morat će se udariti interdiktom. Kapela je dugačka 5, a široka 3,5 hvata. Nad menzom je stara slika sv. Martina, slikana na platnu, a nalazi se u okviru. Kapela nema sakristije. Groblje je dobro ograđeno*.[15]

U idućoj kanonskoj vizitaciji iz 1761. navodi se da je kapela obnovljena. U opisu stoji: ... *Bučje ima kapelu sv. Martina Biskupa izvan sela na brežuljku, udaljena je pola sata hoda od sela, a toliko od župnog sjedišta. Od posljednje vizitacije kapela je obnovljena i dobila je novi krov od hrastovih daščica. Obnovljeni su zidovi te omazani i okrečeni. Dobila je i nova vrata s bravom. Pod joj je malo povišen. Drvena oltarana menza zamijenjena je novom., a nad njom je nova slika Martina Biskupa slikana na platnu, smještena između dva drvena i obojena stupa. Kapela nema zvonika ni zvona. Groblje je oko kapele, ali nije ograđeno i treba ga što prije ograditi.*[16]

Iz ovog se opisa iščitava da je u razdoblju 1758. – 1761. na kapeli sv. Martina izvedena po opsegu zahvata značajna barokna obnova. Kapela je dobila novo krovište i pokrov od hrastovih daščica. Perimetralni crkveni zidovi obnovljeni su

7 Ćuk, J. (1925.): Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestog vijeka, *Rad JAZU*,(231) Zagreb, str. 75-76.

8 Na ovaj naziv za čunjasto brdo upozorio nas je vlč. msgr. M. Dukić, danas župnik u mirovini rodom iz susjednog sela Bučja. Msgr. M. Dukić saznao je za taj naziv od starijih stanovnika sela Lovčića koji su imali zemlju u neposrednoj blizini crkve.

9 U izvorima iz 13. i 14. st. posjedi templara i poslije ivanovaca na prostoru Požeške kotline spominju se na dvama mjestima. Najbliži njihov posjed bio je na području današnjeg sela Bzenice, blizu Pleternice, koje se nalazi zapadno od crkve sv. Martina. Temparski posjed Bzenica spominje se 1324., kada je već bio u posjedu ivanovaca. (Ćuk, J. str. 56-57.)

10 Dobronić, Lj. (2002.): *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Dom i svijet, Zagreb, str. 60., 108.

11 Smičiklas, T. (1891.): *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije,* II JAZU, Zagreb, str. 10.

12 NAZ, KV 29/I, str.76-77.

13 Sršan, S. (1995.): *Katoličke župe u istočnoj Hrvatskoj 1733./34. god* , Osijek, str. 89.

14 NAZ, KV 30/II, str.12.

15 NAZ, KV30/II, str. 352.

16 NAZ, KV31/II, str.175-176.

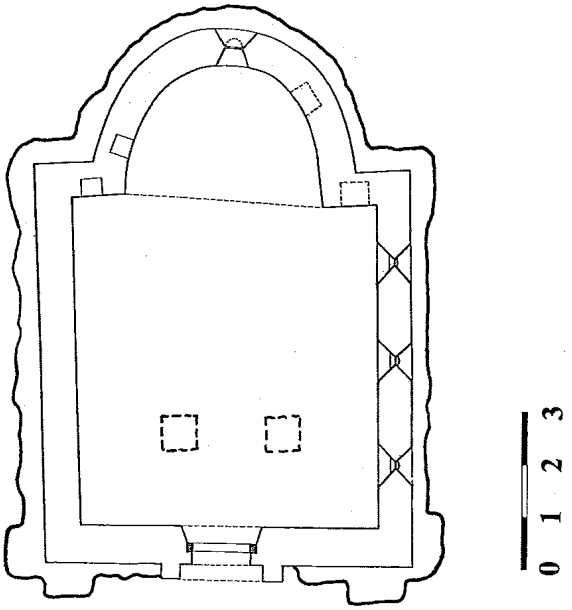

8 Tlocrt temelja starije romaničke crkve (crtež: Ž. Perković)
Layout of the foundations of older Romanesque church (drawing: Ž. Perković)

9 Polukružno svetište crkve – ostaci zida starije crkve (foto: M. Markulić, fototeka MK AKOSB)
Semi-circular church sanctuary – remains of the wall of the older church (photo by M. Markulić, photo archives of MK AKOSB)

i obijeljeni. Dva uska romanička prozora zamijenjena su prozorima pravokutna oblika, a sve radi što bolje osvijetljenosti unutrašnjosti kapele i baroknog oltara. Uz postavljanje baroknog oltara s oltarnom palom sv. Martina vjerojatno su vapnenim premazima preličene i srednjovjekovne freske. Treba pretpostaviti da je u sklopu te obnove u crkvenom brodu postavljen novi tabulat, ali i u svetištu, umjesto prije urušene polukalote. Osim zahvata na crkvenim zidovima i krovištu, u unutrašnjosti crkve postavljen je novi pod.

Nijedna od sljedećih kanonskih vizitacija iz godine 1765.[17], 1769.[18], 1783.[19], 1810.[20], 1841.[21] ne spominju nikakve graditeljske zahvate obnove i opisuju kapelu sv. Martina Biskupa na gotovo istovjetan način, da je u dobrom stanju, zidana od čvrstog materijala, ponavljajući gotovo osnovne i iste podatke iz prijašnjih opisa kapele.

Sve do tridesetih godina 20. st. na crkvi nije bilo znatnijih zahvata. Prema kazivanju mještana, u to vrijeme izvedena je nova krovna konstrukcija i postavljen je novi krov s blažim nagibom. Pri obnovi krovišta sagrađeni su novi zabatni zidovi crkvenoga broda. Manji zahvati sanacije crkve provođeni su i 1944. godine. Crkva je oštećena 1964. godine u potresu, nakon čega su se pojavila izrazita napuknuća u središnjoj osi polukružnoga svetišta, na spoju polukružnoga svetišta i crkvenoga broda, kao i u unutrašnjosti na zidu trijumfalnog luka. Nakon toga obavljena je provizorna sanacija perimetralnih zidova.

Zbog trošnosti i novonastalih oštećenja od potresa crkva je u cijelosti obnovljena 1968. – 1969. Posljednja cjelovita obnova crkve sv. Martina izvedena je od 1998. do 2010. u sklopu višegodišnjih zaštitnih konzervatorsko-restauratorskih radova obnove crkve koju je vodio Hrvatski restauratorski zavod iz Zagreba.[22] Za potrebe tih radova arheološka istraživanja na prostoru crkve sv. Martina proveo je Muzej Brodskog Posavlja.[23]

3. OPIS CRKVE

3.1. Starija crkva

Mnogobrojni nalazi arheoloških istraživanja upućuju na to da je crkva podignuta na gradini na kojoj se već u 14. st. nalazilo groblje.[24] U arheološkim sondama oko perimetralnih zidova crkve sv. Martina otkriveni su temelji i dio zida starije građevine na kojima je podignuta postojeća

17 NAZ, KV31/III, str.108-109.

18 NAZ, KV31/ IV str.144-145.

19 NAZ, KV34/VI, str.71-73.

20 NAZ, KV39/XI, str. 185.

21 NAZ, KV42/XIV, str.211-212.

22 Zaštitne radove obnove vodila je Jasna Bartoniček, d. i. a., iz HRZ-a iz Zagreba koja je izradila i arhitektonsku snimku postojećega stanja.

23 Voditelj arheoloških istraživanja bio je arheolog Josip Lozuk. Samo istraživanje bilo je odvojeno u tri etape i vremenski se provodilo tijekom tri godine: 1998., 2000., 2001.

24 Lozuk, J. (2010.): Rezultati arheološkog istraživanja u crkvi sv. Martina u Lovčiću, *Vijesti muzeja Brodskog Posavlja br.10.*, str. 41-42.

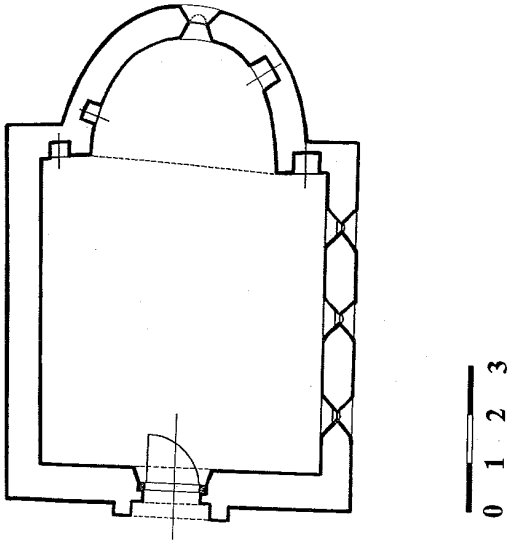

10 Crkva sv. Martina, Lovčić, 12.-13. st. – tlocrt (crtež: J. Bartoniček)

Saint Martin's Church, Lovčić, 12-13th centuries. – ground plan (drawing: J. Bartoniček)

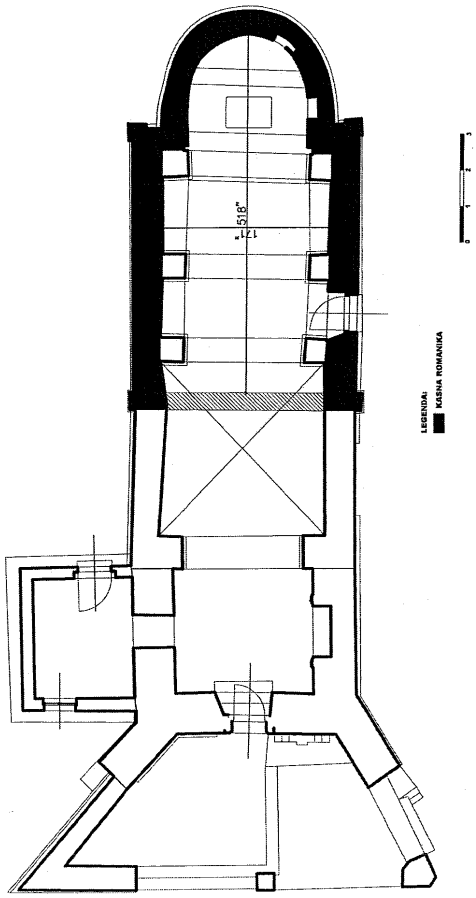

11 Crkva BDM, Bapska, 12.-13. st. – tlocrt romaničke crkve s gotičkim dogradnjama (crtež: D. Klečina)

Church of the Blessed Virgin Mary, Bapska, 12-13th centuries – ground plan of the Romanesque church with gothic additions (drawing: D. Klečina)

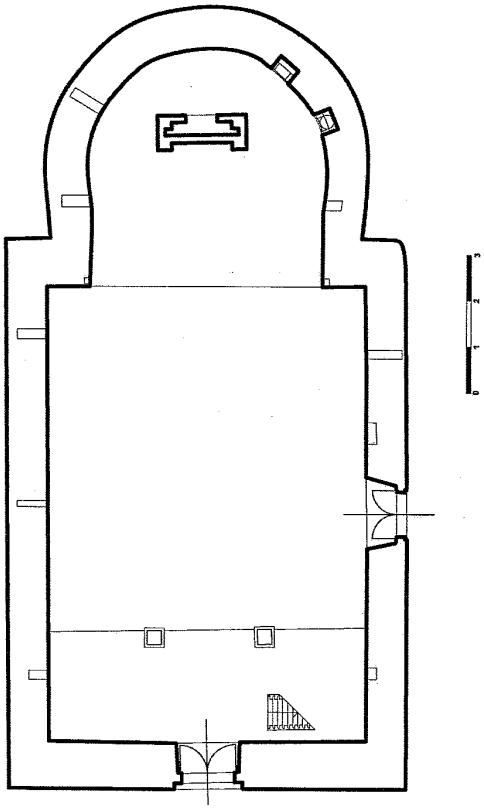

12 Crkva sv. Martina, Martin, 12.-13. st., tlocrt (crtež: D. Zahirović, S. Marinović)

Saint Martin's Church, 12-13th centuries, ground plan (drawing: D. Zahirović, S. Marinović)

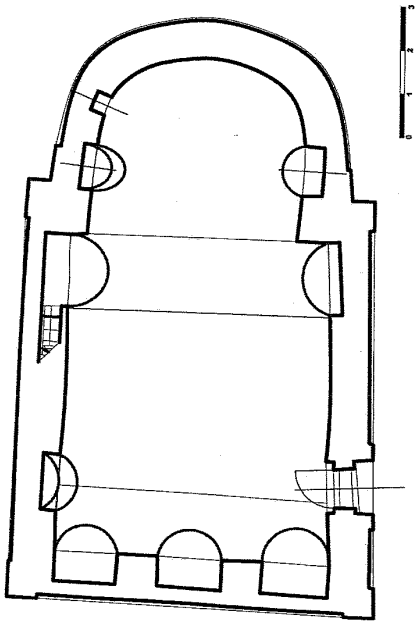

13 Crkva Bogorodice (male Gospojine), Koprivna, 13. st., tlocrt (crtež: D. Zahirović, S. Marinović)

Church of the Holy Mother (Nativity of the Virgin Mary), Koprivna, 13th century, ground plan (drawing: D. Zahirović, S. Marinović)

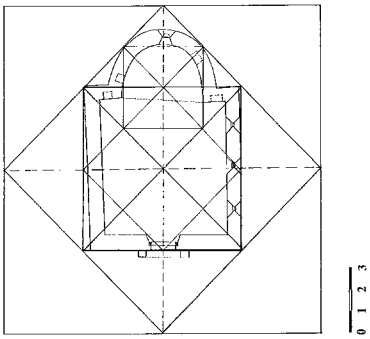

14 Tlocrt crkve određen geometrijskom shemom kvadrangulacije (crtež: Ž. Perković, R. Ivanušec)

Ground plan established by the geometric scheme of quadrangulation (drawing: Ž. Perković, R. Ivanušec)

romanička crkva sv. Martina. Tlocrtni oblik građevine upućuje na to da je riječ o građevnim ostacima starije romaničke crkve koja je bila jednobrodna s polukružnim svetištem. Crkveno zide sačuvano je u nejednakoj visini od oko 0,80-1 m. Starija crkva bila je građena kamenom lomljenjakom veličine 20-30 cm bez mnogo ispuna manjim komadima, te, u manjoj mjeri, romaničkim i rimskim opekama. Romaničke opeke 34 x 17 x 5,5/5 cm služile su za zidanje prizemne zone zida iznad temelja. Ono što je karakteristično za zide starije romaničke crkve jesu ostaci uglovnih proširenja zida koji upućuju na mogućnost da je starija crkva imala uglovne lezene.[25] Način zidanja veličina kamena lomljenjaka i debljina zida, pokazuju da je vjerojatno riječ o crkvi koja je mogla biti građena oko 1100., u vrijeme kada su građene crkve s polukružnim svetištima sv. Ilija u Vinkovcima – Meraja, u Borincima i manja crkva u Rudinama (sl. 8, 9).

3.2. Tlocrt

Crkva sv. Martina prati u osnovi tlocrtni oblik starije crkve. U tlocrtnoj dispoziciji to je jednobrodna crkva zaključena polukružnim nadsvođenim svetištem. Vanjske tlocrtne dimenzije crkve iznose 10,65 x 6,90 m. Za usporedbu potrebno je istaknuti da je približno iste tlocrtne dimenzije, prije barokne dogradnje, imala i romanička crkva sv. Katarine u Podgorju iz 13.st. nedaleko od Vetova u Požeškoj kotlini (10 x 5,64 m)[26], zatim crkva BDM u Bapskoj iz 12. – 13. st. prije gotičkih faza dogradnje romaničkog broda crkve tijekom 14. i 15. st. Njezine vanjske tlocrtne mjere iznosile su (11 x 6,39 m).[27] Gotovo istu veličinu imala je i romanička crkva sv. Ilije u Meraji – današnjimVinkovcima (11 x 6,75m)[28] za koju prevladava mišljenje da je građena oko 1100., crkva u Borincima, a zatim i mala crkva u Rudini. U prvoj graditeljskoj fazi takav tlocrtni oblik vjerojatno je imala i crkva sv. Ivana u Sv. Ivanu Zelini.[29] Od drugih

15 Crkva sv. Martina, Lovčić, 13. st. – pogled na crkvu s pozicije Fratrova brda, stanje prije obnove 1968. – 1969. (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church, Lovčić, 13th century – view of the church from the position of Fratrovo hill, state prior to renovation in 1968-1969 (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

romaničkih crkava koje su građene u razdoblju 12. – 13. st. u Slavoniji, veće tlocrtne dimenzije posjeduje romanička crkva sv. Martina u mjestu Martin pokraj Našica (16,99 x 8,68 m), te druga romanička crkva danas posvećena Bogorodici (Maloj Gospojini) (13,64 x 8,39 m) koja se nalazi u mjestu Koprivni južno od Osijeka.

Općenito za tip jednobrodne crkve s polukružnim svetištem može se zaključiti da je rasprostranjen na širemu prostoru između Drave i Save u razdoblju između 1100. i 1300. godine.[30] Osobito je dobro poznat u središnjoj Panoniji, i to ponajviše u jugozapadnoj Ugarskoj.[31] Jedno od glavnih obilježja tih građevina, osim toga što je riječ o skromnim i jednostavnim građevinama, jest apsida koja služi kao oltarni prostor crkvenoga broda. Apsida presvođena konhom preuzeta je iz kasne antike i pojavljuje se u južnoeuropskim zemljama prije romanike pa se takve crkve s polukružnim svetištima nazivaju južnim mediteranskim tipom u romaničkoj arhitekturi[32] (sl. 10 - 13).

Polukružno svetište imaju i druge crkve sv. Mihovila u Ratkovici (kasno 13. st.?), Rokovačka zidina, crkva u Moroviću (kasno 13. st.), kao i crkva sv. Martina u Đakovačkim Selcima koja je srušena u 19. st. Poslije tijekom 14. i 15. st. na nekim se crkvama polukružno svetište zamjenjuje s poligonalnim gotičkim svetištem kao što je na primjeru crkve BDM u Dragotinu i crkve sv. Bartola u Novim Mikanovcima. Ono što je karakteristično za crkvu sv. Martina u Lovčiću jest njezin tlocrtni oblik broda koji je gotovo kvadratičan (6,44 x 5,60 m). Širina polukružnog svetišta iznosi 3,70 m. Tlocrt je, pretpostavljamo, bio određen

25 Uglovne lezene na romaničkim crkvama služile su kao element vertikalnog raščlanjenja zidne plohe, ali su također imale funkciju dodatnoga uglovnog ojačavanja crkvenoga zida.

26 Horvat, Z. – Mirnik. I., (1977.): Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini, *Zbornik Požega 1227-1977*, str.138-140.

27 Ivanušec, R, Klečina, D. (2009.): Elaborat istražnih konzervatorskih radova – Crkva BDM u Bapskoj, neobjavljeni tekst , Odjel dokumentacije MK KOV.

28 Dimitrijević, S. (1966.): Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957. – 1965., *Acta Musei Cibalaensis,* str. 45-50.

29 Houška, M. et al. (2009.), *Templari i njihovo naslijeđe,* Sv. Ivan Zelina, str. 34-35.

30 V. P. Goss-Šepić, (2007.): A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia, *Peristil* (50) Zagreb, str. 26-27.

31 Valter, I. (2004.), *Árpad- kori téglatemplomok nyugat – dunántúlon,* Budapest.

32 Zadnikar, M. (1982.): Romanika v Sloveniji – tipologija i morfologija sakralne arhitekture, Ljubljana, str 14.

16 Crkva sv. Martina, Lovčić, 13. st. – zapadno pročelje prije obnove, stanje 1968. (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church, Lovčić, 13th century – west facade prior to renovation, state 1968 (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

18 Crkva BDM, Bapska, 12.-13. st. – djelomično očuvani dekorativni potkrovni vijenac (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOV)

Church of the Blessed Virgin Mary, Bapska, 12-13th century – partly preserved decorative loft cornice (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOV)

geometrijskom shemom kvadrangulacije kvadrata 14,50 m, što približno iznosi 7,5º hvata pariške kraljevske stope 1' =32,5 cm (sl. 14).

Crkva je zadržala svoj izvorni tlocrtni oblik i u gotičkom razdoblju. Rezultati arheoloških istraživanja potvrdili su ranije pretpostavke da crkva sv. Martina u srednjem vijeku nije imala ni zvonik ni sakristiju. U kasnijemu razdoblju na zapadno pročelje romaničke crkve dograđeno je predvorje, koje je, očito, vrlo rano uklonjeno, vjerojatno zbog potrebe

17 Crkva sv. Martina, Lovčić, 13. st. – južno pročelje početkom 60-ih godina (fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church, Lovčić, 13th century – south facade in the early 1960s (photo archives of MK AKOSB)

za dodatnim prostorom za ukopna mjesta.[33] Tragovi krovnih ploha predvorja bili su još vidljivi na žbuci 1968./69. prije obnove zapadnoga pročelja. Crkva je zidana opekama romaničkih dimenzija 27 x 13/14 x 5,5/5,6 cm. Da je riječ o crkvi koja je građena u 13. st., pokazuje nam, osim tlocrta crkve, i debljina njezinih zidova. Općenito svako razdoblje nosi svoja obilježja izvođenja i završno oblikovanje u smislu vanjske obrade zida. Tijekom prve polovice 13. st. ziđe omanjih crkvica relativno je male debljine.

I crkva sv. Martina u Lovčiću ima debljinu zida od 76 cm. Za usporedbu romanička crkva BDM u Bapskoj ima debljinu zida od 78 cm na poziciji crkvenoga broda, pa čak 65 cm na poziciji polukružnoga svetišta.

Nešto deblje zidove imaju druge dvije romaničke crkve u Slavoniji koje se također datiraju u 13. st. Na templarskoj crkvi sv. Martina u Martinu pokraj Našica debljina je zida 90 cm. Na romaničkoj crkvi u Koprivni debljina zida crkvenoga broda iznosi od 87 do 90 cm. Relativno tanke zidove pronalazimo ne samo na omanjim romaničkim crkvama nego i na arhitekturi romaničkih burgova. Tako burgovi iz prve polovice 13. st. kontinentalne Hrvatske imaju debljinu zidova: Okić 77-80 cm, Veliki Kalnik 65-70 cm, Stari grad na Orahovicom – 70 cm.[34]

3.3. Pročelja

U analizi arhitektonskoga sklopa crkve sv. Martina pripomogla nam je opsežna fotodokumentacija crkve iz

33 Predvorja kakva su podignuta u 18. i 19. st. pronalazimo i na drugim srednjovjekovnim crkvama u Slavoniji. Gotička crkva sv. Stjepana u Glogovici imala je nisko predvorje koje je uklonjeno u drugoj polovici 20. st. Od sačuvanih predvorja srednjovjekovnih crkava treba izdvojiti predvorje gotičke crkve sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu koje je podignuto vrlo kasno početkom 20. st. i predvorje romaničke crkve BDM u Bapskoj iz 19. st.

34 Horvat, Z. (2010.): Stilska stratigrafija burgova 13-15. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor br.181 [39]* Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, str. 46.

19 Crkva Bogorodice, Koprivna, 13. st. – pogled na crkvu s jugoistoka (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOV)

Church of the Holy Mother, Koprivna, 13th c., view of the church from the south-east (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOV)

20 Crkva Bogorodice, Koprivna, 13. st. – otklesane opeke lezene polukružnoga svetišta, (foto: D. Pešut, fototeka restauratorske radionice Oslik – Čepin)

Church of the Holy Mother, Koprivna, 13th c., dressed brick of the lesene of the semi-circular sanctuary (photo: D. Pešut, photo archives of the restoration workshop Oslik Čepin)

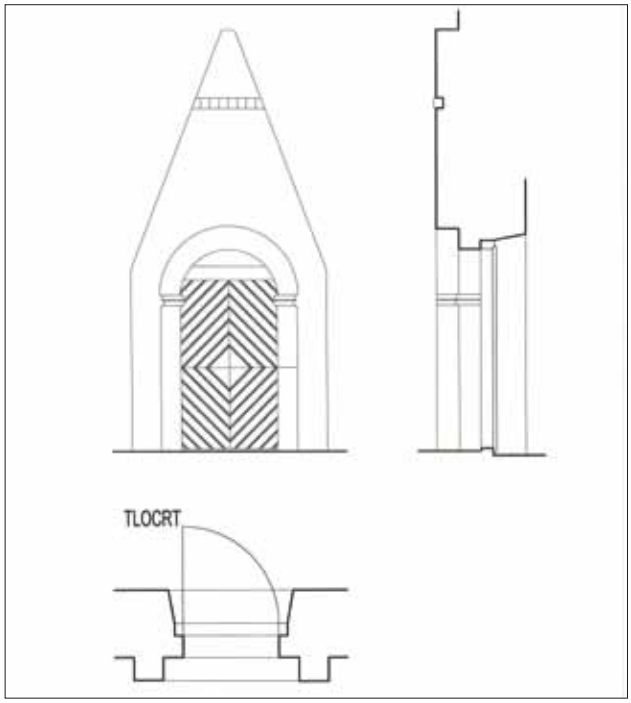

21 Romanički portal na zapadnome pročelju – pogled, tlocrt, presjek (crtež: D. Zahirović)

West facade Romanesque portal – view, layout, cross-section (drawing: D. Zahirović)

22 Romanički portal na zapadnome crkvenom pročelju (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)

West facade Romanesque portal (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

1968./69. na kojoj je zabilježeno njezino građevno stanje prije i za vrijeme građevinskih radova obnove. Romanička crkva sv. Martina u Lovčiću bila je sve do obnove 1968. u izrazito lošemu građevinskom stanju, s vidljivim napuknućima perimetralnih zidova koja su nastala nakon potresa 1964.[35] (sl. 15 - 17).

35 Izrazita napuknuća zida crkva je imala na spoju crkvenoga svetišta i broda, na zidu trijumfalnog luka, te posebno u središnjoj osi polukružnoga svetišta ispod prozora.

23 Južno crkveno pročelje – djelomično očuvani romanički prozor empore i romanički prozori preoblikovani u baroknoj obnovi, stanje 1968. (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

South church facade partly preserved Romanesque window of the matroneum and Romanesque windows, state 1968 (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

24 Južno crkveno pročelje – prozor empore, stanje 1968. (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

South church facace window of the matroneum, state 1968 (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

Već na fotografijama iz sredine šezdesetih godina 20. st. uočljivo je da se izvorna visina crkve nije sačuvala od vremena barokne obnove. Romaničko crkveno zide očuvano je do visine 4,84 m s obzirom na nultu točku mjerenja.[36] U obnovi crkve tridesetih godina 20. st. obnovljeno je krovište, izvedeni su novi zabatni zidovi i potkrovni vijenac. Krovište je izvedeno s nagibom od 45° kakav je imala i nakon barokne obnove 1758. – 1761. U unutrašnjosti crkve zamijenjen je dotrajali tabulat. Ako pretpostavimo da je romanička crkva imala strmije krovište od 60° dolazimo do zaključka da je u baroknoj obnovi, izvorna visina bočnih zidova mogla biti smanjena za visinu vjerojatno 5 redova srednjovjekovnih romaničkih opeka debljine 5/5, 5/6 cm, što bi s veznim mortom odgovaralo visini od oko 32-35 cm. Crkva je u usporedbi s romaničkom crkvom BDM u Bapskoj i crkvom Bogorodice u Koprivni imala jednostavno oblikovano pročelje bez elemenata vertikalnog i horizontalnog raščlanjenja. Je li crkva imala jednostavan ili dekorativni romanički vijenac od opeka, kakav je primjerice djelomično sačuvan na crkvi BDM u Bapskoj, može se samo nagađati, jer nisu sačuvani gornja zona zida i potkrovni vijenac (sl. 18).

Tijekom zaštitnih radova na perimetralnim crkvenim zidovima nisu otkriveni tragovi otklesanih opeka na temelju kojih bismo mogli zaključiti da je crkva u Lovčiću imala lezenirano pročelje, kao što je to otkriveno u nedavnim konzervatorskim istraživanjima romaničke crkve u Koprivni. Istražnim radovima na zidu polukružnoga svetišta pronađeni su ostaci lezena, dok je kompozicija crkvenoga broda bila je jednostavna s ravnim ožbukanim površinama koje su uokvirene uglovnim lezenama (sl. 19, 20).

Na zapadnom se pročelju nalazi romanički portal koji je s obzirom na površinu pročelja plastički naglašen zidanim okvirom koji u gornjoj zoni završava trokutastim zabatom. Taj portal A. Horvat povezuje s portalom romaničke crkve u Koprivni.[37] Romanički se portal nalazi na južnom zidu crkvenoga broda, što se povezuje s postojanjem empore koja se nalazi uz zapadno crkveno pročelje. Visina rizalitnoga istaknutog zabata iznosi 4,82 m, a širina 2,27 m. Površina zabata naglašena je u svojemu gornjem dijelu razdjelnim vijencem od ukoso uzidanih opeka u strukturu zida.[38] Svijetli otvor portala uokviruje okvir od opeka širine 23 cm. Okvir završava segmentnim nadvojem. U visini pete segmentnog nadvoja dovratnik portala naglašen je kapitelima koji su izvedeni od dviju romaničkih profiliranih opeka debljine 6 cm. Kapitel se izvorno nalazio i s vanjske strane zidanog okvira portala. Na prednjoj čeonoj strani profilirane opeke kapitela otklesane su u baroknoj obnovi pročelja. Treba pretpostaviti da je romanički portal izvorno imao kamenu lunetu, kako je uobičajeno u oblikovanju romaničkih portala.[39]

Kamena luneta mogla je imati visinu oko 50 cm i mogla je sezati, u svojem donjem dijelu, do jednostavno oblikovanih kapitela u opeci. Kapiteli od opeke nalaze se na visini 177 cm od nulte točke mjerenja. Svijetla širina portala ostala je ista od vremena izgradnje crkve i iznosi 118,5 cm. Kako nam je iz arheoloških istraživanja poznata izvorna niveleta

36 Nulta točka mjerenja tijekom arhitektonskog snimanja crkve bila je postavljena na pragu romaničkog portala.

37 Horvat, A. (1975./76.): Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije, *Peristil* 18-19, Zagreb, 14.

38 Sličan romanički dekorativni detalj pročelja pronađen je pri konzervatorskim istraživanjima u gornjem dijelu zida romaničke crkve u Kneževim Vinogradima u Baranji (13-14. st.) danas Reformirana kršćanska crkva. Dekorativni detalj bio je sastavni dio cjeline romaničkoga potkrovnog vijenca koji je uništen u baroknoj obnovi crkve.

39 Općenito portali romaničkih crkava u Slavoniji nisu u cijelosti sačuvani, kao ni lunete. Južni portal romaničke crkve BDM u Bapskoj u cijelosti je uništen u barokizaciji dogradnjom južne sakristije. Oštećenu kamenu lunetu pronalazimo na južnom portalu crkve u Koprivni. Konzervatorska istraživanja otkrila su da je ta luneta imala zidni oslik. Izuzetno lijep primjer oblikovanja prisutan je na kamenoj luneti zapadnog portala crkve sv. Petra i Pavla u Koški iz 13. st. Iako je zapadni portal crkve u Koški, u kasnijoj fazi preoblikovan, ipak je riječ o cjelovitoj kamenoj luneti s kraja 13. st. s plitkim isklesanim reljefnim aplikacijama. U središnjoj osi lunete nalazi se stiliziran križ koji udvajaju dva floralna motiva.

25 Prozor polukružnoga crkvenog svetišta, stanje 1966. (foto: D. Krstić, fototeka MK AKOSB)

Window of the semi-circular church sanctuary, state 1966 (photo: D. Krstić, photo archives of MK AKOSB)

26 Prozor polukružnoga crkvenog svetišta, stanje nakon obnove, stanje 2009. (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)

Window of the semi-circular church sanctuary, state after renovation, state 2009 (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

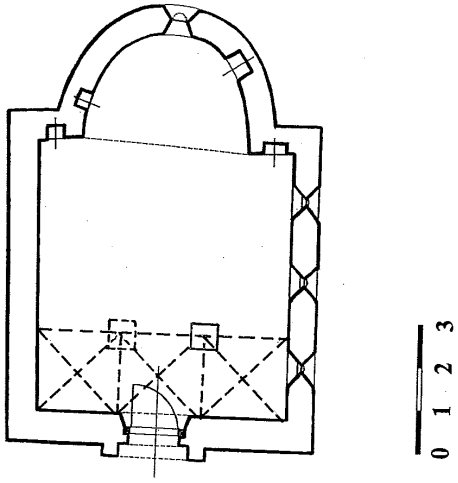

27 Tlocrt crkve s emporom (crtež: Ž. Perković, MK AKOSB)

Ground pland of the church with the matroneum (drawing: Ž. Perković, MK AKOSB)

poda romaničke crkve, a ona je otkrivena na dubini 0,65 m[40] od nulte točke mjerenja, dolazimo do zaključka da je svijetli otvor romaničkog portala izvorno imao dimenzije 118 x 238 cm, što upućuje na to da je primijenjen omjer M 1:2 odnos svijetle širine prema visini. U kasnijoj fazi barokne obnove, zbog podizanja okolnog terena i podnice crkve, vanjski zidani okvir portala devastiran je u svojemu donjem dijelu (sl. 21, 22).

Crkva sv. Martina u Lovčiću ima ukupno četiri prozora. Na južnom se pročelju nalaze tri prozora, a na polukružnom svetištu jedan romanički prozor. Sve do barokne obnove 1758. –1761. crkva je imala uobičajene romaničke prozore dubokih skošenih špaleta, uskih svijetlih otvora koji su završavali polukružno, uključujući i nadvoj niše. Prvi romanički prozor na južnome crkvenom pročelju, koji je osvjetljavao emporu, izvorno se nalazio na većoj visini s obzirom na dva prozora na istočnoj strani pročelja. U baroknoj obnovi, dva uska romanička prozora na istočnoj strani južnoga pročelja preoblikovani su u prozore pravokutnog oblika (sl. 23).

Zanimljivo da u toj obnovi romanički prozor empore i prozor na crkvenome svetištu nisu bili obuhvaćeni zahvatom proširenja. Na slici iz 1968./69. može se vidjeti da je romanički prozor empore tijekom barokne obnove izgubio samo svoj romanički polukružni nadvoj prozorske niše, a time i izvornu visinu svijetlog otvora. U parapetnom dijelu prozora, u svijetlom otvoru, također se vidi manji zazid. Umjesto polukružnog nadvoja izveden je segmentni nadvoj od opeka (sl. 24).

Iako je prozor u središnjoj osi svetišta neko vrijeme bio zazidan, i s vidljivim oštećenjima polukružnog nadvoja prozorske niše, prozor na svetištu je sačuvao svoju izvornu svijetlu visinu i širinu, uključujući i skošenje prozorske niše. Polukružna niša romaničkoga prozora, gledajući s unutrašnje strane, ima veličinu 105 x 62 cm. Skošenje šapaleta određeno je priklonom od 60º. Špalete prozorske niše do profilacije za ostakljenje iznose 32,5 cm. Profilacija za ostakljenje izvedena od romaničkih opeka debljine 5 cm koje su okomito uzidane u zid svetišta. Na sjevernoj špaleti prozora profilacija ima širinu od 8 cm, a na južnoj 6 cm. Svijetli otvor prozora završava polukružno, visina mu je 69 cm, a širina 21 cm (sl. 25, 26).

3.4. Unutrašnjost crkve

U unutrašnjosti romaničke crkve polovicom šezdesetih godina 20. st. provođena su arheološka iskopavanja, što je u određenoj mjeri umanjilo broj potencijalnih nalaza. Arheološkim istraživanjima tijekom 1998. u prostoru crkvenoga broda (sonda 4), na relativnoj dubini od 0,65 m pronađeni su tragovi zapečene zemlje i opeke (estrih), što nedvojbeno upućuje da je riječ o ostacima podnice romaničke crkve. U prostoru romaničkih crkvica kao zasebni sklop pojavljuje

40 Lozuk, J. (2010.): Rezultati…, str. 40.

28 Zidna niša (kustodija) na južnoj strani polukružnoga svetišta (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)

Wall niche (custodia) on the south side of the semi-circular sanctuary (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

29 Fragmenti fresaka u polukružnome svetištu (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)

Fresco fragments in the semi-circular sanctuary (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

se često empora koja se gradi uz zapadno pročelje, a ima funkciju da vlasnik posjeda, plemić, izdignut od puka, može prisustvovati liturgijskim obredima.

Empore se pojavljuju već u 6. st. u Ravenni, kasnije kao reprezentativni tipovi u zemljama zapadne Europe. Potkraj 8. st. zapadni se oblici monumentaliziraju u obliku karolinškog *westwerka*, jednog od ključnih iznašašća srednjovjekovne arhitekture.[41] U nešto skromnijem obliku pojavljuju se u razdoblju od sredine 12. do polovice 13. st. na posjedima nižega plemstva u Mađarskoj, Poljskoj i Erdelju u Rumunjskoj u naseljima u kojima žive Sasi.[42] Kod nas je javlja u nešto reduciranijem obliku već početkom 9. st. u spomenicima „vladarske grupe" koje podižu vrhovi staroga društva (najbolji primjeri iz kasnog 9. st. jesu Sv. Cecilija na Stupovima u Biskupiji i Sv. Spas na Cetini). Vestverk je, kako danas naslućujemo imao razne funkcije uglavnom vezane uz ikonografiju nebeskog i zemaljskog vladara. U nas zapadni toranj, nerijetko u funkciji fortifikacije, kontinuirano se koristi sve do oko 1800.

U sondi koja je otvorena u jugozapadnom dijelu crkvenoga broda na dubini od 0,45 m pronađeni su ostaci temeljne stope stupa empore. Tragovi svodne konstrukcije empore otkriveni su na južnom i zapadnom zidu crkvenoga broda na udaljenosti od 185 cm od južnog zida (sl. 27).

Osim crkve u Lovčiću, zidanu emporu imala je romanička crkva u Koprivni. Empora te crkve jedinstvena je za naše prostore po smještaju zidanoga stubišta uz sjeverni zid crkvenoga broda, u širini pola metra, zbog čega sjeverni zid broda crkve ima debljinu od 110 cm.U jugoistočnoj strani crkvenoga broda nalazi se poveći zazid pravokutna oblika koji svojim oblikom upućuje na to da je riječ o otvoru koji

30 Fragment freske na sjevernome crkvenom zidu (foto: R. Ivanušec, fototeka MK AKOSB)

Fresco fragments on the north church wall (photo: R. Ivanušec, photo archives of MK AKOSB)

je poslije zatvoren. Osim ovog zazidanog otvora, istražnim je radovima otkriveno ukupno četiri romaničke zidne niše (kustodije), od kojih se dvije nalaze na prednjoj strani trijumfalnog luka, a druge dvije u polukružnome svetištu. Dvije zidne niše na zidu trijumfalnog luka i ona na južnoj strani svetišta imaju uobičajen jednostavan pravokutni oblik, s nadvojem u obliku zabata koji je izveden s dvije

41 Fuchs, A. (1929.) *Die Karolingischen Westwerkeund Andere Fragen Karolingishen Baukunst*, Paderborn.

42 Horvat, A. (1975./76.): Isto, str.15.

31 Crkva sv. Martina, Lovčić, 13. st., napuknuće zida polukružnoga svetišta uzrokovano potresom 1964. (foto: D. Krstić)

Saint Martin's Church, Lovčić, 13th century, cracked wall of the semi-circular sanctuary caused by an earthquake in 1964 (photo: D. Krstić)

32 Obnova crkve sv. Martina u Lovčiću 1968./69., pogled s jugozapada (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Renovation of Saint Martin's Church in Lovčić, 1968/69, view from the south-west (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

opeke. Četvrta zidna niša koja se nalazi na sjevernoj strani svetišta ima pravokutni oblik. Kod kustodija koji imaju zabatni nadvoj može se uočiti da je pri oblikovanju primijenjen omjer 1 : 1 odnos širine prema visini zidne niše s manjim odstupanjima. Južna kustodija sa zabatnim nadvojem u svetištu tako ima veličinu 54 x 52 x 38 cm. Istim je omjerom oblikovana zidna niša na sjevernoj strani trijumfalnog luka 44 x 42 x 34 cm, kao i na njegovoj južnoj strani 44 x 42 x 36 cm. U odnosu prema zidnim nišama sa zabatnim nadvojem pravokutna zidna niša u svetištu gotovo je dvostruko manje veličine i njezina je veličina 26 x 21 x 37 cm (sl. 28).

Crkva nije sačuvala svoju izvornu polukalotu, a nije sačuvala ni trijumfalni luk čiji je polukružni nadvoj stradao pri njezinu urušavanju. Trijumfalni je luk oblikovan jednostavno usječen u zid bez ugaone stepeničaste profilacije kao što je to slučaj na primjeru trijumfalnog luka crkve BDM u Bapskoj.[43] U razdoblju srednjeg vijeka unutrašnjost crkve bila je oslikana ranogotičkim freskama. Zidni se oslik sačuvao samo fragmentarno u polukružnome svetištu, zidu trijumfalnog luka, te manjim dijelom na sjevernom zidu crkvenoga broda. Na zidovima su otkriveni fragmenti dvaju slojeva fresaka. Ikonografsku i stilsku analizu fresaka otežava njihova fragmentarnost. U polukružnome svetištu prikazan je niz svetaca, vjerojatno (12 apostola), te u središnjoj osi, ispod parapeta prozora, raspeti mladoliki Krist s glavom položenom na prsa. Krist je prikazan na ekspresivan način, s patničkim izrazom lica i anatomije tijela. Lijevo i desno od prozorskog otvora nalaze se likovi šest svetaca čija ikonografska analiza zbog oštećenja iziskuje iscrpniju studiju. Karakteristično je da su slikani u jednakom stavu s izdignutim kažiprstom lijeve ruke. Ono što je jedinstveno u prikazu tih svetaca jest mekoća linije koja je uočljiva u prikazu njihovih plašteva. Mekoća linije uočljiva je u prikazivanju lica, koja su portretna i kreću se od mladolikih do starijih lica, sve do prikaza staraca sa sijedim bradama. Cjelovita ikonografska kompozicija u polukružnom svetištu nije sačuvana. Ako prihvatimo da likovi svetaca prikazuju dvanaest apostola, izvorno u polukaloti svetišta mogla je biti kompozicija „Rex Gloriae" (Krist u slavi) (sl. 29).

Na sjevernom se zidu nalazi fragmentarno očuvana slikana kompozicija odijeljena horizontalnom linijom u dvije zone. U gornjoj zoni u pravokutnom se polju nalazi stojeći lik sveca i pokraj njega klečeći lik u stavu molitve. Figura stojećega sveca oštećena je u predjelu lica, odjevena je u kraći smeđi himation ispod kojeg se nalazi plavi hiton. Ispod plašta naziru se vješto naslikane bose noge koje upućuju na to da je riječ o Kristu koji se po običaju slika bos (sl. 30).

Pokraj njega u klečećem molitvenom stavu naslikan je lik vjerojatno plemića ili mogućeg donataora crkve. Od drugog sloja fresaka potrebno je izdvojiti fragment freske na sjevernoj strani zida trijumfalnog luka. Kao i kod prijašnje

43 Kod romaničkih trijumfalnih lukova ova profilacija može biti jednostruka kao što je to primjer crkve u Bapskoj, dvostruka ili trostruka, kao što je to primjer kod trijumfalnog luka romaničke crkve u Pécs-Malom (13. st.) i trijumfalnog luka ruševne romaničke crkve BDM (13. st.) kod mjesta Cikó u susjednoj Mađarskoj.

33 Obnova crkve sv. Martina u Lovčiću 1968./69. – rekonstrukcija romaničkih prozora na južnom zidu crkvenoga broda (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Renovation of Saint Martin's Church in Lovčić, 1968/69 - reconstruction of the Romanesque windows on the southrn wall of the church nave (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

34 Crkva sv. Martina u Lovčiću – stanje nakon obnove 1968./69. – pogled s jugozapada (foto: B. Kralik, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church in Lovčić – state after the renovation 1968/69 – view from the south-west (photo: B. Kralik, photo archives of MK AKOSB)

kompozicije na sjevernom zidu i ovdje je prikazan plemić, vjerojatno donator u klečećem molitvenom stavu koji je okrenut prema Kristu. Vrijeme nastanka ovih fresaka nije lako odrediti zbog oštećenja i zato što su očuvane samo u segmentima. Ovdje ćemo iznijeti pretpostavku V. Jukića koji je iznio mišljenje da stariji sloj fresaka podsjeća malo na sjevernjačku umjetnost pomiješanu s bizantskim utjecajima.[44] Svakako za cjelovitu stilsku analizu fresaka iz Lovčića potrebno je u budućnosti proučiti i analizirati i ostatke zidnih oslika iz drugih romaničkih i ranogotičkih crkava u Slavoniji i drugdje kako bismo u konačnici mogli odrediti vrijeme njihova nastanka.[45]

Na nekim fragmentima fresaka pronađeni su srednjovjekovni natpisi na glagoljici, bosančici i gotici uparani u freske, što ovom osliku daje izrazitu povijesnu i kulturološku vrijednost.[46] Grafiti uparani u fragmente očuvani su djelomično, što dodatno otežava njihovo proučavanje. Na grafitima je uočeno miješanje ustavnih i predustavnih oblika slova. Pojedini istraživači i stručnjaci, koji su obilazili crkvu, slažu se da su ti natpisi djelo vještog pisara, i da bi ih se moglo datirati u 12. i 13. st.[47]

3.5. Obnove crkve u 20 st.

Crkva je obnovljena tridesetih godina 20. st. i djelomično 1944. U drugoj polovici 20. st. sve do obnove 1968. građevinsko stanje arhitektonskoga sklopa bilo je izrazito loše. Crkva je u to vrijeme bila u zapuštenom i derutnom stanju s vidljivim oštećenjima zida koja su nastala nakon potresa 1964. (sl. 31).

Arhitektonski korpus crkve obnovljen je u cijelosti 1968./69. Gledajući u cjelini, obnova romaničke crkve tih je godina izvedena bez prethodne analize arhitektonskoga sklopa i provedenih terenskih konzervatorskih istraživanja, što je dovelo do nekih proizvoljnih i neprimjerenih zahvata u rekonstrukciji arhitektonskog volumena i pojedinih romaničkih arhitektonskih elemenata. Crkva je povišena iznad svoje izvorne, romaničke visine. U obnovi pročelja izvedena je rekonstrukcija romaničkih prozora, na južnom zidu crkvenoga broda, tako da su parapeti tih prozora poravnani na istu visinu, što nije bio slučaj u izvornoj, romaničkoj kompoziciji pročelja (sl. 32 - 34).

U unutrašnjosti crkve u rekonstrukciji romaničkoga trijumfalnog luka izveden je neprimjereni masivni armiranobetonski nadvoj, umjesto polukružnog nadvoja od radijalno uzidanih opeka. Ugradnja masivnoga armiranobetonskog nadvoja negativno se odrazilo na statiku romaničke sakralne građevine tankih zidova, što je posebno bilo vidljivo pri posljednjoj obnovi crkve u sanaciji konstrukcijskih napuknuća. Posljednja cjelovita obnova romaničke crkve izvedena je u sklopu zaštitnih radova obnove 1998. – 2010.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Crkva sv. Martina jednobrodna je romanička sakralna građevina zaključena polukružnim svetištem. Omanja romanička crkva tlocrtnih dimenzija (10,65 x 6,90 m) smještena je na groblju naselja Lovčića, na maloj zaravni na lokalitetu *Glavica* koja je na jugozapadnoj strani povezana s čunjastim brdom koje mještani naselja zovu *fratrovac*. Prostorna dispozicija crkve i neki pokazatelji u

44 Jukić, J. (2010.): Crkva sv. Martina u Lovčiću – primjer očuvanja romaničke arhitekture, *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*, str. 48.

45 U posljednje vrijeme konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima otkriveni su ostatci srednjovjekovnih zidnih oslika na romaničkim crkvama BDM u Bapskoj i Koprivni. Na crkvi u Koprivni oslikana je bila i luneta romaničkog portala na južnome crkvenom zidu.

46 Paun, M. (2004.): Glagoljski natpisi u Brodskim Drenovcima i Lovčićima, *Scrinia Slavonica,* Slavonski Brod, str. 123-124.

47 Crkvu sv. Martina obišao je 1995. istraživač Milan Paun, a 1998. prof. dr. Josip Bratulić i prof. dr. Stjepan Damjanović s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, s Odsjeka za kroatistiku.

35 Crkva sv. Martina, Lovčić, 12.-13. st., pogled s jugozapada (foto: D. Perković, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church in Lovčić, 12-13th centuries, view from the south-west (photo: D. Perković, photo archives of MK AKOSB)

36 Crkva sv. Martina, Lovčić, 12.-13. st., pogled sa sjeverozapada (foto: D. Perković, fototeka MK AKOSB)

Saint Martin's Church, 12-13th centuries, view from the north-west (photo: D. Perković, photo archives of MK AKOSB)

prostoru (ostatci obrambenog jarka) upućuju na to da je pozicija na kojoj je izgrađena crkva, u razdoblju srednjeg vijeka i prije, bila važna geostrateška i obrambena točka za nadzor nad svim aktivnostima s južne i sjeverne strane Dilj-gore.

Za šire područje središnjeg dijela Slavonije karakterističan je sustav utvrda koje su branile važne komunikacije i prilaze Požeškoj kotlini i đakovačkom kraju.[48] Na užem području oko crkve sv. Martina u srednjem vijeku bilo je nekoliko takvih utvrda od kojih su danas ostala samo gradišta i lokalni toponimi: srednjovjekovne utvrde *Drinovac* s lokalitetom *Plana*, utvrda Garavica (*Gradina*), utvrda *Vratna* (Vračanica), *Gratčina*, zatim toponimi *Kućište, Humka*, *Pazarište, Podgrađe*. U sklopu zaštitnih radova istraživanja i obnove crkve 1998. –2010. provedena su arheološka istraživanja u prostoru i oko perimetralnih crkvenih zidova. Najvažniji nalaz istraživanja svakako je otkriće zidova građevine s polukružnom apsidom na čijoj je strukturi poslije građena postojeća romanička crkva sv. Martina. Tlocrtna obilježja upućuju na to da je riječ o omanjoj jednobrodnoj crkvi koja je bila zaključena užom polukružnom apsidom.

Crkva je bila zidana kamenom lomljenjakom te djelomično rimskim i romaničkim opekama koje su otkrivene u podnožju ziđa. Tlocrtni oblik crkve, debljina zidova, veličina kamena i karakterističan način zidanja, pokazuju da je riječ o starijoj romaničkoj crkvi koja je mogla biti građena oko 1100. ili tijekom 12. st. Crkva sv. Martina podignuta je na zidovima starije crkve vjerojatno u prvoj polovici 13. st. Perimetralno crkveno ziđe zidano je opekama 27 x 13/14 x 5,5/5,6 cm u omjeru 1:2, što je uobičajno za razdoblje 12. i 13. st. i romanički stil. Omjer 1:2 primijenjen je i pri oblikovanju romaničkog portala. Osim tog omjera, rabio se i omjer 1:1 u oblikovanju kustodija u unutrašnjosti crkve, ili omjer 1:3 kao što je na primjeru romaničkoga prozora na crkvenom svetištu. Istraživanja su također otkrila da je crkva imala, osim polukalote, i svođenu emporu uz zapadni zid crkve. Romanička je crkva imala jednostavno oblikovna pročelja, bez elemenata vertikalnog i horizontalnog raščlanjenja, u obliku uglovnih lezena (Bapska), lezena na polukružnom svetištu (Koprivna), ili potkrovnoga dekorativnog vijenca (Bapska).

Brod romaničke crkve izvorno je bio osvijetljen trima uskim lučno zaključenim romaničkim prozorima, a polukružno svetište jednim prozorom u središnjoj osi svetišta. U srednjem vijeku relativno skroman prostor romaničke crkve bio je oslikan freskama. Žbukani i slikani slojevi upućuju na to da je oslikavanje crkve izvedeno u dva navrata, što pokazuje da je crkva imala obnovu tijekom 14. ili 15. st. Arheološka su iskopavanja potvrdila ranije pretpostavke da romanička crkva nije izmijenila svoj tlocrtni oblik u razdoblju gotike. Provalom Osmanlija crkva je bila razorena, što potvrđuju i povijesni izvori koji navode da je crkva sv. Martina obnovljena već u 17. st. Valja pretpostaviti da je od Osmanlija u tom razdoblju stradalo krovište i polukalota crkvenoga svetišta.

48 Horvat, A. (1954.): Obilazak spomenika kulture na području kotar Slavonski Brod, *Vijesti muzealaca i konzervatora,* Zagreb, str.104.

Nakon urušavanja polukalote i baroknih obnova srednjovjekovni se zidni oslik sačuvao samo fragmentarno u polukružnom svetištu i na sjevernome crkvenom zidu.

U razdoblju 1758. – 1761. na crkvi je izvedena cjelovita barokna obnova. U obnovi krovišta podignuti su novi zabatni zidovi, perimetralni zidovi crkve sniženi su za visinu 4 – 5 redova romaničkih opeka. Iako su tom obnovom romaničkoj crkvi promijenjena izvorna visina i nagib krovišta, na crkvenim zidovima ipak su se sačuvali neki romanički arhitektonski elementi, kao što je romanički portal s timpanonom i romanički prozor na polukružnom svetištu. Radi bolje osvijetljenosti crkvene unutrašnjosti dva su romanička prozora na južnome zidu preoblikovana u prozore pravokutna oblika. U toj obnovi, ili nešto kasnije, crkvi je moglo biti prigrađeno zapadno predvorje s dvostrešnim nagibom krovišta. Unutrašnjost romaničke crkve također je zahvaćena baroknom obnovom, pri čemu su djelomično uništene i srednjovjekovne freske. U sklopu te obnove crkva je opremljena crkvenim inventarom (barokni oltar sa slikom titulara crkve sv. Martina).

Rezultati arheoloških istraživanja i konzervatorska analiza crkve sv. Martina u Lovčiću pridonijeli su nekim novim pogledima i spoznajama na romaničku crkvu i lokaciju na kojoj je građena. Otkriće zidova starije crkve i pokretni nalazi istraživanja upućuju nas na graditeljsku slojevitost njezine romaničke građevne strukture. Iako u volumenu skromnih dimenzija, jednostavnog oblikovanja pročelja, romanička crkva sa svojim ostatcima fresaka, na kojima su otkriveni natpisi na glagoljici, posjeduje izrazitu vrijednost i vrijedan je primjer naše romaničke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj (sl. 35, 36).

ARHIVSKI IZVORI

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Dosje kulturnog dobra: br. 57, 57-1, 57-2, 57-3

NAZ, KV 29/I

NAZ, KV 30/II

NAZ, KV31/II

NAZ, KV31/III

NAZ, KV31/ IV

NAZ, KV34/VI

NAZ, KV39/XI

NAZ, KV42/XIV

DOKUMENTACIJSKI IZVORI

MKRH-AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Osijek, Odjel dokumentacije

Arhitektonski snimak postojećeg stanja – Crkva sv. Martina u Martinu (D. Zahirović, S. Marinović)

Arhitektonski snimak postojećeg stanja – Crkva Bogorodice u Koprivni (D. Zahirović, S. Marinović)

MKRH-AKOV – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Vukovar, Odjel dokumentacije

Elaborat istražnih konzervatorskih radova – Crkva Rođenja BDM u Bapskoj, 2009. (D. Klečina, R. Ivanušec, 2009.)

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod, Odjel dokumantacije

Lovčić – Kapela sv. Martina – arhitektonski snimak postojećega stanja, 1998. HRZ Zagreb (J. Bartoniček, M. Fabris, J. Velnić)

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod, fototeka

HRZ – Odjel za graditeljsko naslijeđe, Ilica 44, Zagreb, fototeka

MKRH-AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Osijek – fototeka

MKRH-AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Sl. Brod – fototeka

MKRH-AKOV – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Vukovar – fototeka

LITERATURA

Ćuk, J. (1925.): Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestog vijeka, *Rad JAZU,* (231): 75-76. Zagreb.

Butorac, J.(2004.): Pisani spomenici Požege i okolice 1210-1536. Jastrebarsko.

Dimitrijević, S. (1966.): Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957.-1965. *Acta Musei Cibalaensis* (1) : 45-50,Vinkovci.

Dobronić, Lj. (2002.): *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb.

Fuchs, A. (1929.): *Die Karolingischen Westwerkeund Andere Fragen Karolingishen Baukunst*, Paderborn.

Goss,V. P. (2010.): The „Croatian Westwork" Revisited, *Ars,*(43): 3-23.

Goss,V. P. i Šepić, N. (2007.): A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia, *Peristil* (50): 21-40, Zagreb

Gvozdanović, V. (1978.): The Southeastern Border of Carolingen Architecture, *Cahiers archéologique,* (27): 133-148.

Heitz, C. (1963): *Les recherches sur les rapport entre ľarchitecture et la liturgie à ľepoquecolingienne*, Paris.

Horvat, A. (1975./76.): Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije, *Peristil* (18-19), Zagreb, 14.

Horvat, A. (1954.): Obilazak spomenika kulture na području kotara Slavonskin Brod, *Vijesti muzealaca i konzervatora,*(4) Zagreb, 104.

Horvat, Z. (2010): Stilska stratigrafija burgova 13-15.st u Kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor* (18) I [39]: 46, Zagreb.

Horvat. Z – Mirnik. J. (1977.): *Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini, Zbornik Požega 1227-1977,* Požega.

Houska, M. et al. (2009.): *Templari i njihovo naslijeđe*, Sv. Ivan Zelina.

Jukić, V. (2010.): Crkva sv. Martina u Lovčiću – primjer očuvanja romaničke arhitekture, *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*, (10): 48, Slavonski Brod.

Lobbeday, U. (2002.): Die Beitrag von Corvey zur Geschichte der Westbauten und Westwerke, *Hortus artium medievalium*, (8): 83-98

Lozuk, J. (2010.): Rezultati arheološkog istraživanja u crkvi sv. Martina u Lovčiću, *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*, (10): 37-45, Slavonski Brod.

Marković, M. (2002.): *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva,* Zagreb.

Paun. M, (2004.): Glagoljski natpisi u Brodskim Drenovcima i Lovčićima, *Scrinia Slavonica*, (4): 123-124, Slavonski Brod

Smičiklas, T. (1891.): Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, II JAZU, Zagreb.

Sršan, S. (1995.): *Katoličke župe u istočnoj Hrvatskoj 1733/34. god.* Osijek.

Zadnikar, M. (1982.): *Romanika v Sloveniji - tipologija i morfologija sakralne arhitekture,* Ljubljana.

Valter, I. (2004.): Árpad- kori téglatemplomok nyugat – dunántúlon, Budapest.

Summary

THE CHURCH OF SAINT MARTIN IN LOVČIĆ

The church of Saint Martin in Lovčić is a single-nave structure ending with a semi-circular sanctuary. The results of archaeological research and analysis of the architectural design of the church indicate that it is a Romanesque church most probably built in the first half of the 13th century on the walls of an older Romanesque church. In addition to the half-dome the church also had a vaulted matroneum. The interior of the church was decorated with early Gothic frescoes. After the baroque reconstruction in the mid - 18th century, of the authentic, Romanesque architectural elements on the west wall of the church the Romanesque portal with a tympanum and Romanesque window on the semi-circular church sanctuary were preserved.

Zorislav Horvat, Ratko Ivanušec, Marija Mihaljević

Utvrda Gračanica-Lehowacz Konzervatorsko – arheološko istraživanje i obnova

Zorislav Horvat
HR – 10 340 Vrbovec, Zagrebačka 17
Ratko Ivanušec
Ministarstvo kulture
Konzervatorski odjel u Slavonskom Brodu
HR – 35 000 Slavonski Brod, A. Srtarčevića 43
Marija Mihaljević
Gradski muzej Nova Gradiška
HR – 35 400 Nova GradiškaTrg kralja Tomislava 7

UDK: 725.182.025.3(497.5Cernik)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 12. 2. 2012.

Ključne riječi: utvrda, Gračanica-Lehowacz, konzervatorsko-arheološko istraživanje, arhitektonska analiza, oko 1500. obnova i prezentacija.

Keywords: fortressress, Gračanica-Lehowacz, conservation and archaeological research, architectural analysis, around 1500. restorations and presentations.

Utvrda Gračanica-Lehowacz nedaleko od sela Baćin Dol i naselja Cernik u zapadnoj Slavoniji ubraja se u mnogobrojnu skupinu srednjovjekovnih utvrda kontinentalne Hrvatske čija je građevna struktura stradala pri osvajačkim turskim ratova u prvoj polovici 16. st., ali i kasnije u oslobodilačkim ratovima protiv Turaka potkraj 17. st. Utvrda Gračanica-Lehowacz građena je na posjedu plemićke obitelji Desislavića potkraj 15. st. ili oko 1500. u formi refugija, odnosno utvrde koja je služila kao zaštita od nadolazeće turske opasnosti. U tom razdoblju utvrda ovalnoga tlocrta sastojala se od ulazne troetažne kule i obodnog zida s braništem. U unutrašnjosti uz zapadni obodni zid bio je smješten palas. Konzervatorska analiza arhitektonskog sklopa utvrde i nalazi preliminarnih arheološka istraživanja pridonijeli su nekim novim spoznajama i pogledima na graditeljsku slojevitost lokaliteta. Unutar utvrde otkriveno je zide starijih fortifikacijskih sklopova koje se datira u 13. i 14. st. Od cjelovitoga fortifikacijskoga sklopa kasnosrednjovjekovne utvrde u većoj su se mjeri sačuvali ulazna kula kojoj nedostaju treća etaža i krovište, zatim istočni ovalni zid te djelomično začeljna strana obodnog zida.

UVOD

Srednjovjekovna utvrda Gračanica-Lehowacz zaštićeno je kulturno dobro upisano u Listu zaštićenih kulturnih dobara pod brojem Z- 1275.

Zaštitni konzervatorski radovi na utvrdi Gračanica-Lehowacz početi su 2009. godine, kada je utvrda uvrštena u program zaštite i očuvanja kulturnih dobara koji se financiraju sredstvima iz državnoga proračuna Republike Hrvatske. Konzervatorski odjel u Slavonskome Brodu te je godine podržao inicijativu Hrvatskoga planinarskog društva „Strmac" iz Nove Gradiške za revitalizaciju i konzervatorsku prezentaciju utvrde, koje je postalo nositelj programa obnove.

U sklopu zaštitnih radova tijekom 2010./11. izvedeno je cjelovito arhitektonsko snimanje očuvane strukture utvrde u cjelini i u detaljima na temelju kojeg su provedene valorizacija i analiza očuvane građevne strukture na način srednjovjekovnog projektiranja. Valorizacija i analiza arhitekture utvrde uz suradnju konzervatorskog nadzora bile su povjerene Z. Horvatu, dipl. ing. arh. Istodobno s arhitektonskim snimanjima obavljala su se i preliminarna konzervatorsko-arheološka istraživanja dvorišnog partera utvrde i prostora ispred ulazne kule radi utvrđivanja graditeljske slojevitosti utvrde. Preliminarna arheološka istraživanja dvorišnog partera i prostora ispred ulazne kule provela je M. Mihaljević, prof. arheologije iz Gradskog muzeja iz Nove Gradiške. Sva arheološka iskopavanja obavljena su prema konzervatorskim smjernicama, a radove su pratili uz stručne konzultacije vanjski suradnik Z. Horvat, dipl. ing. arh., i uz nadležni konzervatorski nadzor R. Ivanušec, dipl. pov. umj. Nakon završetka zaštitnih konzervatorsko-arheoloških istraživanja i valorizacije nalaza istraživanja odabrana je koncepcija konzervatorske obnove i prezentacije utvrde. Pošto je usvojena koncepcija pristupilo se izradbi projektne izvedbene dokumentacije. Projekt

1 Zračna snimka (foto: J. Sudić)
Aerial photo (photo: J. Sudić)

1 A Položaj grada Gračanice s ostacima manjih utvrda na karti 1 : 25 000
Position of Gračanica with the remains of small forts on the map 1 : 25 000

obnove i konzervatorske prezentacije izradila je projektantska tvrtka Fibra d. o. o. iz Osijeka, projektanti D. Klečina, dipl. ing. građ., i H. Milinković, mag. ing. aedif., koji su ujedno angažirani kao projektantski stručni nadzor u zaštitnim radovima obnove i prezentacije utvrde.

PROSTORNA DISPOZICIJA

Srednjovjekovna utvrda Gračanica-Lehowacz smjestila se na južnim obroncima Požeške gore sjeveroistočno od sela Baćin Dola i Cernika (sl. 1). U blizini utvrde, koja se nalazi na uzvisini od 402 m n. v., brojne su tekućice od kojih su najznačajniji potoci Putnjak, Batnjak i Grački dol. Toponim Gračanica ne odnosi se samo na utvrdu nego ima i šire geografsko značenje, pa se i cijela reljefna uzvisina zapadno od utvrde tako naziva. Utvrda Gračanica-Lehowacz ima dobar prometno-geografski položaj jer se nalazi 1 800 m istočno od važne prometnice koja je u prošlosti, kao i danas, povezivala Cernik s Požegom. Ta je prometnica i granica između gorja Psunja i Požeške gore.

Sama utvrda Gračanica-Lehowacz smjestila se na istaknutom povišenom brijegu ovalna oblika s okolnim fortifikacijskim sustavom – obrambenim jarkom i nasipom (sl. 2). U okolici utvrde Gračanica-Lehowacz i dvije su manje utvrde, Mala Gradina oko 200 m zapadno od sela i Gradac sjeverno od same kule Gračanice (sl. 1A). Utvrdu Gračanica-Lehowacz na osnovi obilježja možemo svrstati u tip tzv. visinskih utvrda, kakve su podizane na istaknutim bregovima ili u prigorskim područjima. Tlocrt utvrde Gračanica-Lehowacz ima ovalni – elipsoidni oblik, kakav je inače dosta zastupljen na obroncima slavonskih brda, a vuče tradiciju iz prijašnih razdoblja, kao npr. burg Viškovci nedaleko od Požege, zajedno s kružnom branič-kulom.[1]

1 Horvat, Z., Mirnik, J. (1977.): 132-133.

POVIJESNI PODACI

Zbivanja u vremenu seobe naroda i ranoga srednjeg vijeka na ovom su području za sada velikim dijelom nepoznanica. Do sada nema nikakvih materijalnih dokaza koji bi donekle rasvijetlili to razdoblje koje je, zasigurno, ostavilo svoje tragove. U razdoblju srednjeg vijeka Slavonija je bila u sastavu Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, dinastije Arpadovića (1102. –1301.). Prvotno su upravu nad našim prostorima između Drave i Jadrana ugarsko-hrvatski kraljevi predavali hercezima ili banovima. Kraljevina Slavonija bila je podijeljena na županije, a područje današnje općine Cernika pripadalo je pod upravu Požeške županije. Pod Arpadovićima je ustrojena upravna i crkvena vlast prema kojoj je glavnina današnje Slavonije pripadala Pečuškoj biskupiji, a zapadni dijelovi Zagrebačkoj biskupiji. Slavonija je od 1301. do1386. Bila u sastavu ugarsko-hrvatske države pod Anžuvincima. Tada dolazi do uzdizanja plemićkih obitelji, a na našim prostorima, među ostalima i plemićke obitelji Deževića (Desislavića).

Povijesna su vrela o srednjovjekovnoj utvrdi Gračanica-Lehowacz rijetka. Za utvrdu Gračanica-Lehowacz još ni danas nismo sigurni kako se ona zvala u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka. Iako su dostupna povijesna vrela štura, ima indicija da je na mjestu Gračanice-Lehowcza potkraj 12./13.st. postojala neka utvrda, a možda i (manje?) naselje, pa i sakralni objekt. Među posjedima Desislavića navodi se i posjed mađarskog naziva „Bakafo", što u prijevodu na hrvatski znači „nad Baćinom" i može odgovarati Gračanici nad Baćin Dolom, gdje se i danas vide ruševine.[2] Prvi spomen imena utvrde u povijesnim vrelima mogao bi se povezati s nazivom Gradacz castrum 1444./86., koji se

2 Ćuk, J. (1925.): 86 (49).

2 Situacija Gračenice-Lehowcza (1 : 5 000; shematski prikaz Z. Horvat, R. Ivanušec)

Situation Gračenica-Lehowacza (1:5000; schematics by Z. Horvat, R. Ivanušec)

i dalje spominje pod istim nazivom 1560. i oko 1680.[3] Pretpostavlja se da se taj naziv može povezati s utvrdom Gračanica, jer u narodu živi sjećanje na naziv Gradac.

Utvrda Lehowacz ili Lehowycz prvi se put u izvoru spominje 1525., kada kralj Ludovik II. potvrđuje plemićima Deževićima (Desislavići) pravo na posjedovanje nove utvrde „...castrum novum Lehowacz alias Waskap in district Czernek...".[4] Njezina je povezanost s Cernikom i utvrdom u razvijenome srednjem vijeku nedvojbena. Tijekom 14. i 15. st. Deževići su izgradili oko Cernika svoje plemićke posjede, koji izloženi navalama Osmanlija nisu mogli braniti svoje i okolno područje pa su izgradili novu utvrdu u brdima, što potvrđuje i povelja kralja Ludovika II. godine 1514. Cerničkom je vlastelinstvu gravitiralo dvadesetak sela, među kojima se spominje i selo Lehovice. Kraljevom poveljom iz 1520. Cernik je proglašen trgovištem i time je stekao prava održavanja nedjeljnih i godišnjih sajmova na Sv. Franju. [5]

O poznatoj obitelji Dežević (Dessewffy de Cernik et Tarkeo) koja potječe iz Cernika u Požeškoj županiji znano je podosta.[6] Spominju se u Cerniku kao zemljoposjednici od 13. st. Kralj Ljudevit II. (1516. – 1526.) potvrdio je ugovore glede Deževićevih imanja 1516., 1520., i 1525. Sinovi Franje Deževića i njihovi nasljednici dobili su 1525. mnoga imanja u Požeškoj, Vrbaškoj i Šopronjskoj županiji. U Požeškoj županiji dobiše grad Lehowacz i Dolac, darovnicom Ljudevita II. na koju se poziva obitelj Deževića, a kralj je Ivanu Deževiću i njegovoj braći potvrdio naslov požeškog župana.[7]

Cernik su Osmanlije zauzeli 1537., a u cerničku su utvrdu doveli jaku vojnu posadu. Tijekom 16. st. Cernik je postao jaka osmanlijska kasaba kao i Požega. Najveći dio nekadašnjih imanja velikaša Desislavića prisvojio je cerničkі beg. U 17. st. dužnost Cerničkog bega obnašao je jedan od potomaka plemića Svetačkih koji je oko 1542. prihvatio islam. Potkraj 16. st. uprava osmanlijskog sandžakata prenesena je iz Pakraca u Cernik.[8] Tijekom osmanlijske vlasti ponovno nemamo nikakvih podataka o njoj, no valja pretpostaviti kako je njima „kula" Gračanica bila u uporabi makar neko kraće vrijeme.[9]

U izvorima iz 1720. o „kuli" se ni tada nije znalo nešto više. Zvali su je tvrđava ili Gradac. Navodi se kako je na vrhu brijega od kamena sagrađen okrugli zid, uokrug dužine 47 hvati, odnosno visine 4 hvata, a prema jugu vrata i toranj visoki su 7 hvati. Navedeno je kako je i pristup tvrđavi bio težak i moguć uz velike troškove.[10] Szabo isto tako napominje kako o prošlosti grada nema povijesnih podataka[11]. Tomislav Đurić navodi legendu povezanu uz naziv *Željezna kapija* po kojoj se ispod same kule nalaze željezna vrata koja su svojevrsni ulaz u podzemlje u kojemu je navodno bilo blago, ali i možda „izgubljena" srednjovjekovna tvrđava Lehowacz (odnosno Željezna vrata-Vaskap).[12]

Samo mjesto Baćin Dol prvi se put spominje 1375. kao Dol pagus iuxta fluvitius Bachyn, a 1535. Dol pagus., 1552. Bachindol, 1720. Bachin-dol pag., 1781./83.Bachin-doll D.., 1786, Bacsindol pag, 1806./08. Bachin dol, Bacsindol pag, 1897. Baćindol, 1910. Baćindol,1973. Baćin-dol[13]. Na području sela u kanonskim se vizitacijama spominju dvije kapele.[14] Prva je kapela Marije Magdalene (1730.) koja se prije zvala sv. Stjepana Prvomučenika, a 1758. Paxy za vizitacije ističe da se za bogoslužje uzima sve iz kapele sv. Blaža jer je ona u lošem stanju i u njoj se zabranjuje održavanje bogoslužja. No kapela sv. Blaža napuštena je ne zbog vizitatorove naredbe, nego zbog toga što su sve kuće i sela prije bila raštrkana po brdima i dolovima. Danas se ne zna gdje je bila kapela, tj. vjerojatno negdje u okolici utvrde

3 Heller, G. (1975.): 77.

4 Monumenta Hyungariae Historica Budapest 1857-1948. Series I: Diplomataria.

5 Jančula, J. (1980.): 89, Marković. M (2002.), 407-410. Uz Lehovice cernička sela s imanjima Desislavića jesu: Šumećice, Petrovića Vrh, Trnavica, Kukavica, Dolac, Vrpšća, Veprinjak, Draganovac, Ferenčevac, Pobučje te Gornji i Donji Brščanac. Bliže su rijeci Savi su Jalševac, Jakšinci, Galovci, Laskovci, Belgrad, Viseće i Okić. Srednjovjekovni se Cernik dijelio na Gornji, bliže Giletincima, i Donji, bliže susjednoj Prvči.

6 U župnom arhivu grada Požege postoji spis nepoznate godine kojim se kraljevskoj komori, u ime cijele obitelji Deževića, obraćaju Josip i Andrija Dežević tražeći ustanovom 85. članka požunskoga sabora od godine 1715. svoja prava na nekadašnja bogata imanja svoje porodice u požeškoj županiji. Dokazuje se spisom kaptola požeškoga o uvodu u rečena imanja Stjepanova, što je i učinjeno 1476. Stjepan Dežević nije imao vlast u gradu Požegi, nego će to njegov sin Franjo 1514. pred požeškim kaptolom ugovorno dobiti. Tako će sva Stjepanova dobra, među njima tvrđa i grad Požega sa susjednim selima zajedno s patronatom opatije i crkve sv. Mihajla Arkanđela u Rudini te grad Podvrh (Podvrško) s ostalim zemljama pripasti Franji Deževiću od Cernika i njegovim nasljednicima. Marković, (2002.): 407.

7 Kempf. J. (1910.): 96-98.

8 Mažuran, I. (1967.): 412.

9 Butorac, J. (1990.): 44. Na jednom se mjestu navodi kako 1552. ban Nikola Zrinski moli kapetana Lenkovića da spremi vojsku za obranu od Turaka: bosanski paša nalazio se u Trnavi kod Cernika, Malkoč beg u Baćin Dolu (Bachindolu), a Ulama beg (Wlamam) paša u Požegi (Posegawar).

10 Jančula, J. (1980.): 83., Arkiv nadbiskupije Zagreb, Urbaria et conscriptions, kt.VIII.F.127, b. 23 i 41

11 Szabo, Gj. (1990.): 123.

12 Đurić, T. Feletar, D. (2002.): 170-172.

13 Heller, G. (1975.): 6.

14 Jančula, J. (1980.): 100.

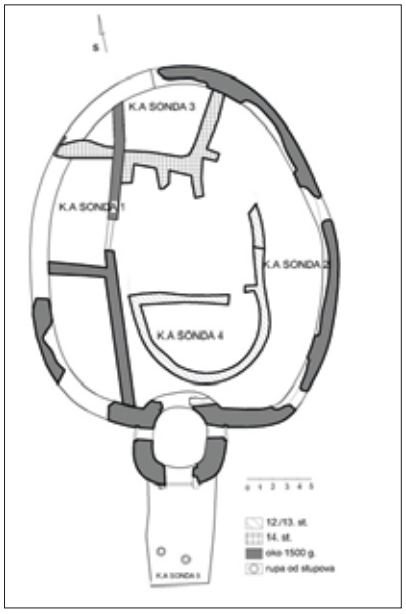

3 Tlocrt prizemlja (crtež: D. Zahirović)

Ground floor layout (drawing: D. Zahirović)

Gračanica-Lehowacz, gdje je nekoć bilo i srednjovjekovno naselje. U novoj je kapeli Marije Magdalene dobio i sv. Blaž oltar sa slikom, a poslije i kipom. Na području oko Baćin Dola u predosmanlijskom razdoblju bilo je više malenih sela koja su bila rasijana, a među njima i selo u kojem se nalazila i crkva sv. Blaža. Blizu Cernika bila su sela Balsateleke (Blaževo Selo, Blaževac), Bagyawelge possesio 1458. posjed Užjaka iz županije Zala.[15]

KONZERVATORSKO-ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE (2010.)

Okolno područje utvrde Gračanica-Lehowacz naseljavano je od prapovijesti, i to od razdoblja kasnoga brončanog i starijega željeznog doba. Pretpostavlja se da se na mjestu današnjeg sela Baćin Dol, prema Tabuli Peutingeriani, nalazilo rimsko naselje Manneiane smješteno na rimskoj cesti koja je prolazila od Varianis (Kutine) prema Incerumu (Požegi). Na samoj utvrdi Gračanica-Lehowacz, prema nekim podacima, nađena je mramorna votivna ploča,[16] što je mogući dokaz rimske prisutnosti na tom području.

Konzervatorsko-arheološka istraživanja provedena su 2010. u sklopu konzervatorskih istražnih radova koje je vodio Konzervatorski odjel Slavonski Brod.[17] Otvorene su četiri sonde unutar obodnoga zida kasnosrednjovjekovne utvrde Gračanica-Lehowacz radi utvrđivanja arheološke slojevitosti na lokalitetu te za potrebe obnove i prezentacije utvrde.

4 Ostaci zida palasa i građevnoga sklopa s kontraforima (foto: R. Ivanušec)

The remains of the palace wall and the building structure with buttresses (photo: R. Ivanušec)

5 Ostatci građevnoga sklopa – polukružnog zida (foto: R. Ivanušec)

The remains of the building complex - semicircular wall (photo: R. Ivanušec)

Arheološkim istraživanjima unutar utvrde otkriveni su ostaci dvaju starijih građevnih sklopova. U sondama 2 i 4, na relativnoj dubini od 0,30 m, otkriveni su ostaci obodnoga zida, debljine 0,74 m, vjerovatno starije utvrde (sl. 3, 5). Sondom 4/2010. otkriven je nastavak zida istoga građevnog sklopa, koji je ovalna tlocrta, unutar kojeg smo utvrdili moguće ostatke kružne branič kule (sl. 3, 5). Dimenzije su otkrivenoga građevnog sklopa 10,12 x 5,62 m, a

15 Jančula, J. (1980.): 87, 101; Bösendorfer (1910.): 129.

16 Džajić, Z. (1989.)., Pinterović, D. (1973.-1975.): 131-132. Na votivnoj su ploči prikazani mistični elementi orijentalnog kulta Mitre, Sola, Kabira, Dioskura, Kibele i Demetre. Okolnosti nalaza nisu posve jasne. Votivna se ploča navodi među prvim vrednijim arheološkim nalazima 60-ih godina u zbirci Gradskog muzeja N. Gradiška.

17 Voditelji konzervatorsko-arheoloških istraživanja bili su: Ivanušec, R. (KO Slavonski Brod) i Mihaljević, M. (GMNG). Tehničku je dokumentaciju načinio Damir Zahirović.

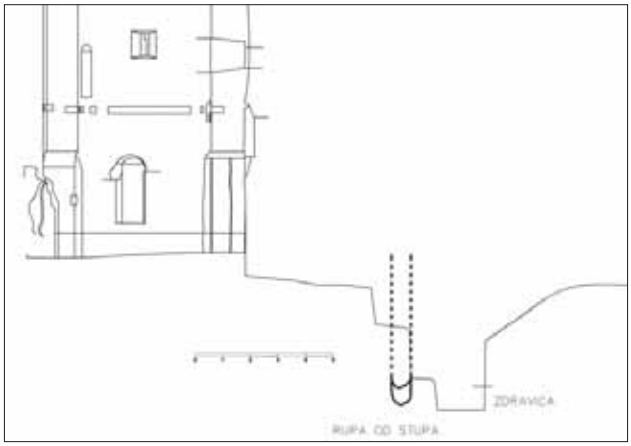

6 Presjek K. A. sonde 5 u grabi, sjever-jug, ispred ulazne kule (crtež: I. Benić)

Cross-section of K. A. probe 5 in a ditch, north-south, in front of the gatehouse (drawing: I. Benić)

7 Ostaci rupe od stupova u K. A. sondi 5 (foto: I. Benić)

The remains of a hole left by pillars in the K. A. probe 5 (photo: I. Benić)

on se prostire prema središtu dvorišnog prostora utvrde. Na osnovi strukture otkrivenog zida te pokretnih arheoloških nalaza stariji građevni sklop možemo približno datirati u 13. st.

Na sjevernome prostoru unutar utvrde u sondi 3/2010. otkopom površinskoga sloja debljine 0,30 m, dijelom su otkriveni temelji drugoga starijega građevnog sklopa koji je mogao imati četiri kontrafora, što se može prosuditi po temeljima koji su dimenzija oko 1,45 do 1,50 m, a razmak među njima je 1,80 do 2 m. Građevni je sklop orijentiran u smjeru zapad – istok, dimenzija oko 9,90 m, širina mu je 8,80 m, a zidovi su debljine 0,90 do 1,09 m. Razina je građevine na -1,05 m od nulte točke mjerenja, što nije izvorna razina, već ona do koje smo došli u ovoj fazi istraživanja. Debljina zida, kao i ostala obilježja zidanja i tlocrta te keramički nalazi smještaju ga u 14. st. (sl. 3). Taj građevni sklop nije u cijelosti otkriven, a preko njega je u kasnijoj fazi oko 1500. izgrađen zid palasa.

U sondi 1/2010. ispod površinskoga sloja debljine od 0,25 do 0,30 m u cijelosti je otkriven uzdužni zid palasa – građevine koja je mogla imati gospodarsku namjenu u prizemlju, a stambenu na prvom katu, kao što je bilo uobičajeno na srednjovjekovnim burgovima i kaštelima (npr. Ružica, Ozalj – Žitnica, Đurđevac, Cesargrad i dr.).[18] Otkrivenim zidom palasa odvaja se zapadni gospodarski dio utvrde od dvorišta. Zid palasa prostire se u smjeru sjever – jug i na središnjem se dijelu zaobljava prateći vanjski obodni zid. Uzdužni je zid palasa dimenzija 24,06 m, debljine oko 0,88 m, a presječen je ulaznim vratima širine 2,10 m. (sl. 3, 4). Zidovi palasa građeni su od lomljenog kamena vapnenca, slaganog u vodoravne nizove (dimenzije kamena su: 12 x 20, 10 x 20, 12 x 17 i 12 x 19 cm). Ispuna zida palasa izvedena je kamenom povezanim vapnenim mortom uz uporabu sitnijega riječnog pijeska.

Istraživanjima prizemlja gospodarskog prostora utvrde otkriven je pregradni zid jedne od prostorija uz koji je uočen i kasnosrednjovjekovni pod koji je na -0,37 m od nulte točke. Razina poda unutrašnjih prostorija palasa u gospodarskom je dijelu na -0,33 m. Pod je slagan od zaravnjenih kamenih oblutaka te zasut pijeskom i vapnom. Način gradnje palasa, kao i prikupljeni pokretni arheološki nalazi – keramičko posuđe, po svojim se stilskim obilježjima uklapaju u razdoblje 15. st.

KONZERVATORSKA-ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA (2011.)

Godine 2011. otvorena je konzervatorsko-arheološka sonda 5/2011. za potrebe izradbe projektne dokumentacije vezane za konstrukciju pokretnog mosta te sustava ulaženja (sl. 6). Arheološkim su se istraživanjima trebali utvrditi ostaci mostovne konstrukcije na koje se spušteni most oslanjao, kao i ostali elementi vezani za način ulaženja, stražarnice ispred utvrde i dr. Srednjovjekovna utvrda Gračanica-Lehowacz bila je okružena grabom s nasipom koju je premošćivao drveni most, dijelom pokretni, dijelom fiksni.

Arheološkim istraživanjima ispod površinskoga sloja otkrivene su kamene strukture ispred ulazne kule, koje su se protezale u dužini oko 4 m (dva hvata). Južni dio sonde 5/2011, gdje je graba dublja, iskopali smo do pojave zdravičnoga sloja. Na tom dijelu sonde ispod površinskog humusa zamijećeni su arheološki kulturni slojevi s pokretnim arheološkim nalazima nastali zbog višekratnog zasipavanja grabe tijekom vremena. Ispod tih slojeva uočen je goreni sloj crno-crvene zapečene zemlje, a ispod njega otkrivene su dvije rupe od stupova promjera 0,30-0,40 m (sl. 7). Stijenke rupa bile su obložene kamenim oblutcima

18 Horvat, Z. (2009./1): Ružica, 41-42; Đurđevac, Cesargrad, 36-37.

8 Keramika – kasni srednji vijek, 13./15. st. (foto: M. Topić)
Ceramics – the late Middle Ages, 13th/15th centuries. (photo: M. Topić)

9 Buzdovan – 13./14. st. (foto: M. Topić)
Mace – 13th/14th centuries (photo: M. Topić)

poslaganima u krug i ukopane u žućkasto pjeskoviti sloj zdravice. Rupe od stupova blago su ukošene u smjeru jugozapada pa je moguće da je prilaz na most bio s te strane, jer je pogodniji nego s jugoistočne, koja je vrlo strma.

POKRETNI ARHEOLOŠKI NALAZI

Konzervatorsko-arheološkim istraživanjem unutar dvorišta utvrde i na ulazu u utvrdu Gračanica-Lehowacz uz otkrivene temelje dviju starijih građevnih sklopova (13. – 14. st.) i zid palasa iz 15. st. prikupljena je i pokretna arheološka građa.

Pokretni arheološki nalazi jesu ulomci keramičkog posuđa, pekvi, kovinski nalazi i sl. Među keramičkim su posuđem najbrojniji lonci, lončići, čaše, vrčevi, zdjele i sl. (sl. 8). Uz kuhinjsku keramiku prisutni su rijetki nalazi keramičkoga stolnog posuđa (vrčevi i dr.). Za sada prema fakturi, oblicima i načinu ukrašavanja možemo preliminarno keramičke nalaze datirati u vrijeme od 13. do 15.st. Uz njih su nađeni i neki kovinski ili metalni nalazi: noževi, potkove za obuću i dr. Izdvajamo nalaz brončanog buzdovana s piramidalnim izbočinama iz 13./14. st. nađenog arheološkim iskopavanjima 2011. u grabi ispred ulazne kule, na poziciji pokretnog mosta (sl. 9).

Pregledom širega prostora oko utvrde na prilaznom putu sa zapadne strane otkriven je dio zida u dužini od 100 m rađen od kamena lomljenca i vezan mortom. U presjeku puta ispod humusnoga sloja erodirani je kulturni sloj miješane keramike iz prapovijesnog razdoblja. Vjerojatno je riječ o kratkotrajnom naselju iz razdoblja kasne bronce te starijega željeznog doba. Među keramikom izdvajaju se ulomci zdjela s uvučenim i turbanastim rubovima (starije željezno doba).

Rezultati arheoloških istraživanja pridonijeli su posve novim spoznajama o slojevitosti ovog lokaliteta te su dokaz kako je kompleks kasnosrednjovjekovne utvrde Gračanica-Lehowacz sagrađen na starijim građevnim strukturama. Prema sadašnjim spoznajama, kontinuitet života na ovim prostorima traje od vremena kasne bronce, starijega željeznog doba preko antike pa sve do kasnoga srednjega vijeka.

GRAČANICA – GRADACZ – LEHOWACZ POVIJESNO-UMJETNIČKA I KONZERVATORSKA ANALIZA

Utvrda Gračanica građena je na ovisokom, „plećatom" brdu iznad sela Baćin Dola okružena grabom i nasipom (sl. 10). Latinska sintagma „castrum novum Lehowacz" govori da je Lehowacz nova utvrda, vjerojatno građena nešto prije prve godine spomena – 1525., tj. oko 1500., što se nazire i u obilježjima ove građevine. Nova je i njegova namjena – refugij i zaštita od turskih akindžija.

Utvrda Gračanica – „alias Lehowacz" – ovalna je tlocrta, unutrašnjih promjera 25,53 m, odnosno 21,71 m (sl. 11). Ziđe, i vanjsko i unutrašnje, upravo je najviše stradalo na mjestu stambeno-gospodarskog objekta, a čitavo gotovo u cijeloj svojoj visini na suprotnoj strani dvorišta. Na unutrašnjoj strani dvorišnog dijela zidina tragovi su ležaja konzolne galerije, koja se, prema tragovima, protezala duž cijelog dvorišta. S te je galerije bio i pristup na I. kat ulazne kule te na dva otvora, zasad neidentificirane namjene: oni su mogli biti zahodi, ali i erkeri, namijenjeni za nadzor okolice, kao i za obranu. Zidina je danas na toj strani nejednake visine, no vjerojatno je imala visinu, zadanu vratima na II. katu ulazne kule, kojima se pristupalo na stražarsku stazu – branište. Ovi pristupi na branište, točno u osi zidine, govore da je ondje moglo biti drveno branište, konzolno prepušteno prema van i prema unutra.

Prije nego se počne s detaljnijim opisom ove utvrde treba reći nekoliko riječi o materijalu ziđa i njenoj strukturi: ističe se uporaba lokalnog kamena lomljenjaka te šupljikave sedre, relativno lake za obradbu i za – transport. Neki su klesani detalji od kamena pješčenjaka, kao što je npr. bio

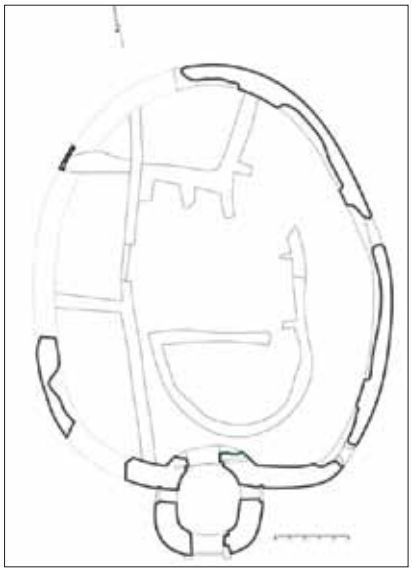

10 Gračanica – tlocrt prizemlja (foto: D. Zahirović)

Gračanica – ground floor layout (photo: D. Zahirović)

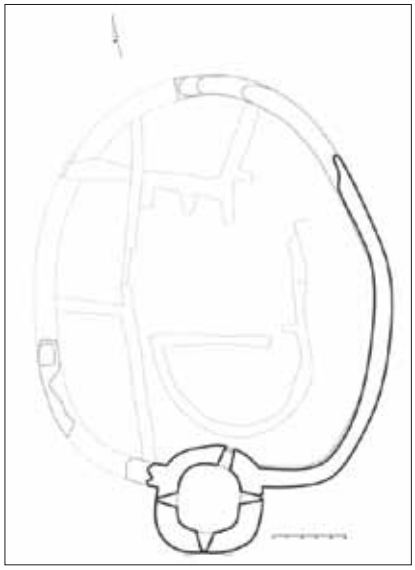

11 Gračanica – tlocrt I. kata (foto: D. Zahirović)

Gračanica – layout of the first floor (photo: D. Zahirović)

dovratnik na ulazu u kulu. U zidanju se osjeća uslojavanje prema napredovanju posla, koje je prilično naglašeno kao na starijim utvrdama oko 1300. godine (Velika, Židovina, Vrbovec kod Huma na Sutli, Medvedgrad, Veliki Kalnik, Viškovci).[19] Osim toga, slaganje komada kamena dosta sliči romaničkom zidu 13. st., ali ima i popunjavanja fuga sitnijim komadima kamena, na način poznat iz 15. st. Gotovi je zid bio glatko žbukan, no tijekom vremena žbuka je većinom otpala ili ogrubjela. Zidanje je osrednje kvalitete, međutim prisutna je stanovita krutost, „tvrdoća" u izvođenju, čak kao da se osjeća romanička tradicija. Zanimljivo da su nadvoji prozora nad ulaznim vratima te dovratnici svi segmentno oblikovani.

Arheološka su istraživanja dala zanimljive, pa i neočekivane, rezultate, što nam može pomoći u sagledavanju života Gračanice-Lehowcza (sl. 12).

12 Gračanica – 3D prikaz (T. Martinović)

Gračanica – 3D representation (T. Martinović)

OPIS OBJEKATA GRAČANICE

Ulazna kula

Ova ulazna kula kao da je kopija mnogo starije ulazne kule Bedemgrada, templarskog burga kod Našica, ali je među njima gotovo 200 godina razlike. Iza monumentalne ulazne kule više nema vidljivih zidova utvrde Bedemgrada, ostao je samo prostor, obuhvaćen grabom i nasipom, kružna tlocrta, koji je mogao potjecati iz kasnijeg doba. Možemo samo pretpostaviti da se radi o ugledanju investitora i arhitekta Gračanice-Lehowcza na koncepciju ulazne kule Bedemgrada. Ulazna je kula Gračanice-Lehowcza ujedno i jedina kula i jedini objekt – osim zidina – koji je koliko-toliko očuvan. Kula ima zaobljene uglove, vanjskih dimenzija gabarita 750/780 cm, dok je debljina zidova u prizemlju 140-160 cm, a prema dvorištu manja – 130 cm (sl. 10). Pretpostavljalo se da kula ima „vučju jamu" ispod poda prizemlja[20], no preliminarna su arheološka istraživanja pokazala da takva „jama" nije postojala. Temelj zidina teče neprekinuto ispod dijela prostora ulazne kule: očito su temelji ove utvrde bili izvedeni posvuda do neke razine, a onda se dalje nastavilo zidati parcijalno (sl. 13). Tada je dvorišna strana ulazne kule djelomično sjela na temelje zidine, ali zato nije bilo temelja ispod otvora unutrašnjih vrata. Unutar prostora u otvoru vanjskih vrata, temelj je proširen, tako da ondje nije ni mogla biti „vučja jama".

U peti nadvoja, u skladu s kamenim dovratnikom, ostatak je kružne rupe – ležaja okomita stožera, oko kojeg su se zaokretala krila vrata. Začuđuje samo da je izabrani kamen za ovu pojedinost – sedra.

19 Horvat, Z. (1986.): 180-182.

20 Horvat, Z. (1998.): 54.

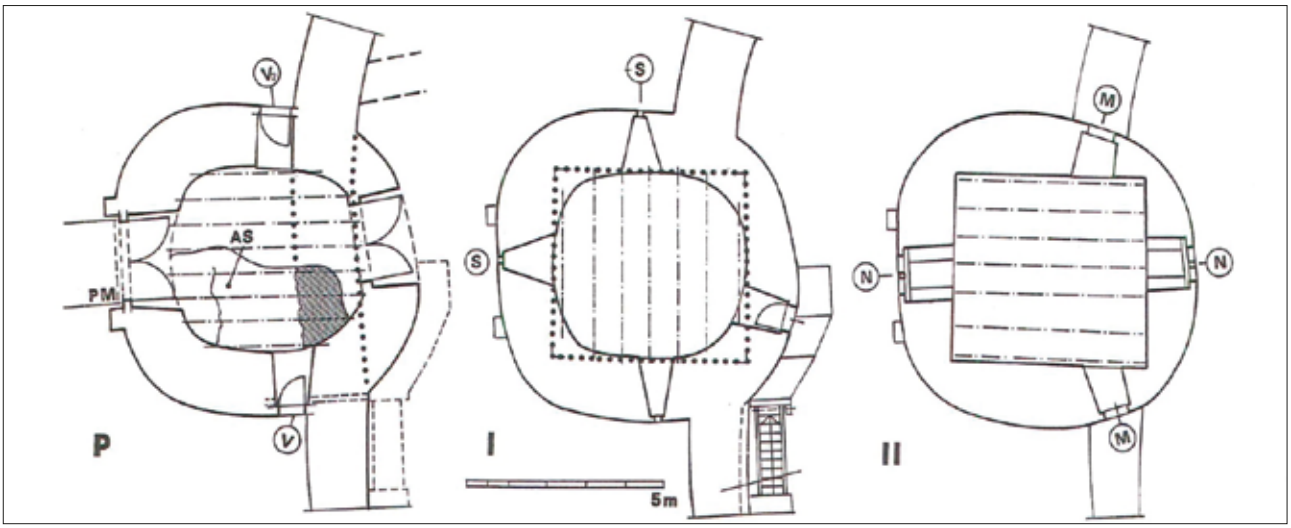

13 Gračanica, ulazna kula – djelomična rekonstrukcija prizemlja, I. i II. kata (crtež: Z. Horvat prema snimci D. Zahirovića)
Gračanica, the gatehouse - partial reconstruction of the ground floor, the first and second floor (drawing: Z. Horvat based on a photo by D. Zahirovića)

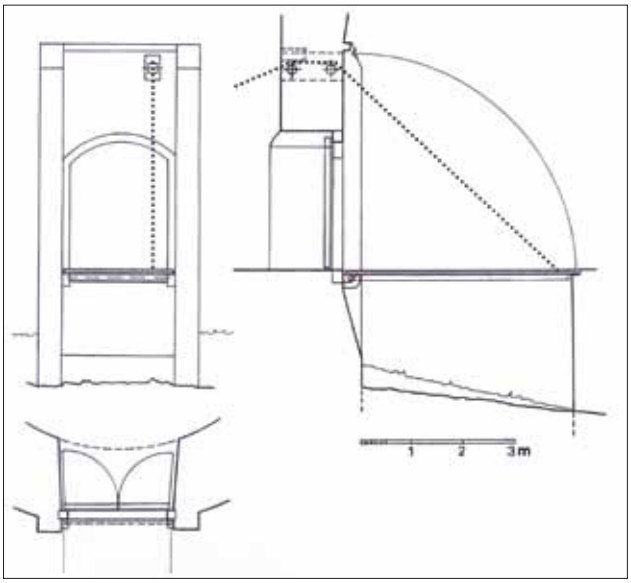

14 Gračanica, ulazna vrata utvrde
(crtež: Horvat, Z. prema snimci D. Zahirovića)
Gračanica, the entrance door of the fortress
(drawing: Horvat, Z. based on a photo by D. Zahirovića)

15 Gračanica, ulaz i pogled u unutrašnjost (foto: R. Ivanušec)
Gračanica, the entrance and a view of the inside (photo: R. Ivanušec)

Nad prizemljem, te I. i II. katom bila je drvena stropna konstrukcija, što se jasno vidi po tragovima ležaja stropnih greda.

Unutrašnjost prizemlja i I. kata ima zaobljene zidove, tj. prati se vanjski gabarit tlocrta kule ali II. i III. kat, međutim, imaju približno kvadratni tlocrt prostora, bez obzira na zaobljenost zidova s vanjske strane (sl. 13).

Otvori na ulaznoj kuli

Na ulaznoj su kuli nekada bili brojni otvori, a danas je većina njih prilično oštećena: s obzirom na očuvanost, bit će opisani oni bolje očuvani i dane njihove arhitektonske snimke.

Prizemlje

Ulazna, vanjska vrata imala su svijetli otvor, približne veličine 195/245 cm, te segmentni nadvoj dovratnika – koji je nestao, i niše (sl. 14, 15). Krila su nosili ležaji, upušteni u kamen konstrukcije, i dolje i gore. Dovratnik vjerojatno nije bio profiliran. Donji dio vrata – prag mogao je biti snižen u kasnijim razdobljima, međutim, moguće je utvrditi visinu

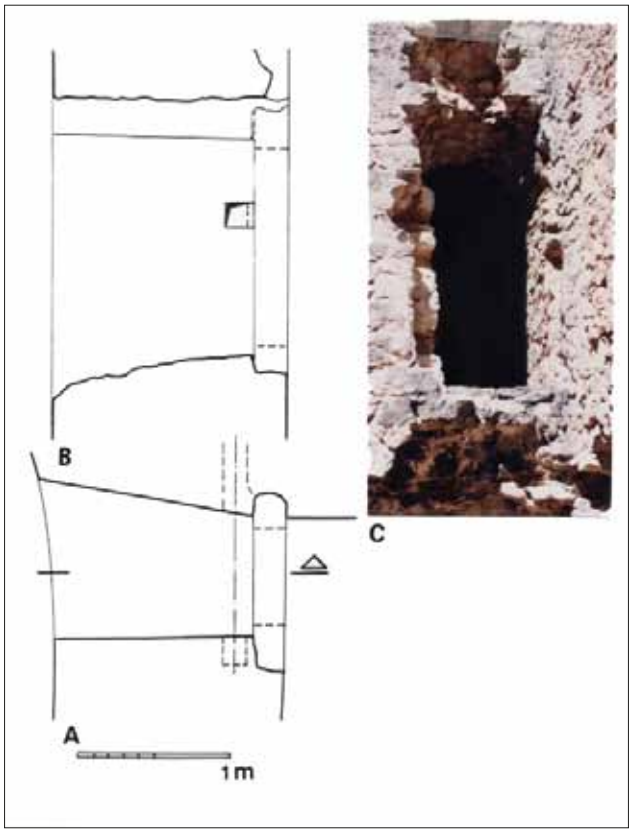

16 Gračanica, ulazna kula, pomoćni ulaz na desnoj strani kule – tlocrt, presjek i foto postojećega stanja (crtež: Z. Horvat)

Gračanica, gatehouse, auxiliary entrance on the right side of the tower - layout, cross section and photo of the current situation (drawing: Z. Horvat)

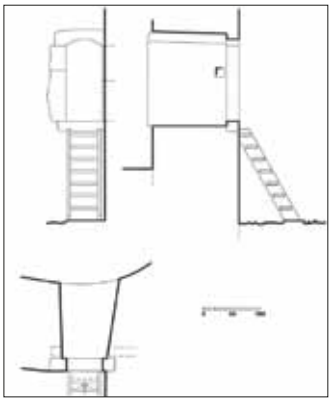

17 Gračanica, ulazna kula – pomoćni ulaz na desnoj strani (sl. 16) – rekonstrukcija – tlocrt, presjek i pogled izvana (crtež: Z. Horvat)

Gračanica, gatehouse - the ancillary entrance on the right side (Fig. 16) – reconstruction – layout, cross section and a view from the outside (drawing: Z. Horvat)

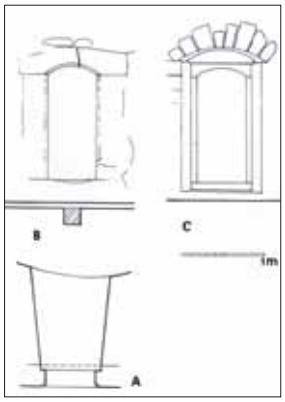

18 Gračanica, ulazna kula, vrata na I. katu – tlocrt i pogled izvana i iznutra (crtež: Z. Horvat)

Gračanica, gatehouse, the door on the first floor - layout and views from the inside and outside (drawing: Z. Horvat)

praga, tj. visinu poda u ulaznome prostoru. U srednjem je vijeku razina prizemlja bila viša nego danas, i prema van (graba!) i prema dvorištu, u koje se očito trebalo spuštati zemljanom rampom. Očito je pod kasnije bio snižen, kako bi se izbjegle ove rampe, ali to je izvedeno na vrlo grub način, vjerojatno pri kasnijim tretiranjima Gračanice kao – kamenoloma.

Pokretni most oslikava se u niši, u koju je most dosjedao u dignutu stanju (sl. 14, 15). Raspon je mosta prema visini niše mogao biti oko 4 m, tj. 2 hvata. Prema arheološkim iskapanjima, na toj je udaljenosti mogla biti zidana „babica“ ili drveni piloti, na koju se spušteni most oslanjao.

Dvorišna vrata imala su dovratnik na unutrašnjoj strani, a krila su se otvarala prema dvorištu, tako da je s te strane bila i greda za zapiranje zatvorenih krila. S obzirom na segmentni nadvoj niše, čini se da je i dovratnik bio takav, segmentno oblikovan. Ta su vrata, međutim, još više uništena, te se može tek pretpostavljati njihov izgled.

Bočni otvori – dva su bočna otvora, koji su vjerojatno služili kao pomoćni ulazi – izlazi za pješake (sl. 13, 16), tako da se pokretni most nije morao uvijek spuštati. I ti su otvori jako oštećeni, pa je čak onaj na istočnoj strani danas bez nadvoja niše, koji je – sudeći po petama nadvoja – najvjerojatnije bio segmentan. S obzirom na kasnije snizivanje razine poda u prostoru kule, otvori su danas povišeni te se na prvi pogled doimaju kao samostrelnice – puškarnice, no pomni pregled ostataka niše i tragova okvira, pokazuje da su to bila vrata. Međutim, rekonstruira li se dovratnik, on je mnogo manji od normalnih vrata u srednjem vijeku, pa su i vrata za ulaz na I. kat ove kule bila tek 59/138 cm! Dakle, lijeva su bočna vrata u prizemlju ulazne kule mogla imati – približno – svijetli otvor oko 70/150 cm, a desna su pomoćna vrata bila još nešto manja – oko 64/130 cm.

Pogledamo li gračanička bočna vrata, vidimo da su prvotno morala biti uzdignuta nad teren uz kulu, te nije vjerojatno da ih se mogla rabiti bez drvenih ljestava (sl. 17).

Za usporedbu, „tajni“ izlaz na kaštelu Driveniku u Vinodolu ima svijetli otvor od 65/111 cm.[21] Ta su se drivenička vrata nalazila nad strminom, te su se mogla upotrebljavati tek s pomoću užeta. Druga slična pomoćna vrata, iako na I. katu, nalazimo na kaštelu Konjščini[22] (sl. 29), veličine 62/148 cm, koja su vrlo slična onima na Gračanici. Postavljanjem na bok ulazne kule izbjegnuto je spuštanje pokretnog mosta, ali i izravni juriš na vrata. Sam je pristup po konzolnoj galeriji, koja je izravno povezana sa stražarnicom pred glavnim ulazom.

I na starijim, a važnijim utvrdama ima nekoliko primjera pomoćnih ulaza, paralelno uz one glavne: nalazimo ih u Zrinu i u Kostajnici[23], a ni u susjednim zemljama nisu tako rijetka. Čini se da su time izbjegnute dvije stvari: spuštanje i ponovno dizanje velikoga pokretnog mosta, a, osim toga,

21 Horvat, Z. (2009./2): 263-264.

22 Horvat, Z. Filipec, K., (2001.):165 i sl. 16.

23 Horvat, Z. (1998.): 55; za Kostajnicu – Miletić, D. (2012.): 306-308.

19 Gračanica, ulazna kula na I. katu – pogled izvana (foto: R. Ivanušec)

Gračanica, gatehouse on the first floor – exterior view (photo: R. Ivanušec)

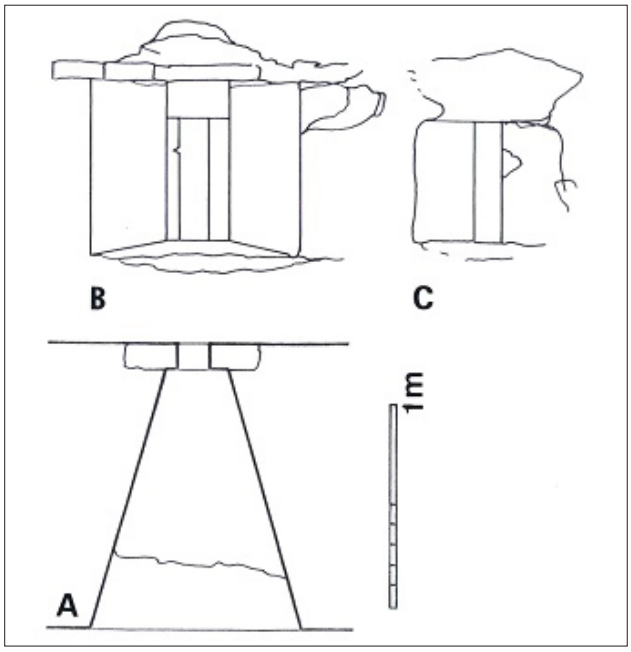

20 Gračanica, ulazna kula, otvor „S" na I. katu (samostrelnica, tj. otvor za djelovanje samostrelom?) – tlocrt i pogledi izvana i iznutra (crtež: Z. Horvat)

Gračanica, gatehouse, "S" opening on the first floor (ie crossbow area, i.e., embrasure for the use of a crossbow) - layout and views from the outside and inside (drawing: Z. Horvat)

21 Gračanica, ulazna kula, otvor (sl. 20) na I. katu, pogled izvana (foto: R. Ivanušec)

Gračanica, gatehouse, opening (fig.20) on the first floor - exterior view (photo: R. Ivanušec)

u doba ratnih opasnosti izbjegava se mogućnost iznenadnoga neprijateljskog juriša.

I. kat

Ulazna vrata I. kata su i ponajbolje očuvana vrata na ulaznoj kuli Gračanice (sl. 18). I ona su imala segmentno oblikovani nadvoj dovratnika, kao i niša straga. Svijetla veličina vrata, mjerena u sredini otvora je 59/138 cm, dakle otvor je vrlo mali, i sličan onima u prizemlju: on je tek toliki da čovjek može proći. Uzdignuti je prag ipak otvor činio povoljnijim za samo ulaženje. Dovratnik je od šupljikavog kamena te mu je površina prilično oštećena. S vanjske su strane ostali sačuvani ležaji drvenih konzola, koje su nosile galeriju za pristup do vrata. (sl. 19) Ta je galerija bila kratka, a, po svemu sudeći, bila je povezana stubištem s nešto nižom galerijom, koja je tekla po sredini visine južne zidine.

Otvori – samostrelnice (?): osim ulaza, u trima ostalim vanjskim zidovima bile su samostrelnice (?), dakle otvori za djelovanje samostrelom. Najbolje je očuvana samostrelnica na sjevernoj strani: vanjski je otvor bio uzak i visok, veličine 13/61 cm, a vjerojatno su i preostala dva bila te ili približne veličine. Niša je straga trapezoidna tlocrta, tj. širila se prema unutrašnjosti (sl. 20), a nadvoj je bio od pritesanih gredica, koje su u međuvremenu istrunule. Klupčica je niše od estriha – zaglađene vapnene žbuke i prilično je očuvana (sl. 21).

II. kat

Taj se kat razlikuje od donjega po drukčijemu tlocrtu: zidovi su stanjeni, a kutovi prostorije više nisu zaobljeni već imaju približno 90 stupnjeva (sl. 13). Debljina je zidova promjenljiva, jer je iznutra prostor pravokutan, a izvana zaobljen: to je najviše 127 cm, tj. oko 4 stope. Drugi je kat bio proviđen izlazima na stražarske staze (braništa)

22 Gračanica, ulazna kula, izlaz na branište s II. kata – pogled izvana (foto: R. Ivanušec)

Gračanica, gatehouse, exit to the ramparts from the second floor - a view from the outside (photo: R. Ivanušec)

24 Gračanica, ulazna kula, prozor II. kata iznad ulaznih vrata (sl. 22) – današnje stanje, pogled izvana (foto: R. Ivanušec)

Gračanica, gatehouse, window on the 2nd floor above the entrance doors (Figure 22) – current situation, a view from the outside (photo: R. Ivanušec)

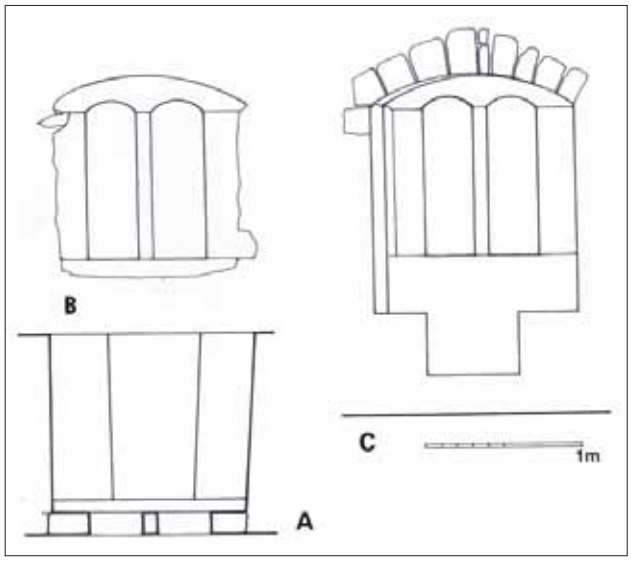

23 Gračanica, ulazna kula, prozor na II. katu („češki prozor") – rekonstrukcija – tlocrt, pogled izvana i iznutra (crtež: Z. Horvat)

Gračanica, gatehouse, window on the 2nd floor ("Bohemian Window") - reconstruction - layout, view from the inside and outside (drawing: Z. Horvat)

na objema stranama, a prozori su bili okrenuti prema prilaznom mostu i prema dvorištu.

Vrata prema stražarskim stazama bila su smještena u osi zidine, što sugerira postojanje drvenoga braništa na vrhu zidine, kao što je uobičajeno na obodnim zidovima kaštela potkraj 15. st. u nas i u okolnim zemljama (sl. 13). Oboja su vrata izgubila svoje dovratnike – južni je jako oštećen vremenom i uporabom, dok sjeverni ima samo „negativ", samo trag da je dovratnik ondje bio ugrađen (sl. 22). Obje su vratne niše imale segmentne nadvoje. I još dodajmo da su svijetli otvori vrata također bili neveliki.

Istočni je izlaz na zidinu imao kameni okvir od sedre te je, kao što je već spomenuto, vrlo oštećen, napose nadvratna greda, a i ona je mogla biti segmentno oblikovana. Iznutra je vidljivo da je način zatvaranja vrata bio isti kao na vratima na I. katu.

Zapadni izlaz na zidinu uz palas jednakih je oblika niše, ali – kao da su ugradba dovratnika pa i sam dovratnik bili drukčiji: način ugradbe i oblik, koji je sačuvan u žbuci, upućuju na to da je mogao biti drven (sl. 22). Posebno intrigira trokutasta gornja strana moguće drvenog nadvoja, za koji ipak nije vjerojatno da je takav oblik slučajno posljedica rušenja.

Prozori. Na južnoj strani, okrenutoj prema ulazu, nekada je bio dvostruki prozor**)**, pojednostavnjeni „češki prozor"[24], kojem je sačuvana natprozorna greda, s dva segmentna zaobljenja (sl. 23, 24). Straga je bila prozorska niša, širine 116 cm, s kamenim klupama na objema stranama. Doprozornika više nema, kao ni srednjeg stupa (šprljka) između dvaju otvora, no zahvaljujući nadvoju i tragovima doprozornika i klupčice prozor je moguće rekonstruirati (sl. 23). Još se jedan takav prozor nalazio na suprotnoj strani prema dvorištu, ali bez sačuvanih pojedinosti, osim same niše i kamenih klupa. Nedvojbeno je da

24 Autor mora ispraviti svoje ranije mišljenje da je to bifora, nakon što je prozor pregledao sa skele, iz blizine: zaključak je da je ta bifora zapravo reducirani „češki prozor": Horvat, Z. (1997.): 51, 53.

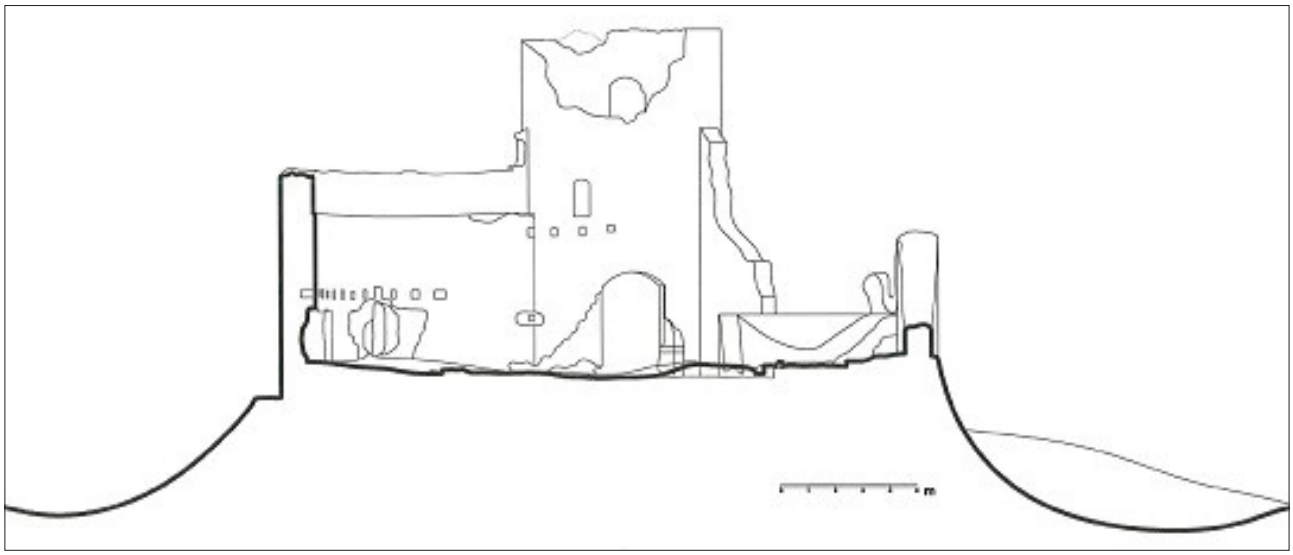

25 A Gračanica – presjek I – Z i pogled prema ulaznoj kuli, današnje stanje (foto: D. Zahirović)
Gračanica - section I - Z and a view towards the gatehouse, current situation (photo: D. Zahirović)

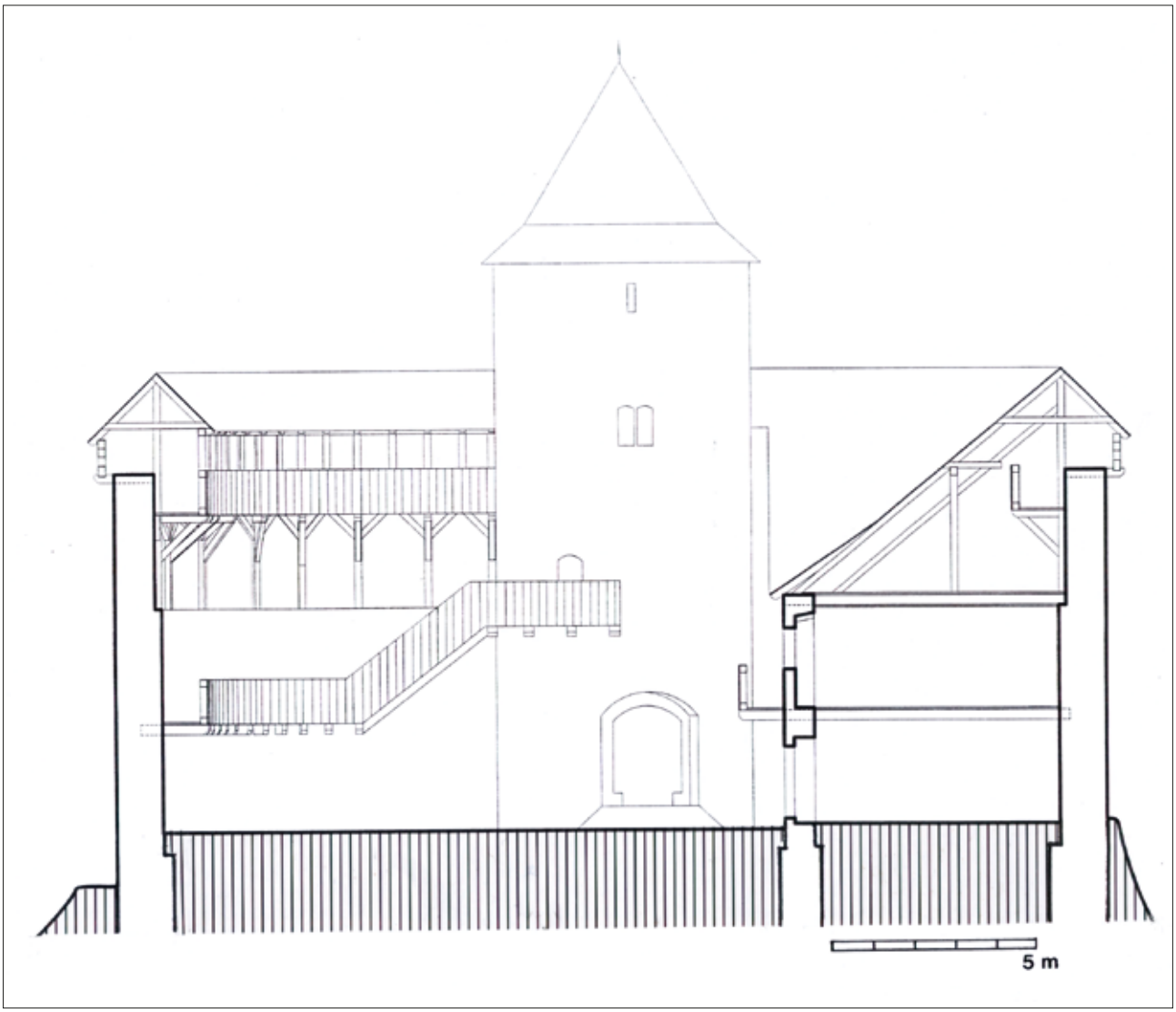

25 B Gračanica – presjek I – Z i pogled prema ulaznoj kuli, pokušaj rekonstrukcije (crtež: Z. Horvat na podlozi snimke D. Zahirovića)
Gračanica - section I - Z and a view towards the gatehouse, a reconstruction attempt (drawing: Z. Horvat, based on D. Zahirović footage)

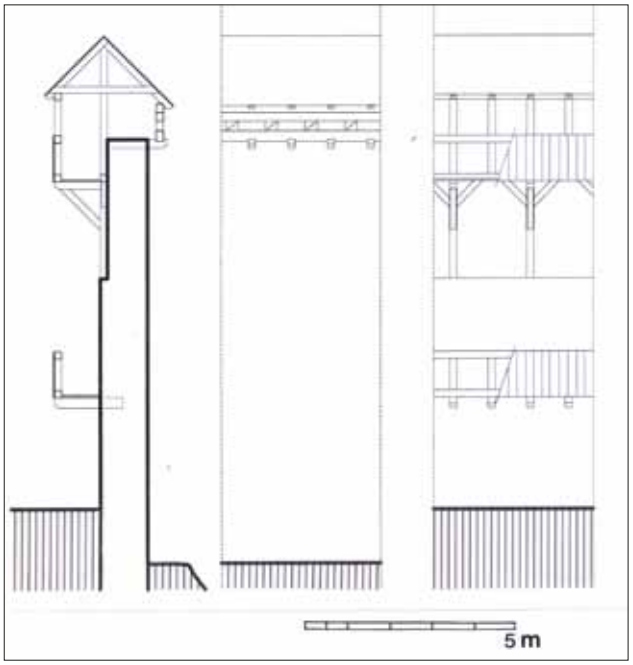

26 Gračanica – detaljan prikaz opreme zidine: presjek, pogled izvana i iznutra (crtež: Z. Horvat)

Gračanica - a detailed overview of walls equipment: section, a view from the inside and outside (drawing: Z. Horvat)

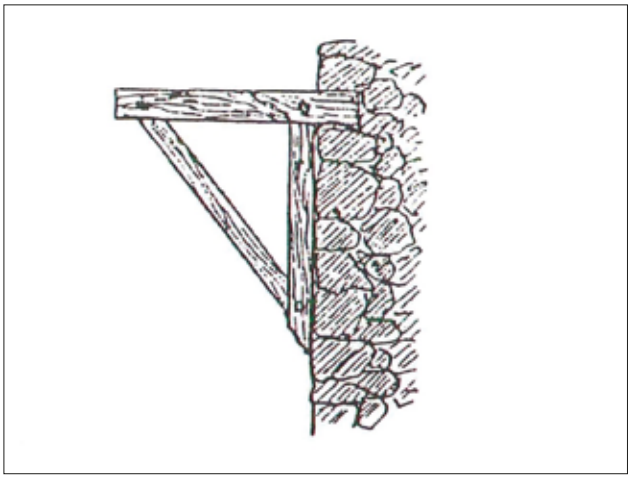

27 Primjer konstrukcije drvene konzolne galerija prema O. Piperu, 1967.

An example of a structure with wooden cantilever gallery by O. Piper, 1967

je i taj prozor imao obilježja kao i onaj prvi, tj. da je i on bio pojednostavljeni „češki prozor“.

III. kat

Malo je ostalo od ziđa III. kata, no on je sigurno postojao: vjerojatno je to bila potkrovna, obrambena etaža. Na zapadnoj je strani kule ostala sačuvana desna špaleta jednog, opet klinastoga prozora kakvih je moglo biti i na ostalim stranama III. kata. Možda su tri kamena nad samim ulazom ostatak desne strane takva prozora – samostrelnice.

Zid je bio iste debljine kao na II. katu, dok je izvana zadržan zaobljeni gabarit tlocrta.

PALAS

Palas, s obzirom na ovalni tlocrt zidine, ima pomalo neobičan oblik, tlocrt mu je kao kriška naranče (sl. 10). Raspon je u sredini oko 6 m, što je racionalan izbor s obzirom na nosivost stropnih greda. Visina palasa nije nam poznata, no vjerojatno nije prelazila visinu zidine (sl. 25 A, B). Uski palas, širine oko šest metara, odgovarao bi jednostrešnomu krovu. S obzirom na vrata na sjevernoj strani ulazne kule, koja su II. kat povezivala sa stražarskom stazom, staza i obrana bili su neovisni o palasu, pa bi prema tome bilo logično da je palas niži od stražarske staze. To bi značilo da je palas imao samo prizemlje i I. kat te potkrovlje.

Arheološka su istraživanja otkrila temelje dvorišnog zida palasa gotovo u cijeloj duljini: u sredini su bila prilično široka vrata, a prostor je prizemlja bio pregrađen na dva dijela, iako postoji pretpostavka i na tri dijela. Treba ipak pričekati kraj arheoloških istraživanja te vidjeti kako završava sjeverni kraj palasa. Napomenimo još da su ta široka vrata (oko 2 m), morala biti dvokrilna i odgovarati gospodarskim prostorijama, npr. štalama za konje, skladištima i sl. Dvorišni zid palasa nije ravan, iako bi to bilo najjednostavnije rješenje jer se on u sredini blago ugiba (sl. 10, 11). Recentna su iskopavanja u dvorištu otkrila starije ziđe, koje se u svojemu srednjem dijelu – matematičari bi rekli – asimptotski približava zidu palasa pa čak kao da se za gradnju palasa iskorištava dio temelja te, starije građevine. Međutim, ovom ugibanju dvorišnog dijela zida palasa može biti razlog i prilagođivanje zidini i njezinu ovalnom tlocrtu zbog praktičnih razloga: naime, time se želio zadržati isti razmak zidova i isti raspon stropnih greda.

ZIDINA

Prostor Gračanice omeđivala je zidina, debljine 130 – 140 cm, zidana kamenom lomljenjakom. Prema arhitektonskoj snimci Damira Zahirovića rađenoj prije dvije godine, unutarnji su promjeri elipsoidnog tlocrta 21,7/25,53 m, što pretvoreno u srednjovjekovne mjere – hvate , iznosi 13/11 hvati, i to točno. Poprečni zid palasa dijelio je prostor u omjeru $^1/_4$ $^1/_4$[25] prema $^3/_4$ $^3/_4$ = palas : dvorište (sl. 10). Dvorište je moglo biti popunjeno, vjerojatno drvenim, pomoćnim i gospodarskim zgradama. Zdenac – čatrnja bio je smješten u kutu nasuprot ulazu (tlocrt Gj. Szabe). Dvorišni je dio zidine poprilično očuvan u cijeloj svojoj duljini, no zidovi palasa – i onaj vanjski, dakle zidina, i onaj unutrašnji uglavnom su nestali. O palasu je bilo riječi maloprije: recentna su nam arheološka istraživanja već dala značajne podatke.

Raspored detalja na zidini govori o najvjerojatnijem njegovu izgledu i načinu uporabe (sl. 25 A, 25 B, 26). Na vrhu

25 Horvat, Z. (1989.): 61 i dalje.

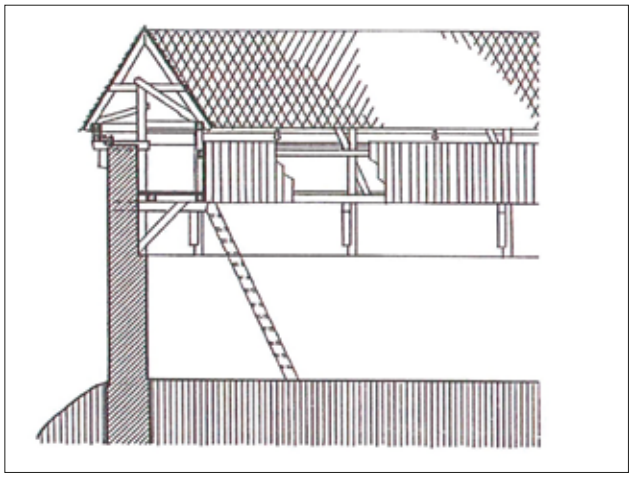

28 A. Djekše (Diex) na Koruškem, protuturski Tabor – sačuvano branište (crtež: P. Fister, 1975.)

Djekše (Diex) in Carinthia, an anti-Turkish camp- preserved ramparts (drawing: P. Fister 1975)

28 B Cerovo kod Grosuplja, Slovenija – rekonstrukcija drvenoga braništa (1994. – 1999.) „protiturškog tabora" oko ckve sv. Nikole – radove vodila Alenka Železnik (foto: Z. Fumić)

Cerovo near Grosuplje, Slovenia - a reconstruction of the wooden ramparts (1994-1999) of anti-Turkish camps around the church of St. Nicholas - the works led by Alenka Železnik (photo: Z. Fumić)

zidine bili su stražarska staza i drveno branište, kakvo je bilo uobičajeno potkraj 15. i tijekom 16. st., a na sredini visine zidine bila je još jedna galerija, koju je nosio niz drvenih, već nestalih, konzolnih greda. Niz pravokutnih rupa veličine oko 20/27 cm i dubine 32-47 cm stavljan je na osni razmak od oko 90 cm. Začuđuje mala dubina sidrenja u zidinu, no Piper donosi primjer ovakvih, uobičajenih, drvenih konzola, koje su zapravo statički trokut „obješen" o zid (sl. 27).

Galerija je povezivala palas s ulaznom kulom (sl. 28 A). Na dvama se mjestima s galerije pristupalo otvorima u zidini: za jedan se otvor čini da je izvana imao konzolnu zidanu kućicu, što je mogao biti i zahod, no za drugi otvor nije vjerojatno da je bio zahod, nego promatračnica, odnosno možda je bila namijenjena promatranju i obrani. Dovratnici obaju otvora čini se da su bili drveni, od pritesanih gredica, no, naravno, danas ih više nema. Opći je dojam izvedbe da je jako pojednostavnjena, „pojeftinjena", bez odviše klesanih detalja, koji su uobičajeni u gotičkoj arhitekturi: očito je riječ o brzini zbog približavanja turske opasnosti.

Iznad galerije, na visini od oko 4 m iznad njezina poda, zidina se stanjuje za oko 20 cm, i to skroz po cijeloj duljini zidine na istočnoj strani (sl. 25 A, 25 B). Iznad ovoga stanjenja zida, zidina se još uzdiže za maksimalno 2,38 m, no nije sačuvana jednolično u cijeloj duljini. Vrh je zidine vjerojatno završavao ravno, bez otvora, ali s drvenom konstrukcijom braništa, konzolno prepuštenim na objema stranama zidine. Sačuvani primjer braništa u Austriji, na zidinama tabora oko župne crkve u Djekše (Diex), može nam pokazati mogući izgled ovakva braništa (sl. 28 B)[26]. Ono stanjenje zida za oko 20 cm služilo je kao uporište okomitih stupova braništa, koji su pak nosili ostalo. Bit je ovakva tipa drvena braništa da nisu bili potrebni nikakvi posebni, osobito stručni zidarski ni klesarski radovi. Tesari su mogli izrađivati branište kasnije, kad je zid, izveden vapnenim mortom, postao nosiv, a nisu niti zidari smetali tesarima u poslu: mi bismo danas rekli, bila je to montaža.

Ovakvo je branište bolje štitilo branitelje od protivničkih projektila, kao i od juriša na zidine s pomoću ljestava ili sličnih pomagala za penjanje. Branište je bilo predviđeno za obranu i na daljinu, i na blizinu, kad se neprijatelj već prikučio zidini.

Graba i mostobran pred ulazom

Grabu ispred ulazne kule premošćivao je – očito – drveni most, dijelom pokretni, dijelom fiksni. O pokretnom mostu imamo minimum podataka na samoj kuli – njegov raspon, koji odgovara visini niše nad vratima te otvor za lanac, dok nam arheološka iskapanja počinju pokazivati ostale detalje, koji uvijek prate ulazne sklopove kaštela. Ovakve su strukture ispred ulaza bile vrlo česte, za što imamo potvrdu na starim vedutama (npr. Virovitice). Arheološka su istraživanja kaštela Konjščine[27] pokazala neka obilježja ovakva ulaza (sl. 29). Zadnja su iskapanja 2011. godine otkrila pred ulazom tragove drvenih stupova, i to na mjestu na kojemu je pokretni most trebao nalijegati u spuštenom položaju. S obzirom na stanovitu ukošenost tih stupova na tom se mjestu i put ulaženja ponešto lomi, čini se iz obrambenih razloga (sl. 7). Put je i dalje išao preko još jedne grabe blago nizbrdo i zatim skretao za 180 stupnjeva (sl. 2). Cijeli je taj put bio prilagođen obrani s više graba,

26 Fister, P. (1975.): 107-110, te slika na str. 109 a.

27 Horvat, Z., Filipec, K. (2001.): 169-170.

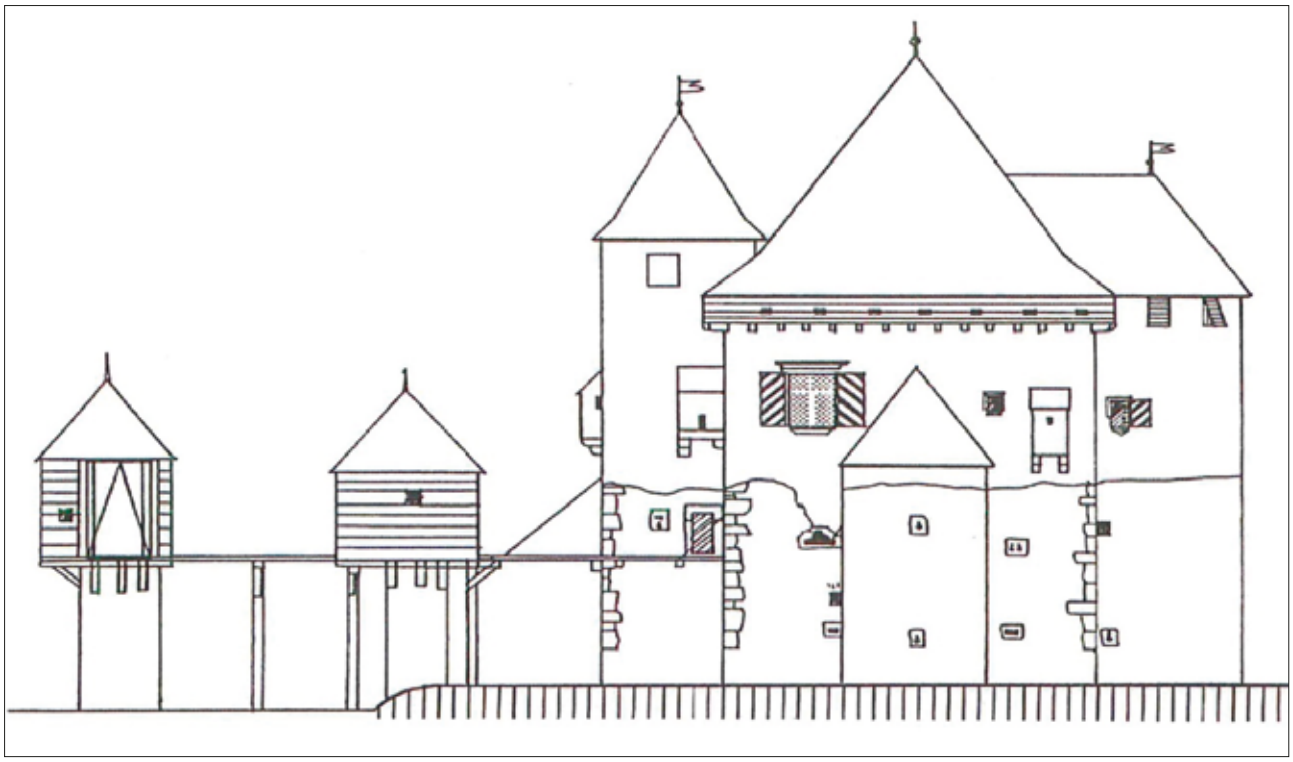

29 Kaštel Konjščina, rekonstrukcija izgleda južne strane kaštela s pokušajem rekonstrukcije prilaza preko mosta: uočiti bočni, pomoćni ulaz (crtež: Z. Horvat).

Kaštel Konjščina, a reconstruction of the south side of the castle, attempting a reconstruction of access over the bridge: note the lateral, ancillary entrance (drawing: Z. Horvat).

nasipa te zemljanim ravelinom, što se sve nazire na terenu. U svakom slučaju, pri prezentaciji Gračanice-Lehowcza bit će potrebno poštovati ove obrambene zemljane objekte, što će se još i arheološki – nedestruktivno – istražiti.

OPIS OSTATAKA STARIJE ARHITEKTURE

Arheološka su istraživanja otkrila temelje starijih građevina na više mjesta u dvorištu Gračanice, a možemo ih podijeliti na dva dijela, tj. na dvije odvojene građevine (sl. 3). Bliže ulaznoj kuli temelji su objekta ovalna tlocrta, koji je, po svemu sudeći, imao još i branič-kulu, kružna tlocrta. Objekt se može pratiti sve do oko sredine dvorišta, kad se zidani dijelovi prekidaju. Gledajući unutrašnji zid palasa, koji nije ravan, kao da je djelomično zidan na temeljima starije građevine. Zidovi su relativno male debljine, zidani kamenom te su mogli biti građeni i tijekom 13. st., pa i prije Tatara.[28]

Drugi objekt, na sjevernoj strani dvorišta, ima sasvim drukčija obilježja tlocrta i deblje zidove. Zidovi se prostiru ortogonalno te imamo čak četiri kontrafora (pretpostavimo da su to mogli biti kontrafori). Temelji ovog objekta na zapadnoj strani zalaze pod temelje unutrašnjeg zida palasa i, koliko se to moglo ovom prigodom vidjeti – do unutrašnje strane zidine. S vanjske strane zidine nije istraživano, no

28 Primjerice, zidovi Okića, koji potječu najvjerojatnije s kraja 12. i početka 13. st., debeli su oko 70 cm.

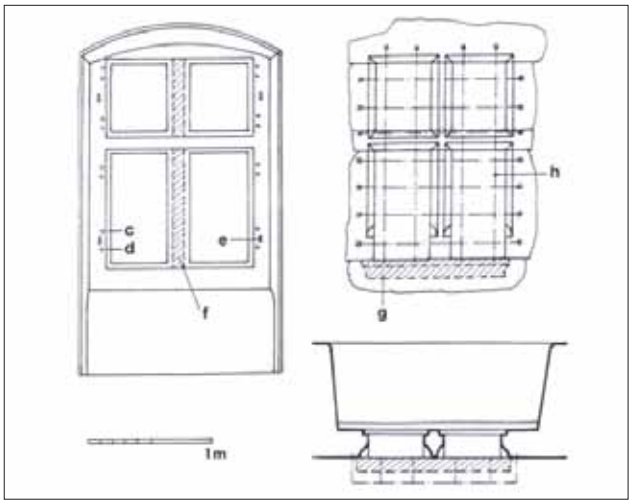

30 Primjeri „čeških prozora" iz 15. i 16. st.: Ozalj, palas Nikole IV. Zrinskog (crtež: Z. Horvat)

Examples of "Bohemian windows" from the 15th and 16th centuries: Ozalj, the palace of Nikola IV Zrinski (drawing: Z. Horvat)

vjerojatno je kopanje grabe za zadnju fazu Gračanice-Lehowcza oko 1500. godine uništilo ostatke temelja ovoga intrigantnog objekta. Taj objekt po svojim kontraforima izgleda na prvi pogled kao da je sakralni, ali je teško u njihovu tlocrtnom obrisu prepoznati sakralnu građevinu, a niti su u blizini nađene kosti, kojih se uvijek nađe

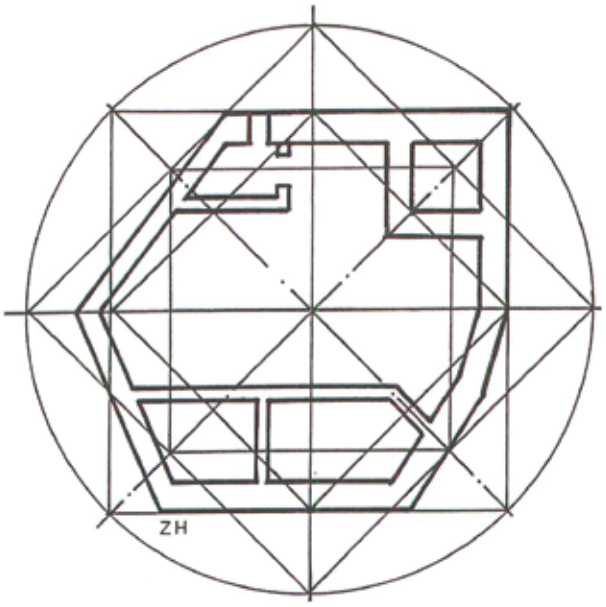

31 Prikaz kvadrangulacije burga Slunja s kraja 14. st. (crtež: Z. Horvat)

An illustration of quadrangulation of the Slunj castle at the end of the 14th century (drawing: Z. Horvat)

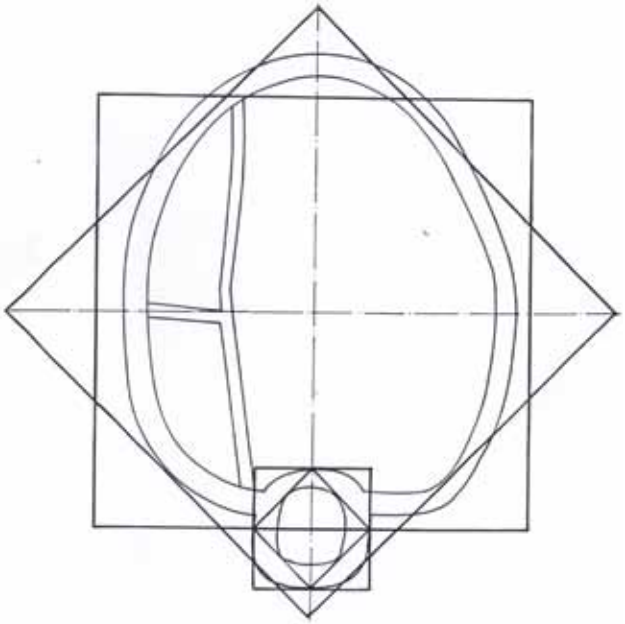

32 Kvadrangulacija tlocrta Gračanice: (A), koja uključuje i tlocrt ulazne kule (B) (crtež: Z. Horvat prema snimci D. Zahirovića)

Quadrangulation of the Gračanica layout: (A), which includes the layout of the gatehouse (B) (drawing: Z. Horvat based on a photo by D. Zahirović)

uz srednjovjekovne crkve. Nisu nađeni ni klesani ulomci svođenja ili drugih dijelova crkve.

S obzirom na obilježja tlocrta i zidanja, očito je riječ o dvjema građevinama. Ona uz ulaznu kulu bila bi starija (13. st.?), a druga – mlađa, ima gotička obilježja, dakle, građena je u drugoj polovici 14. do15. st. Kratko rečeno, te su dvije građevine izvanredan, pa i neočekivan nalaz, koji otvara mogućnosti za razne, nove teze o životu u ovom dijelu Slavonije!

ZIDANJE

Ova utvrda s obilježjima kaštela zahtijevala je stanoviti postupak i redoslijed zidanja.[29] Naravno, prije toga trebalo je prirediti teren, što znači ukloniti sve starije gradnje, čiji su temelji pronađeni recentnim arheološkim istraživanjima.[30] O tim će temeljima još biti riječi, jer upućuju na neke važne povijesne činjenice.

- Gornja je površina terena trebala biti izravnana kako bi se dobio čist, ravan prostor za iskolčenje novog objekta, nove Gračanice-Lehowcza.

- Iskolčenje objekta kvadrangulacijom, tj. određivanjem projektirana tlocrta sustavom kružnica i kvadrata, izraženih u hvatima i stopama.

- Izvedba temelja do razine zemlje, ili prema Villardu de Honnecourtu, „kako (zid) izlazi iz zemlje“.[31]

- Prizidavanjem temelja ulazne kule, također uz iskolčenje tlocrta s pomoću kvadrangulacije.

- Izvedba zidine u slojevima, koji su optimalni, pretpostavimo za organizaciju gradnje i za stvrdnjavanje morta, koji je polaganije vezao: novi je dio zida trebao doseći potrebnu razinu čvrstoće.

- Izravnavanje zidine u razini ležaja drvene galerije, s ugradbom konzola.

- Izvedba zidine do visine stanjenja zidine za 20 cm.

- Izvedba zidine do predviđena vrha.

- Izvedbu zidine prati zidanje ulazne kule, što uključuje ugradbu kamenih klesanih detalja te drvenih stropova.

- Gradnja palasa prati gradnju obodne zidine, no u ovome trenutku, s obzirom na stanje narušenosti palasa, nije jasno kad se to događa.

- Izvedba krovišta.

- Izvedba drvenoga braništa.

- Iskop grabe i izvedba nasipa uz grabu.

- Izvedba stražarnice ispred mosta.

OPIS POJEDINIH DIJELOVA NA ULAZNOJ KULI

Ulazna kula Gračanice ima dvoja vrata, od kojih ona vanjska imaju pokretni most. Pretpostavljeni oblik okvira ulaznih vrata, kao i onih unutrašnjih, okrenutih prema dvorištu, najvjerojatnije prati oblik niše vrata, koji je

29 Oko 1500. i kasnije kašteli su projektirani i opremani za obranu novim načinom ratovanja novim oružjem, samostrelima i vatrenim. Obrana je organizirana prema unaprijed pretpostavljenim smjerovima napada, a iz zaklona – samostrelnica i puškarnica. Horvat, Z. (2009./2): 237-242; Kruhek, M. (1995.) :30-31.

30 Arheologinja Marija Mihaljević uz suradnju konzervatora Ratka Ivanušeca.

31 Hahnloser, H. (1935.): 67.

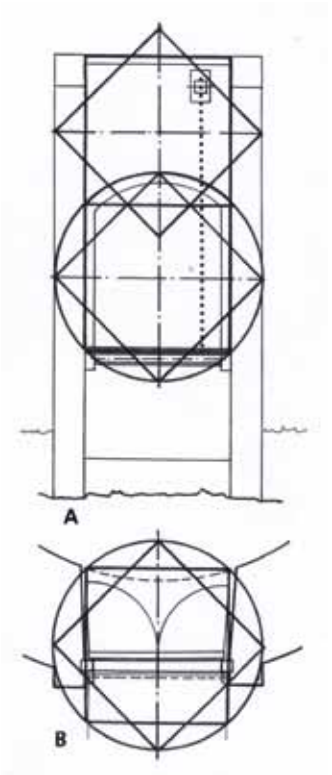

33 Kvadrangulacija ulaza u Gračanicu (crtež: Z. Horvat prema snimci D. Zahirovića)

Quadrangulation of entrance to Gračanica (drawing: Z. Horvat based on photo by D. Zahirović)

segmentan (sl. 15). Straga je ulaz zatvaran dvokrilnim zaokretnim vratima, s posmičnom gredom za utvrđivanje zatvorenih vrata. Uz kameni su dovratnik bile rupe za nošenje stožera krila, oko kojih su ova rotirala.

Pokretni je most imao samo jedan lanac za dizanje, iako je uobičajeno za njegovu veličinu izvesti dva lanca. Pretpostavimo da je pri prolasku kola većih širina, lanac otkvačen da ne smeta prolasku. U ovoj činjenici – samo jednom lancu za dizanje i spuštanje mosta – možemo vidjeti štednju i redukciju troškova gradnje i opremanja, a vjerojatno i brzinu gradnje. Vjerojatno se vitlo za namatanje lanca nalazilo na I. katu kule, pri čemu je lanac morao prolaziti između stropnih greda. Sva je vjerojatnost da je ova utvrda – kaštel građena zbog obrambenih razloga kao što pretpostavljaju stariji autori[32], a možda i kao refugij okolnom stanovništvu te valjda otuda čak dva pomoćna, skrivena ulaza, vrlo malog otvora.

OTVOR – PROZOR – SAMOSTRELNICA (?) NA I. KATU

Od triju otvora na I. katu najbolje je očuvan onaj na istočnoj strani ulazne kule koji izvana ima jednostavan okomiti okvir od sedre, veličine otvora 13/61 cm (sl. 20, 21). Straga je niša, koja se širi prema unutrašnjosti, vjerojatno bila predviđena za djelovanje samostrelom, i to zaprečnom vatrom. Ovo je oružje prijelazni stupanj prema uporabi vatrenog oružja, npr. bedemske puške-bradatice (*pixide barbate*). Tijekom druge polovice 15. st., pa i početkom 16., uporabljuju se samostreli, koji imaju mnogo veću ubojnu moć i djeluju na veću daljinu nego luk i strijela[33]. Za uporabu pušaka bradatica ispred kruškolika otvora za djelovanje, ugrađuje se drvena horizontalna greda, za koju se kvači „brada“ puške, kako bi se amortizirao trzaj puške pri opaljenju, a toga kod ovih otvora nema.

PROZOR NA II. KATU

Ostatci tragova doprozornika „bifore“, prozora iznad ulaza, daju dovoljno podataka za njegovu rekonstrukciju. Kamena greda u nadvoju ima dva konkavna udubljenja (sl. 24), tako da je očito da su oba otvora završavala segmentno. Na unutrašnjoj je strani bila nešto šira prozorska niša, također segmentno zavedena, što je uobičajeni srednjovjekovni konstruktivni detalj na prozorskim nišama. Zanimljivo da je kamena greda, zajednička za oba otvora ovog prozora, s gornje strane također bila oblikovana kao veliki segment, koji je valjda slijedio liniju segmentnog nadvoja niše s unutrašnje strane prozora. U donjem dijelu niše bile su jednostavne kamene klupe, danas dosta oštećene. Pod je niše bio viši od poda II. kata za oko 20 cm. Srednji stup – šprljak između dvaju otvora, imao je, sudeći po tragovima na natprozornoj gredi, pravokutni presjek oko 7/14 cm i vjerojatno nije bio profiliran.

Ovaj prozor ne treba smatrati biforom, nego „češkim prozorom“, i to pojednostavnjenim, svedenim na dva otvora, umjesto uobičajena četiri, šest, pa i više (sl. 30). Čeških prozora s dva otvora nalazimo i drugdje po srednjoj Europi, a dobar je primjer na branič-kuli kaštela Sokolca kod Bihaća iz početka 16. st. Ove činjenice o oblikovanju gračaničkoga prozora uklapaju se u opću strukturu jedne reducirane obrambene arhitekture. Potkraj 15. st. i kasnije pojavljuju se u nas prozori sa segmentnim nadvojem[34], kao kasnogotička – renesansna oblikovna novost.[35] Odbljesak te novosti očito dolazi i do Gračanice, koju onda stari arhitekt primjenjuje na svim (sačuvanim) otvorima jednog objekta.

Čini se da je i drugi prozor na II. katu, onaj okrenut prema dvorištu, bio isto takav, tj. „češki prozor“ s dvama oknima, no na njemu su baš svi vitalni dijelovi okvira nestali ili su uništeni, pa ostajemo tek kod pretpostavke.

VRATA ZA ULAZAK NA I. KAT ULAZNE KULE

Troja su ovakva vrata, jedna na I. katu te dvoja na II. katu. Sličan im je bio kameni dovratnik na I. katu (sl. 19), vrlo jednostavan, tek skošena ruba, no i on ima segmentno oblikovani nadvoj. Na unutrašnjoj je strani dovratnik imao utor, u koji je ulazilo krilo, kad bi ga se zatvorilo.

32 Jančula, J. (1980.); 44 – Žugaj, V. (1984./3.-4)

33 Škrivanić, G. (1974.): 329.

34 Valpovo, branič-kula; Ozalj, nadogradnja kata na palasu N. Zrinskog, kasnije nazvanom „Žitnicom“.

35 Primjerice, Ozalj, palas N. Zrinskoga, zvan „Žitnica“

34 Zatečeno stanje ulazne kule prije zaštitnih radova – oštećenja zida u prizemnoj zoni kule (foto: R. Ivanušec)

The condition of the gatehouse before conservation works - damaged walls at ground-level of the tower (photo: R. Ivanušec)

35 Oštećenje gornje zone zida ulazne kule zbog djelovanja atmosferilija (foto: R. Ivanušec)

Damage to the upper part of the gatehouse wall due to the effects of weathering, (photo: R. Ivanušec)

36 Degradacija prizemne zone istočnoga obodnog zida utvrde, ljudski faktor, (foto: R. Ivanušec)

Degradation of the ground area of the eastern boundary wall of the fortress, human factor, (photo: R. Ivanušec)

Zanimljivo da se u zoni nadvoja taj utor nije pratio segmentni obris nadvoja, već je bio ortogonalan, dakle ni krilo nije bilo segmentno završeno, nego pravokutno. Niša je bila presvođena segmentnim nadvojem od klesana kamena finije strukture, no površina je kamena tijekom vremena jako oštećena atmosferilijama. Kameni je dovratnik jak, što je primjereno fortifikacijskom objektu. Svijetla je veličina ovih vrata također mala: 59/138 cm.

Intrigira, međutim, pristup do tih vrata: s vanjske su strane četiri rupe – ležaja konzolne drvene konstrukcije prilazna podesta, no iza toga, nakon četvrtog ležaja, nema nastavka. Spoj na galeriju u sredini visine zidine završava četiri metra prije one pred ulazom u kulu, ali je i niža za toliko (sl. 25 A, 25 B). Čini se da je spoj između tih dviju konzolnih galerija bilo – stubište, koje je moglo biti pokretno. Dizanjem ovih stuba mogao se onemogućiti pristup nepozvanim osobama na način pokretnih mostova.

KVADRANGULACIJA, KAO POMOĆNA METODA PRI GRADNJI U SREDNJEM VIJEKU; MJERE

Poznato je da su u srednjem vijeku rabljene neke pomoćne metode i geometrijski likovi – kvadrati, trokuti i kružnice, koji su pomagali pri iskolčenju objekata na terenu, pri klesanju, pri određivanju i oblikovanju detalja i cjeline itd. Postupak s kvadratima nazvan je kvadrangulacijom (koja je u nas najčešća), a onaj s trokutima – triangulacijom.[36] Bila je to praktična, često vrlo jednostavna, metoda za sve prilike, kao sustav, koji je tekao od iskolčenja na terenu do najzadnjeg detalja.[37] Sustav je ujedno određivao i pravi kut, i mjesta dijelova građevine (sl. 31). Naravno, kod malih, jednostavnih objekata, takva je bila i kvadrangulacija, međutim kod onih većih, npr. katedrala, bila je vrlo komplicirana. Uz to, kvadrangulacija je određivala i njegovu likovnu kvalitetu.

Zatim, pri gradnji su primijenjene mjere hvat, stopa i palac[38], dakle ljudske mjere. Osnova je bila „pied-de-roi“, francuska mjera koju su donijeli u srednju Europu cisterciti: 1 stopa = 32,5 cm, iz čega proizlazi 1 hvat = 6 stopa = 195 cm. Stopa se pak dijeli na 12 palaca = 2,7 cm x 12. Osim ove mjere, poslije se primjenjuje, iako rjeđe, i tzv. bečka stopa = 31,6 cm.

Osnovni je tlocrt određivan cijelim brojem hvati – kod Gračanice je to 11 hvati/13 hvati, detalji u stopama, a profilacije u palcima.

Na točno snimljenom tlocrtu D. Zahirovića uspješno je određena kvadrangulacija cijele utvrde te u ovisnosti o njoj i ulazna kula (sl. 32 A, 32 B, 33), što potvrđuje da je

36 Booz, P. (1956.); Horvat, Z. (1989.): 103-109.

37 Horvat, Z. (2010.): 53-55

38 Horvat, Z., (1989.): 61 i dalje

37 Utvrda Gračanica- Lechowacz – stanje utvrde nakon završetka zaštitnih radova obnove i konzervatorske prezentacije - pogled s istočne strane (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

The fortress Gračanica-Lehowacz - Condition of the fortress after the completion of the works of restoration and conservation presentation - a view from the east side (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

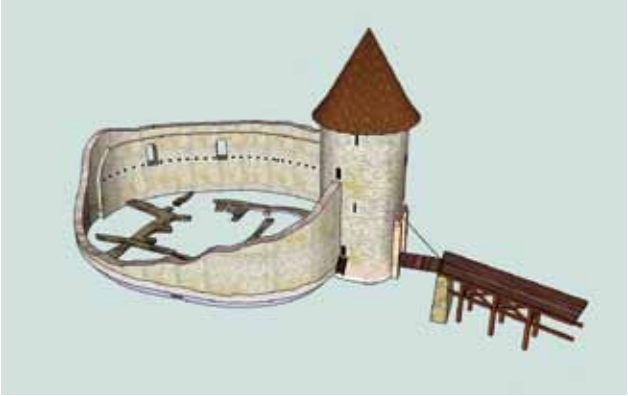

38 Utvrda Gračanica- Lehowacz – stanje utvrde nakon završetka zaštitnih radova obnove i konzervatorske prezentacije – pogled sa zapadne strane (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

The fortress Gračanica-Lehowacz - Condition of the fortress after the completion of the works of restoration and conservation presentation - a view from the west side (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

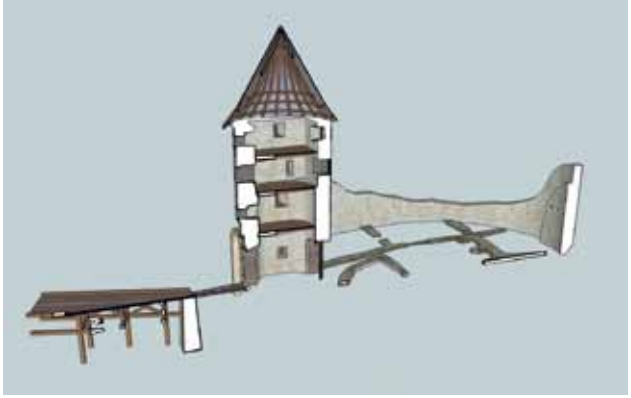

39 Utvrda Gračanica- Lechowacz – stanje utvrde nakon završetka zaštitnih radova obnove i konzervatorske prezentacije – uzdužni presjek kroz utvrdu – pogled na istočnu stranu (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

The fortress Gračanica-Lehowacz - condition of the fortress after the completion of conservation works of restoration and conservation presentation – longitudinal section through the fort, view of the east side (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

Gračanica projektirana i određena na terenu srednjovjekovnim metodama projektiranja.

KONZERVATORSKA PREZENTACIJA ARHITEKTONSKOGA SKLOPA UTVRDE NA OSNOVI NALAZA KONZERVATORSKO- ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

Kako bi se pravilno vrednovalo neko kulturno dobro, a samim time i odredila konzervatorska koncepcija njegove obnove i revitalizacije, za konzervatorsku je struku iznimno važno u sklopu zaštitnih radova provesti postupak dokumentiranja i istodobnog proučavanja kulturnog dobra koji se obavlja putem terenskih konzervatorskih i arheoloških istraživanja. Neki raniji arheološki nalazi s lokaliteta utvrde Gračanica-Lehowacz, i njezina neposrednog okruženja, upućivali su na to da je riječ ne samo o srednjovjekovnom lokalitetu nego i o prostoru čiji kontinuitet naseljavanja možemo pratiti od kasnobrončanog doba, antike pa sve do kasnoga srednjeg vijeka. Zbog tog su razloga od prvoga trenutka konzervatori isticali potrebu

40 Ulazna kula – pogled s jugoistoka, stanje 2010. prije radova građevinske sanacije (foto: R. Ivanušec)

The gatehouse – a view from the southeast side, condition in 2010 before the construction improvements (photo: R. Ivanušec)

41 Ulazna kula – pogled s jugoistoka – stanje 2011. nakon završetka radova (foto: R. Ivanušec)

The gatehouse – a view from the southeast – condition in 2011, after the completion of the works (photo: R. Ivanušec)

multidiscplinarnoga pristupa u postupku zaštitnih radova, poglavito kada je riječ o konzervatorsko-arheološkim istraživanjima. Timska suradnja različitih struka, od arhitekata, povjesničara umjetnosti, arheologa, stručnjaka građevinske struke – statičara ostvarena je tijekom istražnih konzervatorskih radova i preliminarnih arheoloških istraživanja Ovakva, timska suradnja nastavljena je i kasnije u formi stručnih konzultacija i razmjena mišljenja u sklopu izradbe projektne izvedbene dokumentacije, a sve radi dobivanja što kvalitetnijega projekta sanacije i konzervatorske prezentacije utvrde.

Postupak konzervatorske obnove i prezentacije srednjovjekovne utvrde Gračanica-Lehowacz uvjetovan je specifičnom lokacijom i stupnjem oštećenja. Zbog toga je prije početka zaštitnih radova konzervatorskim smjernicama određen program zaštitnih radova koji je odvojen u nekoliko cjelina i etapa:

a) pripremni radovi raščišćavanja lokaliteta utvrde od raslinja, što uključuje i uređenje pristupnog puta do lokacije utvrde,

b) zaštitna konzervatorska i arheološka istraživanja i izradba konzervatorske i izvedbene projektne dokumentacije,

c) građevinska sanacija i završni radovi prezentacije koji će se zbog složenosti postupka zaštitnih radova obavljati nekoliko godina.

ANALIZA ZATEČENOGA STANJA UTVRDE

Nakon pripremnih radova raščišćavanja sljedeći korak u zaštitnim radovima bilo je utvrđivanje zatečenoga stanja, odnosno stupnja oštećenja građevne strukture utvrde. Poslije obilaska terena je zaključeno da je zatečeno postojeće stanje utvrde rezultat djelovanja nekoliko degradacijskih čimbenika. Osim ratnih razaranja koja su nastala pri osmanlijskim osvajačkim ratovima u prvoj polovici 16. st., ali i kasnije u oslobodilačkim ratovima protiv Osmanlija potkraj 17. st. građevna je struktura utvrde oštećena i višestoljetnim djelovanjem vegetacije te atmosferilijama. Razarajući procesi djelovanja atmosferilija danas su posebno vidljivi na začeljnoj strani ulazne kule, gdje je njezin zid izrazito oštećen, i zajedno s cezurama u prizemnoj zoni zida čini najkritičnije i najugroženije točke u zidu koje prijete urušavanjem cijeloga korpusa ulazne kule (sl. 34, 35)

Za ovu je utvrdu specifičan i treći faktor degradacije, a to je ljudski faktor. Tijekom proteklih stoljeća došlo je do namjerne razgradnje, odnosno otuđivanja kamena iz

42 Istočni obodni zid – zidanje u tzv. horizontalnim pojasevima (foto: R. Ivanušec)

Eastern perimeter wall – constructed in the so-called horizontal layers (photo: R. Ivanušec)

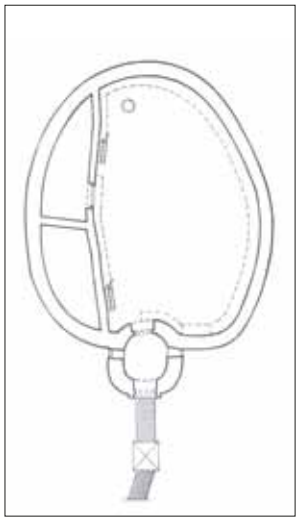

43 A Gračanica-Lehowacz pokušaj rekonstrukcije tlocrta prizemlja (crtež: Z. Horvat prema snimci D. Zahirovića)

Gračanica-Lehowacz reconstruction attempt of the ground floor plan (Z. Horvat based on a photo by D. Zahirovića)

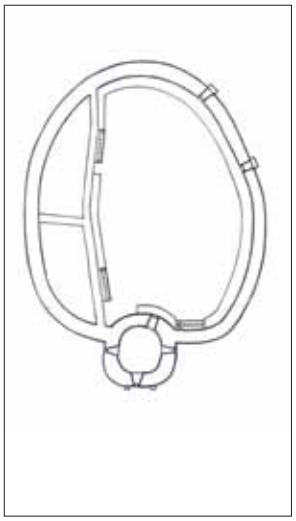

43 B Gračanica-Lehowacz pokušaj rekonstrukcije tlocrta prvi kat (crtež: Z. Horvat prema snimci Zahirovića, D.)

Gračanica-Lehowacz reconstruction attempt of the first floor plan (drawing: Z. Horvat based on a photo by D. Zahirovića)

obodnog ziđa na zapadnoj i istočnoj strani, zida palasa i prizemne zone ulazne kule (sl. 36).

OBRAZLOŽENJE PREDLOŽENIH ZAHVATA

Konzervatorska analiza postojećega stanja utvrde i valorizacija nalaza konzervatorsko-arheoloških istraživanja subliminirani su na jednome mjestu u zasebnoj konzervatorskoj dokumentaciji pod nazivom *Elaborat konzervatorsko-arheoloških istraživanja – Utvrda Gračanica-Lechowacz.*[39]

Na osnovi konzervatorske analize nalaza preliminarnih konzervatorsko-arheoloških istraživanja i postojećega arhitektonskog sklopa utvrde s konzervatorskoga gledišta izabrano je konzervatorsko usmjerenje prezentacije graditeljske slojevitosti lokaliteta utvrde s prezentacijom u temeljima svih starijih građevnih struktura koji su pronađeni u dvorišnom parteru utvrde. Najbolje očuvani fortifikacijski dio sklopa utvrde jest ulazna kula koja će se obnoviti i prezentirati konzervatorskom metodom *faksimilne* rekonstrukcije uz prethodnu građevinsku sanaciju cezura u prizemnoj zoni ziđa. S obzirom na to da imamo dovoljno podataka o njezinu prvobitnom izgledu, konzervatorska obnova i prezentacija ulazne kule zamišljene su tako da se ona obnovi u izvornim visinskim gabaritima i sa stožastim krovištem s pokrovom od šindre. Drugim riječima, u vanjskom i unutrašnjem oblikovanju kakvo je imala u vrijeme izgradnje. U unutrašnjosti ulazne kule rekonstruirat će se sve daščane podnice etaža tako da posjetiteljima bude omogućeno razgledavanje ulazne kule na svim katovima. U sklopu konzervatorske prezentacije izvela bi se i obnova pristupnoga pokretnog mosta preko grabe, a most će ujedno služiti posjetiteljima za pristup utvrdi (sl. 37 - 39).

Konzervatorska prezentacija utvrde Gračanica-Lehowacz obuhvaća, osim metode *faksimilne* rekonstrukcije ulazne kule, građevinsku sanaciju i zahvate konzervacije i djelomične rekonstrukcije njezina obodnog ziđa. Konzervatorskom je prezentacijom predviđeno da se obodno ziđe na istočnoj strani konzervira na zatečenoj visini, uz prethodnu sanaciju cezura u ziđu. Radi spašavanja ostatka obodnog ziđa na zapadnoj strani utvrde, kojemu prijeti urušavanje, rekonstruirati će se obodni zid do određene visine i spojiti se s ulaznom kulom. U arheološkim istraživanjima otkriveni zid palasa i ostaci ziđa građevina starijih graditeljskih slojeva prezentirat će se metodom konzervacije.

Zbog složenosti zahvata zaštitni radovi obnove i konzervatorske prezentacije utvrde Gračanica-Lechowacz odvojeni su u tri cjeline s odvojenim fazama izvođenja radova: zaštitni radovi na ulaznoj kuli – cjelina 1, zaštitni radovi na sanaciji i konzervaciji obodnog ziđa – cjelina 2, zaštitni radovi konzervacije ziđa starijih arhitektonskih sklopova u dvorišnome prostoru utvrde – cjelina 3).

S obzirom na izrazita oštećenja i potencijalnu opasnost od eventualne daljnje destabilizacije ulazne kule, zaključeno je da zaštitni radovi građevinske sanacije počnu upravo na ulaznoj kuli. Tijekom 2011. god. izvedena je sanacija izrazitih oštećenja prizemne zone ziđa ulazne kule s vanjske i dvorišne strane.

S konzervatorskoga gledišta pri sanaciji oštećenja zida ulazne kule, u sklopu konzervatorskog nadzora posebna je pažnja posvećena samom izvođenju radova građevinske

39 Z. Horvat, M. Mihaljević, (2010.).

sanacije. Tijekom istražnih konzervatorskih radova provedena je detaljna analiza građevnog materijala, vrste kamena, načina zidanja i završne obrade zida. Cjeloviti arhitektonski sklop utvrde bio je zidan kamenom lomljenjakom te u manjoj mjeri šupljikavom sedrom. Kod ulazne kule šupljikava sedra pojavljuje se na bočnim špaletama ulaznih otvora, prozorskog otvora na drugoj etaži, kontrafora, te kod nadvoja ulaznih otvora u prizemlju ulazne kule. Kamen pješčenjak u obliku klesanaca rabljen je samo pri izradbi dovratnika ulaznog otvora u kulu. Nakon provedene analize zida utvrđeno je da je za zidanje primjenjivana veličina kamena koja se kreće između 25 i 60 cm. Kamen je slagan u zid u tzv. horizontalne pojasove, što je posebno uočljivo na istočnome obodnom zidu utvrde, i to na površinama gdje je isprana vanjska žbuka zida. Poravnavanje fuga izvedeno je usitnjenim kamenom. Za zidanje vanjskog zida lica upotrebljavan je lomljeni kamen koji je s čeone strane neznatno obrađen, dok je za ispunu zida poslužilo usitnjeno kamenje. Pri zidanju je uporabljen mort sastavljen od sipine, vapna i usitnjenje opeke granulacije oko 4-10 mm. Vanjsko i unutrašnje lice zida bilo je *dersovano* tankoslojnom vapnenom žbukom (sl. 40, 41, 42).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tijekom druge polovice 15. st. i početkom 16. st. osmanlijski su pohodi u Slavoniju i drugamo po srednjoj Europi sve češći s nakanom uništavanja ljudske i materijalne osnovne obrane. Uporaba jakog opsadnog oružja bila je vezana za velike sultanove pohode, dok su manji, oni akindžija, uglavnom bez toga oružja, a glavna im je snaga bila u iznenadnosti napada i jurišu na zidine.[40] Svrha su pljačka i uzimanje roblja, paljenje kuća, kaštela i crkava.

Sudeći po povijesnom podatku, koji spominje „castrum novum Lehowacz“, te po građevinskim oblicima možemo zaključiti da je Gračanica-Lehowacz – noviji objekt, koji je gradila plemićka obitelj Deževića oko godine 1500. Bez obzira na to što u pisanim izvorima prijašnjih stoljeća nema tragova Lehowczu, arheološka su istraživanja pronašla, otkrila tragove života na tom mjestu tijekom 13. i 14. st. i poslije. Građevina ovalna tlocrta te još jedna s temeljima nalik na kontrafore svjedoče o kontinuitetu života na tom mjestu(sl. 43 A, 43 B). Zanimljivo da objekte ovalna tlocrta, kakav je i ovaj stariji, zatječemo na više mjesta u 13. st. u Požegi i okolici (Požega, Viškovci, Dolački grad). Dakle, pred nama je objekt iz doba oko 1500. godine, sagrađen u jednom dahu, koji je prelazni stupanj prema novim načinima ratovanja. Namjena mu je mogla biti kontrola terena i refugij u slučaju prodora akindžija. U Sloveniji, Austriji, pa i sjeverozapadnoj Hrvatskoj postoji niz srednjovjekovnih crkava okruženih zidinama, kakve u Sloveniji zovu „protiturškim taborima“.[41]

Kraj 15. st. već je doba kasne gotike, koja se mijenja pod utjecajima renesanse. Gotika još živi, napose u realizaciji detalja i profilaciji, ali se bitno mijenja opća koncepcija građevine, koja prati promjene života u znanosti, materijalnim mogućnostima, političkoj situaciji i – ratovanju. Logična je želja onodobnih investitora i arhitekata za promjenama i novostima. U fortifikacijskom je graditeljstvu važno, s jedne strane, opsjedanje burga ili kaštela, a, s druge, odbijanje opsade. Ove su činjenice razlog brzoga prihvaćanja renesansnih novosti u fortifikacijskoj gradnji, koje su trebale osigurati sigurnost, pa i neosvojivost utvrde. A prihvaćaju se ipak postupno, tako da se dobiva mješavina starog i novog . Nije čudno da je za polaganje Gračanice-Lehowcza na terenu primijenjen još gotički sustav kvadrangulacije, uz renesasne koncepcije obrane. U gradnji Gračanice-Lehowcza osjećaju se brzina gradnje i stanovita „jeftinoća“ u izvedbi izborom jednostavnih građevnih pojedinosti, uporabom kamena lagana za klesanje, primjenom drveta umjesto kamena. Kaštel Gračanica-Lehowacz projektiran je i izgrađen za obranu svojim zidinama bez otvora, organiziranom za kružnu obranu, s grabom i nasipom te dobro branjenim prilazom i ulazom. Danas više nema drvenih pojedinosti, namijenjenih obrani, ali se po tragovima mogu nazreti zajednički nazivnici s onima u susjednoj Sloveniji i Austriji. U svakom slučaju osjeća se projektiranje, zamisao jedne nove vrste obrambenog objekta, s novim detajima, pa i prihvaćanjem nekih novih stilskih pojedinosti. Utvrda Gračanica-Lehowacz time je značajan spomenik slavonske prošlosti, priprema za borbu s novom, osmanlijskom opasnošću, u pokušaju spasa okolnog stanovništva, u pokušaju koji, nažalost, nije uspio[42].

LITERATURA

Booz, P. (1956): *Der Baumeister der Gotik,* München.

Bosendorfer, J. (1910): *Crtice iz slavonske povijesti, Vinkovci, pretisak izdanja*, Osijek.

Buturac, J. (1990), *Regesta Požege i okolice 1221-1860*, Zagreb.

Ćuk, J. (1925): *Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestoga stoljeća*, Rad JAZU,Knj.231, Zagreb.

Deanović, Ana (2001), „Prilog Michelozza utvrđivanju Dubrovnika“ u „Utvrde i perivoji“, 56-59, Zagreb.

40 Deanović, A. (2001.): 56-59.

41 Fister, P. (1975.)

42 Autor ovog rada, kao i uredništvo časopisa, dužni su upozoriti da se u međuvremenu pojavila i nova publikacija u ovoj temi Drago Miletić, *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske,* Zagreb, 2012.) u kojoj se iznose drukčiji pogledi i stajališta o predmetnoj utvrdi. Autor posebice izdvaja zaključak D. Miletića da je ulazna kula mogla imati četverostrešni krov, jer da je „njezin volumen izrastao prožimanjem kružnog i kvadratnog tlocrta". Po mišljenju autora ovoga članka, krovište je odredio vanjski tlocrtni gabarit, koji je mnogo bliže kružnici nego kvadratu (sl. 14). Oblikovno je šatorasti krov nespojiv s gotovo kružnim tlocrtom ulazne kule Gračanice.

Đurić, T. (1981): Srednjovjekovni gradovi slavonskog gorja, Varaždin.

Đurić,T., Feletar, D. (2002): *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, Zagreb.

Džajić, Z. (1989.): *Novogradiško područje u predhistoriji i antici,* Katalog izložbe, Nova Gradiška

Fister, P. (1975): Arhitektura slovenskih protiturških taborov, Ljubljana.

Hahnloser, H. (1935): Villard de Honnecourt, Beč.

Heller, G. (1970): *Comitatus Poseganensis*, Munchen.

Horvat, A. (1975): Između gotike i baroka, Zagreb.

Horvat, Z. (1986) O izgledu srednjevjekovnog zida na primjerima građevina kontinentalne Hrvatske, "Godišnjak zaštite spomenika culture Hrvatske", 12:179-192, Zagreb

Horvat, Z. (1989): Strukture gotičke arhitekture, Zagreb.

Horvat, Z. (1995): Kružne branič-kule u Hrvatskoj krajini u XV., st., „Prostor", Vol. I, No 2, Zagreb,159-188.

Horvat, Z. (1996): Zidine i braništa na utvrdama kontinentalne Hrvatske 12-15, st., „Prostor", 4; 2(12), Zagreb,175-200.

Horvat, Z. (1997): Prozori na utvrdama XIII. – XV. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, „Prostor", 5(1/13), Zagreb,43-60.

Horvat, Z. (1998): Ulazi u burgove 12-15st., "Prostor", 6 (15-16): 41-66, Zagreb.

Horvat, Z. (2008): Pozicije burgova tijekom 13.-15. st., u kontinentalnoj Hrvatskoj "Prostor", 16(1/35): 23-38, Zagreb.

Horvat, Z. (2009/1): *Stambeni prostori u utvrdama 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb „Prostor" 17, (1/37), 33-51.

Horvat, Z. (2009/2), *Fortifikacijska djelatnost Bernardina Frankopana*, „Moduški zbornik" 2:237-286, Zagreb

Horvat, Z; Filipec, K. (2001), *Novija saznanja o kaštelu Konjščini,* Opvsvula archaeologica, 25: 151-181, Zagreb.

Horvat, Z. (2010.) *Stilska stratigrafija utvrda 13.-15.stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj*, "Prostor" 18 (1/39:35,51), Zagreb.

Horvat, Z., Mirnik, I (1977) Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini, Zbornik "Požega 1227-1977" 121-158, 132-133, Požega

Horvat, Z. – Mihaljević, M. *„Elaborat konzervatorsko – arheološki istraživanja Gračanice-Lehowacz 2011.* (arhiva Konzervatorskog odjela u Slavonskom Brodu).

Jančula, J. (1980): *Povijest Cernika i cernička samostanska kronika*, Sl. Požega.

Kempf. J. (1910): *Požega zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kralj. grada Požege i Požeške županije*, Požega, 96-98.

Klaić,V. (1988): *Povijest Hrvata*, Zagreb.,knj.I.i II.

Kruhek, M. (1995) *Krajiške utvrde i obrana* (Hrvatskog kraljevstva tijekom 16 st., Zagreb.)

Lovrenčević, Z. (1985): Srednjovjekovne gradine u podravskoj regiji, „Podravski zbornik": 168-199, Koprivnica.

Lovrenčević, Z. (1989): Srednjovjekovne gradine na Bilogori, „Izdanja Hrvatskog arheološkog društva", 14, Zagreb,139-166.

Marković, M. (2002): *Slavonija-Povijest naselja i podrijetlo stanovnika*, Golden Marketing, Zagreb.

Mažuran, I., (1967), *Pakrački i Cernički sandžak,* Historijski zbornik,VIII., Zagreb. *Monumenta Hungariae Historica,* 1857-1948, Series I., Budapest.

Miletić, D. (2012) *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske,* Zagreb.

Pinterović, D. (1973/1975): *Nepoznata Slavonija,* Osječki zbornik XIV-XV,Osijek, 123-170.

Piper, O. (1967): Burgenkunde, München.

Škrivanić, G. (1974): Natuknica „Samostrel", Vojna enciklopedija, 8:329, Beograd.

Szabo, Gj. (1920): Srednjovjekovni gradovi Hrvatske i Slavonije, Zagreb.

Valentić, M., Prister, L. (2002): Zbirka kamenih spomenika, Zagreb

Železnik, A. (1999): Stronghold Cerovo, Zbornik „The European Heritage Days – Cultural Routes 1999, Guide to Monuments",Ljubljana,24-31.

Žugaj.V. (1984): *Utvrde na Novogradiškom području*, Katalog izložbe, Nova Gradiška.

Summary

THE FORTRESS OF GRAČANICA-LEHOWACZ
CONSERVATION AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND RESTORATION

The fortress Gračanica-Lehowacz, not far from the village of Baćin Dol and Cernik settlements in western Slavonia belong to a numerous group of medieval fortresses in continental Croatia whose building structures were damaged during the Turkish wars of conquest in the first half of the 16th century and later in the war of liberation against the Turks at the end of the 17th century. The fortress Gračanica-Lehowacz was built on the property of the noble family Desislavić, at the end of 15th century or around 1500 in the form of a refuge, that is, fortress that served as a protection against the approaching Turkish threat. During this period, the fortress with an oval layout consisted of three-storey gatehouse and perimeter walls with ramparts. A palace was located inside, along the western perimeter wall. Conservation analysis of the architectural structure of the fortress and findings of preliminary archaeological research have contributed to some new knowledge and views on the architectural layering of the site. Inside the fortress, the walls of older fortification structures, dating back to the 13th and 14th centuries, were discovered. Of the entire fortification structure of the late medieval fortress, the gatehouse, with the third storey missing, and roof were preserved to a greater extent, as well as the eastern oval wall, and partially, the back side of the perimeter walls.

Anita Gamulin

Kameni umivaonici 15. i 16. stoljeća u gradu Hvaru

Anita Gamulin
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Splitu
HR -, 21 000 Split, Porinova bb

UDK: 696.143-033.63(497.5Hvar)"14/15"
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 27. 9. 2012.

Ključne riječi: Hvar, kameni umivaonici, gotika, renesansa
Key words: Hvar, stone wash-basins, Gothic style, Renaissance

Rezultati istraživanja kamenih umivaonika grada Hvara prezentiraju se u obliku kataloga. Obrađena su pila iz sakralnih prostora i gradskih kuća. Pila nastaju u razdoblju od 15. do 16. stoljeća, u gotičkom i renesansnom slogu, a analiziraju se s obzirom na položaj u interijeru, kao i na konstrukcijska i stilska obilježja.

UVOD

Ugrađeni kameni umivaonici malokad su u literaturi zasebno obrađivani, a nalazimo ih u interijerima sakralnih i profanih građevina. Izgrađuju se u razdoblju od 15. do 17. stoljeća, pa oblikovno nose odlike stilova u kojima nastaju, gotike i renesanse. U Akademijinu rječniku srednjovjekovnog latinskog jezika javljaju se nazivi: *lavatorium, laveco, pila, schafa, scaffa, scafa*[1], tako da se slijedom tih naziva u Dalmaciji često kolokvijalno rabe nazivi *lavel* i *škaf*, koji se ponajprije tiče kamenog slivnika, dok se naziv pilo najčešće uporabljuje za cjeloviti kameni umivaonik, koji uz slivnik uključuje i police s kukama za odlaganje i vješanje posuđa, a često i spremnik za vodu. Kamene umivaonike susrećemo na dubrovačkom i srednjodalmatinskom prostoru (Hvar, Vis, Korčula), gdje su se uvriježili navedeni nazivi, pa ćemo se stoga u daljnjem tekstu i mi najčešće koristiti navedenom terminologijom.

U sakralnoj arhitekturi pila su najčešće ugrađivana u prostorima sakristija, gdje se uporabljuju u obredu purifikacije,[2] dok su u refektorijima i samostanskim kuhinjama imali utilitarnu namjenu kao i u stambenom graditeljstvu, pri čemu su služila za pranje ruku prije i nakon jela, odnosno tijekom spremanja hrane. Na prostoru istočne obale Jadrana najveća je produkcija kamenih umivaonika upravo na dubrovačkom području, no ne zaostaju ni umivaonici sačuvani na Hvaru, Visu i Korčuli. Na Hvaru ih glavninom izrađuju korčulanski majstori. Tek na rijetkim primjerima uočavamo oblikovanja na tragu radionice Jurja Dalmatinca. U literaturi su najiscrpnije obrađeni umivaonici dubrovačkog područja, koji su, zasigurno, i najbrojniji, što ponajprije trebamo zahvaliti Nadi Grujić, koja je uspostavila i tipologiju kamenih umivaonika 15. i 16. stoljeća.[3] Na području Dalmacije, posebno u profanom, urbanom graditeljstvu, ističu se brojni primjeri pila, koji vrsnoćom ne zaostaju za onima dubrovačkog područja, a ovom prigodom nastojat ćemo sustavnije obraditi sačuvane primjere iz grada Hvara.

TOPOLOGIJA

Slijedom sačuvanih primjera uočavaju se određene zakonitosti u položaju pila pri organizaciji prostora u kući. Pilo se redovito ugrađuje u najvažnijoj prostoriji kuće, svečanoj dvorani ili salonu, vrlo često neposredno uz glavni ulaz (*palača Užižić, kuća Matije Lukanića, kuća Novak*) ili sučelice njemu (*ljetnikovac Lucić*), te, ako se ugrađuje na gornje katove kuće, redovito je to nasuprot stubama (*kuća Vučetić, kuća Rosso, kuća Domančić*) ili na samom međupodestu stubišta (*kuća Kukurin-Kovačević*). Iz navedenih se položaja ugradnje zaključuje da je pilo, uz utilitarnu funkciju, bez sumnje imalo i dekorativnu ulogu i posredno govorilo o statusu domaćina, jer u organizaciji kuće dobiva reprezentativan

1 Kostrenčić, M., Gortan, V., Herkov, Z. (ur.) (1978.): *Rječnik srednjovjekovnog latiniteta Jugoslavije,* Volume II, Zagreb, str. 646, 1042, 1049. Na podatak je uputila Nada Grujić, vidi: Grujić, N. (1999.): *Zidani umivaonici XV. i XVI. stoljeća u stambenoj arhitekturi dubrovačkog područja,* Radovi instituta povijesti umjetnosti 23, Zagreb, str. 64.

2 Badurina, A. (ur.) (1979.): *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva,* Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, sub voce Purifikacija, str. 495.

3 Grujić, N. (1999.): nav. dj.: 63-82.

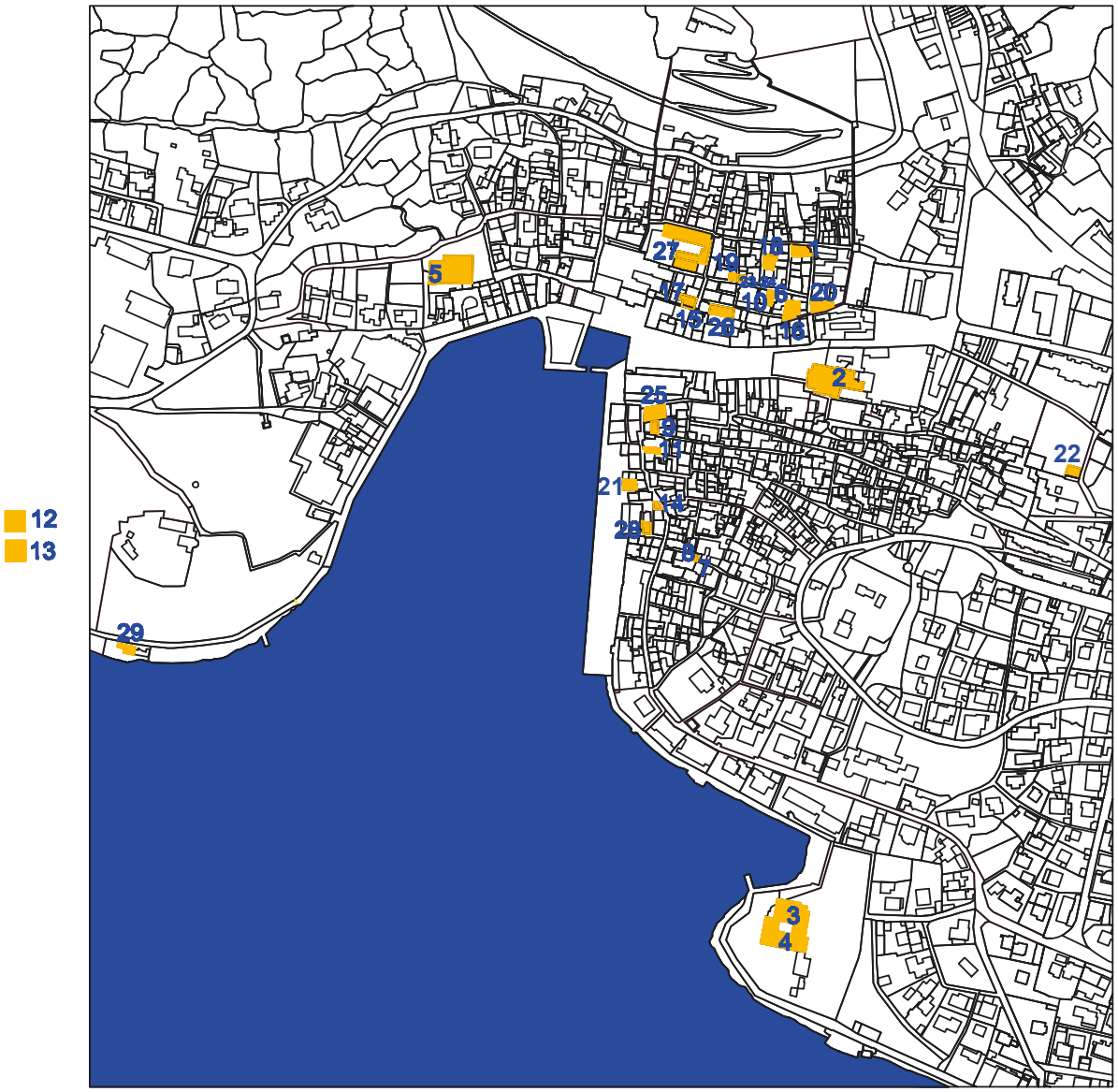

1 Geodetska podloga grada Hvara s obilježenim kućama u kojima postoji nalaz pila (izradila: A. Gamulin)
Geodetic survey of the City of Hvar with marked houses in which washbasins were found (prepared by: A. Gamulin)

položaj i znatno utječe na prvi dojam koji posjetitelj stječe ulazeći u stambeni prostor.

Pila se rijetko ugrađuju u prostore spavaonica (*kuća Bartučević*), a u potkrovlju se redovito ugrađuju samo skromniji primjeri utilitarnih pila. Promjenom stila, a tijekom obnove kuće, kada se reprezentativni prostori opremaju novim kamenim namještajem, stara se pila razgrađuju i uporabljuju za utilitarne prostore, redovito kuhinje u potkrovlju kuće (*kuća Maričić, k.č.zgr. 443/1 k.o. Hvar*). Ugradnja pila najčešća je na bočne zidove kuća, a kako je riječ o zoni zbijene izgradnje, nastale najčešće izgradnjom stambenih blokova ili kuća građenih u nizu, pila su ugrađena tako da su izljevi vode okrenuti prema *kolovaji* ili prema stražnjem pročelju kuće, što omogućuje izljev vode u vrt. Primjere ugradnje pila na zid glavnoga pročelja (*palača Užižić*) ili u eksterijeru, na bočni zid balkona (*palača Paladini*) smatramo iznimkama, u kojima je ponovno omogućen izljev vode u vrt.

KATALOG

U katalogu su navedeni svi dosada poznati kameni umivaonici u gradu Hvaru, bilo kao cjeloviti nalazi ili spoliji. Radi lakše identifikacije u prostoru, za svaki se navedeni umivaonik veže katastarska čestica kuće u kojoj se izvorno nalazi ili je danas zatečen kao spolij. Kuće se nazivaju povijesnim nazivima poznatima u literaturi, vezuju se za nazive navedene u Popisu registriranih kulturnih dobara ili za aktualne vlasnike nekretnine. Zbog specifične situacije u Hvaru, gdje se često veći broj kuća vezuje za istu obitelj, radi lakše identifikacije nalaza navodi se i predio u kojoj se pojedina kuća nalazi, uz dodatno pridruživanje broja katastarske čestice (sl. 1).

KAMENI UMIVAONICI U SAKRALNIM GRAĐEVINAMA

2 Pilo u sakristiji crkve sv. Duha, Groda, k.č.zgr. 135 k.o. Hvar (foto: A. Gamulin)

Lavabo in the sacristy of the Church of the Holy Ghost, cadastre lot of the house 135, cadastre for the municipality of Hvar (photo: A. Gamulin)

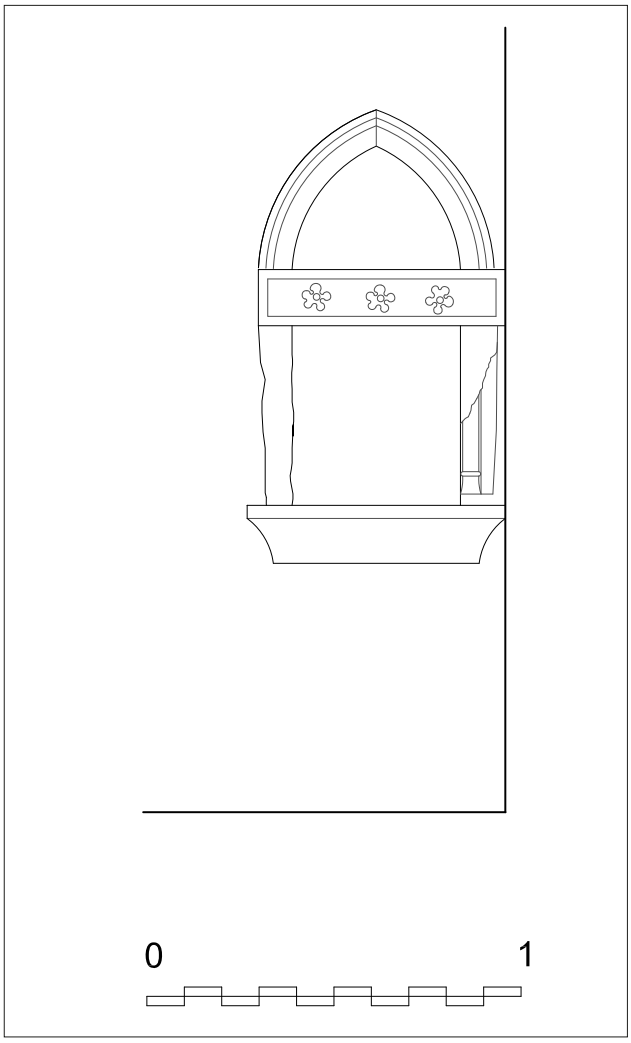

2A Arhitektonski snimak pila u sakristiji crkve sv. Duha (crtež: Anita Gamulin)

Architectural survey of the lavabo in the sacristy of the Holy Ghost Church (drawing: A. Gamulin)

1. CRKVA SV. DUHA, k. č. zgr. 135 k. o. Hvar (sl. 2, 2A)

Gotička jednobrodna crkva sv. Duha sagrađena je u predjelu Groda, gdje zatvara sjeverni dio gradske insule – druge po redu od istočnog gradskog bedema, a smještena je uz ulicu koja povezuje istočna i zapadna gradska vrata. Današnja crkva počela se graditi prije 1468. godine (dokument iz navedene godine spominje nastavak gradnje) na položaju ranije i starije crkve, a gradnja je dovršena potkraj 15. stoljeća.[4] Zapadno pred crkvom je manji trg, a istočno je poluobla apsida. Uz apsidu je zidana dogradnja u funkciji manje sakristije, koja sakralni prostor povezuje s gotičkom kućom na jugoistoku, koja se i danas upotrebljava kao bratimska kuća. Sakristiji[5] dograđenoj uz jugoistočni plašt poluoble apside, pristupa se iz unutrašnjosti crkve, vratima smještenima uz svetište. U sakristiji, na sjevernom zidu ugrađeno je manje pilo gotičkog oblikovanja, do danas sačuvano na izvornom položaju, jer je na istočnome pročelju apside i danas sačuvan izljev za vodu.

Pilo se sastoji od manjega kamenog umivaonika, jednostavno profiliranog, na koji su naslonjeni vertikalni pragovi ukrašeni stiliziranim polustupom s bazom i kapitelom, danas znatno oštećeni. Nad pragovima je kameni sabirnik za vodu, obrubljen jednostavnom profilacijom i ukrašen trima stiliziranim cvjetovima. Gornji dio pila zaključen je nišom s profiliranim otvorom u tipologiji šiljatog luka.

4 Kovačić, J. (1982.): *Zapisi o crkvama u Hvaru*, Biskupski ordinarijat u Hvaru, Hvar , str. 141. Crkva je posvećena 1497. godine.

5 Već 1637. godine biskup Zorzi u izvješću nakon vizitacije navodi da je sakristija crkve sv. Duha tijesna. Vidi: Isto: 143. Biskupija poslije dolazi u posjed gotičke katnice građene jugoistočno od crkve, koja se upotrebljava kao bratimska kuća, a kat kuće služi i kao proširena sakristija.

2. KATEDRALA SV. STJEPANA I. PAPE I MUČENIKA, k. č. zgr. 174 k. o. Hvar (sl. 3)

Prva hvarska katedrala gradi se od 14. do 15, stoljeća na dnu gradskog trga Pjace, na položaju gdje je prije stajao benediktinski samostan s crkvom sv. Marije.[6] Gradnja nove katedrale počinje u 16. stoljeću i traje gotovo dvjesto godina, no sačuvano je dosta elemenata stare, gotičke stolnice, napose u prostoru svetišta.[7] I pilo u sakristiji katedrale sastavljeno je zapravo od elemenata koji su, zasigurno, pripadali prvoj katedrali. Manji sabirnik za vodu u obliku rustično klesane ljudske glave[8] svojom veličinom upućuje na izvornu namjenu škropionice, dok je slivnik za vodu u obliku čaške, ukrašen tipičnim gotičkim uresom, nizom dijamantnih šiljaka i „žiokom na raboš", moguće izvorno upotrebljavan kao krstionica. Dva su kamena elementa gotičkog oblikovanja naknadno ugrađena u sakristiju, u nišu pripremljenu u zidu, kako bi udovoljili novoj, utilitarnoj namjeni, makar izvorno nisu činili oblikovnu, a ni funkcionalnu cjelinu.

3 Pilo u sakristiji katedrale sv. Stjepana, k.č.zgr. 174 k.o. Hvar (foto: M. Petrić)

Lavabo in the sacristy of Saint Stephen's Cathedral, cadastre lot of the house 174, cadastre for the municipality of Hvar (photo: M. Petrić)

3 Pilo u sakristiji katedrale sv. Stjepana, detalj, k.č.zgr. 174 k.o. Hvar (foto: M. Petrić)

Lavabo in the sacristy of Saint Stephen's Cathedral, detail, cadastre lot of the house 174, cadastre for the municipality of Hvar (photo: M. Petrić)

6 Isto: 21-23.

7 Fisković, C.(1976.): *Hvarska katedrala*, Čakavski sabor, Split 1976., str. 19.

8 Sabirnik za vodu u obliku ljudske glave spominje se u spisima katedralnog Crkovinarstva, sačuvanim u Kaptolskom arhivu. Vidi: Kovačić, J. (1982.): *Zapisi o crkvama u Hvaru*, Hvar 1982., str. 23.

3. 4. FRANJEVAČKI SAMOSTAN, k. č. zgr. 485, 486 k. o. Hvar (sl. 4, 5)

Franjevački samostan u Hvaru osnovan je 1461. godine, a u razdoblju od 1465. do 1471. godine sagrađena je crkva posvećena Gospi od Milosti. Graditelji crkve nisu poznati, no, zasigurno, to su bili domaći majstori, ponajprije Korčulani.[9] Na glavnom crkvenom pročelju renesansni je portal Nikole Firentinca, kojem Samo Štefanec pripisuje i projektiranje cijele crkve.[10]

Crkva je građena kao jednobrodna, pravilno orijentirana građevina, svođena zidanim, šiljastim svodom. Na isti je način zasvođeno i svetište, dok je trijumfalni luk polukružan, tako da su uočljiva obilježja prijelaznog gotičko-renesansnog stila, karakterističnog za grad Hvar. Crkva je obnovljena 1571. godine nakon osmanlijske provale, pri čemu je sačuvala izvorne gabarite.[11]

Južno od svetišta sagrađena je sakristija, u čiji je sjeverni zid, koji je ujedno i zid svetišta, ugrađeno pilo. Oblikovanjem u stilu rane renesanse pilo pripada graditeljstvu kraja 15. stoljeća, pa stoga smatramo da je nastalo pri prvoj izgradnji crkve, odnosno da je preživjelo stradanja tijekom osmanlijske navale. Moguće je rad korčulanskih majstora, jer je poznato da korčulanski kamenari potkraj 15. stoljeća dovršavaju zvonik uz crkvu.[12] Iznenađuje, međutim, tlocrtni smještaj pila na sjeverni, unutrašnji zid sakristije, jer je tako otežan odvod otpadnih voda, pa bi se iz praktičnih razloga očekivala ugradnja pila na vanjski, istočni zid sakristije.

Pilo je zaključeno poluoblim lukom klesanim iz dvaju dijelova, koji kao i vertikalni elementi pila imaju renesansnu profilaciju. U tjemenu luka reljefni je ukras s motivom kovrčavog lišća. Vertikalni pragovi imaju s bočne strane reljefno izrađene konzole, na gornju se konzolu oslanja kameni sabirnik za vodu, obrubljen renesansnom profilacijom, s dvije aplikacije reljefno izrađenih trolista u koje su naknadno ugrađeni izljevi za vodu. Donje konzole i kamena polica umetnuti su naknadno i ne pripadaju izvornoj kompoziciji pila. Pilo na dnu zaključuje kameni slivnik jednostavne profilacije.

Franjevački samostan ima tri krila koja s crkvom na sjeveru zatvaraju klaustar. U prizemlju južnoga krila smješten je prostran i dobro opremljen refektorij, s konzolno izvedenim klupama i stolovima na kamenim postoljima. Na zapadnom je zidu slika Posljednje večere atribuirana Matteu Ponzoniju, a u jugoistočni ugao dvorane ugrađeno

4 Pilo u sakristiji crkve Gospe od Milosti franjevačkog samostana, k.č.zgr. 486 k.o. Hvar (foto: A. Gamulin)

Lavabo in the sacristy of the Church Our Lady of Mercy of the Franciscan monastery, cadastre lot of the building 486, cadastre municipality Hvar (photo: A. Gamulin)

je renesansno pilo. Veličinom prostora i opremom refektorij nije bio namijenjen isključivo redovnicima, već je služio kao gostinac za mornare i putnike pod pokroviteljstvom Mletačke Republike.[13] Refektorij je popravljan ili pregrađivan potkraj 1570-ih godina, a sredstva je u dva navrata osiguralo hvarsko Veliko vijeće[14], no nema detaljnjih podataka o izvedenim radovima. Pilo je oblikovanjem nalik onom iz sakristije, pa pretpostavljamo da je izvedeno potkraj 15. i početkom 16. stoljeća i moguće da je rad korčulanskih kamenara, koji su u to vrijeme radili na samostanu.

Pilo je zaključeno poluoblim lukom klesanim iz triju dijelova, s renesansnom profilacijom, bez dodatnih ukrasa. Vertikalni pragovi male visine ukrašeni su geometrijskom profilacijom i imaju baze, dok je kameni sabirnik za vodu

9 Kovačić, J. (2009.): *Franjevački samostan i crkva u Hvaru*, Zagreb, str. 12-13.

10 Domančić, D. (1960.): Reljef Nikole Firentinca u Hvaru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12*, Split, str. 172-179., Štefanec, S.(2006.): *Kiparstvo Nikole Firentinca i njegovog kruga*, Split, 2006., str. 115.

11 Fisković, I. (2001. – 2001.): O unutrašnjem uređenju samostanskih crkava na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39*, Split, str. 235-238.

12 Na zvoniku uz Marka Andrijića rade i drugi korčulanski kamenari, njegov brat Blaž Andrijić, te Frane i Nikola Španić i drugi članovi radionice, o čemu je sačuvana isprava iz 1507. godine. Vidi: Kovačić, J. (2009.): nav. dj.: 56-57., Nikšić, G. (1997.-98.): Marko Andrijić u Korčuli i Hvaru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 37*, Split, str. 206.

13 Zapovjednik mletačke ratne mornarice Pietro Soranzo dao je 1465. godine graditi franjevačku crkvu Gospe od Milosti na temelju zavjeta za spas u velikoj oluji na moru, odakle vjerojatno datira i sprega s mornarima pod mletačkom zastavom, koji su se u samostanu opskrbljivali vodom. Cisterna u klaustru zaprema 300 t vode, što znatno premašuje potrebe samostana, a sačuvan je i odvod ispod ulaza u kalustar. Samostan su posjećivali i hodočasnici u Svetu zemlju, o čemu je sačuvan zapis iz 1480. godine. Vidi: Novak, S. P. (1978.): Hodočasnik Santo Brasca na Hvaru 1480. godine, *Hvarski zbornik br. 6*, Hvar, str. 52. U razdobljima suše vodom iz cisterne opskrbljivali su se i stanovnici Hvara sve do uvođenja tekuće vode.

14 Kovačić, J. (2009.): nav. dj.: 64.

ugrađen kao horizontalna greda i dekoriran je identičnom geometrijskom profilacijom. U središnjem je dijelu profilacije reljefna aplikacija kružnog oblika s upisanim cvijetom, te polovice cvjetova na rubovima profilacije. Kameni umivaonik ukrašen je geometrijskom profilacijom i oslonjen na kamene nosače izrađene iz dvaju dijelova, pri čemu je gornji bogato profiliran, a donji je izveden kao voluta i u središnjoj osi ukrašen nizom manjih dijamantnih ukrasa. Promatrajući pilo kao cjelinu, uočavamo niz klesarskih neusklađenosti (ugrađene konzole veće su dubine od slivnika za vodu, koji je pak mnogo širi od same kompozicije pila, pilastri su izrazito niski i, s obzirom na to da imaju bazu, a nedostaju im kapiteli, uočava se neusklađenost u proporciji pila, čija je visina nedostatna u odnosu prema širini i zaključnom luku). Stoga zaključujemo da je cjelokupna kompozicija pila pretrpjela znatne preinake, te je možda čak sastavljena od elemenata koji su izvorno pripadali nekoj drugoj cjelini.

Hodnik koji iz klaustra vodi u vrt odvaja refektorij od prostora u kojem je izvorno bila smještena kuhinja. U kuhinju su vodila i danas sačuvana vrata renesansne profilacije, kao i zazidan prozorčić kroz koji se dodavalo jelo. Uz južni zid prema vrtu sve do 1924. godine postojao je komin s dimnjakom, a u blizini kuhinje sačuvala se i cisterna sagrađena u vrtu, s kamenom krunom uklesanih cvjetnih motiva. Iz svega navedenog, a radi dobrog funkcioniranja pripreme jela, pretpostavljamo da je i kuhinja bila opremljena pilom, vjerojatno skromnijeg oblikovanja i dekoracije, no zbog potonjih preinaka prostora nema sačuvanih tragova. U inventaru franjevačke crkve i samostana iz 1671. godine,[15] a koji je obuhvatio sve predmete koji su se nalazili u prostorijama samostana, obuhvaćeni su i predmeti svakodnevne upotrebe korišteni u sobama, kuhinji i konobi. Uz pokretni kućanski inventar popisom su obuhvaćene i kamenice za ulje i ribarski pribor, no kamena se pila ne spominju, ni ona danas sačuvana u sakristiji i refektoriju, ni moguće pilo u kuhinji. Vjerojatno su se pila smatrala ugrađenim kamenim namještajem, pa stoga nisu obuhvaćena popisom pokretnog inventara.

U prostoru nekadašnjeg refektorija, kuhinje i susjednih prostora danas su smještene samostanska riznica i zbirka umjetnina, koja je otvorena za javnost od 1889. godine i otada se upotpunjuje, a prostor u više navrata preuređuje.

5 Pilo u refektoriju samostana, k.č.zgr. 485 k.o. Hvar (foto: A. Gamulin)
Lavabo in the refectory of the monastery, cadastre lot no. of the building 485, cadastre for the municipality of Hvar (photo: A. Gamulin)

15 Domančić, D.(1996.): Inventar umjetnina franjevačkog samostana u Hvaru iz 1671. godine, *Prilog povijesti umjetnosti u Dalmaciji 36*, Split., str. 300.

5. CRKVA SV. MARKA, k. č. zgr. 15 k. o. Hvar (sl. 6, 6A)

Crkva sv. Marka i samostan dominikanaca sagrađeni su na zapadnom dijelu hvarske luke. Izvorno gotička crkva građena je u 15. stoljeću, poslije je sredinom 16. stoljeća proširena u prostranu trobrodnu baziliku. Do danas se sačuvala u arheološkim ostacima nakon rušenja početkom 19. stoljeća, a nekadašnje je svetište pregrađeno u kapelu.[16] Južno od kapele je sakristija, iz koje se pristupa monumentalnom zvoniku manirističkog oblikovanja. U podnožju zvonika je u južni zid ugrađen skromni kameni umivaonik. Iako oblikovanjem daleko zaostaje za drugim primjerima iz istog razdoblja, umivaonik je zanimljiv upravo po povijesnim okolnostima u kojima nastaje. Godine 1579. crkvu pohodi apostolski vizitator Valier,[17] kada nalaže da se uredi i upotrebljava umivaonik u sakristiji.[18] Zaključujemo, dakle da dotada crkva nije bila opremljena umivaonikom, te da se on ugrađuje u južni zid prizemlja zvonika, koje služi kao sakristija, na temelju naputaka iz navedene vizitacije. Skromno oblikovanje umivaonika, sagrađena od kamenih spolija, uvjetovale su teške prilike potkraj 16. stoljeća. Grad Hvar je prosperitet uglavnom dugovao povoljnom smještaju na ruti plovnog puta kojom je Venecija trgovala s Istokom, kao i prihodima od vinograda i ribolova. Postojeće blagostanje naglo je prekinuto osmanlijskom provalom 1571. godine, kada je grad opljačkan i popaljen, a stanovništvo pobijeno i odvedeno u ropstvo. Poslije je, 1576. godine, zavladala epidemija kuge.[19] Ove okolnosti velikoga stradanja i siromaštva zabilježene su u Valierovoj vizitaciji, stoga je razumljivo da se crkva oprema pilom koje primarno udovoljava potrebnoj funkciji, a odustaje se od raskošnoga stilskog oblikovanja.

Umivaonik čini pravokutna niša sastavljena od reutiliziranih elemenata kamene plastike. Među glatko obrađenim vertikalama male visine umetnut je kameni spremnik za vodu sastavljen od reutilizirane kamene plastike, prepoznajemo gotički ulomak s dekoracijom dijamantnih šiljaka. Niša ima kameni nadvoj profiliran kao vijenac, dok je kameni slivnik za vodu mnogo manjih dimenzija u odnosu prema širini niše, što ponovno upućuje na reutilizaciju nekoga prije odbačenog elementa.

6 Pilo u sakristiji crkve sv. Marka, k.č.zgr. 15 k.o. Hvar (foto: A. Gamulin)

Lavabo in the Church of Saint Mark , cadastre lot no.of the building 15, cadastre of the municipality of Hvar (photo: A. Gamulin)

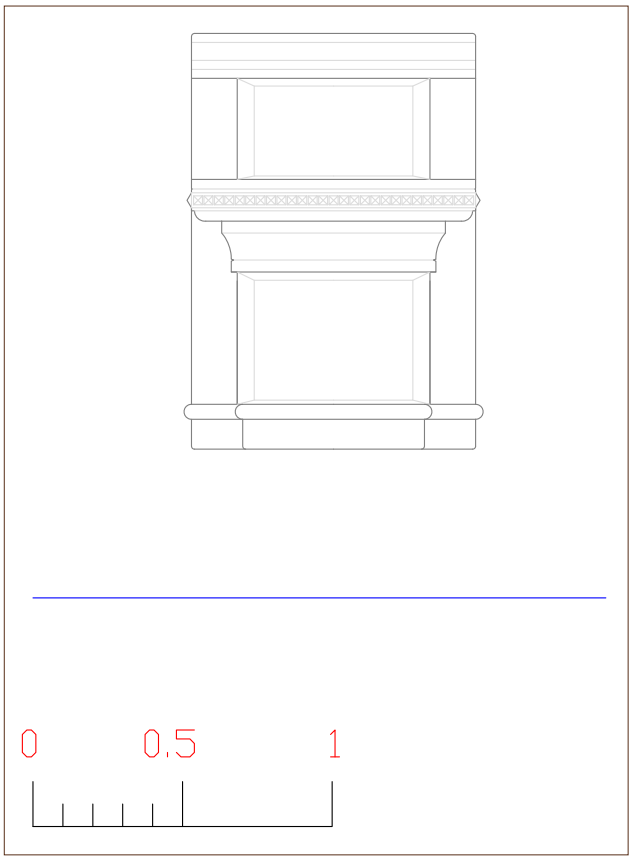

6A Pilo u sakristiji crkve sv. Marka, k.č.zgr. 15 k.o. Hvar (crtež: A. Gamulin)

Lavabo in the Church of Saint Mark, cadastre lot no.of the building 15, cadastre of the municipality of Hvar (drawing: A. Gamulin)

16 Konzervatorski elaborat „Samostanska crkva Svetog Marka u Hvaru", izradio „Neir" d.o.o., Split, 2011., str. 14-29.

17 Augustin Valier, rođen 1531. godine, poznat zbog svoje učenosti i uzornoga života, izabran je za vizitatora Dalmacije 1579. godine. Zarana postaje biskup Verone, a 1583. godine imenovan je kardinalom. Vidi: Domančić, D. (1961.): Valierova vizitacija na otoku Hvaru i Visu, *Arhivska građa otoka Hvara I*, Hvar, str. 8 - 9.

18 Kovačić, J. (1982.): nav. dj.: 215-216.

19 Domančić, D. (1961.): nav. dj.: 10.

KAMENI UMIVAONICI U PROFANIM GRAĐEVINAMA

6. KUĆA VUČETIĆ, GRODA, k. č. zgr. 125 k. o. Hvar (sl. 7)

Gotička kuća Vučetić sagrađena je u Grodi, uz glavnu južnu komunikaciju, položenu usporedo s gradskim zidom. Kuća je izgrađena tik do komunalnog bunara iz 1475. godine. Visoka gotička trokatnica skromne tlocrtne površine na trećem katu, u jugozapadnom kutu kuće ima ugrađeno gotičko pilo, s izljevom na njezino južno kućno pročelje. Poligonalno oblikovani kameni slivnik ukrašen je karakterističnom gotičkom profilacijom i na njega su postavljeni vertikalni pragovi ukrašeni po unutarnjim bridovima polustupom s bazom i stiliziranim vegetabilnim kapitelom, koji nose kamenu policu, ugrađenu kao nadvoj. Gornji dio pila čini niša u obliku šiljatog luka, koju definiraju dva kamena segmenta jednostavne profilacije.

7 Pilo u kući Vučetić, Groda, k.č.zgr. 125 k.o. Hvar (snimak omogućila Agencija za prodaju nekretnina)

Lavabo in the Vučetić House, Groda, cadastre lot no. of the building 125, cadastre of the municipality of Hvar (photo provided by the real estate agency)

7. 8. GOTIČKA KUĆA, BURAK, k. č. zgr. 443/1 k. o. Hvar (sl. 8-11)

Gotička katnica, danas ruševina, izvorno je bila stambena kuća *(na situaciji br. 7)*, a poslije se rabila kao gospodarska kuća koja je pripadala sklopu uz baroknu kuću Marchi.[20] U prostoru nekadašnjeg potkrovlja, na uličnom, sjevernom pročelju kuće, uz ranogotički prozor uzidani su kamin na kamenim konzolama i pilo, pa je očito da je potkrovlje korišteno kao kuhinja. Kamin je danas sačuvan u tragovima, a pilo je poslije dijelom razgrađeno i zazidano, tako da je nad kamenim slivnikom sagrađena ponara. Kameni slivnik gotičkog je oblikovanja, zaobljen na uglovima i ukrašen nizom dijamantnih vršaka.

Zapadno od navedene kuće nekada je postojala još jedna, tlocrtni gabariti kuće danas se nadziru tek u arheološkom sloju, a prostor se koristi kao dvorište kuće Marchi *(na situaciji br. 8)*. U sjevernom, ogradnom zidu sačuvano je još jedno kameno pilo, sastavljeno od spolija. Jednostavan klesani slivnik nosi dvije kamene vertikale na koje je oslonjena profilirana kamena polica, a nad njom je šiljasta niša sačinjena od dva segmentna kamena, koja su vjerojatno pripadala nekom gotičkom prozoru.

Gotičko kučište nedavno je uređeno na način da je u tlocrtni gabarit nekadašnje kuće bez potrebnih suglasnosti nadležnog Konzervatorskog odjela interpoliran manji otvoreni bazen. Navedena su pila uređena, a pilo s gotičkim slivnikom izmješteno je iz izvornog položaja, kako bi ukrašavalo novoprojektirani ambijent.[21]

20 Gotička ruševina, kao i dvorište ograđeno zidom nose isti broj katastarske čestice kao i barokna kuća Marchi, zaključujemo da su sve građevine kao i unutrašnje dvorište pripadale istom stambenom sklopu.

21 Na novim fotografijama zahvaljujem kolegi Marinku Petriću, kustosu Muzeja hvarske baštine.

8 Pilo u gotičkoj kući, Burak, k.č.zgr. 443/1 k.o. Hvar, izvoran položaj u potkrovlju kuće, (foto: A. Gamulin)

Lavabo in the gothic style house Burak, cadastre lot no of the building 443/1, cadastre of the municipality of Hvar, authentic position in the attic of the house (photo: A. Gamulin)

9 Pilo u gotičkoj kući, Burak, k.č.zgr. 443/1 k.o. Hvar, današnje stanje (foto: M. Petrić)

Lavabo in the gothic style house, Burak, cadastre lot no. of the building 443/1, cadastre municipality of Hvar, present state (photo: M. Petrić)

10 Pilo na sjevernom zidu gotičke kuće, Burak, k.č.zgr. 443/1 k.o. Hvar, izvorno stanje, (foto: A. Gamulin)

Lavabo in the northern wall of the gothic house, Burak, cadastre lot no. of the building 443/1, cadastre municipality of Hvar (photo: A. Gamulin)

11 Pilo u gotičkoj kući, Burak, k.č.zgr. 443/1 k.o. Hvar današnje stanje (foto: M. Petrić)

Lavabo in the gothic house, Burak, cadastre lot no. of the building 443/1, cadastre municipality of Hvar, present state (photo: M. Petrić)

9. KUĆA ROSSO, BURAK,
k. č. zgr. 219 k.o. Hvar (sl. 12)

U kući je ugrađeno pilo gotičkog oblikovanja.[22] Kameni slivnik ukrašen je nizom naizmjeničnih zubaca. Vertikalni pragovi postavljeni su na slivnik, a po unutrašnjim bridovima ukrašeni su polustupom s bazom i stiliziranim vegetabilnim kapitelom. Pragovi nose kamenu policu ukrašenu jednostavnom gotičkom profilacijom, na koju su postavljeni vertikalni pragovi identičnog oblikovanja kao donji, koji kamenom policom zatvaraju još jednu nišu pravokutnog oblikovanja. Gornji dio pila zaključen je šiljasto oblikovanom nišom, koju čine dva profilirana lučna segmenta. Profilacija gornje kamene police djelomično je otučena, a na segmentima lukova s unutrašnje su strane izvedeni utori u koje je naknadno bila umetnuta drvena polica.

12 Pilo u kući Rosso, Burak, k.č.zgr. 219 k.o. Hvar (foto: M. Petrić)

Lavabo in the Rosso house, Burak, cadastre lot no. of the building 219, cadastre municipality of Hvar, (photo: M. Petrić)

10. KUĆA KUKURIN-KOVAČEVIĆ, GRODA,
k. č. zgr. 124 k.o. Hvar (sl. 13, 14)

U kući izgrađenoj u Grodi, zapadno od kuće Vučetić, sačuvano je gotičko pilo, danas ugrađeno na katu.[23] Pilo je izvorno stajalo na međukatu kuće, u prostoru stubišta, o čemu nam svjedoči sačuvan izljev na pročelju kuće. Nad pilom je danas ugrađen grb u gotičkom štitu oblika „konjske glave", prostor grba horizontalnom je trakom podijeljeno u dva polja, a u svakom je stilizirani cvijet. Na kamenoj ploči grba uklesani su inicijali A.R., stoga je kuća mogla pripadati obitelji Ružić, koja se spominje u 16. stoljeću.[24] S obzirom da je prostor ožbukan, nije moguće ustanoviti je li položaj grba nad pilom izvoran, ili je tu ugrađen naknadno.

Zbog nedostupnosti pila nemamo uvid u izgled kamenog slivnika, no do sada dobro utvrđena kompozicija kamenih elemenata prisutna je i u ovom primjeru. Vertikalni pragovi postavljeni su na slivnik, a po unutrašnjim bridovima ukrašeni su polustupom s bazom i stiliziranim vegetabilnim kapitelom. Pragovi nose kamenu policu ukrašenu nizom dijamantnih vršaka, ugrađenu kao nadvoj. Gornji dio pila zaključen je šiljasto oblikovanom nišom, koju čine profilirani lučni segmenti u pravokutnom kamenom okviru, niša je sastavljena od dva segmentna kamena elementa. Pravokutno polje nad lukom ukrašeno je rustično klesanim cvjetovima u uglovima.

13 Pilo u kući Kukurin-Kovačević, Groda, k.č.zgr. 124 k.o. Hvar (foto: M. Petrić, 2012.)

Lavabo in the Kukurin-Kovačević house, Groda, cadastre lot no. of the building 124, cadastre municipality of Hvar (photo: M. Petrić, 2012)

14 Grb u kući Kukurin-Kovačević, Groda, k.č.zgr. 124 k.o. Hvar (foto: M. Petrić)

Coat-of-arms on the Kukurin-Kovačević house, Groda, cadastre lot no. of the building 124, cadastre municipality of Hvar (photo: M. Petrić)

22 Na informaciji i fotografiji zahvaljujem prof. Marinku Petriću, kustosu Muzeja hvarske baštine.

23 Na dobivenom podatku i fotografiji pila zahvaljujem se prof. Marinku Petriću, kustosu Muzeja hvarske baštine.

24 Kovačić, J. (2003.): Gradnje i pregradnje kuća u Hvaru od 1913. do 1948. godine, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije 16*, Split, str. 202-203.

11. GOTIČKA KUĆA UZ CRKVU SV. ANUNCIJATE (KUĆA MATIJE LUKANIĆA), BURAK, k. č. zgr. 300/1 k. o. Hvar (sl. 15, 15A)

Gotička dvokatnica uz crkvu Gospe Anuncijate građena je u 15. stoljeću. Prema povijesnim izvorima, pripadala je svećeniku Matiji Lukaniću, koji se istaknuo u pučkoj buni na Hvaru 1510. godine. Na prvi kat kuće dolazi se kamenim sularom na kojemu su vrata s grbavicom. Uz vrata je prozor gotička oblika s jednostavnom profilacijom kapitela i dvije konzole s ušicom, a na drugom katu kuća je sačuvala ranogotički prozor glatkih okvira. U unutrašnjosti kuće na prvom katu je ugrađeno pilo gotičkog oblikovanja. Pilo je ugrađeno u južni zid kuće. Tijekom radova na sanaciji kuće u prvom desetljeću 21. stoljeća uočen je zidani rasteretni luk nad pilom. Luk upućuje na ranije postojanje nekog otvora, moguće prozora veće visine. Moguće je pilo ugrađeno na ovaj položaj kada je došlo do zazidavanja prozora na južnom pročelju, odnosno kada je došlo do sukcesivne izgradnje kuća u nizu.

Kameni slivnik poligonalnog oblikovanja ukrašen je gotičkom profilacijom, a na njega su oslonjena dva vertikalna praga na unutrašnjim bridovima ukrašena stiliziranim stupićem s dekoracijom baze i lisnatog kapitela. Kamena polica uobičajne gotičke profilacije oslonjena je na vertikalne pragove. Nad kamenom je policom lučni zaključak pila, upisan u kvadratično polje, sastavljeno od dvaju klesanih elemenata. Šiljasti luk niše blago je zaobljen, ima karakterističnu gotičku profilaciju, a pravokutno polje nad lukom ukrašeno je reljefom stiliziranoga cvijeta.

15 Pilo u kući Matije Lukanića, Burak, k.č.zgr. 300/1 k.o. Hvar (foto: G. Sava)

Lavabo in the house of Matija Lukanić, Burak, cadastre lot no. of the building 300/1, cadastre municipality of Hvar, (photo: G. Sava)

15A Pilo u kući Matije Lukanića, Burak, detalj, k.č.zgr. 300/1 k.o. Hvar (foto: G. Sava)

Lavabo in the house of Matija Lukanić, Burak, detail, cadastre lot no. of the building 300/1, cadastre municipality of Hvar, (photo: G. Sava)

12. 13. VILA LAZAREVIĆ, predio Majerovica (sl. 16, 17)

Vila Lazarević sagrađena je sredinom 20. stoljeća u hvarskome predjelu Majerovica. Tom su prigodom prenesena i ugrađena dva pila koja stilski pripadaju hvarskome gotičkom graditeljstvu. Jedno je pilo ugrađeno na bočni zid trijema u prizemlju kuće, dok je drugo pilo ugrađeno u sjeverni dio vrta.

Pilo ugrađeno u bočni zid južnoga trijema kuće (*na situaciji broj 12*) gotičkog je oblikovanja. Sabirnik za vodu ima gotičku profilaciju ukrašenu nizom dijamantnih vršaka, bočni pragovi ukrašeni su štapom stiliziranim kao polustup s bazom i kapitelom, te nose kamenu policu ukrašenu nizom dijamantnih vršaka. Pilo je zaključeno nišom sa šiljastim lukom, ukrašenom profilacijom s nizom dijamantnih vršaka. Nije poznato s koje je lokacije preneseno pilo.

Pilo ugrađeno u ogradni zid vrta (*na situaciji broj 13*) sjeverno od kuće tipičan je primjer gotičko-renesansnog oblikovanja, karakterističnog za graditeljstvo grada Hvara. Pilo ima poligonalno oblikovan kameni sabirnik za vodu, ukrašen tipičnom gotičkom profilacijom, vertikalni pragovi ukrašeni su stiliziranim polustupom s bazom i kapitelom nose kamenu policu ukrašenu nizom dijamantnih vršaka. Gornji dio pila zaključen je nišom s profiliranim lučnim otvorom u pravokutnom okviru, s dekoracijom stiliziranih cvjetova u uglovima. Na pilu se danas nalazi kameni akroterij koji nije njegov izvorni element. Pilo se izvorno nalazilo u kući Barišić, Ulica Matije Ivanića 38.[25]

16 Vila Lazarević, Majerovica, pilo na trijemu kuće (foto: A. Gamulin)

Villa Lazarević, Majerovica, lavabo on the house portico (photo: A. Gamulin)

17 Vila Lazarević, Majerovica, pilo u sjevernom vrtu (foto: A. Gamulin)

Villa Lazarević, Majerovica, lavabo in the north garden (photo: A. Gamulin)

25 Podatak dobiven od vlasnika kuće.

14. KUĆA ROSSO, BURAK,
k. č. zgr. 248 k. o. Hvar (sl. 18, 19)

U dijelu hvarskog predjela Burak sagrađena je uglovnica. Kuća ima nekoliko faza izgradnje, od kojih je najranija gotička iz 15. stoljeća, s potonjim baroknim preoblikovanjem iz sredine 17. stoljeća[26], te preinakama nastalima potkraj 19. stoljeća. U zapadni zid kuće, na razini 1. kata, ugrađeno je pilo jednostavnog oblikovanja, koje vremenski pripada prvoj fazi izgradnje kuće, a stilski predočuje jednostavan primjer gotičko-renesansnog oblikovanja, karakterističnog za grad Hvar. Poslije je pilo zazidano, a otkriveno je tijekom istražnih radova 2009. godine, kada je provedena sanacija kuće. Na pilu su uočena velika oštećenja, dijelom mehanička, a dijelom nastala gorenjem. Zaključujemo da je kuća stradala u požaru, te da tako oštećeno pilo više nije bilo uporabljivo, pa je stoga zazidano. Pri zazidavanju je pretrpjelo dodatna mehanička oštećenja, jer su otučeni svi klesarski elementi koji su izlazili iz ravnine zida, koji je ožbukan. Tada su gotovo potpuno uništeni kameni slivnik i kamena polica, tako da nije moguće ustanoviti jesu li elementi nosili kakvu dekoraciju. Sačuvani su vertikalni pragovi, ukrašeni štapom stiliziranim kao polustup s bazom i kapitelom, i oni znatno oštećeni. Pilo je zaključeno poluoblom nišom.

Prilikom prezentacije nalaza vlasnik kuće nije poštovao izvoran položaj kamenoga slivnika, već je nišu pila produljio do poda, čime je narušena izvorna kompozicija i namjena nalaza.

18 Pilo u kući Rosso, Burak, k.č.zgr. 248 k.o. Hvar, stanje tijekom istražnih radova (foto: A. Gamulin)

Lavabo in the Rosso house, Burak, cadastre lot no. of the building 248, cadastre municipality of Hvar, state during research activities (photo: A. Gamulin)

19 Pilo u kući Rosso, Burak, k.č.zgr. 248 k.o. Hvar, neprimjerena prezentacija pila (foto: G. Sava)

Lavabo in the Rosso house, Burak, cadastre lot no. of the building 248, cadastre municipality of Hvar, inadequate presentation of the lavabo (photo: G. Sava)

26 Sava, G. (2009.): Kuća Rosso u Hvaru , Konzervatorsko -restauratorski elaborat, Split, str. 7.

15. PILO UZ GRADSKA VRATA, GRODA, k. č. zem. 4535 k. o. Hvar (sl. 20)

Uz gradska vrata na južnome obrambenom zidu koji opasuje predio Grodu u Hvaru, u razdoblju od 1910. do 1924. godine, ugrađen je gotički umivaonik,[27] s nakanom da posluži kao gradska česma. Već je Grga Novak uočio da umivaonik nije uzidan u izvornom obliku, jer sam kameni slivnik za vodu dekoracijom nije usklađen s cjelinom. Cvito Fisković navodi da ni dvije konzole u obliku lava ugrađene pod slivnikom ne pripadaju cjelini umivaonika, nego su to reutilizirane romaničke konzole, koje su izvorno pripadale nekoj romaničkoj crkvici u Hvaru.[28] Više je izvora koji navode odakle je zapravo umivaonik donesen i ugrađen u gradski zid, pa tako Cvito Fisković navodi da je (...) *prenesen, prema pričanju Grge Novaka, iz Vukašinovićeve gotičko-barokne kuće* (...)[29] U stručnim krugovima danas prevladava mišljenje da je pilo izvorno pripadalo gotičko-renesansnoj kući Lupi sagrađenoj u Grodi istočno od benediktinskog samostana.[30]

Pilo dekorirano bogatom gotičkom plastikom zaključeno je šiljatim lukom klesanim iz triju segmenata, od kojih je onaj zapadni rekonstruiran, a nad zaglavnim je kamenom trodijelni lisnati ukras. Šiljati luk s unutrašnje strane ima oblik trilobe. Pravokutna niša pila ima nadvoj koji je izvorno služio kao polica za odlaganje posuđa, a ukrašena je motivom kovrčavog lišća koje se od središnje osi povija na nasuprotne strane, pa u navedenoj dekoraciji možemo prepoznati utjecaj radionice Jurja Dalmatinca. Niša je u središnjem dijelu podijeljena kamenim sabirnikom za vodu. Sabirnik je ukrašen s reljefnim prikazom triju lavljih glava iz čijih usta izlaze listovi s povijenim vršcima. Lavlje grive imaju stilizirane kovrče u romaničkoj maniri, što označuje stilsku retardiranost. Donji izljev za vodu ukrašen je jednostavnom gotičkom profilacijom s motivom zubaca, a kako oblikovanjem odstupa od ostalih, kudikamo bogatije dekoriranih elemenata, zaključujemo da izvorno nije pripadao cjelini pa ga možemo datirati u drugi dio 15. stoljeća. Vertikalni pragovi umivaonika dekorirani su štapom oko kojeg se dijagonalno povijaju hrastovi listovi, dok vanjski rub vertikala ukrašava niz većih, a unutrašnji rub niz sitnijih dijamantnih šiljaka. U unutrašnjosti pragova su stupići koji nose horizontalni sabirnik za vodu.

20 Pilo uz gradska vrata, Groda, k.č. zem. 4535 k.o. Hvar (foto: A. Gamulin)

Lavabo next to the city gate, Groda, cadastre lot no. 4535, cadastre municipality of Hvar (photo: A. Gamulin)

Oblikovani su kao obli stupići i oko njih se povija traka ukrašena dijamantnim nizom. Stupići imaju stiliziranu bazu i kapitele vegetabilnog uzorka. Iz repertoara navedenih ukrasa, poglavito motiva povijenog lišća, Tudor uočava utjecaje, kako Jurja Dalmatinca i njegove radionice, tako i Bonina da Milana,[31] ovdje realizirane bitno slabijim klesarskim umijećem.

27 Tudor, A. (1998.): Prilog poznavanju utjecaja Jurja Dalmatinca u Hvaru, *Peristil 41*, Zagreb, str. 53. Na str. 57. donosi se fotografija gradskog zida iz 1910. godine, prije ugradbe umivaonika. Slika s umetnutim umivaonikom objavljena je u: Novak, G. (1924.): *Hvar*, Beograd, sl.12., Kovačić, J. (1987.): *Kroz stambenu arhitekturu grada Hvara*, Hvar, str. 74.

28 Fisković, C. (1979.): Prilog za romaniku u Hvaru, *Zbornik narodnog muzeja u Beogradu 9-10*, Beograd, str. 304-305. Fisković smatra da je oblikovanje portala gotičke crkve sv. Duha u Hvaru izravno nadahnuto ovim skulpturama, gdje su dvije konzole u obliku lava smještene u gornje kutove svijetlog otvora portala. Novak, G. (1924.): nav. dj.: 12.

29 Fisković, C. (1979.): nav. dj.: 304. Tudor smatra da se zapravo misli na gotičko-renesansnu kuću Lupi sagrađenu u Grodi, o kojoj se iscrpnije piše u: Fisković, C. (1977.): Graditeljstvo grada Hvara u 16. stoljeću, *Radovi instituta za hrvatsku povijest 10*, Zagreb, str. 460. Vojnović navodi da je pilo preneseno iz kuće Kačić-Demitri, vidi: Vojnović, I., Palača Jakša u Hvaru, članak u pripremi za tisak. Ovom prigodom zahvaljujem autoru na uvidu u dokumentaciju.

30 Kuća je sagrađena na k. č. zgr. 93 k. o. Hvar.

31 Tudor, A. (1998.): nav. dj.: 54.

16. PALAČA JAKŠA, GRODA, k. č. zgr. 120, 121 i k. č. zem. 238 k. o. Hvar (sl. 21-23)

Palača Jakša, sagrađena nad južnim gradskim zidom u predjelu Groda, u dokumentima se najranije spominje 1504. godine kao vlasništvo Marina Jakše. Pretpostavlja se da je kuću podigao njegov otac Jakša Petrov u drugoj polovici 15. stoljeća.[32] Palača u visini drugog kata ima dva zidana luka kojima nadvisuje ulicu i naslanja se na gradski zid.[33] Ranogotičkim vratima iz palače se izlazi na usku šetnicu gradskog zida, a u kasnogotičkoj fazi na južnom je pročelju palače ugrađena trifora čiji su kapiteli i akroterij ukrašeni motivom izvijenih listova koji se pripisuju radionici Jurja Dalmatinca.[34] Na isti je način oblikovana i bifora na istočnome pročelju palače. Tijekom arheoloških istraživanja provedenih 2002. – 2003. godine na prostoru zapadno od palače Jakša, koji je nekada bio srednjovjekovna ulica, a na koji su prostor Jakšini proširili svoj posjed izgradivši gotičko-renesansnu kuću i dvor, pronađena su 22 ulomka gotičko-renesansne kamene plastike.[35] Među najznačajnijim nalazima je gotovo u cijelosti sačuvan kasnogotički sabirnik za vodu,[36] čija je prednja strana ukrašena povijenim lišćem, a, zasigurno, čini dio složenije kompozicije kamenog pila. Izradba kamenog sabirnika, kao i ranije opisane kamene plastike na pročelju kuće pripisuju se radionici Jurja Dalmatinca. Ukras povijenog lišća izveden je samo s frontalne strane, a korito nema rupu za otjecanje vode.[37] Gotovo istovjetan rad nalazimo u dvorištu Velike Papalićeve palače u Splitu, koji Duško Kečkemet također atribuira Jurju Dalmatincu.[38] Ostali elementi pila ni kod splitskog primjera nisu sačuvani. Kameni je sabirnik restauriran, no danas sa žaljenjem možemo ustanoviti da ga vlasnik kuće upotrebljava kao jerulu za cvijeće, čime je kamena plastika ponovno izložena degradaciji.

21 Palača Jakša, Groda, k.č.zgr. 120, 121 k.o. Hvar, kameni slivnik tijekom arheoloških istraživanja (foto: A. Gamulin)

Jakša palace, Groda, cadastre lot nos. of the building 120,121, cadastre municipality of Hvar, stone water inlet during archaeological research (photo: A. Gamulin)

22 Palača Jakša, Groda, k.č.zgr. 120, 121 k.o. Hvar, restaurirani kameni slivnik (foto: A. Gamulin)

Jakša palace, Groda, cadastre lot nos. of the building 120,121, cadastre municipality of Hvar, restored stone water inlet (photo: A. Gamulin)

23 Split, palača Papalić, kameni slivnik (foto: A. Gamulin)

Split, Papalić palace, stone water inlet (photo: A. Gamulin)

32 Više je palača i gradskih kuća podignito nad južnim zidom Grode; prvu je 1444. godine sagradio Nigoš Gazarović, a zatim se grade palače Užižić (Hektorović), zimska palača Paladini, kuća Hektorović, palača Jakša i druge. Palača Jakša, zajedno s gotičkom kućom Jakšić i palačom Užižić, pripada tipu gradnje koja je na razinivou prvog kata povezala postojeću gradnju sa gradskim zidom nad kojim se nadogradila, ostavivši pri tome gradsku komunikaciju neposredno uz obrambeni zid.

33 Gotovo istovjetno oblikovane lukove koji nose svod, a ne drvenu konstrukciju kao kod palače Jakša, a kojima se naslonila na gradski zid, nalazimo i u palači Užižić (Hektorović); gradnja je na temelju dokumenata datirana u 1463. godinu. Vidi: Kovačić, J. (1997.): O kući tkz. Hektorović na gradskom zidu u Hvaru, *Prilozi povijesti otoka Hvara X.*, Hvar, str.79-82.

34 Tudor, A. (1998.): nav. dj.: 52.

35 Istražne arheološke radove proveo je Konzervatorski odjela iz Splita, nadležni arheolog dr. sc. Franko Oreb. Rezultati istraživanja nisu objavljeni, već su ovdje prezentirani na temelju uvida u dnevnik iskapanja i usmenog kazivanja samog istraživača. Visina zemljanog nasipa iznosila je oko 3 metra koji se u potpunosti ispraznio. Istraživanja su utvrdila da taj nasip nema kompaktnoga zemljanog sloja ni jasne arheološke stratigrafije. U tom su nasipu pronađeni brojni ostaci ljudskog življenja, od prehrane (životinjske kosti, ovce, svinje, goveda, razne morske školjke i puževi) do predmeta svakodnevne upotrebe (mnoštvo fragmenata keramičkih, porculanskih i staklenih posuda raznih oblika i veličine. Pronađena je fina keramika s premazom cakline i majolike, očito donesena kao import iz talijanskih radionica u rasponu od 15. do 17. stoljeća. Bilo je i grube keramike, crno-sive boje, kuhinjske upotrebe, proizvod domaćih radionica čiju je dataciju teže odrediti, ali, zasigurno, pripada istom razdoblju kao ova, prva. Pronađeni su ulomci arhitektonske plastike, kao i ostaci ranosrednjovjekovnih kuća. Vidi: Vojnović, I., Palača Jakša u Hvaru, članak u pripremi za tisak. Ovom prigodom zahvaljujem autoru na uvidu u dokumentaciju.

36 Kameni je umivaonik okvirnih tlocrtnih dimenzija 110 x 40 cm, visine 40 cm. Ostali elementi pila nisu pronađeni.

37 Pilo je pronađeno u dvama većim segmenta, a restaurirao ga je Marin Marasović is Splita. Danas se čuva u prizemlju restorana u sklopu obnovljene palače Jakša.

38 Kečkemet, D. (1988.): *Juraj Dalmatinac i gotička arhitektura u Splitu*, Split, str. 29-30, sl. 33.

17. PALAČA UŽIŽIĆ (HEKTOROVIĆ), GRODA, k. č. zgr. 74/1 k. o. Hvar (sl. 24, 25)

Reprezentativna gotička palača sagrađena je nad južnim gradskim zidom. U literaturi se najčešće spominje kao palača Hektorović, iako je na temelju dokumenata o gradnji iz 1463. godine palača nedavno atribuirana Nikoli Užižiću, pripadniku staroga hvarskoga plemstva iz roda Piretića.[39] Na razini prvog kata, u debljini gradskog zida, ugrađeno je renesansno pilo, kada je za potrebe ugradnje u debljini šetnice gradskog zida izvedena zasvođena niša, a gradski je zid integriran u interijer palače. Pilo je ugrađeno u južni gradski zid, s izljevom na glavno pročelje palače, što se može objasniti samo činjenicom da je ovako izlivena voda curila u vrt, a ne na gradsku ulicu. Palača nikada nije bila dovršena,[40] pa se stoga ni planirana namjena navedenoga prostora ne može sa sigurnošću utvrditi, no svakako je riječ o ulaznom prostoru (u neposrednoj blizini, na zapadnome zidu glavni je portal s grbom roda Piretića na nadvratniku), a u neposrednoj su blizini stube koje vode na šetnicu gradskog bedema pod kojim je u nišu ugrađeno pilo. Uz pilo je ugrađena i gotička monofora koja osvjetljava prostor. Iako renesansnog oblikovanja,[41] dio je cjelovitoga graditeljskog zahvata s dominantnim odlikama cvjetne gotike.

Pilo se izrijekom spominje u kupoprodajnom ugovoru iz 1744. godine sklopljenu između don Ivana Gazarovića kao prodavatelja i Frane Rinaldija kao kupca navedene kuće.[42]

Na kameni slivnik poligonalnog oblikovanja u obliku stilizirane cvjetne čaške oslonjena su dva vertikalna profilirana praga, koja s unutrašnje strane imaju konzolne istake na koje su se oslanjali polica i sabirnik za vodu. Kameni konzolni istaci dekorirani su viticama koje izviru iz čaške. Pilo je zaključeno poluoblom nišom upisanom u pravokutno polje, a nad njim je profilirani vijenac. U kutovima polja reljefno su isklesani grbovi u obliku štita iz kojeg viore trake, no štitovi nemaju heraldičkoga znaka. Danas kamena polica i sabirnik za vodu nedostaju, no na temelju arhivske fotografije[43] uočavamo da je na donjoj polici bio postavljen sabirnik za vodu ukrašen dvjema reljefno isklesanim glavama anđela na oblacima, iza kojih proviruje po par krila. Kako se čini u osi sabirnika, ponovno je isklesan grb koji anđeli podržavaju krilima. Na gornjim je istacima postojala kamena polica jednostavne plitke profilacije, a u osi je reljefni ukras stiliziranoga cvijeta.

24 Palača Užižić (Hektorović), Groda, k.č.zgr. 74/11 k.o. Hvar (foto arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu.)

Užižić palace (Hektorović), Groda, cadastre lot. no. 74/11, cadastre municipality of Hvar (Photo archives of the Conservation Department in Split)

25 Palača Užižić (Hektorović), Groda, k.č.zgr. 74/11 k.o. Hvar, stanje tijekom radova sanacije (foto: A. Gamulin)

Užižić palace (Hektorović), Groda cadastre lot.no. 74/11, cadastre municipality of Hvar, state during rehabilitation works (photo: A. Gamulin)

39 Kovačić, J. (1997.): nav. dj.: 83-84.

40 Obustava gradnje palače možda je vezana za smrt Nikole Užižića, koja se stavlja u 1478. godinu, jer nakon te godine o njemu više nema pisanih podataka. Obustava gradnje najvjerojatnije je ipak uzrokovana nedostatkom sredstava, bilo obitelji Užižić bilo njihovih nasljednika.

41 Na gotičkoj palači, uz pilo, renesansno oblikovanje imaju portal na katu zapadnoga pročelja i klupčica središnje trifore na južnome pročelju palače, koja je ukrašena renesansnim zupcima. To je još jedan primjer vremenskoga preklapanja dvaju stilova u graditeljstvu grada Hvara.

42 Kovačić, J. (1997.): nav. dj.: 79-82.

43 Arhivska fotografija nije datirana, a nalazi se u Staroj fototeci Konzervatorskog odjela u Splitu, signatura broj 2750, e-780.

18. KUĆA BARTUČEVIĆ, GRODA, k. č. zgr. 141 k. o. Hvar (sl 26)

Izvorno gotička, a poslije barokizirana kuća izgrađena je u predjelu Groda, danas ugrađena na zapadu stambene insule, druge po redu zapadno od istočnoga gradskog zida. Na drugom katu kuće koji je organiziran za stanovanje, sve do njezine obnove potkraj 20. stoljeća bila je sačuvana izvorna organizacija prostora, koja je kat dijelila na dvije prostorije jednake veličine, a zatim sjevernu prostoriju na dvije sobe – istočnu i zapadnu. Kuća je doživjela znatnu barokizaciju potkraj 16. ili početkom 17. stoljeća,[44] a, s obzirom na to da su do obnove bili sačuvani drveni štokovi vrata opremljeni ukrasima dijamantnog šiljka u kvadratnome polju, zaključujemo da je i zatečena dispozicija prostora iz baroknog razdoblja. U sjeveroistočnoj prostoriji, u sjeverni zid kuće, (izvorno je bio slobodan, jer je sjeverna kuća u nizu dograđena poslije), ugrađeno je manje pilo kasnorenesansnog oblikovanja.

Kameni je umivaonik ukrašen nizom geometrijski stiliziranih četverolatičnih cvjetova. Vertikalni pragovi ukrašeni su vegetabilnom dekoracijom – lisnatom povijušom koja izlazi uz manje vaze i kontinuirano teče rubom lučnog otvora. Kamena je polica ugrađena nad vertikalne pragove pila, a dekorirana je listovima u plitkom reljefu. Polukružna niša izgrađena je od triju kamenih segmenata s dekoracijom povijenih listova, možda hrastovih, i kontinuirano obrubljuje pilo. U tjemenu luka je akroterij sa štitom za heraldički znak, koji nije sačuvan, a nad kojim se nadvija orao.

Pilo je tijekom obnove kuće na zahtjev investitora preneseno s drugog na prvi kat, i ugrađeno u sjeverni zid svečane gotičke dvorane. Na pilu su tijekom istražnih radova uočeni tragovi boje, i to plava podloga zaključka i vegetabilnih reljefa i crvena boja na florealnoj ornamentici, kao lazurni premazi bez prethodne pripreme kamena. Detaljnije analize pigmenata nisu provedene pa stoga nije moguće ustanoviti jesu li pigmenti istodobni s izvedbom pila ili su naneseni naknadno, iako izbor kolorita odgovara razdoblju gradnje.[45]

26 Pilo u kući Bartučević, Groda, k.č.zgr. 141 k.o. Hvar (foto: G. Sava)

Lavabo in the Bartučević house, Groda, cadastre lot no. 141, cadastre municipality of Hvar (photo: G. Sava)

19. KUĆA DOMANČIĆ, GRODA, k. č. zgr. 96 k. o. Hvar (sl. 27)

Gotička kuća Domančić uglovnica je izgrađena u 15. stoljeću. Na prvom katu, u prostoru dnevnoga prostora ukrašena biforom, uz zapadni zid izvorno su ugrađeni komin i pilo.[46] Do danas se sačuvalo samo pilo, koje se sastoji od kamenoga slivnika i dviju niša pravokutnog oblikovanja, koje oblikuju kameni pragovi bez stilskih odlika. S obzirom na bogato raščlanjeno pročelje s elementima gotičke kamene plastike, kao i na sačuvan niz gotičkih kamenih konzola koje nose međukatnu konstrukciju, iznenađuje utilitarnost pila i oblikovanje bez stilskih odlika.

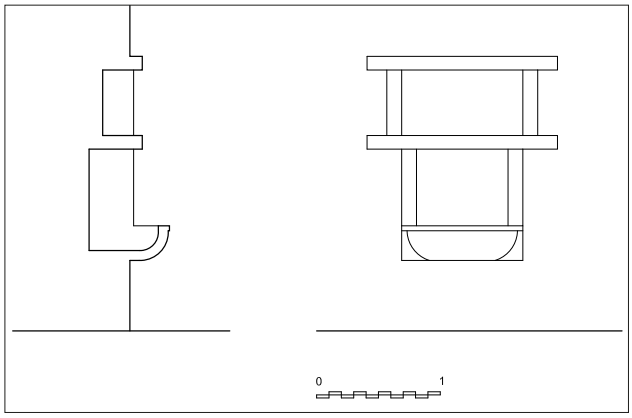

27 Pilo u kući Domančić, Groda, k.č. zgr. 96 k.o. Hvar (arhitektonski snimak: M. Petrić, crtež: A. Gamulin)

Lavabo in the Domančić house, Groda, cadastre lot no. of the building 96, cadastre municipality of Hvar (architectural survey: M. Petrić, drawing: A. Gamulin)

44 Tudor, A. (1995.): Stambena arhitektura grada Hvara u 17. i 18. stoljeću, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 87-88.

45 Podatke o tragovima boje na pilu dao je ovlašteni restaurator Giuseppe Sava koji je obavljao restauratorske radove na kući Bartučević.

46 Na dobivenom podatku zahvaljujem prof. Marinku Petriću, kustosu Muzeja hvarske baštine. Arhitektonsku skicu izradio je 1980. godine prof. Marinko Petrić.

20. KUĆA PAPAFAVA, GRODA,
k. č. zgr. 129 k. o. Hvar (sl. 28)

Sačuvan je samo kameni sabirnik za vodu renesansnoga sloga,[47] danas ugrađen u gradski bedem i reutiliziran kao umivaonik. Ugrađen je istočno od renesansne kuće Papafava, dostupan iz prostora vrta koji ograđuje gradski zid. Sabirnik je dekoriran nizom stiliziranih listova, ritmično razdvojenih utorom. Donji je dio sabirnika oštećen, tako da je dekoracija odsječena. Ostali elementi pila nisu sačuvani. Nije moguće utvrditi je li pilo izvorno pripadalo upravo kući uz koju se danas nalazi ili pak dolazi s koje obližnje lokacije. Pilo datiramo u 16. stoljeće.

28 Kameni sabirnik u kući Papafava, Groda, k.č.zgr. 129 k.o. Hvar, ugrađen u gradski zid, (foto: M. Petrić)

Stone collector in the Papafava house, Groda ,cadastre lot no. of the building 129, cadastre municipality of Hvar, built into the city wall (photo:M. Petrić)

21. KUĆA MACHIEDO, BURAK,
k. č. zgr. 232, 233/2 k. o. Hvar (sl. 29, 30)

Kuća Machiedo nalazi se u hvarskom Burgu na obali, glavnim pročeljem okrenuta je prema zapadu i stilski pripada renesansi. U kući se čuva arhiv i inventar obitelji Machiedo.

Pilo se nalazi u salonu, na trećem katu kuće. Sačuvano je cjelovito, samo što je sabirnik za vodu premješten u prostor kuhinje i ugrađen pod prozorom.

Kameni profilirani slivnik oslonjen je na dvije plitke konzole u obliku volute. Pod slivnikom je kamena ploča ukrašena reljefom na kojemu su dva dupina raskošnih peraja i povijenih repova. Kanelirani pilsatri imaju baze i kapitele vegetabilne dekoracije, a pravokutna je niša zaključena jednostavnom trabeacijom. Na bočne trokutaste konzole oslonjena je kamena polica jednostavne profilacije, u središtu ukrašena cvijetom, dok je sabirnik za vodu, danas premješten u kuhinju, ukrašen anđeoskom glavom s krilima.

29 Pilo iz kuće Machiedo, Burak, k.č.zgr. 232, 233/2 k.o. Hvar, detalj izmještenog sabirnika za vodu (foto: M. Petrić)

Lavabo in the Machiedo house, Burak, cadastre lot nos. of the building 232,233/2, cadastre municipality of Hvar, detail of the relocated water collector (photo: M. Petrić)

30 Pilo iz kuće Machiedo, Burak, k.č.zgr. 232, 233/2 k.o. Hvar (foto: M. Petrić)

Lavabo in the Machiedo house, Burak, cadastre lot nos. of the building 232,233/2, cadastre municipality of Hvar (photo: M. Petrić)

47 Na dobivenom podatku i fotografiji pila zahvaljujem prof. Marinku Petriću, kustosu Muzeja hvarske baštine.

22. LJETNIKOVAC LUCIĆ, DOLAC, k. č. zgr. 398 i k. č. zem. 589, 594 k. o. Hvar (31, 32)

Suburbani ljetnikovac Hanibala Lucića ima iznimnu važnost u nacionalnoj baštini, kako zbog urbanističkog smještaja[48] i arhitektonske koncepcije, tako i zbog vrsnoće arhitektonske plastike. Izgrađen je sredinom 16. stoljeća[49] na istočnom rubu grada, uz put koji je još od antike vodio prema Starom Gradu. Ljetnikovac čine dvije kuće, istočna, ladanjska i zapadna, gospodarska, izgrađene uz južni zid sklopa, a sjeverno je smješten veliki perivoj ograđen zidom.

Ladanjska je kuća skromnih dimenzija, pred kućom je terasa s kamenom ogradom i pergoladom, do koje vode vanjske stube. Kuća ima konobu u prizemlju i kat koji čini samo jedna prostorija kojoj akcent daje kameni umivaonik, ugrađen u središte južnog zida, nasuprot ulaznim vratima. Arhitektonsku dekoraciju Lucićeva ljetnikovca Cvito Fisković povezuje *s dubrovačko-korčulanskim graditeljskim radionicama,*[50] pa stoga valja napomenuti da je i pilo u ljetnikovcu u kompoziciji i izboru dekoracije gotovo istovjetno nekim dubrovačkim primjerima, u ljetnikovcima Stay i Đonovina.[51]

Sačuvani ugovor koji 1530. godine Lucić sklapa s majstorom Živkovićem[52], a koji izvodi i radove na kneževoj kuli u Hvaru, izdvaja toga majstora kao mogućega klesara Lucićeva pila, to više što se pouzdano zna da su hvarski Živkovići radili i na viškom ljetnikovcu Hanibala Lucića.[53] U lapidariju benediktinskog samostana sačuvan je kanelirani polustup s vegetabilnim kapitelom koji je pripadao pilu iz nekadašnje Lucićeve gradske kuće, a oblikovanjem upućuje na isti klesarski krug.

Pilo ima profilirani kameni slivnik na koji su postavljena dva kanelirana polustupa s bazom i kapitelima ukrašenima volutama i vegetabilnim motivima. Slivnik pridržavaju dvije kamene konzole u obliku voluta, dekorirane palminim listom. Pod slivnikom je kamena ploča ukrašena reljefom maskerona čija je kosa razigrana poput plamičaka, a flankiraju ga dvije ribe, moguće dupini, s lisnatim perajama i povijenim repovima. Očite su aluzije na riječna i morska božanstva, koja pripadaju imaginarnom, ali i grotesknom svijetu, no možemo ih pročitati i kao humanistički utjecaj u isticanju antičkih vodenih božanstava. Bočne konzole polustupova dekorirane su u obliku cvjetne čaške i vjerojatno su nosile danas izgubljen sabirnik za vodu. Pilo je zaključeno trabeacijom korintskog tipa.

31 Pilo u ljetnikovcu Lucić, k.č.zgr. 398 k.o. Hvar, današnje stanje (foto: A. Gamulin)

Lavabo in the Lucić summer residence, cadastre lot no. of the building 398, cadastre municipality of Hvar, present status (photo: A. Gamulin)

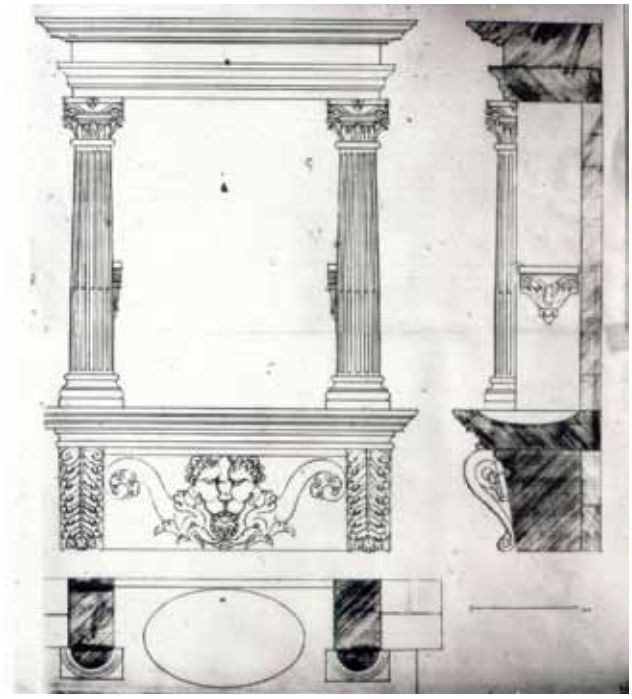

32 Pilo u ljetnikovcu Lucić, k.č.zgr. 398 k.o. Hvar (fototeka Konzervatorskog odjela u Splitu.)

Lavabo in the Lucić summer residence, cadastre lot no. of the building 398, cadastre municipality of Hvar (photo archives of the Conservation Department in Split)

48 Prostorni okvir u kojem Lucić gradi svoj ljetnikovac najjasniji je na Santinijevoj veduti grada Hvara iz 1668. godine, gdje je prikazan niz vrtova ograđenih suhozidom, od biskupskoga dvora na zapadu do Lucićeva ljetnikovca na istoku. Vidi: Kečkemet, D. (1953.): Mapa crteža dalmatinskih gradova ing. Josipa Santinija, u: *Četiri priloga historiji grada Splita XVII. i XVIII. stoljeća,* Izdanje Muzeja grada Splita, Sveska 4, Split, str. 74-75.

49 Godine 1533. prostor se još naziva *Horto de dito messer Anibal a presso la citta*, a od sredine 16. stoljeća termin *horto* (vrt) zamijenjen je terminima koji označuju perivoj. Vidi: Tudor, A. (2008.): Ladanjska izgradnja prostora hvarske komune, Katalog, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 4.

50 Fisković, C. (1960. - 61.): Ljetnikovac Hanibala Lucića u Hvaru, *Anali Dubrovnik, br 8-9*, Dubrovnik, str. 230.

51 Grujić, N. (1987.): Ljetnikovac Klementa Gučetića u Rijeci dubrovačkoj, (Podloga, zamisao, izvedba), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti, br. 11*, Zagreb, str. 132, Grujić, N. (1991.): Četiri doba jednog ljetnikovca;„Đonovina" u Rijeci dubrovačkoj, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, br. 31*, Split, str. 220.

52 Fisković, C. (1960. - 61.): nav. dj.: 216.

53 Tudor, A. (2008.): nav. dj.: 11.

23. 24. KUĆA MARIČIĆ, GRODA, k. č. zgr. 102 k. o. Hvar (sl 33, 34)

Stambena uglovnica izgrađena je u Grodi. Izvorno gotička dvokatnica izgrađena u 15. stoljeću, u renesansi je znatno preoblikovana, što se napose odrazilo na glavno, južno pročelje kuće, dok je zapadno pročelje, uz koje je dograđen sular, većim dijelom zadržalo gotičko oblikovanje.

Gotičko pilo

U potkrovlju kuće pod zapadnim je prozorom ugrađen kameni slivnik, dio gotičkoga pila. Na navedeni je položaj vjerojatno prenesen tijekom obnove kuće u 16. stoljeću, kada je na drugom katu ugrađeno reprezentativno renesansno pilo. Kameni slivnik gotičke profilacije ukrašen je nizom dijamantnih vršaka. U prostoru potkrovlja uz kameni je slivnik ugrađen i komin, a imali su gospodarsku namjenu, vjerojatno u sklopu kuhinje.

Renesansno pilo

Na drugome katu kuće sačuvan je kameni umivaonik renesansnoga sloga. Kameni je slivnik ukrašen profilacijom, a pod njim je trokutasta dekoracija i konzole u obliku profiliranih voluta.

Pravokutni je okvir postavljen na baze i ukrašen kontinuiranom profilacijom, koja se u dokumentima najčešće spominje kao *more romano*,[54] a zaključen je vijencem. Dvije kamene police pridržavaju bočne kamene konzole trokutasta oblika.

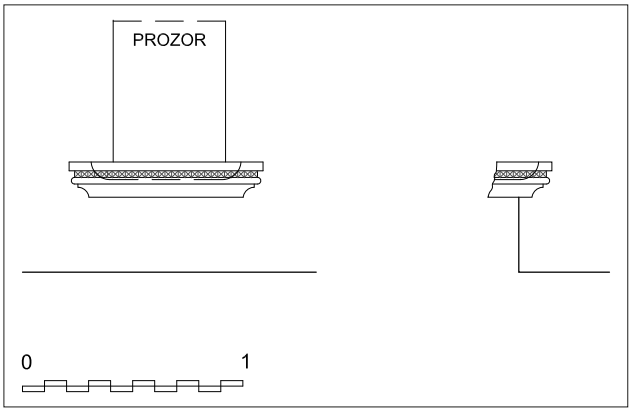

33 Gotičko pilo u kući Maričić, Groda, k.č.zgr. 102 k.o. Hvar, (arhitektonski snimak: M. Petrić, crtež: A. Gamulin)

Gothic lavabo in the Maričić house, Groda, cadastre lot no. of the buildidng 102, cadastre municipality of Hvar (architectural survey: M. Petrić drawing: A. Gamulin)

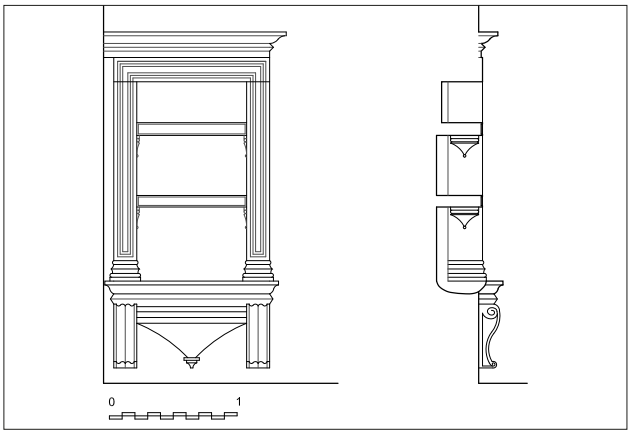

34 Renesansno pilo u kući Maričić, Groda, k.č.zgr. 102 k.o. Hvar (arhitektonski snimak: M. Petrić, crtež: A. Gamulin.)

Renaissance lavabo in the Maričić house, cadastre lot no. of the building 102, cadastre municipality of Hvar, (architectural survey: M. Petrić, drawing: A. Gamulin)

25. KUĆA NOVAK, BURAK, k. č. zgr. 213 k. o. Hvar (sl. 35)

Kuća je markantna uglovnica sagrađena na početku glavne ulice Burga. Zapadno je pročelje uglavnom modelirano s otvorima gotičkoga sloga, a na zadnjoj je etaži kuće mali balkon s jednostavnim renesansnim vratima.

Sjeverno pročelje ima renesansne prozore i vrata te dva balkona. Prizemlje kuće namijenjeno je trgovini, o čemu svjedoče dva svođena prostora s vratima „na koljeno". Na katu su prostori za stanovanje u karakterističnoj dispoziciji prostora sa središnjom dvoranom i četiri pokrajnje sobe. Pilo je ugrađeno na prvom katu kuće, uz ulaz, u prostoru salona. Profilirani kameni slivnik ugrađen je na kamene volute, a pod slivnikom je ploča ukrašena glavom anđela s krilima, pod kojim su dvije zavijorene lente. Pravokutni okvir pila postavljen na baze teče kontinuirano, ukrašen je profilacijom i zaključen vijencem. Kamena je polica ukrašena stiliziranim lišćem i cvjetnim čaškama, a oslonjena je na bočne konzole trokutasta oblikovanja.

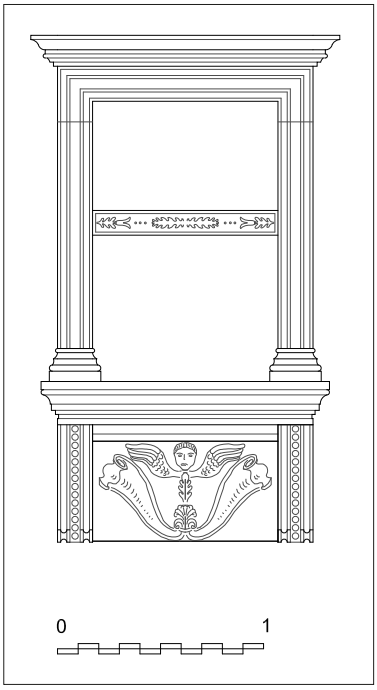

35 Pilo iz kuće Novak, Burak, k.č.zgr. 213 k.o. Hvar (arhitektonski snimak: M. Petrić, crtež: A. Gamulin)

Lavabo from the Novak house, Burak, cadastre lot no of the building 213, cadastre municipality of Hvar (architectural survey: M. Petrić, drawing: A. Gamulin)

54 Grujić, N. (1999.): nav. dj.: 74.

26. PALAČA PALADINI, GRODA,
k. č. zgr. 110 k. o. Hvar (sl. 36)

Gotička palača Paladini sagrađena je nad južnim gradskim zidom u prvoj polovici 15. stoljeća, o čemu svjedoče ranogotičke monofore na južnome pročelju. Poslije je vrtom povezana s južnom palačom, koja se počinje graditi 1458. godine, kao prva građevina koja će definirati sjeverno pročelje hvarske pjace.

Sačuvani su dokumenti o sporu Frane Paladinija s Petrom Hektorovićem od 28. listopada 1524. godine, gdje se, među ostalim, navodi *ja Franjo Paladini s gosp. Tomom Griphico odgovaram i velim da imam kuću nad gradskim zidinama i drugu ispred nje zvanu na svoj način bastion s dvorištem između nih, koje je zatvoreno sa svih strana, što je vrlo važna stvar za cijeli grad, i da nije moguće da privatna osoba ulazi ili izlazi* (...) *i sve te gradnje su napravljene pred stotinjak godina... i ukras su i ljepota vašeg grada što V. M. dobro vidi* (...)[55]

Na južnome pročelju sjeverne palače, nad linijom gradskog zida, izgrađen je reprezentativni gotički balkon nad nizom dvostrukih kamenih konzola. Balkon se pruža cijelom dužinom pročelja i ima kamenu ogradu s nizom stupića povezanih zajedničkom rukohvatnom gredom, doživljava se više kao šetnica nad vrtom, nego kao balkon. Ovaj jak hortikulturni motiv prepoznao je još Cvito Fisković,[56] a reprezentativni balkon kao izraziti ladanjski element Ambroz Tudor prepoznaje u citatu iz pisma koje Petar Hektorović piše 1525. godine: *Lijepo krunište sa šetnicom pred kućom su napravili njegovi stari za ugodu i da bi pokazali svoju posebnost jer nitko osim njih to nema u gradu,* (...) [57]

Nad balkonskom ogradom poslije je podignut niz kamenih stupova koji su nosili odrinu, kao izravan utjecaj rješenja koje nalazimo na ljetnikovcu Hanibala Lucića u Hvaru. S obzirom na to da je ljetnikovac građen u vremenu nakon 1533. godine, kada se u dokumentima prostor još uvijek naziva vrtom (*Horto de dito messer Anibal a presso la citta*),[58] pa do sredine 16. stoljeća, u to bi razdoblje dakle trebalo datirati i preinake na gotičkom balkonu. Pretpostavljamo da se tada u jugozapadnom kutu balkona ugrađuje i manje pilo.

Manji je kameni slivnik obrubljen profiliranim kamenim pragovima koji čine nišu pravokutna oblika. Niša je zaključena polukružnim lukom, a svod niše oblikovan je kao

36 Pilo na balkonu palače Paladini, Groda, k.č.zgr.110 k.o. Hvar (foto: A. Gamulin.)

Lavabo on the balcony of the Paladini palace, Groda, cadastre lot no. of the building 110, cadastre municipality of Hvar (photo: A. Gamulin)

školjka. Nišu obrubljuje traka koja se na uglovima razvija u volute i stilizirane baklje, a u tjemenu iz povijenih voluta izvire perjanica. U dno niše ugrađen je kameni reljef, koji u kartuši ima heraldički znak obitelji.

55 Tudor, A. (2008.): nav. dj.: 98.

56 Citat: (…) *rijetko unošenje hortikulturnog motiva na pročelje gradske kuće što odaje istančanost osjećaja za udobnost* (…) , vidi: Fisković, C. (1994.): Južnohrvatske dalmatinske odrine 16. – 19. stoljeća, *Hortikultura* br. 1-4, Zagreb, str. 5.

57 Štambuk, I. (2002.): Kuća Marina Hektorovića pok. Hektora i njegovog sina pjesnika Petra, prilog: Belamarić, J. (2002.): Petar Hektorović – Spor protiv Franje Paladinija zbog gradnje torete uz njegovu ljetnu palaču na hvarskoj placi 1524. godine, *Prilozi povijesti otoka Hvara,* br. 11, Hvar, str. 128, 132, 133.

58 Fisković, C. (1960.-61.): nav. dj.: 218., Tudor, A. (2008.): nav. dj.: 14.

27. SAMOSTAN BENEDIKTINKI, k. č. zgr. 87, 88 i k. č. zem. 229 k. o. Hvar (sl. 37-39A)

Posjed benediktinskog samostana s crkvom sv. Ivana Krstitelja i sv. Ante Opata izgrađen je u Grodi, uz zapadni gradski zid. Barokna crkva i samostan, osnovani su u 17. stoljeću, a dovršeni 1658. godine, na ostacima stambenoga sklopa iz 15. stoljeća, koji je pripadao obitelji Lucić.[59] Sklop, se sastojao od četiri kuće, a danas je pregrađen u zdanje samostana. Stambeni sklop oporučno je 1591. godine ostavila Julija Lucić[60] za gradnju ženskog samostana. Danas su ostaci ranije gradnje slabo očuvani, na sjevernom zidu sklopa uočavaju se zazidani gotički prozori iz 15. stoljeća, a u samostanu se sporadično uočavaju građevinski ostaci, među kojima naš interes zaokupljaju klesarski elementi koji su izvorno pripadali reprezentativnom renesansnom pilu. Zbog izrazite kompozicijske i stilske sličnosti s pilom u Lucićevu ljetnikovcu, te činjenice da je riječ o istom naručitelju, moguće je i to pilo atribuirati hvarskim klesarima Živkovićima.

U prostoru samostanske zbirke sačuvan je kanelirani polustup s kapitelom, kameni sabirnik za vodu, ukrašen reljefnim prikazom triju anđela s krilima, koji sjede na oblaku, poslije reutiliziran kao kameni umivaonik, te jedna konzola s impostom i kaneliranom volutom koja je izvorno pridržavala umivaonik. Još jedan oštećeni fragment istovjetno oblikovane konzole sačuvan je kao spolij u samostanskom dvorištu, ugrađen u ogradni zid, u koji su ugrađeni i fragmenti nadvoja čitave kompozicije. U samostanskoj blagovaonici, smještenoj u sjevernoj zgradi, ugrađen je jednostavno profiliran kameni slivnik, dio istog pila. Ostali elementi pila (svi elementi trabeacije nadvoja, bočne konzole na polustupu, ukrasni element pod slivnikom, te s obzirom na visinu polustupova barem jedna polica), nažalost, nedostaju, tako da se teško može rekonstruirati cijela kompozicija.

37 Benediktinski samostan – nekadašnji sklop Lucić, detalj konzole ugrađene u ogradni zid vrta (foto: A. Gamulin)

Benedictine monastery – former Lucić complex, detail of the console built into the enclosing wall of the garden (photo: A. Gamulin)

39 Benediktinski samostan – nekadašnji sklop Lucić, detalj kamenog sabirnika i polustupa (foto: A. Gamulin)

Benedictine monastery – former Lucić complex, detail of the stone collector and semi-column (photo: A. Gamulin)

38 Benediktinski samostan – nekadašnji sklop Lucić, kameni slivnik (foto: A. Gamulin)

Benedixctine monastery – former Lucić complex, stone water inlet (photo: A. Gamulin)

39A Benediktinski samostan – nekadašnji sklop Lucić, detalj polustupa i konzole (foto: A. Gamulin)

Benedictine monastery – former Lucić complex, detail of the semi-column and console (photo: A. Gamulin)

59 Kovačić, J. (1982.): nav. dj.: 104-105.

60 Julija Lucić udovica je Antuna Lucića, sina pjesnika Hanibala Lucića.

28. KUĆA MARIĆ, BURAK, k. č. zgr. 244 k. o. Hvar (sl. 40)

Gotičko-renesansna uglovnica izgrađena je u 16. stoljeću u Burku, to je dvokatnica s visokim potkrovljem, na pročeljima ukrašena renesansnim otvorima i balkonima.

Renesansno pilo čini ugrađeni profilirani kameni slivnik, postavljen na dvije konzole oblikovane volutama. Na pilastrima renesansnog oblikovanja, ukrašenim kanelurama, s bazom i vegetabilnim kapitelima na kojima se uočava i stilizirani znak križa, ugrađeni su na bočne profilirane konzole trokutasta oblikovanja, kameni sabirnik za vodu i polica. Sabirnik je ukrašen prikazima dvaju anđela s krilima u visokoj plastici, dok kamena polica ima jednostavnu profilaciju. Pilo je zaključeno kompozitnim visokim arhitravom.[61]

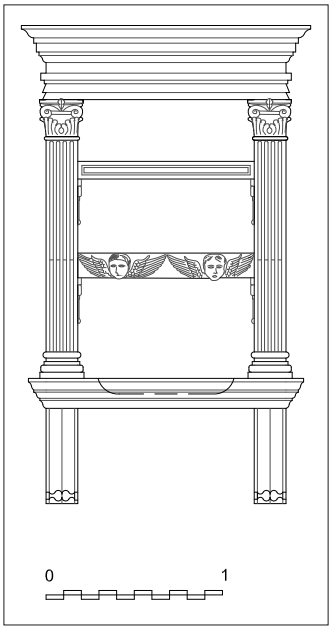

40 Pilo u kući Marić (Bjažević), Burak, k.č.zgr.244 k.o. Hvar (arhitektonski snimak: M. Petrić, crtež: A. Gamulin)

Lavabo in the Marić house (Bjažević), Burak, dacastre lot no. of the building 244, cadastre municipality of Hvar (architectural survey: M. Petrić, drawing: A. Gamulin)

29. VILA KIRIN, ZAPADNA OBALA (sl. 41-43)

Vila Kirin građena je kao ladanjska kuća uz šetnicu pod utvrdom Venerandom, u zapadnom dijelu Hvara. Projektirali su je 1930. – 1931. godine slikar Vladimir Kirin i arhitekt modernist Ašer Kabiljo[62]. U pročelja vile, kao i u samom vrtu i na terasi s odrinom, ugrađene su mnogi gotički i renesansni spoliji, koje je Vladimir Kirin tijekom života sakupljao. Među spolijima ugrađenima u vrtu uočavamo dva elementa stilske plastike koji su nedvojbeno dijelovi jednog pila renesansnog oblikovanja. Kameni sabirnik za vodu u središnjem je dijelu ukrašen reljefnom glavom anđela s krilima, a kamena je polica obrubljena jednostavnom profilacijom i u središtu dekorirana stiliziranim cvijetom.

U zapadno pročelje vile kao nadvratnik je ugrađen kameni element ukrašen reljefnim prikazom triju lavljih glava kojima iz usta izlaze povijeni listovi.[63] Navedeni bi spolij po dimenzijama mogao biti kameni sabirnik za vodu, ali po nekim mišljenjima[64] i dio kamene grede kamina. S obzirom na to da je element ugrađen, nije moguće bez istražnih radova ustanoviti njegovu punu dimenziju i obradbu, te tako potvrditi izvornu namjenu spolija,[65] makar upravo u Hvaru, na pilu uz gradska vrata imamo sabirnik za vodu dekoriran motivom triju lavljih glava, a takvih primjera ima i drugdje.[66]

41 Vila Kirin, kameni sabirnik za vodu (foto: M. Petrić)

Villa Kirin, stone water collector (photo: M. Petrić)

42 Vila Kirin, kameni polica (foto: M. Petrić)

Villa Kirin, stone shelf (photo: M. Petrić)

43 Vila Kirin, kameni sabirnik za vodu (foto: M. Petrić)

Villa Kirin, stone water collector (photo: M. Petrić)

61 Zahvaljujem Nives Tomasović, ravnateljici Muzeja hvarske baštine na fotografiji pila iz njezine rodne kuće.

62 *Art deco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata*, Katalog, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2011., str. 247.

63 Tudor, A. (1998.): nav. dj.: 54.

64 Marinko Petrić, kustos Muzeja hvarske baštine iz Hvara, mišljenja je da je riječ o kamenoj gredi kamina.

65 Očevidom je teško utvrditi je li element izvorne duljine, ili su dimenzije skraćivane, kako bi poslužio kao kameni nadvoj za vrata. Ako je riječ o kamenoj gredi kamina, tada bi element kamene grede nedvojbeno trebao biti dulji. Je li riječ o kamenom sabirniku za vodu, može se potvrditi tek istražnim radovima, kojima bi se ustanovilo postojanje kamenog umivaonika.

66 Iz Bokara su sačuvani fragmenti umivaonika, između kojih upravo element ukrašen trima lavljim glavama kojima iz usta izlaze povijeni listovi. Vidi: Grujić, N. (1999.): nav. dj.: 75.

KONSTRUKCIJA

Rani primjeri kamenih umivaonika gotičkog oblikovanja izgrađeni su od kamenog sabirnika za vodu, ugrađena u zidarski pripremljenu nišu i vertikalnih pragova koji nose jednu ili dvije kamene police ili spremnik za vodu, koji se ugrađuju kao nadvoji otvora, dok zaključak pila definiraju kameni elementi luka ili luka upisanog u kvadratično polje.

Renesansna pila uvode dodatne konstrukcijske i dekorativne elemente. Dok je u gotici kameni slivnik redovito ugrađen u nišu, renesansi slivnik ima bogatije oblikovanje. Često ima konusno oblikovanje, ili je dijelom oslonjen na ugrađene konzole koje podržavaju konzolni istak slivnika. Pod slivnikom se često ugrađuje dekorativni element ukrašen maskeronom ili motivima flore ili faune koje redovito imaju poveznicu s vodom. Kamene vertikale, najčešće oblikovane kao pilastri, a poslije i kao polustupovi, imaju s unutrašnje strane konzolne istake, a na njih se oslanjaju kamene police ili sabirnici za vodu. Konzole na hvarskim primjerima uglavnom su geometrijski profilirane ili su oblikovane u stiliziranim vegetabilnim formama, najčešće u obliku cvjetnih čaški. Renesansno se pilo zaključuje horizontalnim nadvojem, u obliku vijenca ili vijenca s frizom.

Prema načinu ugradbe razlikujemo dva konstrukciska načina montiranja horizontalnih elemenata pila – kamenih polica ili sabirnika za vodu. Pila s horizontalnim elementima ugrađenima poput nadvoja uglavnom su karakteristični za gotičko razdoblje, makar ovakav način ugradbe nalazimo i na nekim renesansnim pilima. Horizontalni elementi koji se oslanjaju na konzolne istake geometrijskog ili vegetabilnog oblikovanja pojavljuje se kao način ugradbe isključivo kod renesansnih pila.

1. Pila s horizintalnim elementima ugrađenima kao nadvoji
   - crkva sv. Duha, sakristija, k. č. 135 k. o. Hvar
   - franjevački samostan, refektorij, k. č. 485 k. o. Hvar
   - crkva sv. Marka, sakristija, k. č. 15 k. o. Hvar
   - kuća Vučetić, Groda, k. č. 125 k. o. Hvar
   - kuća Kukurin-Kovačević, Groda, k. č. 124 k. o. Hvar
   - gotička kuća, Burak, k. č. 443/1 k. o. Hvar
   - kuća Rosso, Burak, k. č. 219 k. o. Hvar
   - kuća Matije Lukanića, Burak, k. č. 300/1 k. o. Hvar
   - kuća Rosso, Burak, k. č. 248 k. o. Hvar
   - pilo uz gradska vrata, k. č. 4535 k. o. Hvar
   - kuća Bartučević, Groda, k. č. 141 k. o. Hvar
   - kuća Domančić, Groda, k. č. 96 k. o. Hvar
   - palača Paladini, Groda, k. č. 110 k. o. Hvar

2. Pila s horizontalnim elementima oslonjenima na bočne konzolne istake
   - crkva Gospe od Milosti, sakristija, k. č. 486 k. o. Hvar
   - palača Užižić (Hektorović), k. č. 74/1 k. o. Hvar
   - ljetnikovac Lucić, k. č. 398 k. o. Hvar

44 Kuća Vučetić, kamena polica montirana kao nadvoj (fotografija posredovanjem Agencije za prodaju nekretnina)

Vučetić house, stone shelf fitted as lintel (photo provided by the real estate agency)

45 Palača Užižić (Hektorović), bočni konzolni istak koji nosi kamenu policu (foto: A. Gamulin)

Užižić palace (Hektorović), lateral console bartizan holding the stone shelf (photo: A. Gamulin)

- kuća Machiedo, Burak, k. č. 232, 233/1 k. o. Hvar
- kuća Maričić, Groda, k. č. 102 k. o. Hvar
- kuća Novak, Burak, k. č. 213 k. o. Hvar
- kuća Marić, Burak, k. č. 244 k. o. Hvar

S obzirom na broj i vrstu horizontalnih elemenata u pilu, razvrstavamo ih na sljedeći način:

1. Pila s jednom kamenom policom
   - kuća Vučetić, Groda, k. č.125 k. o. Hvar
   - kuća Kukurin-Kovačević, Groda, k. č.124 k. o. Hvar
   - kuća Matije Lukanića, Burak, k. č. 300/1 k. o. Hvar
   - vila Lazarević, pilo u trijemu
   - vila Lazarević, pilo u sjevernom vrtu
   - gotička kuća, Burak, k. č. 443/1 k. o. Hvar
   - kuća Rosso, Burak, k. č. 248 k. o. Hvar
   - kuća Bartučević, Groda, k. č. 141 k. o. Hvar
   - kuća Domančić, k. č. 96 k. o. Hvar
   - kuća Novak, Burak, k. č. 213 k. o. Hvar
   - palača Paladini, Groda, k. č. 110 k. o. Hvar

2. Pila s jednim kamenim sabirnikom
   - crkva sv. Duha, Groda, sakristija, k. č. 135 k. o. Hvar
   - franjevački samostan, refektorij, k. č. 485 k. o. Hvar
   - crkva Gospe od Milosti, sakristija, k. č. 486 k. o. Hvar
   - crkva sv. Marka, sakristija, k. č. 15 k. o. Hvar

3. Pila s dvije kamene police
   - kuća Rosso, Burak, k. č. 219 k. o. Hvar
   - kuća Maričić, Groda, k. č. 102 k. o. Hvar

4. Pila s jednom kamenom policom i jednim sabirnikom
   - pilo uz gradski zid, k. č. 4535 k. o. Hvar
   - palača Užižić (Hektorović), k. č. 74/1 k. o. Hvar
   - kuća Machiedo, Burak, k. č. 232, 233/2 k. o. Hvar
   - kuća Marić, Burak, k. č. 244 k. o. Hvar

TIPOLOGIJA

Nada Grujić je na primjerima umivaonika dubrovačkog područja razvila detaljnu tipologiju umivaonika, u koju se uz umivaonike dubrovačkog područja uklapaju i umivaonici Korčule, Visa i Hvara.[67] U prilogu klasificiramo ranije opisane umivaonike grada Hvara po ustanovljenoj tipologiji, s nakanaom da se građa obradi jednoliko i tako omoguće daljnja istraživanja i komparacije. U Hvaru nisu zastupljeni svi tipovi pila koje nalazimo na prostoru Dubrovačke Republike, a i bogatstvo plastike mnogo je skromnije. Primjećujemo da složenije renesansne primjere tipa E (osnovno obilježje: pravokutna niša, pilastri i polukružni zabat) i F (osnovno obilježje: pravokutna niša, polustupovi i trabeacija korintskog reda), koji su na dubrovačkom području dobro zastupljeni, u Hvaru ne nalazimo, a i primjeri s kaneliranim polustupom i trabeacijom kompozitnog reda zastupljeni su u Hvaru sa samo dva primjera, oba iz renesansnog razdoblja pripadaju obitelji Lucić.

Umivaonici koji su sačuvani fragmentarno ili nemaju stilske odlike nisu uključeni u tipološku klasifikaciju. Valja napomenuti da se u Hvaru nalaze i pila bez stilskih odlika (*primjer kuće Domančić i Maričić u Grodi i kuće izgrađene na k. č. zgr. 443/1 u Buraku*), najčešće kao pila utilitarne namjene, vezana za prostore kuhinje, a najčešće se nalazi u potkrovlju. Također postoje pila koja su sastavljena od različitih spolija, pa ne čine stilsku cjelinu (*primjer pila iz sakristije crkve sv. Marka*), te razni fragmenti pila ugrađeni kao spoliji, koji se ne mogu analizirati jer nije sačuvana cijela kompozicija pila (*kuća Papafava, vila Kirin, benediktinski samostan*).

TIP A – osnovno obilježje: niša šiljastog luka

A1 – šiljasti luk ukrašen profilacijom, dijamantnim vršcima, izmjeničnim zupcima ili tordiranim užetom
- pilo iz sakristije crkve sv. Duha
- pilo u trijemu vile Lazarević, Majerovica
- pilo u kući Vučetić

A2 – šiljasti luk upisan u pravokutni okvir
- pilo u kući Matije Ivanića
- pilo iz kuće Kukurin-Kovačević

A3 – trolisni šiljasti luk
- pilo ugrađeno u južni gradski zid

TIP B – osnovno obilježje: niša polukružnog luka

B1 – polukružni luk ukrašen profilacijom, viticom ili ljuskama
- pilo iz kuće Bartučević
- pilo iz kuće Rosso
- pilo iz sakristije crkve franjevačkog samostana
- pilo iz refektorija franjevačkog samostana

B2 – polukružni luk upisan u pravokutni okvir
- pilo iz vrta vile Lazarević, Majerovica
- pilo uz palače Užižić (Hektorović)

B3 – polukružni luk s visećim lukovima upisan u pravokutni okvir (u Hvaru nije zastupljen)

B4 – polukružni luk, svod niše oblikovan kao školjka
- pilo na balkonu palače Paladini

TIP C – osnovno obilježje: pravokutna niša, profilirani okvir

C1 – profilirani okvir, friz i vijenac

C2 – profilirani okvir ukrašen rozetama ili rombovima, friz i vijenac (u Hvaru nije zastupljen)

67 Grujić, N. (1999.): nav. dj.: 67.

TIP D – osnovno obilježje: pravokutna niša, kanelirani pilastri i vijenac

D1 – kanelirani pilastri i vijenac
- kuća Bjažević

D2 – profilirani pilastri i trabeacija
- kuća Machiedo, riva

D3 - profilirani pilastri, vijenac
- kuća Maričić, k. č. 102 k. o. Hvar
- kuća Novak, k. č. 213 k. o. Hvar

TIP E – osnovno obilježje: pravokutna niša, pilastri i polukružni zabat

E1 – pilastri ukrašeni rozetama, vijenac i polukružni zabat (u Hvaru nije zastupljen)

E2 – pilastri, vijenac i prekinuti zabat (u Hvaru nije zastupljen)

TIP F – osnovno obilježje: pravokutna niša, polustupovi i trabeacija

F1 – polustupovi i trabeacija korintskog reda (u Hvaru nije zastupljen)

F2 – polustupovi i trabeacija kompozitnog reda (pilo u ljetnikovcu Lucić)
- vjerojatno pilo u benediktinskom samostanu (izvorno sklop Lucić)

UKRAS I PITANJA STILA

Iako u gradu Hvaru ne raspolažemo povijesnim dokumentima koji svjedoče o naručiocima i radionicama gdje su se realizirale isporuke pila, stilski pila korespondiraju s drugim klesarskim ukrasima na kućama, napose u oblikovanju prozora i dekorativnih vijenaca na pročeljima. Umivaonici nastali u prvom dijelu 15. stoljeća koriste se poznatim repertoarom gotičkih klesanih ukrasa (zupci, „žioka na raboš", niz dijamantnih vršaka, tordirano uže), dok razvijena gotika uvodi i florealne ukrase, pa se stilizirani cvjetovi redovito pojavljuju u pravokutnom okviru lučnog zaključka pila ili na kamenim policama, kao i ukrasi u obliku povijenih vitica i kovrčava hrastova lišća, karakteristični za pila iz radionice Jurja Dalmatinca. Također se pojavljuju prvi figuralni prikazi (reljefni prikaz lavljih glava), a u gotičko-renesansnim primjerima javlja se prikaz anđeoskih glava obrubljenih krilima, i to najčešće na sabirnicima za vodu. Gotičko-renesansna pila uvode zaključak u obliku poluluka, a uz renesansne zadržavaju i niz već navedenih ukrasa iz gotičkog razdoblja. Potkraj 15. i početkom 16. stoljeća pila renesansnih oblika uvode elemente kaneliranih pilastara, lisnatih kapitela i profiliranih vijenaca. Mnogi dubrovački primjeri pila atribuirani su korčulanskim radionicama koje djeluju i u Hvaru. Pila u franjevačkom samostanu povezuju se s klesarskom radionicom Andrijića, koji potkraj 15. stoljeća rade na zvoniku i u samostanskoj crkvi[68]. Pilo zaključeno motivom školjke u Hvaru se pojavljuje samo na jednom primjeru, u palači Paladini, a primjeri sličnog oblikovanja na dubrovačkom području povezuju ga s korčulanskim majstorom Petrom Andrijićem, aktivnim i u Hvaru.[69] Renesansna pila opremaju se kamenim slivnicima konusna oblika koji asocira na čašku, a poslije umivaonike podržavaju ugrađene konzole, često oblikovane kao volute, dok se pod umivaonicima ugrađuju ploče s reljefnim prikazima iz morskog svijeta (čest je prikaz dupina ili maskerona kojemu iz usta izlazi bujno lišće). Istodobno se pojavljuju i pila s pravokutnim okvirom kontinuirano ukrašenim plitkom i gustom profilacijom, a profilirani vijenac prerasta u trabeaciju kompozitnog reda. Posebnom plastikom ističu se dva pila iz sklopa Lucić, a izdvajaju se bogatom plastikom, s kaneliranim polustupovima, umivaonikom ugrađenim na konzolama, kamenim sabirnikom s reljefnim prikazom puta i zaključno kompozitnim arhitravom. Ona se povezuju s klesarskom radionicom hvarskih Živkovića[70].

ZAKLJUČAK

Kameni umivaonici u gradu Hvaru obilježili su izgradnju 15. i 16. stoljeća. Razmjerno su brojni s obzirom na graditeljski fond, a stilski su odražavali duh vremena i standardni ukus naručitalja. U organizaciji prostora za stanovanje često su zauzimali reprezentativno mjesto, nasuprot ulazu, uz stube ili u prostoriji za boravak i blagovanje, pa su, osim utilitarne namjene, imali i reprezentativnu ulogu, a često svjedočili i o imovinskom statusu naručitelja. Nakon dubrovačkog područja, grad Hvar baštini najveći broj kamenih umivaonika, što govori i o posebnom značenju koje je voda imala u svakodnevnom životu građana. U uvjetima kada nema sačuvanih interijera iz vremena 15. i 16. stoljeća, a sačuvani drveni namještaj veoma je rijedak i najčešće nije sačuvan *in situ*, kameni umivaonici svjedoče o visokom standardu kulture stanovanja u hvarskoj plemićkoj ili imućnijoj pučkoj kući, gdje se utilitarna namjena u stilskom oblikovanju kamenih umivaonika oplemenjivala i visokim estetskim kriterijima.

68 Kovačić, J. (2009.): nav. dj.: 56-57., Nikšić, G. (1997.-98.): nav. dj.: 206.

69 Umivaonik s nišom u obliku školjke iz 1503. godine iz samostana sv. Jakova u Višnjici, zidna fontana zaključena školjkom nastala oko 1520. godine iz Bunićeva ljetnikovca na Bahatovini, te škropionica sličnog oblikovanja iz 1538. godine atrubuiraju se korčulanskom majstoru Petru Andrijiću, koji 1536. i 1538. godine boravi u Hvaru, gdje radi na dogradnji kapele sv. Križa i traveju sv. Dudaka u franjevačkoj crkvi. Vidi: Kovačić, J. (2009.): nav. dj.: 31-35.

70 Tudor, A. (2008.): nav. dj.: 11.

LITERATURA

Badurina, A. (ur.) (1979.): *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Domančić, D. (1960.): Reljef Nikole Firentinca u Hvaru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12*, Split

Domančić, D. (1961.): Valierova vizitacija na otoku Hvaru i Visu, *Arhivska građa otoka Hvara I*, Hvar

Domančić, D. (1996.): Inventar umjetnina franjevačkog samostana u Hvaru iz 1671. godine, *Prilog povijesti umjetnosti u Dalmaciji 36*, Split

Fisković, C. (1960.-61.): Ljetnikovac Hanibala Lucića u Hvaru, *Anali Dubrovnik, br. 8-9*, Dubrovnik

Fisković, C. (1976.): *Hvarska katedrala*, Čakavski sabor, Split

Fisković, C. (1977.): Graditeljstvo grada Hvara u 16. stoljeću, *Radovi instituta za hrvatsku povijest 10*, Zagreb

Fisković, C. (1979.): Prilog za romaniku u Hvaru, *Zbornik narodnog muzeja u Beogradu 9-10*, Beograd

Fisković, C. (1994.): Južnohrvatske dalmatinske odrine 16.-19. stoljeća, *Hortikultura br. 1-4*, Zagreb

Fisković, I. (2001.-2002.): O unutrašnjem uređenju samostanskih crkava na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39*, Split

Grujić, N. (1987.): Ljetnikovac Klementa Gučetića u Rijeci dubrovačkoj, (Podloga, zamisao, izvedba), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti, br. 11*, Zagreb

Grujić, N. (1991.): Četiri doba jednog ljetnikovca; „Đonovina" u Rijeci dubrovačkoj, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, br. 31*, Split

Grujić, N. (1999.): Zidani umivaonici 15. i 16. stoljeća u stambenoj arhitekturi dubrovačkog područja, *Radovi instituta povijesti umjetnosti 23*, Zagreb

Kečkemet, D. (1953.): Mapa crteža dalmatinskih gradova ing. Josipa Santinija, u: *Četiri priloga historiji grada Splita XVII. i XVIII. stoljeća,* Izdanje Muzeja grada Splita, Sveska 4, Split

Kečkemet, D. (1988.): *Juraj Dalmatinac i gotička arhitektura u Splitu*, Split

„Neir" d.o.o., (2011.): „Samostanska crkva Svetog Marka u Hvaru", Split, konzervatorski elaborat

Kostrenčić, M., Gortan, V., Herkov, Z. (ur.), (1978.): *Rječnik srednjovjekovnog latiniteta Jugoslavije, Volume II*, Zagreb

Kovačić, J. (1982.): *Zapisi o crkvama u Hvaru*, Biskupski ordinarijat u Hvaru, Hvar

Kovačić, J. (1987.): *Kroz stambenu arhitekturu grada Hvara*, Hvar

Kovačić, J. (1997.): O kući tkz. Hektorović na gradskom zidu u Hvaru, *Prilozi povijesti otoka Hvara X.*, Hvar

Kovačić, J. (2003.): Gradnje i pregradnje kuća u Hvaru od 1913. do 1948. godine, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije 16*, Split

Kovačić, J. (2009.): *Franjevački samostan i crkva u Hvaru*, Zagreb

Nikšić, G. (1997.- 98.): Marko Andrijić u Korčuli i Hvaru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 37*, Split

Novak, G. (1924.): *Hvar*, Beograd

Novak, S.P. (1978.): Hodočasnik Santo Brasca na Hvaru 1480. godine, *Hvarski zbornik br. 6*, Hvar

Sava, G. (2009.): Kuća Rosso u Hvaru , Split, konzervatorsko – restauratorski elaborat

Štambuk, I., Kuća Marina Hektorovića pok. Hektora i njegovog sina pjesnika Petra, prilog: Belamarić, J., Petar Hektorović – Spor protiv Franje Paladinija zbog gradnje torete uz njegovu ljetnu palaču na hvarskoj placi 1524. godine, *Prilozi povijesti otoka Hvara, br. 11*, Hvar 2002.

Štefanec, S., *Kiparstvo Nikole Firentinca i njegovog kruga*, Split 2006.

Tudor, A. (1995.): Stambena arhitektura grada Hvara u 17. i 18. stoljeću, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, magistarski rad.

Tudor, A. (1998.): Prilog poznavanju utjecaja Jurja Dalmatinca u Hvaru, *Peristil 41*, Zagreb

Tudor, A. (2008.): Ladanjska izgradnja prostora hvarske komune, katalog, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, doktorska disertacija.

Summary

STONE WASHBASINS FROM THE 16TH AND 17TH CENTURIES IN THE CITY OF HVAR

In the city of Hvar samples of stone washbasins can be found in church and monastery as well as in profane, residential architecture. After Dubrovnik and its surroundings, the greatest number of stone basins has been preserved in the city of Hvar, but can be found throughout Dalmatia, including the islands of Vis and Korčula. Most of them were made in the 15th and 16th centuries, so they bear the characteristics of the building style of the period. Given that to date no known archival facts exist about those who commissioned the washbasins or those who made them, some of the Gothic samples can be connected on basis of their stylistic properties with the workshop of Juraj Dalmatianac (Giorgio da Sibenico), while the Renaissance examples were closer to the builders from Korčula who participated in all significant stone works in Hvar. The basins belonging to the Lucić family can be connected to the Živković builders from Hvar. In the organization of space the washbasins hold a special place, and were most frequently located in ceremonial halls or dining rooms or else built into the walls in prominent places, opposite entrances or along the stairs, testifying not only to the excellence of their execution but also to the artistic taste and financial status of the investor. The basins are built into niches that are integrated into the bearing, outer wall of the house and are composed of a number of elements of which the stone water inlet is an inevitable part. Above it is a water collector in various combinations and stone shelf for dishes, constructed as lintels on the vertical thresholds or else leaning on side consoles. The gothic style drinking basins have spiked arches of a variety of typologies which can be built into a rectangular frame and are decorated by a repertory of customary gothic decorations, a series of pyramid shaped spikes, indented bands, cabled-cane motifs and others. The Renaissance drinking basins have a semi-circular arch, rarely in the form of a shell while the more complex examples have the shape of a wreath or entablature, indicating that the builders were knowledgeable of the high Renaissance class repertory. In the stylistic shaping of the basins the characteristic coexistence of ornamental motifs and features of the gothic and renaissance styles can be depicted in the case of Hvar. In regard to the decorations, along with the characteristic motifs of stylized flowers and volutes, figural depictions of angel heads as well as sea life motifs, heads of water gods, dolphins, etc., also appear. Given the abundance of examples and style characteristics, regardless of the fact that they have reached the standards of the Dubrovnik examples, especially those from the period of the High Renaissance the stone washbasins from the city of Hvar feature prominently in the region of Dalmatia, testifying to the high standards of the life style culture on the island in the 15th and 16th centuries.

Ivana Miletić-Čakširan, Vlatko Čakširan

Zaštita industrijske baštine grada Siska na primjerima Tvorničkog kompleksa Segestice, zgrade Munjare i Starog mosta

Ivana Miletić-Čakširan
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Sisku
HR - 44 000 Sisak, I. Meštrovića 28
Vlatko Čakširan
Gradski muzej Sisak
HR - 44 000 Sisak, Kralja Tomislava 10

UDK 725.4.025.3(497.5Sisak)
725.95.025.3(497.5Sisak)
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 7. 2. 2012.

Ključne riječi: industrijska baština, Sisak, Munjara, tvornica Segestica, Stari most
Key words: industrial heritage, Sisak, Munjara, Segestica Factory, Old Bridge

Grad Sisak, kao značajno industrijsko središte Hrvatske 20. stoljeća, jedan je od gradova s bogatom industrijskom baštinom. Od Pivovare iz 1855. godine, preko postrojenja starog Shella u krugu „INA Rafinerije"; Tvornice žeste Petra Teslića – današnja „Segestica"; Gradske munjare – prve električne centrale iz 1907. godine, kao i niza drugih građevina, dio su gradskog identiteta. U ovom se radu prezentiraju tri vrlo vrijedna primjera industrijske baštine: tvornički kompleks Segestice, Munjara te Stari most. Izdvojen je dakle primjer tvorničkog kompleksa, pojedinačne građevine i mostogradnje. Upravo se kroz njih prezentira početak rada na revitalizaciji i prenamjeni industrijske baštine grada Siska.

UVOD

Grad Sisak, kao važno industrijsko središte Hrvatske 20. stoljeća, jedan je od gradova s bogatom industrijskom baštinom. Ona je i važan segment u ukupnoj baštini takvog tipa na hrvatskoj razini. Danas se postavlja pitanje njezine valorizacije, kvalitetne prezentacije, prenamjene… Baštinski sklop koji podrazumijeva industrijsku baštinu grada sastoji se od industrijskih građevina koje su ukomponirane u cijele industrijske sklopove, zatim od prometne infrastrukture, zgrada tipične industrijske arhitekture, strojeva, radničkih naselja, arhivske građe.[1] Upravo zbog te širine otvaraju se i velike mogućnosti pri provedbi istraživačkih radova, projekata konzervacije i revitalizacije sklopova i pojedinačnih građevina.

Termin i pravila zaštite industrijske baštine definirana su Poveljom međunarodnog odbora za zaštitu kulturne baštine (TICCIH) u srpnju 2003. godine u ruskom gradu Nizhny Tagilu.[2] U Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara RH industrijska se baština zasebno ne navodi, nego se, kao nepokretno kulturno dobro, štiti kao pojedinačna građevina ili kompleks građevina, tehnički objekti s uređajima i drugi slični objekti. U Uputi o načinu utvrđivanja sustava mjera zaštite za nepokretna kulturna dobra predložena za upis u Registar kulturnih dobara pod pojedinačnim civilnim građevinama/kompleksima navedene su zanatske i industrijske građevine, inženjerske građevine, kao i građevine poljoprivrednog gospodarstva. Evidentiranje i valorizacija industrijske baštine u konzervatorskoj struci najobuhvatnija je pri izradbi konzervatorskih podloga za potrebe prostornoplanske dokumentacije. Iako određuje mnoge gradske zone povijesnih gradova, industrijska baština nije jedinstveno valorizirana niti su jasni kriteriji zaštite i očuvanja. [3]

Za prostor Sisačko-moslavačke županije popisani su kompleksi i pojedinačne građevine koje se ubrajaju u industrijsku baštinu. Dakako, Sisak s najvećim brojem objekata industrijske baštine zaslužuje posebnu pozornost. Iako je navedena u raznim studijama i člancima, dosada nije na

1 Industrijska baština zapravo je dio kulturne baštine koji obuhvaća industrijske krajolike, industrijske objekte, radnička stambena naselja, strojeve, dokumentaciju i artefakte naslijeđene iz prošlosti, čijim se osmišljenim gospodarenjem čuva memorija na razvoj i napredak ljudske civilizacije te stvara nova vrijednost za buduće generacije.; Arčabić, G., Zagrebačka industrijska baština, Zagreb, 2009: 5.

2 www.international.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf

3 Maroević, I., Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs, u Zborniku prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu „Grad za 21. stoljeće" održanog u Karlovcu 20. i 21. lipnja 2000. (Biblioteka Psefizma, naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac), 2001.: 81.

jednome mjestu popisana sva industrijska baština grada Siska.

Svijest o vrijednosti i važnosti industrijske baštine porasla je u prvom desetljeću 21. stoljeća. Osnovane su udruge, održani stručni skupovi te razne inicijative, osmišljeni projekti za revitalizaciju industrijske baštine. Osobito se ističu Rijeka i Zagreb. Grad Sisak, koji je bio jedan od glavnih industrijskih centara nakon Drugoga svjetskog rata, tek je na početku. Djelatnošću Gradskog muzeja i Konzervatorskog odjela nastoji se podići svijest javnosti o postojanju industrijske baštine, pokrenuti pitanje očuvanja i mogućnosti njezine revitalizacije.

Ovim se radom nastoji prezentirati vrlo brojna kategorija kulturnih dobara te, na nekima od njih, dati primjer u kojem bi se smjeru trebale razvijati njihova revitalizacija, obnova i prenamjena u svrhu očuvanja i prezentacije.

1 Pivovara na Zibelu (Gradski muzej Sisak, inv. 401F)
Brewery in Zibel, (Municipal Museum Sisak (GMS, inv. 401F)

POPIS INDUSTRIJSKE BAŠTINE GRADA SISKA

	POPIS	BROJ ZAŠTITE
	Kompleksi unutar zaštićene Kulturno- povijesne cjeline grada Siska	Z 3410
1.	kompleks tvornice Segestica	
2.	kompleks tvornice Mlin i pekare	
3.	kompleks Pivovare na obali R. Boškovića	
4.	kompleks Željezničkog kolodvora	
	Pojedinačne građevine unutar zaštićene Kulturno-povijesne cjeline grada Siska	Z 3410
5.	Stari most	
6.	Granik	
7.	Parno kupalište u Vrbini	
8.	Vojarna	
9.	Žitni magazin	
	Pojedinačno zaštićena kulturna dobra	
10.	Gradska munjara	Z 3340
11.	Skladište Müller u Rimskoj ulici	Z 4132
12.	Skladište u Rimskoj ulici br. (Holandska kuća)	Z 4124
	Evidentirane građevine / kompleksi industrijske baštine	
13.	zgrada Jodnog lječilišta	P 4177
14.	Shell	
15.	Tanina	
16.	lučka postrojenja	
17.	Staklana Teslić	
18.	Željeznički most	
19.	Pivovara na Zibelu	
20.	Željezara	
21.	Kolodvor u Capragu	
22.	Šeširka Galdovo	
23.	Vodotoranj	

POVIJESNI PREGLED INDUSTRIJSKOG RAZVOJA GRADA SISKA

Percepcija prosječnoga stanovnika Hrvatske o gradu Sisku u velikoj će vjerojatnosti biti usmjerena prema terminu industrija. Velika industrijska poduzeća ostavila su gotovo neizbrisiv trag u modernoj povijesti grada. Proučavanje sisačke povijesti jednostavno ne može isključiti industriju kao važan čimbenik njegova razvoja. Nažalost, do danas nije napravljeno nijedno znanstveno utemeljeno istraživanje o tome kako je industrija utjecala na mijenjanje grada u društvenom, socijalnom, gospodarskom i osobito demografskom pogledu koji su itekako utkani u gradski identitet modernog doba.

To je danas, kada je industrija izgubila onu važnost kakvu je nekada imala i kada dolazi do promjene prioriteta u razvoju grada, vrlo bitno. Sve više trgovačkih lanaca ulazi u gradske poslovne zone, zamjenjujući nekadašnja industrijska postrojenja. Proizvodne se djelatnosti zamjenjuju uslužnima. Potrošačko društvo diktira ponašanje pojedinaca.

Zbog toga je prijeko potrebna zaštita i revitalizacija industrijske baštine grada jer ona nije samo gospodarsko pitanje nego i pitanje identiteta.

Povoljan geografski položaj grada Siska između panonskog i primorskog prostora omogućio je, od prapovijesnog razdoblja, razvoj grada kao važnoga gospodarskog i trgovačkog središta na raskrižju putova. Tu je svoju ulogu zadržao sve do današnjih dana. Intenzivno razvojno razdoblje jest 19. stoljeće u kojemu Sisak postaje trgovačko, obrtničko i industrijsko središte središnje Hrvatske. Zahvaljujući gospodarskom razvoju grad se počinje sve više širiti i urbanizirati, a u njega se naseljava velik broj stanovnika iz svih dijelova Habsburške Monarhije. U takvim povoljnim okolnostima pojavljuju se brojne investicije u trgovinu,

2 Munjara na staroj razglednici (GMS, inv. 22845)
Munjara /electric power plant) on an old postcard (GMS, inv. 22845)

prometnu infrastrukturu, a od druge polovice 19. stoljeća sve više i u industrijsku proizvodnju. Obično se za prvi industrijski pogon u gradu uzima pivovara u vlasništvu Čeha Novaka iz 1855. godine, na području tadašnjega Vojnog Siska na desnoj obali rijeke Kupe. Ta je pivovara, mijenjajući svoje vlasnike[4], 1895. godine završila u rukama bogatog veletrgovca Jonasa Aleksandera. U vrijeme formiranja Kraljevine SHS pivovaru je vodio njegov sin Samuel D. Aleksander. On je u međuvremenu izgradio novu tvornicu na području grada koje se nazivalo Zibel, a u staroj je tvornici uredio ledanu (sl. 1). Od godine 1927. pivovaru pretvara u filijalu Zagrebačke pivovare. Kako je Zagrebačka pivovara mogla samostalno namirivati potrebe područja Siska, sisačka pivovara gasi svoju proizvodnju 1933. godine, u vrijeme trajanja gospodarske krize. Nakon toga služila je samo kao stovarište za robu centrale iz Zagreba.

Uz pivovaru, u 19. stoljeću počele su se razvijati i druge industrijske grane. Prije svega, ciglarska i drvna industrija. Ciglarska se proizvodnja razvija još od prve polovice 19. stoljeća, intenzivnije u drugoj polovici toga stoljeća, kada niz privatnih poduzetnika osniva svoje ciglane. Talijan Josip Fulla izgradio je 1877. godine ciglanu koja se nalazila u blizini željezničke pruge. Godine 1885. prvu parnu ciglanu osniva Andrija Colussi, koju 1904. prodaje već spomenutom Franji Fulli. Obje Fulline tvornice rade sve do 1936. godine, kada su zbog velike gospodarske krize pale u stečaj.[5]

Uz te ciglane, od godine 1905. godine u gradu je djelovala Tvornica opeka „Momčilović". U njoj je bilo zaposleno između 50 i 100 radnika. U krizu je zapala sredinom 30-ih godina zbog velike gospodarske krize i poplave Save 1934. godine, nakon koje je tvornica pretrpjela znatnu štetu.

Od godine 1919. u gradu je djelovala i Tvornica opeke Prve hrvatske štedionice, podružnica Sisak. Zatim i ciglana Vilka Becka koja je zapošljavala 100 radnika, a koja se, zbog velike gospodarske krize, integrirala s još jednom gradskom ciglanom Josipa Engela. Postojalo je i nekoliko manjih privatnih ciglana, a u obližnjem Galdovu postojala je i ciglana Josipa Stiića. Ciglarska je industrija, ovisno o sezoni, mogla zaposliti velik broj niskokvalificiranih radnika.[6] Nažalost, do danas nije očuvana nijedna ciglana. Sve su prestale s radom do 70-ih godina 20. stoljeća. Ostale su samo ciglarske jame na istočnom, rubnom dijelu grada, kao podsjetnik na nekadašnju proizvodnu granu.

Veliku gospodarsku mogućnost pružala je i drvna industrija. Iskorištavanje šumskog bogatstva počinje u prvoj polovici 19. stoljeća, nakon čega slijedi brzi razvoj. Godine 1896. u Capragu (danas gradska četvrt) osnovana je pilana Lamarche – Mercier, koju je 1914. godine preuzeo Mavro Drach. Ta se tvornica specijalizirala za izgradnju hrastovih željezničarskih pragova, a zapošljavala je između 600 i 1 500 radnika. U to vrijeme bila je jedna od najvećih industrijskih građevina u gradu sa svojim proizvodnim, skladišnim i stambenim prostorima. Parna pilana Josipa Engela osnovana je 1904. godine i zapošljavala je oko

4 Od 1872. do 1884. godine bila je u vlasništvu Matije Förstera, a nakon toga, sve do 1895. u vlasništvu Mavre Blaua.

5 Kolar-Dimitrijević, M., Industrijski razvoj Siska u međuratnom razdoblju s posebnim osvrtom na strukturu i položaj radničke klase; u: *Zbornik radova – Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*, 1974.: 20 – 21.

6 Kolar -Dimitrijević, M., nav. djelo: 21 – 22.

3 Tvornica Tanina (GMS, inv. 874F)
Tanning factory (GMS, inv. 874F)

80 radnika. Uz pilanu, tvrtka Engel posjedovala je mlin i ciglanu.[7]

Dvadesetih godina 20. stoljeća građevinski poduzetnik Mijo Popović izgradio je tvornicu stolarije i pilanu, a nakon toga i paromlin „Odra". Godine 1932. podigao je i tvornicu parketa, čime je zaokružio svoj proizvodni kapacitet. Godine 1927. kupio je i ciglanu od Vilka Becka i tako postigao potpuno samostalnu proizvodnju građevinskog materijala.[8] On je u međuratnom razdoblju bio jedan od najuspješnijih sisačkih gospodarstvenika, a od 1937. do 1939. godine obnašao je dužnost gradonačelnika.

Zanimljivo je kako je dodatni zamah razvoju industrije početkom 20. stoljeća dala izgradnja Gradske munjare Sisak 1907. godine (sl. 2). Zahvaljujući odlukama Gradskog zastupstva električna je energija bila od velike važnosti za razvoj grada, pa je navedene godine nakon provedenog natječaja, izgradnja povjerena Čehu Františeku Křižiku iz Praga. Proizvodeći istosmjernu struju, nije uspijevala podmiriti sve gradske potrebe, no pokazala je kako s jednom takvom investicijom grad može postići znatne gospodarske uspjehe. Munjara je djelovala sve do 1947. godine, kada prestaje s radom zbog spajanja grada na dalekovod s izmjeničnom strujom.[9] Zgrada Munjare još i danas stoji na istome mjestu, ali je potpuno zapuštena. Nalazi se u blizini gradskog središta, u privatnom je vlasništvu te nije poznata njezina daljnja namjena.

Jedna od važnijih tvornica u gradu Sisku između dvaju svjetskih ratova bila je i Tvornica tanina koju je godine 1915. osnovao Hermann Schnabel iz Beča (sl. 3). Za Prvoga svjetskog rata tvornica je iskoristila veliku potražnju za taninom, no nakon rata proizvodnja je pala. Vlasnici tvornice udružili su se u kartel Tanin d. d., koji je strogo kontrolirao količinu i kvalitetu proizvodnje. Prema odluci kartela, tvornica je imala pravo proizvesti petinu ukupne količine tanina proizvedene u zemlji. Svoj razvojni zamah nastavila je nakon završetka Drugoga svjetskog rata sve do 60-ih godina, kada zapada u krizu i prestaje s radom.[10] Danas su postrojenja Tanina tek fragmentarno očuvana i devastirana neadekvatnim intervencijama.

Međuratno razdoblje grada Siska obilježili su poslovni pothvati industrijalca Petra Teslića. On je, uz graditelja Miju Popovića, bio jedan od najvažnijih gradskih gospodarstvenika. Bivši austrougarski časnik nakon Prvoga svjetskog rata dolazi u Sisak i ubrzo ostvaruje veliki uspjeh. Iz male dioničke Pecare utemeljene 1917. godine razvio je svjetski poznatu Tvornicu alkoholnih pića i ostale prateće pogone (sl. 4). Bavio se istražnim radovima u svrhu pronalaska nafte, no umjesto nafte uspio je pronaći jodnu vodu vrhunske kvalitete zahvaljujući kojoj će razviti lječilišni turizam grada Siska. Njegovom smrću 1936. godine završava jedna era gospodarskog napretka grada. Njegov najpoznatiji industrijski brend – Tvornica alkoholnih pića, koja se danas naziva Segestica, nalazi se nasuprot gradskom središtu i danas funkcionira sa znatno manjim kapacitetom. Dobar dio originalnih pogona još uvijek je očuvan. Kada je tvornica zapala u novčane teškoće, prodana je privatnom vlasniku. .

Gotovo sve spomenute industrije razvijene su kao bazične industrije koje su se koristile materijalima iz samoga grada (zemlja za ciglu) ili njegove neposredne blizine (drvo). Prvi veliki industrijski kompleks, koji je izašao izvan tih okvira, jest rafinerija nafte Shell iz 1927. godine (sl. 5). Ona se razvila zbog triju odlučujućih čimbenika. Povoljan prometni položaj omogućio je kvalitetnu povezanost sa širim srednjoeuropskim prostorom, a poglavito se to ticalo riječnog i željezničkog prometa. Nafta se dovozila brodovima iz Rumunjske pa bi se prerađivala u Sisku i vlakovima distribuirala na druge lokacije. Drugi ćimbenik bila je velika baza jeftine radne snage koja se nalazila u gradskom zaleđu – Banovina i Kordun, a nakon toga Lika i

7 Kolar-Dimitrijević M., nav. djelo: 22.

8 Čakširan, V. Rukopisna ostavština Fabijana Kovača, 2008: 98.

9 Čakširan, V., Gradska munjara Sisak 1907. – 1947., 2007.:54.

10 Kolar -Dimitrijević, M., nav. djelo, 1974.: 23 – 24.

4 Reklamna fotografija prve tvornice P. Teslića (GMS, inv. 698 F)
Promotional photograph of the first P. Teslić factory (GMS, inv. 698 F)

5 Tvornica Shell (GMS, inv. 1020 F)
Shell Factory (GMS, inv. 1020 F)

6 Talionica Caprag (GMS, inv. 613F)
Smelting plant Caprag (GMS, inv. 613F)

zapadna Bosna. Treći je čimbenik bila blizina Zagreba kao administrativnog i gospodarskog središta. Činjenica je kako je naftna industrija podigla gospodarsku važnost grada, što traje sve do danas. Na bazi nekadašnjeg Shella, nakon Drugoga svjetskog rata, razvila se INA – Rafinerija nafte Sisak. Stara Shellova postrojenja još su i danas djelomično očuvana i vrijedan su primjer naftne industrijske proizvodnje iz međuratnog razdoblja. Budućnost je toga kompleksa nesigurna, jer već dugi niz godina ne služi za proizvodnju koja joj je bila namijenjena, već za manje proizvodne djelatnosti. Cijelo područje tvornice i fizički je odvojeno od modernih, poslijeratnih pogona, tako da je i održavanje postojećih građevina upitno.

Drugi industrijski kompleks, koji je svojom važnošću bio blizak naftnoj industriji, bila je Talionica Caprag kao začetak metalske industrije (sl. 6). Radovi na njezinoj izgradnji počeli su godine 1938., a prva visoka peć zapaljena je 1939. godine, što je označilo početak proizvodnje. Nakon Drugoga svjetskog rata poznata je pod nazivom Željezara Sisak i bila je jedan od giganata socijalističkog razdoblja s gotovo 15 000 zaposlenih. Njezina je proizvodnja izlazila izvan okvira tadašnje države i bila je prepoznata na svjetskoj razini. Nažalost, originalni pogoni nisu sačuvani, ali je sačuvan cijeli kompleks koji se razvijao nakon Drugoga svjetskog rata, iako je i on već dugo podložan devastaciji. Neizostavan dio proizvodnog kompleksa jest i stambeno naselje koje se razvijalo u njegovoj neposrednoj blizini sa svom svojom komunalnom infrastrukturom. Na taj način proizvodni i stambeni sklop čine nerazdvojnu cjelinu. Danas je taj metalurški gigant u privatnome vlasništvu i sudbina mu je nesigurna. Iako je u funkciji proizvodnje, postojeća gospodarska kriza ima negativan učinak na njegov razvoj.

Uz građevine industrijske namjene, u gradu se nalaze i one građevine koje nisu proizvodnog karaktera, ali se ubrajaju u industrijsku baštinu. Tu je prije svega riječ o prometnoj baštini koja je neposredno vezana uz razvoj industrije. Od posebne je važnosti zgrada željezničkog kolodvora, koji je 1862. godine otvoren u sklopu željezničkog pravca prema Zagrebu i Beču (sl. 7). Željeznica je ubrzo

7 Zgrada željezničkog kolodvora (GMS, inv. 422 F)
Building of the railway station (GMS, inv. 422 F)

8 Izgradnja mosta na Kupi (GMS, inv. 137 F)
Construction of the bridge on the Kupa River (GMS, inv. 137 F)

9 Parno dizalo na Kupi (GMS, inv. 872a)
Steam lift on the Kupa River (GMS, 872a)

postala važna razvojna karika grada, koja je, s druge strane, imala negativan utjecaj na razvoj riječne trgovine, a sve u sklopu ugarske gospodarske politike. Zgrada na istome mjestu stoji, uz određene preinake, sve do danas i ima istu funkciju kao i pri otvaranju u 19. stoljeću. Manji je kolodvor izgrađen nešto kasnije u sisačkom predgrađu zvanom Caprag, a funkcionira kao industrijski kolodvor, za razliku od prije navedenog koji služi kao putnički kolodvor. Capraški je kolodvor dobio veliku važnost nakon Drugoga svjetskog rata, kada su se oko njega razvile Rafinerija i Željezara, a poslije i Termoelektrana.

Veliku važnost za razvoj grada imali su i mostovi. Prvi je takav sagrađen na rijeci Kupi između Civilnog i Vojnog Siska 1862. godine, kada je izgrađen i željeznički kolodvor. Bio je to drveni most i funkcionirao je sve do 1934. godine. U vrijeme izgradnje imao je iznimnu važnost za gospodarstvo, no početkom 20. stoljeća bio je zastario i nije odgovarao potrebama grada. Zbog toga je 20-ih godina 20. stoljeća pokrenuta inicijativa za izgradnju novog, modernijeg mosta koji je 1934. bio otvoren za promet. Izgrađen od opeke, prema projektu ing. Milivoja Frkovića, i jedno je od remek-djela hrvatske mostogradnje (sl. 8). Danas je još uvijek u funkciji, no zbog trošnosti potrebno je izvesti veće konzervatorsko-restauratorske zahvate sanacije.

Uz taj most, iznimnu važnost imao je i željeznički most preko rijeke Kupe koji je omogućio razvoj prometnoga pravca prema Bosni i Slavoniji. Građen je 80-ih godina 19. stoljeća i bio je prvi most metalne konstrukcije u gradu. Nažalost, pri završetku Drugoga svjetskog rata uništen je, ali je temeljito obnovljen 50-ih godina 20. stoljeća. Njegova prepoznatljiva metalna konstrukcija suprotstavlja ga mostu od cigle, namijenjenu cestovnom prijevozu. Udaljeni tek kilometar i pol jedan od drugog važni su vizualni simboli grada.

Gradnja Sisačke luke na lijevoj obali rijeke Kupe, između ušća Odre u Kupu i velikog zavoja, počela je u drugoj polovici 19. stoljeća. Prije toga glavni je pretovarni centar bio na desnoj obali, na području nekadašnjega Vojnog Siska. Kada su Kupu počeli planski produbljivati, bio je otvoren put brodovima do mjesta na kojem su izgrađena nova postrojenja. Kombinacija riječnog i željezničkog prometa odredila je razvoj grada u 20. stoljeću. Luka se prostirala sve do zgrade Malog kaptola u današnjem središtu grada, dokle je prolazila i željeznička pruga. Radi lakše manipulacije robom, gradska općina 1902. godine kod Malog kaptola postavlja parnu dizalicu, a tvrtka „Udružena sisačko-capraška skladišta" kod željezničkih skladišta, na mjestu gdje se sada nalaze velike dizalice, postavlja tzv. elevator (sl. 9). Na taj je način luka

10 Kuća Muller (GMS, inv. 1032F)
The Muller house (GMS, inv.1032F)

bila djelomično modernizirana. Lučka postrojenja i danas postoje te čekaju intenziviranje riječnoga prometa. Danas lukom dominira veliki silos čija je gradnja počela za vrijeme NDH, a dovršena je nakon rata.

U sklop industrijske baštine ubrajaju se i skladišni prostori koji su bili sastavni dio gospodarskog razvoja grada. Žitni magazin nije tipična industrijska građevina, jer je nastala oko 1765. godine na području tadašnjega Vojnog Siska i preteča je gospodarskog uzleta grada koji će se dogoditi u 19. stoljeću. Međutim, može se reći kako je njegova izgradnja bila pravi poticaj. Magazin je služio za skladištenje žitarica koje su onamo stizale brodovima iz plodnog Banata i otuda su bile transportirane prema Karlovcu i dalje prema moru. Oko tog se skladišta ubrzo razvilo naselje pod nazivom Vojni Sisak, koje se razvijalo upravo zahvaljujući riječnoj trgovini. To je naselje funkcioniralo do ujedinjenja s Civilnim Siskom 1874. godine. Zgrada žitnog magazina danas je u privatnome vlasništvu i stoji zapuštena, no, unatoč tomu, najstarija je gospodarska građevinu u gradu Sisku. Uz to skladište, u samome središtu grada, nalaze se još dva važna prostora. Prvo je skladište Müller građeno između 1858. i 1861. godine, a sastoji se od stambenog i trgovačkog prostora koji gleda na glavnu ulicu i od skladišnog prostora koji se nalazi unutar dvorišta (sl. 10). U skladištu je očuvana gredna konstrukcija koja prostoru daje izrazitu ambijentalnu vrijednost. Drugo je Holandska kuća koja se nalazi nekoliko metara udaljena od prethodne građevine i ističe se svojim specifičnim pročeljem. Upravo prema tom pročelju dobila je i naziv „Holandska kuća". Građena je polovicom 19. stoljeća i jedno je od posljednjih velikih skladišta koja su u to vrijeme izgrađena u gradu. Donji dio kuće bio je trgovački prostor, dok je gornji dio služio kao skladište. Kao i u prethodnome skladištu i ovdje je očuvana gredna konstrukcija kojoj je potrebna obnova.

11 Domobranska vojarna (GMS, 484 F)
Home-Guard garrison (GMS, 484 F)

Uz industrijske i prometne građevine u gradu se ističe i jedna građevina vojne namjene. Riječ je o gradskoj vojarni iz 1892. godine zagrebačkog autora Kune Weidmana (sl. 11). Izgrađena je od opeke i tada je bila najveća gradska građevinu. Bila je namijenjena za smještaj 27. sisačke pukovnije i poslije 26. sisačkog puka i praktično je sve donedavno imala vojnu namjenu. Zgrada je danas napuštena i postoje planovi za njezinu revitalizaciju i kvalitetno iskorištavanje u obliku sveučilišnog kampusa.

Postoji još niz građevina/kompleksa industrijske baštine koji se ovdje mogu samo pobrojiti – Gradska klaonica, Tvornica šešira, stambeno naselje Drach, stambeno naselje Eugen Kvaternik, parno kupalište, vodotoranj, Staklana Teslić, Jodno lječilište. Oni su sastavni dio industrijske baštine grada. Tu je još i arhivska građa s dokumentima i nacrtima koji pomažu u istraživanju razvoja sisačke industrije, ali i omogućuju istraživanja u svrhu konzervatorsko-restauratorskih radova.

Sagledavajući stanje industrijske baštine grada Siska može se zaključiti kako je većina građevina/ kompleksa još uvijek u upotrebi s izvornom ili promijenjenom namjenom, dok su preostale građevine potpuno zapuštene. Nažalost, ekonomsko stanje utječe na opstojnost „živih" industrijskih pogona. Već je veliki dio građevinskog fonda unutar industrijskih kompleksa napušten zbog smanjenih proizvodnih kapaciteta. Upravo je samo stanje industrijske baštine pokrenulo niz aktivnosti u smjeru njezina očuvanja i prenamjene. Kako se većina građevina/kompleksa kategoriziranih kao industrijska baština nalazi unutar kulturno-povijesne cjeline grada Siska, svi radovi, kao i namjena, podliježu odredbama Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara RH.

Problemi pri provođenju zaštite i aktivnosti oko revitalizacije u najvećoj su mjeri – vlasništvo i neodržavanje. Problem je također neprepoznavanje potencijala u industrijskoj baštini grada Siska.

U ovom se radu prezentiraju tri vrlo vrijedna primjera industrijske baštine: tvornički kompleks Segestica,

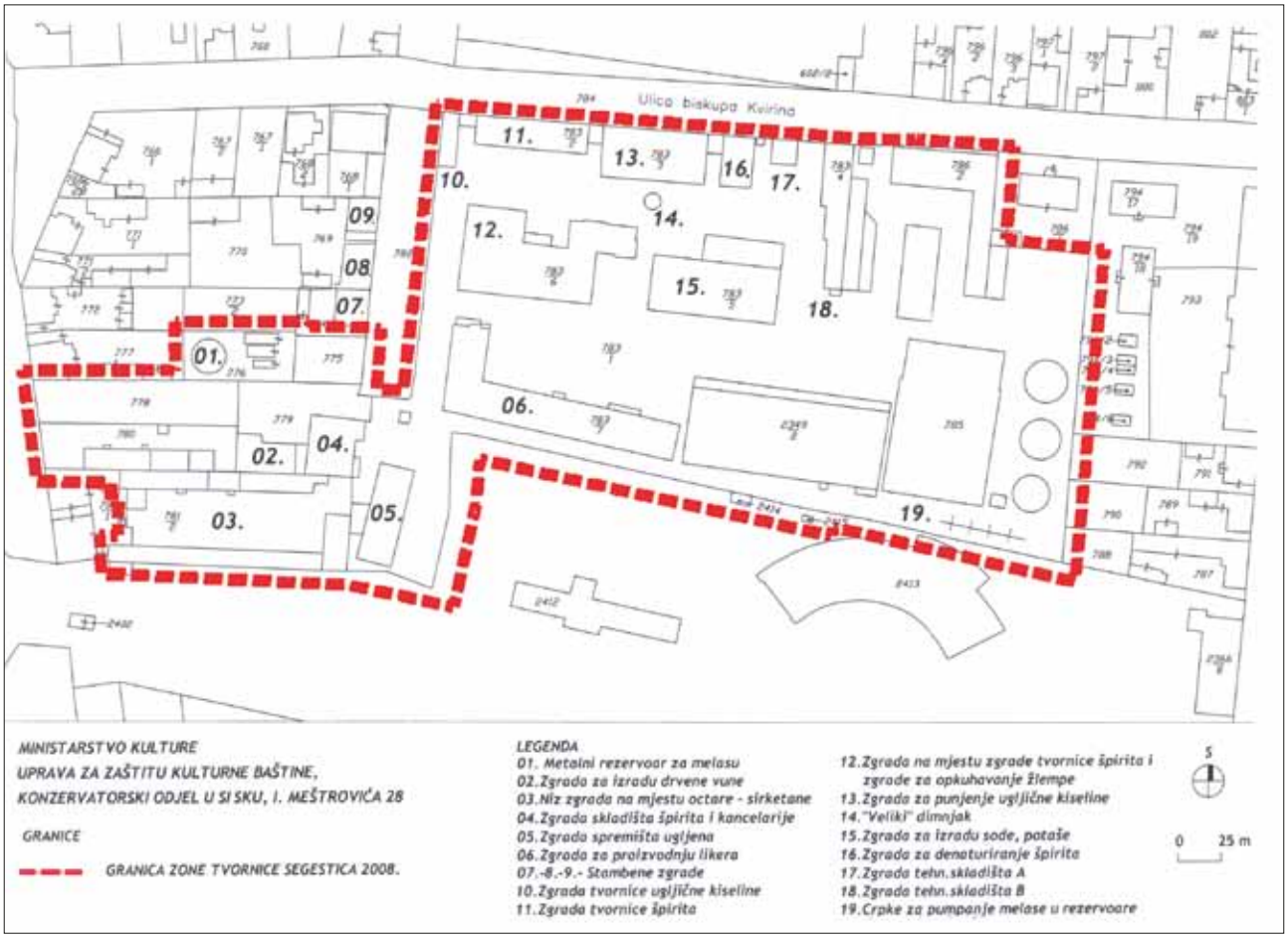

12 Popis građevina unutar kompleksa tvornice Segestica (iz arhive Konzervatorskog odjela u Sisku)
List of buildings within the Segestica factory complex (from the archives of the Conservation Department in Sisak)

Munjara te Stari most. Izdvojen je dakle primjer tvorničkog kompleksa, pojedinačne građevine i mostogradnje. Upravo se preko njih prezentira početak rada na revitalizaciji i prenamjeni.

TVORNIČKI KOMPLEKS SEGESTICA

Kompleks današnje tvornice Segestica u Sisku nalazi se unutar zone A Kulturno-povijesne cjeline grada Siska upisane u Registar kulturnih dobara RH. Dio je gradske strukture sjeverno od željezničke pruge i smješten je uz samo gradsko središte. Sastoji se od više parcela na kojima se nalazi veći broj građevina, tankova te ostalih industrijskih elemenata (sl. 12). Prije izgradnje tvorničkih pogona i formiranja industrijske zone prostor kompleksa Segestica bio je reguliran prema Fistrovićevoj regulatornoj osnovi koja je stupila na snagu 1829. godine. Blokovska izgradnja toga prostora odsječena je i umanjena izgradnjom koridora željeznice koja je kroz njih prošla 1861. godine u smjeru zapada prema istoku i tada su dobili današnji nepravilan oblik. U to su se vrijeme također privredni i proizvodni sadržaji počeli koncentrirati uz željezničku prugu te oko teretne luke uz meandar Kupe u sjeverozapadnom dijelu grada. Na tom su prostoru već potkraj 19. stoljeća uređeni teretni kolodvor i željeznička luka povezana s glavnim kolodvorom, a 1902. godine uveden je zasebni industrijski kolodvor. Neposredno prije izgradnje prvoga tvorničkog kompleksa na prostoru današnje tvornice Segestica bila su formirana četiri gradska bloka prema izvornoj Fistrovićevoj shemi, umanjena za prostor željezničkog koridora. Zapadni unutrašnji blok otkupio je tadašnji poduzetnik i veleposjednik Petar Teslić i u njemu između 1922. i 1926. sagradio kompleks s tri tvornice: tvornicu špirita, sušionicu za stočnu hranu i tvornicu likera. Tvornica je imala vlastiti industrijski kolosijek koji je išao uz rub Jagićeve ulice i spajao se sa željeznicom na južnoj strani. U 30-im godinama Petar Teslić postupno širi tvornički krug i podiže prvu Tvornicu sirćeta.

U smislu zaštite kao industrijske baštine za kompleks tvornice Segestica s konzervatorskog je stajališta izrađen temelj – podloga sa sustavom mjera zaštite. Kompleks je obrađen sa stajališta zaštite kulturne baštine na zahtjev Instituta građevinarstva Hrvatske iz Zagreba u svrhu izrade Studije prostornih mogućnosti izgradnje (radna zona) Segestica za tadašnjeg vlasnika, odnosno Upravu dioničkoga

13 Zgrada nasuprot Arheološkom parku sv. Kvirina za koju je predviđena prenamjena u interpretacijski centar za arheologiju (fotodokumentacija Konzervatorskog odjela u Sisku)

Building opposite the Archaeological Park St. Quirinus which is to change purpose and become an archaeological interpretation centre (photo documentation of the Conservation Department in Sisak)

društva Segestica. Polazište je bilo premještanje proizvodnje iz grada te izgradnja stambeno-poslovnog naselja.

Studijom je obuhvaćen cjelokupan građevni fond unutar kompleksa s povijesnom analizom i valorizacijom pojedinih građevina i sklopova, te isto tako urbanistička pozicija samog kompleksa u slici grada.

Tijekom izradbe studije proučena je sva dostupna povijesna građa, urbanistički planovi te obavljen i uvid na samom terenu kako bi se dobili što preciznija slika današnjeg fonda građevina, njihov međuodnos i stanje.

Konzervatorskom podlogom kompleksa tvornice Segestica napravljena je valorizacija te su dane smjernice za svaku pojedinačnu građevinu. Takav je rad zahtijevao iscrpna povijesna, povijesnoumjetnička i arhitektonska istraživanja. Kako je tvornica zadržala izvornu namjenu, većina je zgrada u relativno dobrom stanju. Zbog smanjenja proizvodnje neke su zgrade zapuštene. Planom upravljanja predviđeno je kako bi se neke zgrade mogle prenamijeniti te uključiti u revitalizaciju koja bi „podigla" cijeli taj potez grada.

Kompleks je smješten uz samu željezničku stanicu grada Siska iz koje je moguć brzi prijevoz do središta grada Zagreba za oko 50 – 70 minuta. Nalazi se u samoj gradskoj jezgri u neposrednoj blizini svih triju glavnih gradskih ulica. Planirane građevine u neposrednom okuženju jesu budući autobusni kolodvor u Zvonimirovoj ulici, komunalna zona Siska, izlaz, odnosno ulaz na autocestu Sisak – Zagreb te Arheološki park sv. Kvirina.

Pri razmatranju revitalizacije konzervatorska je struka iznijela moguće rješenje.

Gradski muzej u Sisku, jedina muzejska ustanova u gradu, nalazi se u zgradama s premalim prostornim kapacitetom. U sklopu regulacije prostora industrijskog kompleksa Segestice predlaže se prenamjena dijela industrijskih zgrada Segestice i pripadajućega vanjskog prostora za Gradski muzej i interpretacijski centar za arheologiju. Prostor tvornice nudi i mogućnost nove izgradnje te stvaranja novih arhitektonskih vrijednosti prostora.

Na sjeveru ispred samog kompleksa Segestice nalazi se Arheološki park sv. Kvirina koji je definiran u postojećoj prostornoplanskoj dokumentaciji. Arheološka istraživanja i nalazi urbane strukture rimske Siscije potvrdila su važnost toga prostora za buduću prezentaciju *in situ* antičkoga grada. U sklopu Arheološkoga parka predviđeno je i stvaranje interpretacijskog centra. Pri donošenju valorizacije te moguće prenamjene građevina unutar kompleksa Segestice, posebno se iskristalizirala vizija uređenja – prenamjene zgrade octare za interpretacijski centar (sl. 13). Kako tvornički kompleks Segestice leži na arheološkim strukturama rimske Siscije, a trasa *carda* pronađena na području Arheološkog parka sv. Kvirina nastavlja se prema jugu, središnjim dijelom tvorničkog kompleksa, upravo u zoni zgrade koja se predlaže za interpretacijski centar omogućila bi se i prezentacija arheoloških nalaza *in situ* u sklopu interpretacijskog centra za arheologiju. Zahvati su za eventualno privođenje ideje minimalni (zamjena stolarije, krovišta i uređenje unutrašnjosti).

U najstarijim zgradama unutar kompleksa, za koje je propisano potpuno očuvanje i vraćanje u izvorno stanje, predloženo je stvaranje muzejskog centra u kojemu bi se prezentirala bogata muzejska građa vezana uz opću i građansku povijest Siska i pripadajuće regije, kao i povijesti industrije kao jedne od glavnih tema vezanih uz Sisak (sl. 14, 15). U obnovljene bi se zgrade smjestile galerije te drugi kulturno-javni sadržaji. Predložene su zgrade izrazito iskoristive i adaptibilne te pružaju optimalne mogućnosti za smještaj muzeja. Moguća je i etapna realizacija.

Također je predloženo povezivanje sa željezničkim kolodvorom s južne strane kompleksa, a dijelovi starih željezničkih postrojenja najstarije željezničke pruge u Hrvatskoj (spremište lokomotiva) mogli bi se obuhvatiti muzejskim programom.

Uređenjem spomenutoga prostora omogućila bi se optimalna rehabilitacija urbane matrice Fistrovićeva plana te revitalizacija ovog dijela grada. Predložene su mjere

14 Zgrada tvornice ugljične kiseline (fotodokumentacija Konzervatorskog odjela u Sisku)

Building of the factory for the production of carbonic acid (photo documentation of the Conservation Department in Sisak)

15 Zgrada za proizvodnju likera (fotodokumentacija Konzervatorskog odjela u Sisku)

Building for the production of liqueurs (photo documentation of the Conservation Department in Sisak)

omogućile planiranu stanogradnju na dijelu kompleksa koji je već narušen novijom izgradnjom za potrebe proizvodnje te revitalizacije zgrada unutar kompleksa. Planirano je i popunjavanje sadržaja s javnom namjenom – banke, prodavaonice, pošta i sl. [11]

Nažalost, investitor je odustao od namjere, a time su i propali planovi eventualnog ulaska u začarani krug borbe konzervatora i investitora.

Sve je ostalo na konzervatorskoj podlozi koja čeka bolje sutra. Pretpostavka je bila kako razvojem Siska dolazi i do potrebe razvoja revitalizacije toga relativno zapuštenog, besadržajnog dijela Siska odvojenog i izoliranog željezničkom prugom. Pripremljena dokumentacija za revitalizaciju tog dijela grada od presudne je važnosti.

MUNJARA

Osim konzervatorske studije za Segesticu na gradskom prostoru, obrađena je i pojedinačna građevina koja se ubraja u industrijsku baštinu – Gradska munjara Sisak. Temeljno istraživanje koautora ovoga članka, višeg kustosa Gradskog muzeja Sisak, rezultiralo je izložbom i katalogom o Gradskoj munjari. Na temelju prikupljene i obrađene dokumentacije pokrenut je postupak zaštite te vrijedne građevine te pripremljena podloga za izradbu smjernica za obnovu i moguću revitalizaciju građevine.

Munjara se nalazi u blizini gradskog središta, u mirnoj stambenoj četvrti uz rijeku Kupu (sl. 16, 17). Odlikuje se ambijentalnom vrijednošću, izdiže se nad postojećim stambenim građevinama te sadržava secesijske elemente. Pri istražnim radovima vezanima uz izradbu navedene izložbe, nađena je potpuna nacrtna dokumentacija iz vremena gradnje te iz kasnijih razdoblja, kada su rađene određene preinake. Ujedno je sačuvana i popratna pisana dokumentacija, što je olakšalo istražne radove. Munjara gubi svoju važnost zbog dolaska izmjenične struje u grad 1947. godine. Tada je i prvi put obavljena prenamjena prostora. Postrojenja koja su se nalazila unutar zgrade bila su odnesena, pa je nakon nekoga vremena u zgradu useljena Tiskara „Joža Rožanković" koja je na tom mjestu funkcionirala do početka Domovinskog rata. U vrijeme rata služila je kao skladište i za vojne potrebe, a nakon toga ostaje prazna i postupno je devastirana. Pri izradbi projekta njegove revitalizacije treba imati na umu da je u velikoj mjeri očuvan originalni raspored prostorija, uz neke nadogradnje, te da zgrada ima potrebnu infrastrukturu (voda, struja, kanalizacija). Kada se govori o uporabnoj vrijednosti, zgrada bi mogla dobiti vrijedno mjesto na kulturnom polju grada. Postojale su ideje o osnivanju privatnog kazališta. Velika središnja prostorija bila bi idealno mjesto za održavanje predstava. Ujedno bi se taj prostor mogao osposobiti za izložbenu djelatnost. Uspoređujući primjere iz drugih zemalja moguća je prenamjena u stambeni kompleks. Moderno uređenje zgrade ne bi bilo u kontrastu sa samim prostorom, već bi se detalji prožimali, a stambena četvrt dobila bi novu, kvalitetnu dimenziju. Zgrada je veličine manje vile, a položaj uz rijeku Kupu s pogledom na stari sisački most od opeke i desnu obalu rijeke Kupe idealan je prostor za moderni dizajnerski i arhitektonski pristup. Nažalost, interesa za obnovu nije bilo, a na upozorenja na propadanje zbog neodržavanja, vlasnik je reagirao minimalnim intervencijama zaštite (sl. 18).

STARI MOST

Stari je most dio bogate povijesti sisačke prometne infrastrukture. Željeznička pruga iz 1862. godine, te stari drveni

11 Konzervatorska podloga sa sustavom mjera zaštite za tvornički kompleks Segestica, 2009: 4-17.

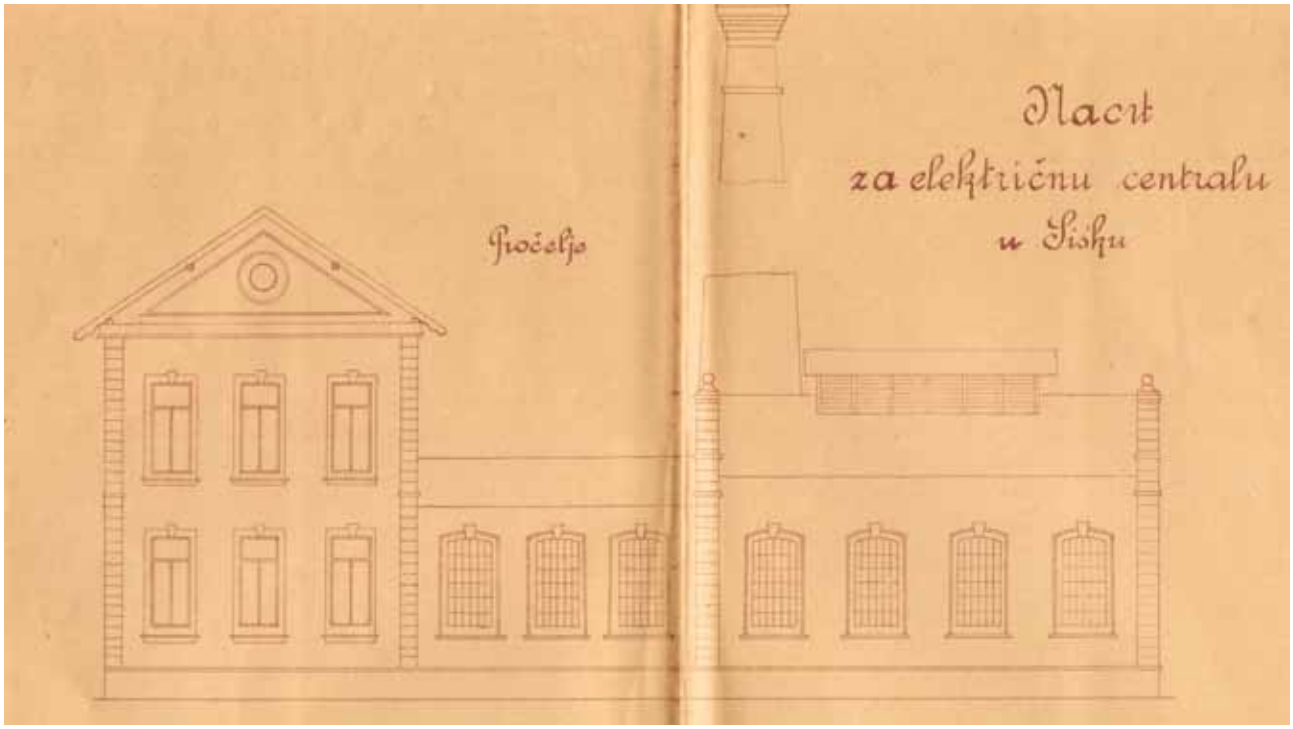

16 Nacrt Gradske munjare Siska (Državni arhiv u Sisku, fond HR – DASK – 451: Gradska munjara u Sisku)
Design of the electric power plant Munjara Sisak (State Archives in Sisak, Collection HR- State Archives in Sisak -451: City electric power plant in Sisak)

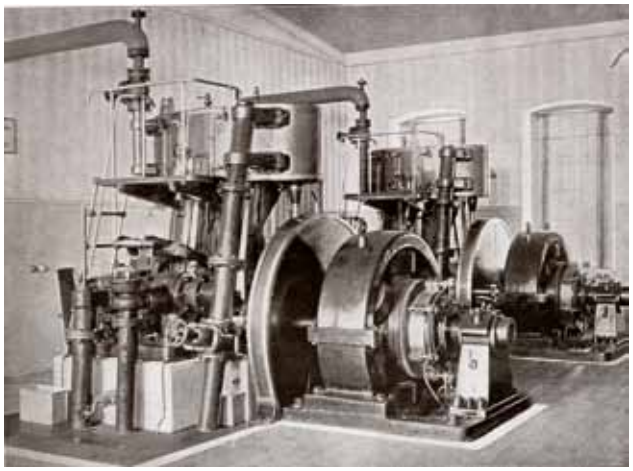

17 Strojarnica Munjare (GMS)
Engine-room of the electric power plant Munjara (GMS)

18 Gradska munjara Sisak, sadašnje stanje (fotodokumentacija Konzervatorskog odjela u Sisku)
Munjara, city electric power plant in Sisak, present state, (photo documentation of the Conservation Department in Sisak)

most iz istog razdoblja bili su nositelji razvoja grada od druge polovice 19. stoljeća. Stoga je sasvim prirodno u raspravi o industrijskoj baštini spomenuti i taj njezin segment. Stari se most se ovdje izdvaja kao izniman primjer mostogradnje u Hrvatskoj. U vrijeme kada je izgrađen, 1934. godine, bio je tada jedan od najatraktivnijih mostograditeljskih pothvata (sl. 19). Pri njegovu službenog otvaranju bila je prisutna gradska politička elita, a snimljen je i kratkometražni, nijemi film. Od toga vremena do danas on je postao jedan od vizualnih simbola grada. Projektant mosta bio je ing. Milivoj Frković (1887. – 1946.), poznati mostograditelj, koji je intenzivno djelovao u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Projektirao je niz originalnih mostova od kamena, opeke i betona, suprotstavljajući ih tada modernim rješenjima rešetkastih čeličnih mostova.[12] Stari most, izgrađen od opeke i betona, njegov je najreprezentativniji uradak. Taj je most uspio preživjeti kraj Drugoga svjetskog rata, iako je već bio predviđen za rušenje, te ga tako nije pratila

12 Rupčić i Jagačić-Borić, Stari most u Sisku (pre)poznavanje, 2009: 21.

19 Stari most pred Drugi svjetski rat (GMS, inv. 22768)
The Old Bridge prior to World War II (GMS, inv. 22768)

20 Stari most u Sisku (fotodokumentacija Konzervatorskog odjela u Sisku)
The Old Bridge in Sisak, (photo documentation of the Conservation Department in Sisak)

sudbina većine sisačkih mostova koji su tada bili uništeni. U poslijeratnom je razdoblju preživio niz sanacija, koje su bile uvjetovane intenzivnim cestovnim prometom.

Stari most u Sisku projektiran je i izgrađen po standardima koji ne udovoljavaju zahtjevima suvremenoga cestovnog prometa, a zbog promjene i količine prometa te neodržavanja uočena su oštećenja. Kako bi se očuvao ovaj vrijedan spomenik, provedena je zaštita u postupku izradbe prostornoplanske dokumentacije gdje je predviđena izmjena prometnih tokova na području grada. U perspektivi most bi trebao služiti samo za pješački i biciklistički promet uz osiguranje pristupa interventnim, te komunalnim, dostavnim vozilima i autobusima gradskoga prijevoza (sl. 20).[13]

Ova tri primjera izdvojena su zbog započetih radnji (konzervatorska podloga, zaštita i propisivanje smjernica na temelju iscrpnih povijesnih istraživanja te početak zaštite ukidanjem prometa u postojećoj prostornoplanskoj dokumentaciji) oko revitalizacije ove vrijedne baštine grada Siska. Svi se nalaze unutar Fistrovićeve matrice ili užega gradskog središta.

ZAKLJUČAK

Prema svemu navedenom, vidljivo je kako je industrijska baština grada Siska jedna od bitnih odrednica njezina identiteta. Danas se postavlja pitanje koja je vrijednost i mjesto industrijske baštine u kulturnom identitetu grada. Označuje li ona nešto na što bi se vezao budući razvoj grada? Može li industrijska baština postati zaštićena kulturna baština čijom prenamjenom grad Sisak može postati prepoznatljivo mjesto unutar ukupne hrvatske kulturne baštine i dio zajedničkoga europskog identiteta? Odgovori su na ta pitanja kompleksni i čine poveznicu politike, urbanističke i povijesne struke, te konzervatorsko-restauratorske struke. Sjedinjujući te poveznice, grad Sisak mogao bi postati središte obnove i prenamjene industrijske baštine.

Cilj koji se može postaviti u tom smjeru jest poticanje transformacije industrijskih građevina i kompleksa, njihove obnove kojom bi postale prepoznatljive kulturne točke i podsjetnici na prošlost. Time oni ne bi bili samo oronuli, memorijalni spomenici jednoga vremena, već bi im se udahnuo novi život. Industrijska bi baština trebala biti jedna od glavnih tema pri raspravama o razvoju grada i njegove budućnosti, kako bi postali sastavni dio *urban-designa*. Revitalizacija industrijske baštine temelji se na očuvanju postojećih struktura, konzervacija isključivo radi konzervacije nije princip za kojim bi se u ovom slučaju trebalo voditi.

Umjesto pretvaranja te baštine u oronule muzejske primjerke, projekti revitalizacije trebali bi se okrenuti inovativnim i obrazovnim pristupima pripreme projekata:

1. industrijski projekti bazirani na baštini,
2. umjetničko-rekreativni projekti
3. kulturno-umjetnički projekti za razvoj turizma.

LITERATURA

Arčabić, G. (2009.): Deplijan projekta „*Zagrebačka industrijska baština*“, Muzej grada Zagreba, Zagreb.

Čakširan, V. (2008.): *Rukopisna ostavština Fabijana Kovača*, Gradski muzej Sisak, Sisak.

Čakširan, V. (2007.): *Gradska munjara Sisak 1907.-1947.*, Gradski muzej Sisak, Sisak.

Feletar, D. (1978.): Šest desetljeća OOUR-a „Segestica“ Sisak, Sisak.

Kolar-Dimitrijević, M. (1974.): Industrijski razvoj Siska u međuratnom razdoblju s posebnim osvrtom na strukturu i položaj radničke klase; u: *Zbornik radova – Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.*:17 – 54, Sisak.

Kovač, F. (1925.): *Prikaz razvoja grada Siska o njegovoj pedesetogodišnjici*, Sisak.

Maroević, I. (1998.):*Sisak-grad i graditeljstvo*, Dom kulture Kristalna kocka vedrine, Sisak.

13 UPU centra grada Siska 2004.: 163- 165, čl. 38.

Maroević I. (2001.): Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs, u *Zbornik prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu "Grad za 21. stoljeće" održanog u Karlovcu 20. i 21. lipnja 2000. g.* (Biblioteka Psefizma, naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac), Karlovac.

Rupčić, R. i Jagatić-Borić, J. (2009.): *Stari most u Sisku, (pre) poznavanje*, Sisak.

Slukan-Altić, M. (2003.): *Povijesni atlas gradova*, II.svezak; Sisak, Zagreb.

Zorko, Đ. i Jagačić-Borić, J. (2006.); *Sisački biografski leksikon*, Sisak.

KONZERVATORSKA I PROSTORNOPLANSKA DOKUMENTACIJA

1. Konzervatorska studija Segestica Sisak sa sustavom mjera zaštite nepokretnih kulturnih dobara, Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Sisku i Konzervatorski odjel u Zagrebu, Sisak, 2009.
2. Konzervatorska podloga sa sustavom mjera zaštite nepokretnih kulturnih dobara za urbanistički plan uređenja centra Starog Siska, Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Zagrebu, Zagreb, 2003.
3. Detaljni plan uređenja centra starog Siska 2003, Grad Sisak
4. Urbanistički plan uređenja centra grada Siska, Službeni glasnik Sisačko-moslavačke županije, 12/04, Sisak, 2004.

ARHIVSKA GRAĐA

1. Državni arhiv Sisak, Fond Gradsko poglavarstvo Sisak (1918. – 1941.)

Kutija br. 9, Tvornica žestice i likera Petar Teslić u Sisku (3 nacrta iz razdoblja 1926. – 1936.)

Summary

THE PROTECTION OF THE INDUSTRIAL HERITAGE OF THE CITY OF SISAK ON EXAMPLES OF THE FACTORY COMPLEX OF SEGESTICA, THE MUNJARA BUILDING AND OLD BRIDGE

A favourable geographical position of the city of Sisak, between the Pannonian and coastal region, ensured its important economic role at the roads intersection ever since the prehistoric period. It has kept this role until today. The 19th century marked an intensive development period for the city when Sisak became a centre of trade, crafts and industry in central Croatia. Owing to its economic development, the city begins to expand and become more urbanized, and a large number of inhabitants come there to settle from all parts of the Habsburg Monarchy. Such favourable circumstances lead to numerous investments in trade, traffic infrastructure, and from the second half of the 19th century, more and more investments in industrial production. The 1855 brewery, owned by the Czech Novak, is usually considered the first industrial facility in the city, located in the region of the former Military Sisak on the right bank of the Kupa river. Steam powered sawmills and brickyards followed, and from the 20th century, the industrial production becomes even more dynamic than before. "Gradska munjara", the first electric power plant in the city and its surroundings, begins to operate in 1907, as a facility important for the development of the city. During the First World Word, the Factory of tanning commences to operate as the first chemical industry. A distillery, considered a predecessor of the future production of alcoholic drinks, also begins to operate. Later, in 1927, Shell, an Anglo-American petroleum company starts to operate, and in 1938, works on the Caprag metal foundry begin as a predecessor of future giant Sisak Ironworks. Facilities which were not used in production, but belong to an industrial heritage of the city, are located next to industrial facilities in the city. They include, first and foremost, railway station in 1862, the year when the first railway track was opened in Croatia, then the so-called Old bridge from 1934, which was made of bricks and is one of the master works of the Croatian bridge construction. Next to them there are also: the City barracks from 1892, made of bricks and designed by Kuno Weidman, as well as, port facilities on the Kupa river, and railway bridge...

Taking into account all the above mentioned, it is clear that the industrial heritage of the city of Sisak is one of the important determinants of its identity. Nowadays, the question of value and position of the industrial heritage in the cultural identity of the city is raised. Does it mark something on which future development of the city could be based? Can industrial heritage become protected cultural heritage of the city and thus turn the city of Sisak into a recognizable place within overall Croatian cultural heritage, and, together with it, become a part of the common European identity? Answers to these questions are complex and link political, urban and history fields, as well as fields of conservation and reservation. Combining these factors allows the city of Sisak to develop as one of the centres for restoration and reassignment of the industrial heritage.

This article puts forward the question of restoration and revitalization of the city's industrial heritage, based on the example of Petar Teslić's factory of alcoholic drinks, in the period between the wars, "Gradska munjara" (eletric power plant) and Old bridge.

Zrinka Paladino

Posljednji primjeri pojedinačno zaštićene zagrebačke stambene arhitekture. Značajni primjeri *novih strujanja* XX. stoljeća

Zrinka Paladino
Grad Zagreb
Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode
HR – 10 000 Zagreb, Kuševićeva 2/II

UDK 728.2.025.3(497.5Zagreb)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljeno/Received: 1. 9. 2012.

Ključne riječi: stambena arhitektura, kulturno dobro, Zagreb, zaštita
Key words: residential architecture, cultural property, Zagreb, protection

Kontinuiranim angažmanom na valorizaciji, kategorizaciji i zaštiti zagrebačke graditeljske baštine Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu nastoji biti ustrajan u zaštiti najvrjednijih arhitektonskih ostvarenja svih povijesnih epoha.
Ovim su radom obuhvaćeni primjeri zagrebačke graditeljske baštine s područja stambene arhitekture recentno pojedinačno zaštićene rješenjima o utvrđivanju obilježja kulturnih dobara. Pojedinačno su pobrojeni primjeri zagrebačkih obiteljskih kuća i višestambenih građevina koje su se neupitnom vrijednošću uvrstile u Listu zaštićenih kulturnih dobara, upisanih u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Načinjen je potom pregled prijedloga rješenja o utvrđivanju obilježja kulturnog dobra za deset stambenih građevina, izrađenih u Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode, koje je potom potvrdilo Stručno povjerenstvo za utvrđivanje obilježja kulturnog dobra Ministarstva kulture.
Znanstvenom elaboracijom, s detaljnim kronološkim historijatima i opisima predmetnih kulturnih dobara, razlaže se njihova visoka vrijednosna kategorizacija i uvrštavanje među najznačajnije građevine stambene namjene na području grada Zagreba. Predmetne su građevine obilježjima i kvalitetom redom značile novost i mijenu u vrijeme nastanka, u hrvatsku su arhitekturu unosile obilježja novoga vremena, a skladom i kvalitetom izvedbe osigurale su opstojnost do danas. Pri izradbi elaborata valorizacije, revalorizacije te kategorizacije zagrebačke stambene arhitekture rečeni su se primjeri iskristalizirali nužnima za zaštitu jer su potvrda kontinuiteta opstojnosti kvalitete zagrebačke graditeljske prakse tijekom prve polovice i sredine dvadesetog stoljeća.
Objašnjeni su konzervatorski principi i sistematizacija zaštite, kojom predmetne stambene građevine, sukladno svojoj „arhitektonici", podliježu i različitom konzervatorskom sagledavanju te, sukladno tomu, i uspostavljanju mjera zaštite. Ovim radom Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu predstavlja kontinuirani angažman na zaštiti najznačajnijih primjera povijesno važnih arhitektonskih razdoblja zagrebačke kulturne baštine.

PRINCIPI I KATEGORIZACIJA ZAŠTITE

Prema definiranoj kategorizaciji spomeničke vrijednosti, zaštićene se građevine iz ovog rada ubrajaju u povijesne građevine visoke arhitektonske kvalitete i stupnja očuvanosti izvornih obilježja, a one u bitnome određuju povijesnu fizionomiju i sliku te ambijentalna obilježja neposredne okolice i grada u cjelini. Te su građevine također kvalitetni primjeri određenih graditeljsko-tipoloških kategorija i karakterističnih građevinskih obilježja.

Zaštićene građevine iz ovog rada odreda se nalaze na području kulturnog dobra – Povijesna urbana cjelina Grad Zagreb, koje je zaštićeno rješenjem Ministarstva kulture (Klasa: UP/I-612-08/02-01/135, Urbroj: 532-04-01-1/4-10-12 od 18. ožujka 2010.) i upisano u registar kulturnih dobara Republike Hrvatske pod brojem Z-1525. Područja Povijesne urbane cjeline Grad Zagreb, kao i područja drugih zaštićenih graditeljskih cjelina, tiču se odredbe Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (ZZOKD) (Narodne novine, br. 69/99., 151/03., 157/03. – ispr., 87/09., 88/10., 61/11. i 25/12.). Na temelju zakonskih odredbi i sukladno mjerama zaštite i očuvanja nepokretnih kulturnih dobara određenih postojećom Konzervatorskom dokumentacijom za Generalni urbanistički plan (GUP) grada Zagreba, provode se inventarizacije, valorizacije i kategorizacije postojeće graditeljske strukture (čl. 56. Zakona).[1] Za zaštićene

1 Mjere zaštite za nepokretna kulturna dobra na području kulturno-povijesnih cjelina u obuhvatu GUP-a, utvrđene su u konzervatorskoj podlozi za GUP grada Zagreba, izrađenoj u Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu.

kulturno-povijesne cjeline i građevine na području tih cjelina u Konzervatorskoj podlozi sukcesivno se ugrađuje detaljna dokumentacija o postojećim i novoutvrđenim kulturnim dobrima, a za sve zahvate unutar njihovih prostornih međa potrebno je ishoditi posebne uvjete i prethodna odobrenja mjerodavnih tijela za zaštitu kulturnih dobara. Inventarizirana nepokretna baština koja je potom kategorizirana kao posebno vrijedan prostor ili građevina predlaže se za zaštitu kao pojedinačno kulturno dobro. Prema odredbama ZZOKD-a, intervencije na zaštićenim kulturnim dobrima Grada Zagreba podliježu obvezi ishođenja posebnih uvjeta i prethodnih odobrenja Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode kao nadležnog tijela (čl. 60. i 62. Zakona).

Prema konzervatorskoj podlozi GUP-a grada Zagreba, kulturno dobro Povijesna urbana cjelina Grad Zagreb karakteriziraju povijesna slojevitost i različitost morfoloških, tipoloških, prostornih i ambijentalnih obilježja pojedinih predjela, s različitim stupnjem vrijednosti i očuvanosti povijesne strukture. Rješenjem o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra utvrđeno je njezino zoniranje, uspostavljanjem zone „A" kao područja s potpunom zaštitom povijesnih struktura te zone „B" – područja s djelomičnom zaštitom povijesnih struktura, s pratećim sustavima mjera zaštite.[2]

Području „A" odgovara režim potpune konzervatorske zaštite povijesne urbane strukture, pejzažnih obilježja i pojedinačnih građevina, unutar koje je potrebno očuvati sva bitna obilježja prostorne i graditeljske strukture.[3] Zaštitu koja proizlazi iz spomeničkih svojstava povijesne urbane strukture ili pojedinačno zaštićenih kulturnih dobara potrebno je provoditi cjelovito, što podrazumijeva očuvanje i obnovu izvornih obilježja, uklanjanje uzroka i posljedica ugroženosti s osiguranjem spomeničke prezentacije kulturnog dobra.

Području „B" odgovara režim zaštite osnovnih elemenata povijesne urbane strukture i pejzažnih vrijednosti, pojedinih bitnih skupina i pojedinačnih povijesnih građevina, uz potrebu očuvanja svih bitnih obilježja te strukture.[4]

Polazeći od konzervatorskog načela očuvanja povijesnog identiteta prostora, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode čvrst je u nastojanjima i preporukama da se planiranim transformacijama prostora uvijek predvidi mogućnost očuvanja prostorno i oblikovno karakterističnih građevinskih jedinica, odnosno njihovih specifičnih dijelova, kao povijesnoga sloja gradnje koji dokumentira povijesni identitet i prepoznatljivost prostora.

Šest od deset građevina obuhvaćenih ovim radom redom se nalazi unutar granica područja „A" - *Područja izuzetno dobro očuvane i osobito vrijedne povijesne strukture*, dok su preostale četiri locirane unutar područja „B" – *Područja različitog stupnja očuvanosti povijesne strukture*. Pri njihovoj je valorizaciji i kategorizaciji, a u postupku utvrđivanja svojstava kulturnog dobra, uobičajeno vrednovana njihova arhitektonska, kulturno-povijesna i povijesno-umjetnička vrijednost, značenje unutar slike grada ili uličnog poteza, očuvanost namjene te građevinsko stanje u pogledu konstrukcije, volumena, detalja, materijala i drugog.

Posljednji su primjeri recentno štićene zagrebačke stambene arhitekture zbog preglednosti prema tipu podijeljeni u dvije kategorije: obiteljske kuće i višestambene zgrade. Kulturna su dobra potom poredana kronološkim redom prema redoslijedu izdavanja građevinskih i i uporabnih dozvola za predmetne građevine:

1. Obiteljske kuće

1.1. vila Čepulić u Jurjevskoj ulici 63a
1.2. vila Hühn na Tuškancu 24
1.3. vila Radan na Jabukovcu 39
1.4. vila Meixner u Ulici Ive Mallina 14
1.5. kuća Kreneis-Horvat na Vijencu 6
1.6. dvojna kuća Belaj u Ulici Vladimira Nazora 54 i 54 a
1.7. vila Pajkurić u Ulici Vladimira Nazora 64
1.8. vila Pflüger na Gornjem Prekrižju 21

2. Višestambene zgrade

2.1. palača Mikuličić na Ribnjaku 1
2.2. višestambena zgrada „Kemikalija" na Svačićevu trgu 14.

2 Sukladno tomu, kulturno dobro Povijesna urbana cjelina Grad Zagreb i u konzervatorskoj je podlozi GUP-a podijeljena u dva područja,„A" i „B", s pripadajućim mjerama zaštite, pri čemu „A" obuhvaća *Područje izuzetno dobro očuvane i osobito vrijedne povijesne strukture,* dok „B" obuhvaća Područje različitog stupnja očuvanosti povijesne strukture.

3 Ovim sustavom zaštite obuhvaćeni su povijesna jezgra Gornjeg grada i Kaptola s povijesnim predgrađima i središnjim gradskim trgom, područje Nova Ves – Medvedgradska, područje Donjeg grada planirano i pretežno dovršeno do kraja 19. stoljeća, područja planske rezidencijalne izgradnje na podsljemenskom podbrežju nastala potkraj 19. stoljeća te između dvaju svjetskih ratova, područja nastala širenjem grada na istok krajem 19. i početkom 20. stoljeća te između dvaju svjetskih ratova, područja park-šuma i drugih zelenih površina koja u bitnome definiraju povijesnu matricu grada, prostorna cjelina središnjega gradskog groblja Mirogoj, te prostorna cjelina Predsjednički dvori – vila Weiss.

4 Ovim sustavom zaštite obuhvaćeno je područje izvan zone „A" do rubnih dijelova prostorne međe kulturnog dobra te prostorni i vizurni koridori Savske ceste i „središnje osi", koji u bitnome određuju povijesnu matricu i sliku grada.

VALORIZACIJA, KATEGORIZACIJA I ZAŠTITA

1. OBITELJSKE KUĆE

1.1. VILA ČEPULIĆ U JURJEVSKOJ ULICI 63A (sl. 1-3)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/11-06/0624, Urbroj: 532-04-01-01/3-12-1) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 22. veljače 2012., utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za vilu Čepulić u Jurjevskoj ulici 63a u Zagrebu.[5] Vila je sagrađena na k. č. br. 4555, k. o. Šestine, a koja čini i prostornu među predmetnoga kulturnog dobra.[6]

Za gradnju te jednokatne vile investitorice Melanije Čepulić, prema projektu arhitekta Viktora Kovačića, s Hugom Ehrlichom udruženog u arhitektonskom ateljeu „Kovačić i Ehrlich", građevinska je dozvola izdana u lipnju 1913. godine, a već je u srpnju sljedeće godine zgotovljenoj građevini izdana i uporabna dozvola.[7] Prostranu je ozelenjenu trokutastu parcelu u Jurjevskoj ulici arhitekt Kovačić ispunio centralnim smještanjem tlocrtne „L" osnove jednokatne vile, koju je ulaznim pročeljem položio usporedo s prometnicom. Prema Kovačićevim je nacrtima 1914. godine ostvarena i dugačka ulična ograda imanja, ostvarena u ritmiziranom nizu betonskih, kulirom obloženih stupova kvadratna presjeka s ispunom od drvene „lese".[8] Nesimetrično je ulično pročelje naglašeno širokom ulaznom partijom, izvorno riješenom trokrilnim, ostakljenim drvenim vratima, koja su naknadnim adaptacijama pretvorena u dvoja jednokrilna drvena vrata, za dvije zasebne stambene jedinice. Ortogonalnost uličnoga pročelja izgubljena je u njegovu sjevernom dijelu, kojim dominira izražena kosina spuštenoga krovišta. Mali elipsoidni prozori obilježavaju sva pročelja osim reprezentativnoga južnog, kojim dominiraju veći građevinski otvori i skladno proporcionirana lođa prvoga kata. Zapadna kosina terena rezultirala je suterenskim dijelom, dok su južno i sjeverno pobočje građevine definirani terasama i pristupnim stubištima. Reprezentativno pročelje vile s pridodanim sjevernim aneksom jest upravo ono najrastvorenije, južno, koje samo proporcijama i oblikovanjem odaje dojam ciljane simetrije. Nad njim je nadvijena streha drvenoga četverostrešnoga krovišta u crijepu, dok mu prizemni dio obilježava terasa s kamenim stubištem, ostvarena nad polukružnom suterenskom voltom. Prvi je kat prema jugu rastvoren nizom drvenih dvokrilnih prozora, a u istočnom je dijelu naglašen lođom s dva dorska stupa, plintom položena nad izvučenom linijom razdjelnoga vijenca. Razvedenije, sjeverno pročelje s gabaritnim istakom prizemnog dijela te rjeđim i različito dimenzioniranim otvorima, naglašava servisnu ulogu. Njegovoj dinamičnosti napose pridonosi zanimljivo otvoreno, drveno jednokrako stubište, natkriveno spuštenom krovnom konstrukcijom kuće te poduprto vitkim drvenim stupovima. Stubištem je ostvarena izravna vanjska veza s gornjim katom, a to je naposljetku bila i olakotna okolnost pri adaptaciji vile početkom pedesetih godina prošloga

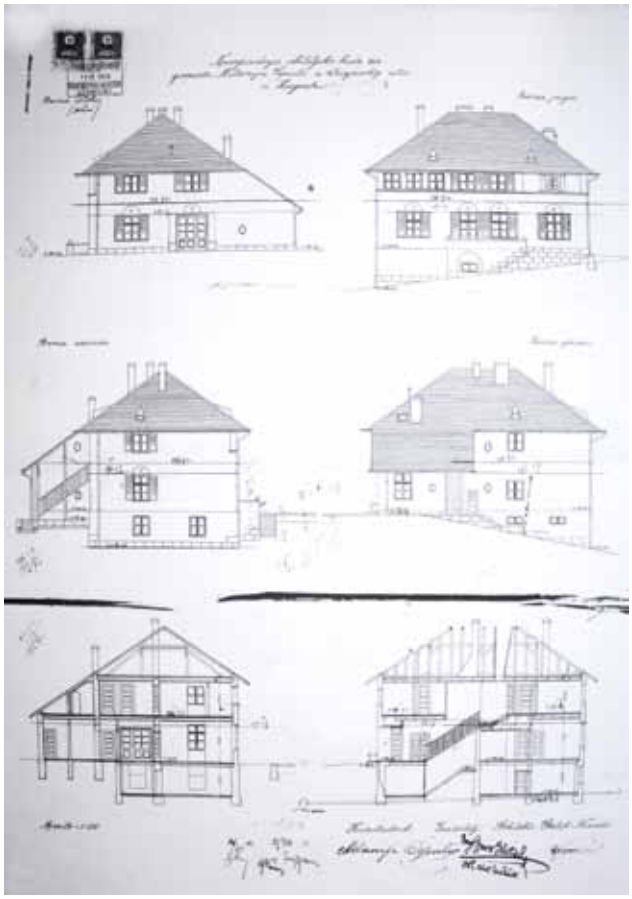

1 Pročelja i presjeci vile Čepulić u Jurjevskoj 63a, 1913. godine (HR-DAZG-1122, ZGD, Jurjevska 63a)

Facades and cross-sections of the Čupulić villa in Jurjevska Street no. 63a, 1913 (HR-DAZG-1122,ZGD, Jurjevska 63a)

5 Nakon izradbe prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, koji je izradila dr. sc. Zrinka Paladino, dipl. ing. arh., iz GZZSKP-a u travnju 2011. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 13. rujna 2011., utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavak 4. istog Zakona određen je njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

6 Katastarska čestica broj 4555, k. o. Šestine, odgovara z. k. č. br. 1268, z. k. ul. 1316, k. o. Grad Zagreb, označeno kao kuća pop. br. 592, dvorište i vrt u Jurjevskoj ulici broj 63/A, površine 374.7 hvati ili 1 348 m^2.

7 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Jurjevska 63a) i iz: Galović, K. (2000.): Povijest hrvatske arhitekture 20. stoljeća: Viktor Kovačić (1974-1924). San o kristalnoj arhitekturi, *Vijenac,* 8 (166), Zagreb; Galjer, J. (2003.): Arhivska dokumentacija o Viktoru Kovačiću: prilog istraživanju, *Arhitekt Viktor Kovačić. Život i djelo:* 339-341, Zagreb; Laslo, A. (1983.-1984.): Arhitektonski vodič. Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine, *Arhitektura,* 36-37 (186-188): 120-131, Zagreb; Mikić, V. (2003.): Svojstva arhitektonskog detalja u djelima Viktora Kovačića, *Arhitekt Viktor Kovačić. Život i djelo:* 303, Zagreb te Premerl, T. (1989.2.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija,* Zagreb.

8 Danas je ograda kontinuirano obrasla kvalitetnom živicom tise i kao takva jedna je od najljepših zagrebačkih ogradnih živica, iz koje se, simetrično od ulaza, bogato razraslo i nekoliko vertikala tisa stablašica.
Ostatak, nekad kvalitetno isplaniranog i ozelenjelog vrta, danas je uglavnom degradiran neadekvatnim rasporedom i sadržajima, poput povrtnjaka raspoređenih po čitavoj parceli.

stoljeća. Jedinstvena je stambena površina tada podijeljena u više jedinica, s gornjim katom kao zasebnom cjelinom, ali je vila, bez obzira na unutarnje pregradnje, očuvala skladnu izvornu oblikovnost.[9] Visoki su prozori s drvenim škurama u promišljenoj kombinaciji s ostakljenim vratima interijera osigurali obilnu prirodnu osvijetljenost unutrašnjosti, od čije su izvorne oblikovnosti danas većinom ostali očuvani detalji u razini prizemlja. Pristup kući i obodne šetnice očuvani su u izvornoj organizaciji i oblikovanju, dok je ostatak prostrane, izvorno pomno isplanirane vrtne površine, nažalost, prepušten zubu vremena i samovolji korisnika.[10]

Vila Zagrepčanke Melanije Čepulić s početka prošloga stoljeća ostvarena je u pročišćenom arhitektonskom slogu, definiranom promišljenim elementima tradicionalno obilježenoga hrvatskog modernizma arhitekta Viktora Kovačića. Suptilni plasticitet južnog i sjevernog pročelja, u osnovi kompaktne vile, izdvaja je od ostalih, volumenima rastvorenijih, ranih Kovačićevih ostvarenja. Pročišćena oblikovnost, obilježena prepoznatljivim arhitektovim umijećem u kombiniranju klasičnih i mediteranskih oblikovnih obilježja, vilu Čepulić izričajem stoga najviše približava Kovačićevoj stambenoj zgradi Frank na Mažuranićevu trgu.

Mjerama zaštite određeno je očuvanje svih karakterističnih elemenata oblikovanja, posebno tipičnih oblikovnih elemenata konstrukcije i krovišta, pri čemu posebno mjesto zauzima specifično drveno, natkriveno vanjsko stubište. Nadalje je određeno očuvanje svih građevinskih otvora, drvenih oblikovnih elemenata te očuvanje izvornog rasporeda prostorija unutrašnjosti kuće od daljnjih intervencija. Posebno je naglašena potreba očuvanja ozelenjeloga ogradnog poteza parcele prema ulici, kao jednog od najkvalitetnijih gradskih primjera „zelene barijere", ali i potreba očuvanja ostatka vrta od naknadnih intervencija.

2 Južno i istočno pročelje vile Čepulić u Jurjevskoj 63a, fotografija iz epohe (Mapa Schön, tab XVI)

South and east facade of the Čepulić villa in Jurjevska Street no. 63a, period photograph (Schön Map, tab. XVI)

3 Južno i istočno pročelje vile Čepulić u Jurjevskoj 63a, 2011. godine (fototeka GZZSKP)

South and east facades of the Čepulić villa in Jurjevska Street no. 63a, 2011 (photo archives of GZZSKP)

9 Adaptacijama ostvarenima nakon Drugoga svjetskog rata kuća je podijeljena u četiri stambene jedinice. Kuća, koja je i izvornom organizacijom mogla funkcionirati kao građevina s dva zasebna stana, 1953. godine je i fizički pregrađena u katnom dijelu u dvije stambene jedinice. Prizemni je stan pritom ostao bez središnjeg stubišta, kojim je ostvarena komunikacija uličnog ulaza s katom, kojemu su pripale tlocrtno južno orijentirane prostorije. Sjevernom dijelu kata danas se prilazi s vanjskoga drvenog stubišta, koje je, srećom, kao i vanjština kuće, ostalo intaktno.

10 U izravnanom dijelu parcele je 1929. godine sjevernom pročelju prigrađena garaža, na koju su s vremenom priljubljene još tri zasebne i neprimjerene garažne jedinice, dok je u krajnjemu zapadnom dijelu parcele ostvarena i krajnje neadekvatna, samostojeća zidana ostava, na uporabi suterenskom stanu.

1. OBITELJSKE KUĆE

1.2. VILA HÜHN NA TUŠKANCU 24 (sl. 4-6)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/11-06/0241, Urbroj: 532-04-01-01/6-11-1) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 26. svibnja 2011., utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za vilu Hühn na Tuškancu 24 u Zagrebu.[11] Vila je sagrađena na k. č. br. 789/1, k. o. Centar, a koja čini i prostornu među predmetnog kulturnog dobra.[12]

Od izvorne je projektne dokumentacije za vilu Hühn danas poznata samo prostoručna studija pročelja iz obiteljske ostavštine arhitekta Aladara Vladimira Baranyaija pa je reprezentativnu jednokatnu vilu bilo nemoguće preciznije datirati.[13] Premda je bila datirana s 1912. godinom, njezin je oblikovni izričaj približava sredini dvadesetih godina prošloga stoljeća, što se preklapa i s tvrdnjama nasljednika o 1924. kao godini izgradnje.[14] Reprezentativno je zapadno pročelje vile, od prometnice odijeljeno gustim ozelenjelim pojasom stoljetnih tuškanačkih stabala, u južnom dijelu rastvoreno terasama kojima dominiraju četiri impozantna jonska stupa, ostvarena u punoj visini građevine. Stupovi ne čine samo katnu poveznicu kuće već naglašenom stiliziranošću vilu Hühn izdvajaju od oblikovnosti ostatka autorove arhitekture iste namjene. Prizemlje je sjevernog dijela zapadnoga pročelja naglašeno plitkim pristupnim stubama koje vode do stiliziranog, i kasetiranim betonskim istakom natkrivenog, ostakljenog izlaza iz kuće, kojim se reprezentativni donji kat rastvarao prema raskošnom zelenilu prostranoga vrta. Terasa donjega kata ograđena je masivnom betonskom balustradnom ogradom, koja se kontinuirano provukla i uzduž južnoga pročelja te se stubištem spojila s terenom, dok je terasa višega kata skromnije

4 Zapadno pročelje vile Hühn na Tuškancu 24, 2011. godine (fototeka GZZSKP)

West facade of the Hühn villa at Tuškanac no. 24, 2011 (photo archives of GZZSKP)

dimenzionirana. Kolni je pristup građevini osiguran iz ulice Jabukovac, uz istočno pročelje vile, koje uključuje i s nekoliko stuba izdignuti, tlocrtno uvučeni i konzolno natkriveni glavni ulaz. Uzdizanje je prizemne etaže od tla rezultiralo podrumskom tlocrtnom osnovom, koja je uz uobičajene sadržaje spremišta, skladišta i tehničkih prostorija, uključivala i stan za poslugu te prostor vratara uz istočni servisni ulaz. Zatvorenije, sjeverno pročelje uključuje dodatni ulaz, južno pročelje obilno je rastvoreno prostranim prozorima i vratima, a cijelom duljinom istočnoga pročelja protezala se nenatkrivena terasa. Građevina približno kvadratne tlocrtne osnove ostvarena je u sistemu obodnih i poprečnih nosivih zidova od cigle, s dvostrukim građevinskim zatvorima osiguranima i drvenim, u bijelo oličenim, škurama te je natkrivena četverostrešnim krovištem u crijepu. Prizemno ostvarena s četiri povezane reprezentativne prostorije koje se rastvaraju na terase, s dvije ulazne jedinice i pratećim servisnim prostorijama, vila na katu, uz sjeverno, dvokrako i drvom obloženo stubište, uključuje tri velike sobe s prostranim garderobnim prostorom i kupaonicom, te dvije terase.[15] S interijerom u stilizaciji *art décoa*, s i danas očuvanim stubištima i oblogama te vitraj prozorima, vila je, bez obzira na unutarnje pregradnje, očuvala skladnu izvornu oblikovnost označenu elementima reduciranoga klasicizma arhitekta Aladara Baranyaija.[16] Plasticitet građevine, ostvaren nizom

11 Nakon izradbe prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, koji je izradila dr. sc. Zrinka Paladino, dipl. ing. arh., iz GZZSKP-a u veljači 2011. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 5. travnja 2011., utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavak 4. istog Zakona odredio se njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

12 Katastarska čestica broj 789/1, k. o. Centar odgovara dijelu z. k. č. br. 1247/3, z. k. ul. 108387, k. o. Grad Zagreb, označeno kao vrt, površine 154,4 hvata ili 555 m^2 (pripis iz uloška 1444); dijelu z. k. č. br. 1249/6, z. k. ul. 9753, k. o. Grad Zagreb, označeno kao gradilište, površine 253.8 hvati ili 913 m^2; dijelu z. k. č. br. 1249/38, z. k. ul. 1358, k. o. Grad Zagreb, označeno kao put, površine 54,2 hvata ili 195 m^2; dijelu z. k. č. br. 1249/7, z. k. ul. 9752, k. o. Grad Zagreb, označeno kao gradilište, površine 48,9 hvati ili 176 m^2; te dijelu z. k. č. br. 1248, z. k. ul. 1358, k. o. Grad Zagreb, označeno kao dvorište i vrt u Tuškancu br. 16 E, površine 900,8 hvati ili 3 240 m^2.

13 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Tuškanac 24) i iz: Der Hazarijan-Vukić, A. (1995.): Arhitektura Aladara Baranyaia u Zagrebu, *Život umjetnosti,* 30 (56-57): 28-43, Zagreb; Domany-Hardy, V. (2008.): Zaboravljene hrvatske biografije: Vera Hühn Morris. Moj prijatelj Giorgio de Chirico (I), Vijenac, 16 (366), Zagreb; Galjer, J. (1997.): Aladar Baranyai: arhitektura i dizajn, Radovi IPU, 21: 166-181, Zagreb; Galjer, J. (1999.): Aladar Vladimir Baranyai. Arhitektura i dizajn 1899-1936, Katalog izložbe u Muzeju za umjetnost i obrt, Zagreb; Laslo, A. (1983.-1984.): Arhitektonski vodič. Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine, Arhitektura, 36-37 (186-188): 120-131, Zagreb; Laslo, A. (1987.): Zagrebačka arhitektura 30-ih. Vodič, Arhitektura, 40 (1-4/200-203): 97-112, Zagreb.

14 Vilu elegantnih proporcija u pročišćenom neoklasicističkom slogu Baranyai je ostvario za peteročlanu obitelj uspješnog zagrebačkog kirurga, oftalmologa Kurta Hühna, dugogodišnjeg ravnatelja bolnice Sestara milosrdnica, a sina poznatoga zagrebačkog litografa i fotografa druge polovice devetnaestoga stoljeća, Juliusa Hühna.

15 Rekonstrukcijom građevine iz 1961. godine jugoistočna je terasa obzidana u prostoriju, što je radi pristupa istočnoj terasi rezultiralo i dodatnim otvaranjem ostakljenih vrata po sredini istočnoga pročelja, dok je ostatak građevine uglavnom ostao očuvan. Pri rekonstrukciji su odijeljeni i katovi vile, a jedinstvena je stambena površina podijeljena u više jedinica. Uz podrumski, prizemni te katni stan i potkrovlje je naposljetku prenamijenjeno u stambenu površinu, što je rezultiralo i otvaranjem dviju većih krovnih kućica, na zapadnom i južnom dijelu crijepom pokrivena četverostrešnog krovišta.

16 Zbog svoje reprezentativnosti i položaja vila Hühn je u povijesti, a nakon odlaska obitelji Hühn iz Zagreba, za vrijeme Drugoga svjetskog rata bila rezidencijom poglavnika Nezavisne Države Hrvatske Ante Pavelića, a nakon svršetka Drugoga svjetskoga, od 1945. do 1960. godine i rezidencijom predsjednika Jugoslavije Josipa Broza Tita.

masivnih jonskih stupova koji su značajno rastvorili strogu tlocrtnu kompoziciju, Baranyaijevu vilu smješta među istaknuta ostvarenja zagrebačke arhitekture dvadesetih godina prošloga stoljeća. Brojna pak ranija autorova arhitektonska ostvarenja u tuškanačkom predjelu odišu drukčijim, arhitektu prepoznatljivijim secesijskim izričajem, ali je neupitno da se sva, uključujući i vilu Kurta Hühna, svrstavaju među značajna dostignuća hrvatske arhitekture s početka dvadesetoga stoljeća, kojima je uobličeno važno zagrebačko podsljemensko područje. Baranyaijevo djelovanje ispunjava povijesni prostor između historicizma devetnaestoga stoljeća i jasno uobličenog modernizma tridesetih godina dvadesetoga stoljeća te je neizmjerno važno pri tumačenju neprekinuta kontinuiteta hrvatske graditeljske prakse.

Mjerama zaštite za vilu Hühn određeno je očuvanje svih karakterističnih elemenata oblikovanja, posebno tipičnih betonskih oblikovnih elemenata, poput stupova i konzola, a posebno izvornih obilježja unutrašnjeg uređenja. Nadalje je određeno i očuvanje svih građevinskih otvora, betonskih i metalnih oblikovnih elemenata te izvornog rasporeda prostorija.

5 Zapadno pročelje vile Hühn na Tuškancu 24, 2011. godine (fototeka GZZSKP)

West facade of the Hühn villa at Tuškanac no. 24, 2011 (photo archives of GZZSKP)

6 Dio južnog pročelja vile Hühn na Tuškancu 24, 2011. godine (fototeka GZZSKP)

Part of the south facade of the Hühn villa at Tuškanac no. 24, 2011 (photo archives of GZZSKP)

1. OBITELJSKE KUĆE

1.3. VILA RADAN NA JABUKOVCU 39 (sl. 7-9)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/11-06/0238, Urbroj: 532-04-01-01/6-11-1) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 26. svibnja 2011., utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za vilu Hühn na Tuškancu 24 u Zagrebu.[17] Vila je sagrađena na k. č. br. 788/1, k. o. Centar, a koja čini i prostornu među predmetnoga kulturnog dobra.[18]

Projektnoj je dokumentaciji za vilu Radan na Jabukovcu 39 arhitekta Vladimira Šterka građevinska dozvola izdana u kolovozu 1931. godine, promjedbeni su nacrti ovjereni u rujnu iste godine, a uporabna je dozvola građevini izdana u listopadu 1932. godine.[19] Pristup je reprezentativnoj vili imućnih zagrebačkih investitora Drage i Vladimira Radana arhitekt Šterk riješio iz ulice Jabukovac, od koje je građevinu odijelio uskim pojasom parternog zelenila. Otvorima relativno škrt sjeverni dio građevinskog volumena znatnije je rastvoren na pobočjima, dok južnim pročeljem dominiraju velike ostakljene stijene, kojima su dnevne prostorije optimalno orijentirane prema južnome svjetlu i zelenilu okoliša. Građena od cigle s armiranobetonskim stropnim konstrukcijama, skladno je uravnotežena stambena dvokatnica sa suterenom vješto ukomponirana u okoliš, s kojim se spaja višestrukim stubištima, pergolama, terasama i popločenim površinama. Južno je pročelje orijentirano prema otvorenom i prikladno uobličenom, izduljenom bazenu u ozelenjenom terenu, kojemu se s prizemne terase pristupa prozračnim, spiralnim konzolnim armiranobetonskim stubištem. Upeto u snažni betonski stup kružnoga presjeka, stubište je ponovljena inačica vanjskoga stubišta između sjeverne terase i ravnoga krova, također ograđena bijelom metalnom ogradom rijetkog horizontalnog rastera. Sjeverni je pristup ulaznom dijelu naknadno djelomično zatvoren ostakljenjem, položenim među tankim metalnim stupovima konstrukcije, dok su ostali dijelovi građevine, izuzmemo li naknadno zatvaranje jugoistočnoga dijela gornje terase, uglavnom ostali očuvani. Dojmljiva je građevina prema vrtu ostvarena s četiri kata, a blaga je kosina terena s izdignućem prizemlja rezultirala ostvarenjem suterena, čija je prostrana tlocrtna dispozicija uključila garažu, servisne prostorije, dvije izdvojene jednosobne stambene jedinice s vanjskim pristupima te prostor za poslugu. Sjeverno je prema cesti, uz prizemni kuhinjski i servisni prostor, položen i ulazni dio koji se u interijeru vestibulom otvara prema prostranom holu i blagovaonici, obilnim ostakljenjem rastvorenoj prema južnoj terasi. Južnoj se terasi pristupa i iz velike „sobe gospodina", obilno osvijetljene spojnim polukružno ostvarenim visokim prozorom od devet krila nad niskim parapetom polukružnoga završetka sobe. Isti prozor kroz veliku razdjelnu staklenu stijenu prirodno osvjetljava središnji prostor prizemlja, koji je velikom staklenom stijenom odijeljen od boravka s kaminom, a zapadno je produljen

7 Južno pročelje vile Radan na Jabukovcu 39, sredinom 1930-ih godina (preuzeto iz: Radović Mahečić, D. (2007.): *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*: 178, Zagreb)

South facade of the Radan villa at Jabukovac no.39, in the mid 1930's (taken from: Radović, Mahečić, D. (2007) *Modern Architecture in Croatia in the 1930s:* 178, Zagreb

8 Izvorni interijer središnjeg prostora vile Radan na Jabukovcu 39, sredinom 1930-ih godina (preuzeto iz: Radović Mahečić, D. (2007.): *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*: 180, Zagreb)

Authentic interior of the central space of the Radan villa at Jabukovac no. 39, in the mid-1930's (taken from: Radović Mahečić, D. (2007): *Modern Architecture in Croatia in the 1930's:* 180, Zagreb)

17 Nakon izradbe prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, koji je izradila dr. sc. Zrinka Paladino, dipl. ing. arh., iz GZZSKP-a u siječnju 2011. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 5. travnja 2011., utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavak 4. istog Zakona odredio se njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

18 Katastarska čestica broj 788/1, k. o. Centa – stare izmjere, odgovara dijelu k. č. br. 1249/8, z. k. ul. 12250, k. o. Grad Zagreb – nove izmjere, označeno kao jednokatna kuća popisni broj 8872, dvorište, perivoj i zid u Jabukovcu br. 39; površine 398,7 hvati ili 1 435 m^2.

19 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Jabukovac 39) i iz: Čorak, Ž. (1981.): *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata,* Zagreb; Domljan, Ž. (1986.): Arhitektura XX stoljeća u Hrvatskoj, *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX vijeka,* Beograd i Zagreb; Ilitch, Lj. (1933.): L'Architecture en Yugoslavie, *L'Architecture d'aujourd'hui,* 3 (6): 55, Boulogne sur Seine; Laslo, A. (1983.-1984.): Arhitektonski vodič. Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine, *Arhitektura,* 36-37 (186-188): 120-131, Zagreb; Laslo, A. (1987.): Zagrebačka arhitektura 30-ih. Vodič, *Arhitektura,* 40 (1-4/200-203): 97-112, Zagreb; Potočnjak, V. (1939.): Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938, *Građevinski vjesnik,* 8 (4-5): 49-79, Zagreb; Premerl, T. (1976.): Hrvatska moderna arhitektura između dva rata, *Arhitektura,* 30 (156-157): 12-41, Zagreb; Premerl, T. (1989.2.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija,* Zagreb; Radović Mahečić, D. (2007.): *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih:* 177-180, Zagreb; Šterk, V. (1933.): Vila Radan u Zagrebu, ***Arhitektura***, 3 (2): 33-34, Ljubljana te *** (1938.), Pola vijeka hrvatske umjetnosti, *Katalog izložbe:* 213, Zagreb.

9 Sjeverno i zapadno pročelje vile Radan na Jabukovcu 39, 2010. godine (fototeka GZZSKP)
North and west facade of the Radan villa at Jabukovac no.39, 2010 (photo archives of GZZSKP)

drugim polukružnim tlocrtnim segmentom s raskošnim konzolnim polukružnim stubištem. S radijusom od tri metra to je stubište glavna komunikacija prizemlja i kata i također je kroz dva kata obilno prirodno osvijetljeno velikim vertikalnim prozorom „poluvaljka" u koji je položeno. Prvi kat uključuje tri prostrane sobe, suvremeno osmišljene sa sanitarnim sklopovima te velikim garderobnim prostorom, a iz manjeg je, servisnog dijela kružnim stubištem osigurana veza s otvorenom sjevernom terasom.

Vila je zagrebačkog veletrgovca Radana već 1931. godine ostvarena u progresivnom, suvremenom arhitektonskom slogu, definiranom elementima češkog modernizma praškoga studenta, arhitekta Vladimira Šterka. Plasticitet građevine, ostvaren s velikim polukružnim volumenima te rastvorenim pobočjima i južnim pročeljem, dodatno je naglašen specifičnim tretmanom rastvaranja posljednjega kata te Šterkovu vilu smješta među najistaknutija rana ostvarenja zagrebačke avangarde. Upravo prepoznatljiva inačica modernoga arhitektonskog izričaja obilježava ostvarenja Vladimira Šterka, autora mnogobrojnih stambenih i javnih građevina, od kojih su neke ubrojene među najkvalitetnija ostvarenja suvremene hrvatske arhitekture.

Mjerama zaštite određuje se očuvanje njezinih karakterističnih elemenata oblikovanja, posebno tipičnih betonskih oblikovnih elemenata poput stubišta. Nadalje se određuje očuvanje svih građevinskih otvora, drvenih i metalnih oblikovnih elemenata, te očuvanje izvornog rasporeda prostorija unutrašnjosti kuće.

10 Perspektivne skice vile Meixner u Ulici Ive Mallina 14, 1933. godine (preuzeto iz: Radović Mahečić, D. (2007.): *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*: 186, Zagreb)

Sketches of the Meixner villa in perspective, in Ivo Mallina Street no. 14, 1933 (taken from: Radović Mahečić, D. (2007): *Modern Architecture in Croatia in the 1930's:* 186, Zagreb)

1. OBITELJSKE KUĆE

1.4. VILA MEIXNER U ULICI IVE MALLINA 14 (sl. 10-12)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/12-06/0152, Urbroj: 532-04-01-01/3-12-1) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 13. srpnja 2012., utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za vilu Meixner u Ulici Ive Mallina 14 u Zagrebu.[20] Vila je sagrađena na k. č. br. 4609, k. o. Šestine, a koja čini i prostornu među predmetnoga kulturnog dobra.[21]

Projektnoj je dokumentaciji za vilu Meixner u Ulici Ive Malline 14, koju je izradio ovlašteni civilni inženjer Vjekoslav Faltus prema projektu zagrebačkog arhitekta Alfreda Albinija, građevinska dozvola izdana u travnju 1933., a uporabna dozvola listopada iste godine.[22] Vješto komponirana i skladno uravnotežena stambena jednokatnica sa suterenima, investitora Ljubice i Edvina Meixnera, ostvarena je na uzvisini parcele s istočne strane Mallinove ulice, s juga ograničene Ljubićevim stubama. Oveća je parcela pred polukružnim zavojem Mallinove ulice u strmom padu s istoka omeđena današnjom Mlinarskom cestom, a izdužena je građevina položena u njezinu najvišem dijelu, usporedno sjeverozapadnoj graničnoj liniji. Nad pravokutnom tlocrtnom osnovom na strmom su terenu ostvarena dva suterenska kata, visoko prizemlje i kat. Deniveliranim su, plitko ograđenim terasama, stubištima i šetnicama osigurani pristupi svim pročeljima i ulaznim jedinicama, a glavnom se ulazu kuće pristupalo iz Mallinove ulice.[23] Izvorno sagrađena kao samostojeća jednoobiteljska jednokatnica sa suterenima i vrtom, građevina je s vremenom podijeljena u više stambenih jedinica pa izvorni interijer nije očuvan u cijelosti, dok je vanjština kuće uglavnom očuvala izvornost. Baza kuće, obložena grubim kamenom, doseže visinu parapeta visokoga prizemlja i kontinuiranim je plitkim linijskim istakom odijeljena od gornjeg dijela kuće, obrađena zaglađenom i u bijelo oličenom žbukom. Ožbukana su pročelja dodatno ponegdje rastvorena i grupiranim, kružnim ventilacijskim otvorima servisnih prostorija interijera. Kompaktnost je šire pravokutne osnove prizemnog dijela građevine na istočnome pročelju rastvorena tlocrtnim istakom i nenatkrivenom terasom preostalog dijela sužene „L" tlocrtne osnove prvog kata. Izduljeni je volumen natkriven plitkim dvostrešnim krovištem bez strehe, a građevinski su otvori, osim u razinama suterena, osigurani i višedijelnim drvenim zatvorima, „griljama". Zagrebačkom području nekarakteristični graditeljski elementi, poput specifične kamene obloge baze kuće ili otvora s griljama, definiraju građevinu mediteranskim obilježjima. Premda jasno obilježena tradicionalnim arhitektonskim naslijeđem i praksom, vila Meixner se funkcionalnom tlocrtnom osnovom i pročišćenim oblikovanjem pročelja predstavlja i jasnim arhitektonskim rječnikom moderne hrvatske arhitekture tridesetih godina. Upravo su uspjeli spojevi tradicionalnog i modernog izričaja isticali ostvarenja međuratnog

20 Nakon izradbe prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, koji je izradila dr. sc. Zrinka Paladino, dipl. ing. arh., iz GZZSKP-a u ožujku 2012. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 17. travnja 2011., utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavak 4. istog Zakona odredio se njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

21 Katastarska čestica broj 4609, k. o. Šestine odgovara z. k. č. br. 1296/2, z. k. ul. 1484, k. o. Grad Zagreb, označeno kao kuća br. 14, Mallinova, površine 283 m^2; izgrađeno zemljište I, površine 21 m^2; izgrađeno zemljište II, površine 26 m^2; izgrađeno zemljište III, površine 24 m^2 i dvorište, površine 764 m^2; ukupne površine 1 118 m^2.

22 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Mallinova 14) i iz: Laslo, A. (1983.-1984.): Arhitektonski vodič. Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine, *Arhitektura*, 36-37 (186-188): 120-131, Zagreb; Laslo, A. (2011.): *Arhitektonski vodič. Zagreb 1898.-2010.*: 163, Zagreb; Potočnjak, V. (1939.): Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938, *Građevinski vjesnik,* 8 (4-5): 49-79, Zagreb; Premerl, T. (1989.2.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija,* Zagreb; Radović Mahečić, D. (2007.): *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih:* 185-188, Zagreb; Uchytil, A., Štulhofer, A., (2007.): Arhitekt Alfred Albini. Acta Architectonica. Atlas arhitekture-Arhiv arhitekta 5: 33-35, Zagreb; Uchytil, A., Barišić Marenić, Z., Kahrović, E. (2009.): *Leksikon arhitekata atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća:* 10-13, Zagreb te Vrkljan, Z. (1995.), *Sjećanja:* 136, Zagreb.

23 Posjed je izvorno bio ograđen prozračnom metalnom ogradom rijetkoga kvadratnog rastera, ostvarenom među pravokutnim betonskim stupovima u kuliru, koja je danas čitljiva samo na manjim dijelovima ograde uz Ljubićeve stube.

modernizma poznatoga zagrebačkog arhitekta Alfreda Albinija, koji pri stvaranju uspjele suvremene arhitekture nije zanemarivao bogato hrvatsko graditeljsko naslijeđe koje je dobro poznavao.

Mjerama zaštite određuje se očuvanje svih karakterističnih elemenata oblikovanja, posebno tipičnih elemenata konstrukcije, materijala i obradba pročelja. Nadalje se određuje očuvanje svih građevinskih otvora, te betonskog, metalnog i drvenog inventara kuće i terasa, s očuvanjem rasporeda prostorija u unutrašnjosti građevine od daljnjih intervencija.[24]

11 Zapadno pročelje vile Meixner u Ulici Ive Mallina 14, 1930-ih godina (preuzeto iz: Potočnjak, V. (1939.): Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938, *Građevinski vjesnik*, 8 (4-5): 75, Zagreb)

West facade of the Meixner villa in Ivo Mallina Street no. 14, in the 1930s (taken from: Potočnjak, V. (1939): Architecture in Croatia 1888-1938, *Građevinski vjesnik*, 8 (4-5): 75, Zagreb)

12 Sjeverno i dio istočnog pročelja vile Meixner u Ulici Ive Mallina 14, 2009. godine (fototeka GZZSKP)

North and part of the east facade of the Meixner villa in Ivo Mallina Street no. 14, 2009 (photo archives of GZZSKP)

24 Rješenjem Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu predmetno je kulturno dobro bilo i preventivno zaštićeno od 20. listopada 2010.

1. OBITELJSKE KUĆE

1.5. KUĆA KRENEIS-HORVAT NA VIJENCU 6 (sl. 13-15)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/12-06/0001, Urbroj: 532-04-01-01/3-12-2) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 13. srpnja 2012. godine, utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za kuću Kreneis-Horvat na Vijencu 6 u Zagrebu.[25] Kuća je sagrađena na k. č. br. 4480/1, k. o. Šestine, a ona čini i prostornu među predmetnoga kulturnog dobra.[26]

Građevinska dozvola za kuću Emilije Kreneis na Vijencu 6, koju je u nekoliko varijanti od 1931. godine projektirao arhitekt Lavoslav Horvat, investitoričin sin, izdana je 1935. godine.[27] Sljedeće je godine vješto komponiranoj i skladno uravnoteženoj maloj obiteljskoj prizemnici sa suterenom izdana i uporabna dozvola. Kuća je ostvarena na vrhu parcele koja se u strmom padu spušta prema dolini Zelengaja, a jugoistočnim je ulaznim pročeljem orijentirana prema ulici Vijenac. Minimalistički i nenaglašeni ulaz kuće od ulice je odijeljen kamenom terasom koja poput mosta povezuje prizemni kubus s pločnikom prometnice. Uskim jednokrakim stubama položenima s lijeve strane terase ostvarena je veza s terenom i vrtom na koji je orijentiran donji, suterenski kat. Unutar male pravokutne tlocrtne osnove, približnih gabaritnih dimenzija od 10 metara duljine i 7 metara širine, sa suterenskim aneksom pod prizemnom terasom od 4 metra duljine i 5 metara širine, u dva su stambena kata ostvarene četiri prostrane stambene prostorije. Projektiranje u racionalnom minimumu osiguralo je i sedam pratećih te uslužnih prostorija, koje su, premda malene, osigurale komfornu funkcionalnost obiteljske kuće. Po dvije velike sobe na svakom katu zapremaju većinu raspoložive površine, a prateće su prostorije smještene uz ulično pročelje. Promišljanjem usklađenim s postulatima moderne arhitekture, o smještaju uslužnih prostorija k ulici, postignuta

13 Južno pročelje kuće Kreneis-Horvat na Vijencu 6, 1936. godine (preuzeto iz: Planić, S. (1936.): Dva pisma o stanovanju, *Priručnik kućevlasnika*: 24, Zagreb)

South facade of the Kreineis-Horvat house at Vijenac no. 6, 1936

(taken from: Planić, S. (1936) Two letters on residence, *The House Owner's Manual: 24, Zagreb)*

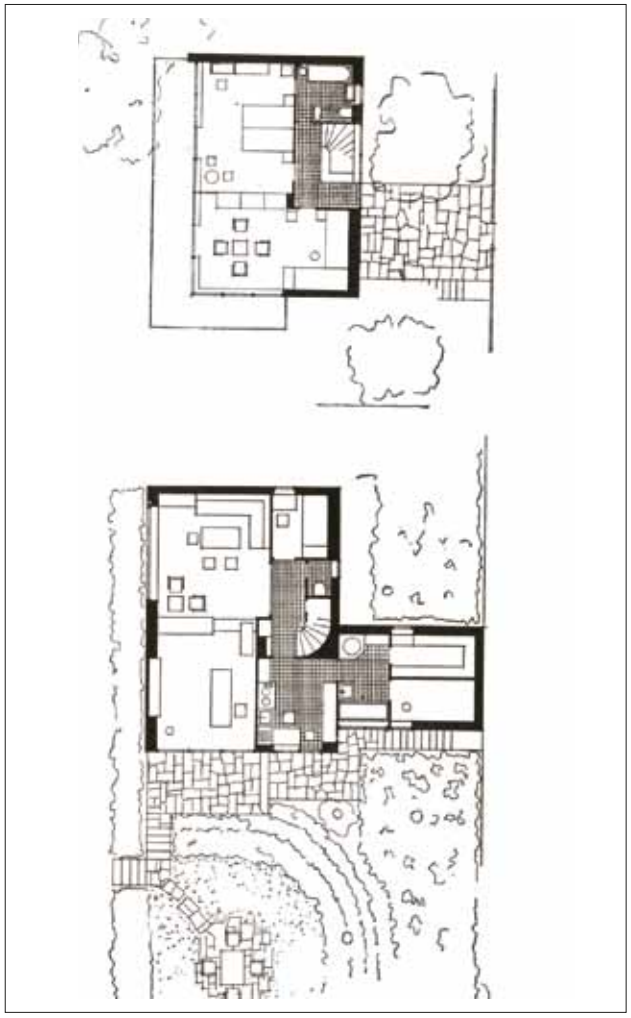

14 Tlocrti kuće Kreneis-Horvat na Vijencu 6, 1936. godine

(preuzeto iz: Planić, S. (1936.): Dva pisma o stanovanju, *Priručnik kućevlasnika*: 24, Zagreb)

Ground plan of the Kreneis-Horvat house at Vijenac no. 6, 1936

(taken from: Planić,S. (1936): Two letters on residential conditions, *Houseowner's Handbook:* 24, Zagreb)

25 Po izradi prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, koji je izradila dr. sc. Zrinka Paladino, dipl. ing. arh. iz GZZSKP-a, u prosincu 2011. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 17. travnja 2012. utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavak 4. istog Zakona odredio se njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

26 Katastarska čestica broj 4480/1, k. o. Šestine odgovara z. k. č. br. 1087/2, z. k. ul. 11276, k. o. Grad Zagreb, označeno kao kuća popisni br. 9888 na Vijencu br. 6, zgrada u kopiji kat. plana označena br. II tlocrtne površine 18 čm, zgrada u kopiji kat. plana označena br. III tlocrtne površine 37 čm, dvorište i voćnjak na Vijencu br. 6, površine 259,4 hvata ili 933 m^2.

27 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Vijenac 6) i iz: Čorak, Ž. (1971.): Arhitektura, *Katalog izložbe-Kritička retrospektiva „Zemlja":* 139-163, Zagreb; Čorak, Ž. (1981.): *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata,* Zagreb; Laslo, A. (1983.-1984.): Arhitektonski vodič. Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine, *Arhitektura,* 36-37 (186-188): 120-131, Zagreb; Planić, S. (1936.): Dva pisma o stanovanju, *Priručnik kućevlasnika:* 3-34, Zagreb; Planić, S. (1939.): 50 godina arhitekture u Hrvatskoj, *Književnik,* 12 (2): 63, Zagreb; Premerl, T. (1977.): Zagrebačka moderna arhitektura između dva rata, *Katalog izložbe u Muzeju grada Zagreba,* Zagreb; Premerl, T. (1989.2.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija:* 319, Zagreb; Šegvić, N. (1950.): Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ, *Arhitektura,* 4 (5-6): 5-40, Zagreb te Uchytil, A., Barišić Marenić, Z., Kahrović, E. (2009.): *Leksikon arhitekata atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća:* 111, Zagreb.

15 Zapadno pročelje kuće Kreneis-Horvat na Vijencu 6, 2009. godine (fototeka Z. Paladino)
West facade of the Kreneis-Horvat house on Vijenac 6, 2009 (photo archives of Z. Paladino)

je prednost u korist dnevnih prostorija, koje su odreda orijentirane prema ozelenjenim zagrebačkim padinama, a raskošna prirodna osvijetljenost i zračnost osigurale su visoku kvalitetu stanovanja u nevelikom stambenom prostoru. Armiranobetonska konstrukcija obodnih nosivih zidova, natkrivena blago skošenom betonskom pločom ravnoga krova, položenom na „I" profilima, iskazuje čistoću suvremena oblikovanja i materijala ožbukane kuće, skladno smještene na povećoj ozelenjenoj parceli.[28] Samostojeća garaža, sa sjevera prislonjena na među susjednog zemljišta na Vijencu 4, prema Horvatovim projektima kući je dograđena 1962. godine.

Kuća Kreneis-Horvat arhitekta Lavoslava Horvata, autora mnogobrojnih značajnih građevina, od kojih su neke uvrštene među najkvalitetnija ostvarenja suvremene hrvatske arhitekture, istaknuto je ostvarenje zagrebačke arhitekture tridesetih godina. Nakon izgradnje višestruko je objavljivana u stručnoj periodici, uvrštavana je u antologije moderne hrvatske arhitekture, a do danas je redovito izlagana i na svim retrospektivnim izložbama moderne hrvatske arhitekture 1930-ih godina.[29]

Mjerama zaštite određuje se očuvanje svih karakterističnih elemenata oblikovanja, posebno tipičnih elemenata konstrukcije, materijala i obrada pročelja. Nadalje se određuje očuvanje svih građevinskih otvora, te betonskog, metalnog i drvenog inventara kuće i terasa, te očuvanje izvornog rasporeda prostorija u unutrašnjosti zgrade od daljnjih intervencija.

28 Na središnjem je, zapadnom dijelu parcele smještena i stara drvena „kuća za jabuke" manjih dimenzija na zidanom podnožju, približnih dimenzija od 6 metara duljine i širine, koju je projektant očuvao na izvornoj poziciji, sanirane konstrukcije i materijala.

29 Rješenjem Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu predmetno je kulturno dobro bilo i preventivno zaštićeno od 22. travnja 2010.

1. OBITELJSKE KUĆE
1.6. DVOJNA KUĆA BELAJ U ULICI VLADIMIRA NAZORA 54 I 54A (sl. 16-18)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/11-06/0626, Urbroj: 532-04-01-01/6-12-1) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 13. veljače 2012., utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za dvojnu kuću Belaj u Ulici Vladimira Nazora 54 i 54a u Zagrebu.[30] Kuća je sagrađena na k. č. br. 1273, k. o. Centar i k. č. br. 1274, k. o. Centar, a one čine i prostornu među predmetnoga kulturnog dobra.[31]

Arhitekt Stjepan Planić projektirao je 1936. godine dvojnu jednokatnu kuću s veznim ostakljenim dijelom za dr. Stjepana Belaja, a građevini je već 1937. godine izdana i uporabna dozvola.[32] Prostorna organizacija dviju izvornih stambenih jedinica ostvarena je u izdvojenim dvokatnim volumenima, istovjetnih tlocrtnih dimenzija od približno 7,80 x 14,50 metara, s prizemno ostakljenim veznim dijelom, približnih tlocrtnih dimenzija od 11,80 x 5,10 metara. Zbog visinske razlike terena u padu od zapada prema istoku, ostvaren je i niži podrumski prostor, koji pod istočnim volumenom čini izdvojeni suterenski stan. Izvorna je organizacija dviju velikih stambenih jedinica s vremenom izmijenjena horizontalnim izdvajanjem svakog dijela u dva stana te su višedijelnoj građevini pridodana i dva vanjska stubišta, kao izravne vanjske veze gornjih stanova s okolnim terenom. Gornji su katovi prema dvorištu uvučeni za trećinu tlocrtne širine u korist lođa s elegantnim okruglim stupovima, prema kojima su orijentirane zasjenjene prostorije. Ostakljena je galerija danas dijelom proširenoga dnevnog boravka većega prizemnog stana zapadnog građevinskog volumena i iz nje se pristupa u pažljivo njegovani vrt među krilima kuće, na koji je orijentirana i većina soba dvojne građevine. Rastvorenost prema vrtu orijentiranih pročelja kompenzira relativnu zatvorenost kraćih pročelja trodijelne građevine, čije je ulično pročelje minimalistički rastvoreno skladnom kompozicijom ostakljenog i blago uvučenog ulaza te većega prozorskog otvora nad i u razini s njim. Građevina je ostvarena u konstrukcijskom sustavu skeletne armiranobetonske konstrukcije ispunjene opekom. Gruba kamena obloga podnožja kuće oblaže i cijeli suterenski dio istočnoga dijela gabarita, a istom su oblogom obrađeni i stupovi povezne galerije te niski ogradni zidić s metalnom uličnom ogradom. Nad rustikalnim podnožjem

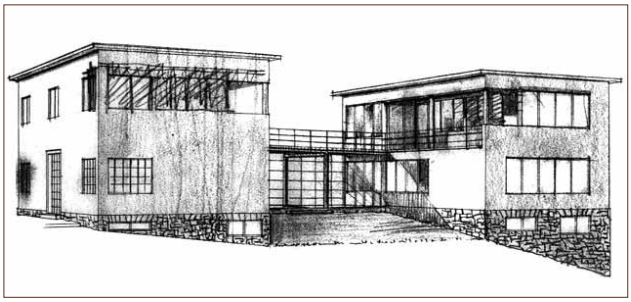

16 Perspektivna skica dvojne kuće Belaj u Ulici Vladimira Nazora 54 i 54a, 1930-ih godina (Institut za povijest umjetnosti, Arhiv Planić)

Perspective sketch of the semidetached Belaj in Vladimir Nazor Street nos. 54 and 54a, in the 1930s (Art History Institute, Planić Archives)

17 Zapadno pročelje uličnog dijela dvojne kuće Belaj u Ulici Vladimira Nazora 54 i 54a, 1940-ih godina (Institut za povijest umjetnosti, Arhiv Planić)

West facade of the street facing part of the semidetached Belaj house in Vladimir Nazor Street nos. 54 and 54a in the 1940s (Art History Institute, Planić Archives)

30 Po izradi prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, koji je izradila dr. sc. Zrinka Paladino, dipl. ing. arh. iz GZZSKP-a, u srpnju 2011. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 13. rujna 2011., utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavak 4. istog Zakona odredio se njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

31 Katastarska čestica broj 1273, k. o. Centar odgovara z. k. č. br. 1181/25, z. k. ul. 14571, k. o. Grad Zagreb, označeno kao Ulična obiteljska kuća u Nazorovoj ulici 54, dvorište i vrt, površine 154 hvata ili 554 m^2 i k. č. br. 1274, k. o. Centar što odgovara z. k. č. br. 1181/17, z. k. ul. 20807, k. o. Grad Zagreb, označeno kao Kuća broj 54a, garaža 1, garaža 2 i dvorište, Nazorova, površine 747 m^2.

32 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Vladimira Nazora 54) i iz: Haničar, I. (2003.): Popis projekata, *Katalog izložbe Stjepan Planić 1900.-1980. Iz arhiva arhitekta u Gliptoteci HAZU:* 88-144, Zagreb; Ivančević, R. (1996.): Stjepan Planić i avangarda moderne arhitekture, *Predgovor knjige Problemi savremene arhitekture:* 7-53, Zagreb; Laslo, A. (1983.-1984.): Arhitektonski vodič. Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine, *Arhitektura,* 36-37 (186-188): 120-131, Zagreb; Premerl, T. (1989.2.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija,* Zagreb te Radović Mahečić, D. (2003.), Treba znati... o arhitektu Stjepanu Planiću, *Katalog izložbe Stjepan Planić 1900.-1980. Iz arhiva arhitekta u Gliptoteci HAZU:* 29-54, Zagreb.

18 Zapadno i južno pročelje dvorišnog dijela kuće Belaj u Ulici Vladimira Nazora 54 i 54a, 1960-ih godina (Institut za povijest umjetnosti, Arhiv Planić)

West and south facades of the courtyard part of the Belaj house in Vladimir Nazor Street nos. 54 and 54 in the 1960s (Art History Institute, Planić Archives)

razvijena su glatko ožbukana i oličena pročelja, a oba su stambena „krila" natkrivena ravnim krovom s blago istaknutom atikom. Pročišćenih interijera s očuvanim, izvornim drvenim stubištima i specifičnim oblogama, građevina je, bez obzira na unutarnje naknadne pregradnje, očuvala skladno izvorno oblikovanje. Tijekom šezdesetih godina prošloga stoljeća u sjeveroistočnom i jugozapadnom dijelu parcele ostvarene su i dvije prostrane garaže.

Dvojna kuća Belaj arhitekta Stjepana Planića ostvarena je u suvremenome arhitektonskom slogu i oblikovanjem se ubraja među prepoznatljiva zagrebačka ostvarenja hrvatskog modernizma.

Mjerama zaštite određuje se očuvanje svih njezinih karakterističnih elemenata izvornog oblikovanja, posebno tipičnih elemenata konstrukcije. Nadalje se određuje očuvanje svih građevinskih otvora, kamenih, drvenih, metalnih i staklenih oblikovnih elemenata, očuvanje izvornog raspoređa prostorija unutrašnjosti kuće od daljnjih intervencija, te očuvanje ozelenjenog dijela parcele.

1. OBITELJSKE KUĆE

1.7. VILA PAJKURIĆ U ULICI VLADIMIRA NAZORA 64 (sl. 19-21)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/11-06/0625, Urbroj: 532-04-01-01/6-12-1) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 7. ožujka 2012., utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za dvojnu kuću Belaj u Ulici Vladimira Nazora 64 u Zagrebu.[33] Kuća je sagrađena na k. č. br. 1260, k. o. Centar, a koja čini i prostornu među predmetnoga kulturnog dobra.[34]

Arhitekt Drago Ibler je 1940. godine počeo projektiranje jednokatne vile Leona i Borislava Pajkurića u Ulici Vladimira Nazora, za koju je građevinska dozvola izdana u lipnju 1941. godine.[35] Uporabna dozvola građevini, izvedenoj s manjim odstupanjima od izvornoga Iblerova projekta, naposljetku je izdana 1947. godine. Iblerova višestruko objavljivana dvojna vila zrcalnosimetričnoga tlocrta obilježena je novim principima sagledavanja i oblikovanja obiteljske, stambene arhitekture. Visinska razlika terena u blagom padu od sjevera prema jugu, te s većim nagibom od zapadne ulične do ozelenjene istočne granice parcele, omogućila je ostvarenje suterenskog stana pod jugoistočnim dijelom tlocrtne osnove. Rečeno je rezultiralo i domišljato riješenim sjevernim pristupnim dijelom, na način otvorene komunikacije s istovjetnim ulaznim jedinicama dviju, oko središnjeg poprečnog nosivog zida zrcalno simetričnih, dvokatnih stambenih jedinica. Tlocrtno izduljeni prvi kat dovršen je ravnim krovom s konzolnom strehom, nadvijenom nad kontrastno tretiranim pročeljima. Tlocrtna je „T" osnova ostvarena u približnim dimenzijama od 15,50 x 23,00 metra, s garažom, približnih tlocrtnih dimenzija od 5,50 x 6,50 metara. Uzdužna pročelja građevine, ostvarene u konstrukcijskom sustavu armiranobetonske konstrukcije ispunjene opekom, obrađena su žbukom i slobodnije su rastvorena, dok su pobočja u kamenu suzdržanija otvorima. U sjeverozapadnom je dijelu ozelenjene parcele ostvarena i prostrana garaža, uzdužnih zidova potpuno obloženih istim kamenom kojim su obložena i poprečna pročelja kuće te segmenti ulične ograde. Najekspresivniji oblikovni element građevine jest polukružnom voltom nadsvođeni ulaz,

33 Po izradi prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, koji je izradila dr. sc. Zrinke Paladino, dipl. ing. arh. iz GZZSKP-a u srpnju 2011. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 13. rujna 2011. godine, utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavku 4. istog Zakona odredio se njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

34 Katastarska čestica broj 1260, k. o. Centar odgovara staroj izmjeri u zemljišnim knjigama k. č. 1181/12, z. k. ul. 14578, k. o. Grad Zagreb, označeno kao dvorište u Ulici Vladimira Nazora br. 64, površine 300,7 hvati ili 1 080 m^2.

35 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Vladimira Nazora 64) i iz: Čorak, Ž. (1981.): *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata,* Zagreb; Laslo, A. (1983.-1984.): Arhitektonski vodič. Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine, *Arhitektura,* 36-37 (186-188): 120-131, Zagreb te Premerl, T. (1989.2.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija:* 319, Zagreb.

19 Istočno i južno pročelje vile Belaj u Ulici Ulici Vladimira Nazora 64, 1981. godine (preuzeto iz: Čorak, Ž. (1981.): *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*: 193, Zagreb)

East and west facade of the Belaj villa in Vladimir Nazor Street no. 64, 1981 (taken from: Čorak Ž. (1981): *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata:*193, Zagreb) */In the Function of the Sign. Drago Ibler and Croatian Architecture between the Two Wars/.*

20 Zapadno pročelje vile Belaj u Ulici Ulici Vladimira Nazora 64, 2011. godine (fototeka GZZSKP)

West facade of the Belaj villa in Vladimir Nazor Street no. 64, 2011 (photo archives of GZZSKP)

probijen u masivnom, grubim zagrebačkim kamenom obloženom, kamenom zidu zapadnoga pročelja, koji građevinu štiti od pogleda s ulice. Vila Leona i Borislava Pajkurića ostvarena je u suvremenome arhitektonskom slogu, definiranom promišljenim elementima tradicionalno obilježenoga hrvatskog modernizma vodećega zagrebačkog arhitekta Drage Iblera, autora mnogobrojnih stambenih i javnih građevina, kojih je većina ubrojena među najkvalitetnija ostvarenja suvremene hrvatske arhitekture. Posljednje je njegovo ostvarenje obiteljske stambene namjene i kao takvo zauzima važno mjesto u opusu i pripada istaknutim ostvarenjima zagrebačke arhitekture iz razdoblja Drugoga svjetskog rata.

Mjerama zaštite određeno je očuvanje svih karakterističnih elemenata oblikovanja, posebno tipičnih elemenata konstrukcije. Nadalje je određeno očuvanje svih građevinskih otvora, kamenih, drvenih, metalnih i staklenih oblikovnih elemenata, očuvanje izvornog rasporeda prostorija u kući od daljnjih intervencija, te očuvanje ozelenjenog dijela parcele.

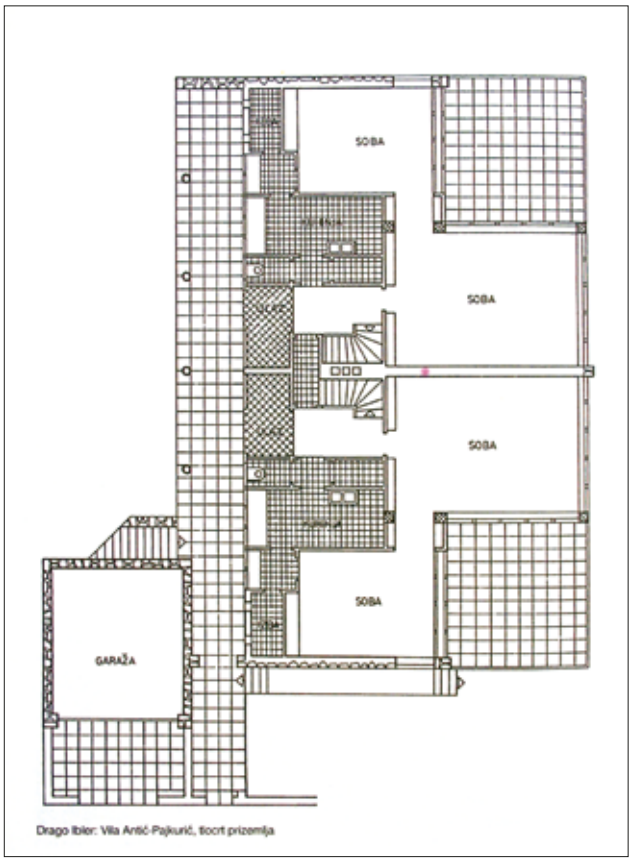

21 Tlocrt prizemlja vile Pajkurić u Ulici Vladimira Nazora 64, 1981. godine (preuzeto iz: Čorak, Ž. (1981.): *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*: 194, Zagreb)

Layout of the ground floor of the Pajkurič villa in Vladimir Nazor Street no. 64, 1981 (taken from: Čorak Ž. (1981): *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata:*194, Zagreb) */In the Function of the Sign. Drago Ibler and Croatian Architecture between the Two Wars/.*

1. OBITELJSKE KUĆE

1.8. VILA PFLÜGER NA GORNJEM PREKRIŽJU 21 (sl. 22-24)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/11-06/0471, Urbroj: 532-04-01-01/3-11-1) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 10. listopada 2011. godine, utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za vilu Pflüger na Gornjem Prekrižju 21 u Zagrebu.[36] Kuća je sagrađena na k. č. br. 3977, k. o. Šestine, a koja čini i prostornu među predmetnoga kulturnog dobra.[37]

Projektnoj je dokumentaciji arhitekta Stjepana Planića za jednokatnu stambenu kuću investitorice Johanne Pflüger na Gornjem Prekrižju 21 građevinska dozvola izdana 1942. godine. Izmijenjeni su nacrti odobreni 1944. godine, kada je jednokatnoj stambenoj kući s podrumom i samostojećom garažom izdana i uporabna dozvola.[38] Tlocrtna je osnova vile Pflüger položena usporedo s cestom Gornje Prekrižje, od koje je odijeljena blago nagnutim ozelenjenim predvrtom. Građevina se, duljine 19,20 i širine 11,20 metara, na katu rastvara južnim natkrivenim i nenatkrivenim terasama, koje su skeletnim betonskim nosačima u kombinaciji s metalnim pergolama utjecale na vizualnu dinamiku pretežno zatvorenog volumena kuće. Armiranobetonska skeletna konstrukcija stupova kvadratnoga presjeka, natkrivenih gredama promjenjivih presjeka, ispunjena je zidovima od opeke i omogućila je prozračnu rastvorenost interijera s obilnim rastvaranjem svih pročelja velikim ostakljenim površinama. Sitnorebričaste dijelove stropne konstrukcije natkriva uzdužna, prema središtu raspona skošena, betonska ploča pokrivena limom. Iz nje se prema južnim terasama konzolno izdvajaju elegantni metalni grednici „T" profila u funkciji ozelenjenih pergola. Četverokrilni prozori rastvaraju uzdužna pročelja kuće, „prelijevaju" se preko bridova i kontinuirano se nastavljaju na susjednim pročeljima, a obilna je prirodna rasvijetljenost interijera ostvarena i ostakljenim polukružnim podestom središnjeg stubišta kuće, glavne vertikalne komunikacije prizemlja s katom. Polukružni je segment ponovljen i na zatvorenom polukružnom, i sljemenskim kamenom obloženom, stubištu sjevernoga pročelja. Plasticitet građevine, ostvaren rastvorenim posljednjim katom te polukružnim volumenom središnjega stubišta, dodatno je obilježen specifičnim tretmanom oblaganja podnožja građevine sljemenskim kamenom, autohtonim zagrebačkim materijalom. Pročišćenih interijera, s i danas očuvanim izvornim drvenim stubištima i specifičnim oblogama, kuća Pflüger je, bez obzira na unutarnje pregradnje i podjele prostora, očuvala skladnu izvornu oblikovnost. Vila se ubraja među istaknuta ostvarenja zagrebačke arhitekture iz razdoblja Drugoga svjetskog rata, te je značajno ostvarenje poznatoga zagrebačkog arhitekta Stjepana Planića

Mjerama zaštite određuje se očuvanje svih karakterističnih elemenata oblikovanja, posebno tipičnih betonskih oblikovnih elemenata nosive konstrukcije. Nadalje se određuje očuvanje svih građevinskih otvora, drvenih i metalnih oblikovnih elemenata, te očuvanje izvornog rasporeda prostorija unutrašnjosti kuće.

22 Tlocrt gornjeg prizemlja vilePflüger na Gornjem Prekrižju 21, 1944. godine (Institut za povijest umjetnosti, Arhiv Planić)

Layout of the upper ground floor of the Pflüger villa at Gornje Prekrižje 21, 1944 (Art History Institute, Planić Archives)

23 Istočno i južno pročelje vile Pflüger na Gornjem Prekrižju 21, 1990-ih godina (Institut za povijest umjetnosti, Arhiv Planić)

East and west facade of the Pflüger villa at Gornje Prekrižje 21, in the 1990s (Art History Institute, Planić Archives)

24 Istočno pročelje vile Pflüger na Gornjem Prekrižju 21, 2011. godine (fototeka GZZSKP)

East facade of the Pflüger villa at Gornje Prekrižje 21,2011 (photo archives of GZZSKP)

36 Nakon izradbe prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, koji je izradila dr. sc. Zrinka Paladino, dipl. ing. arh. iz GZZSKP-a u ožujku 2011. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 17. svibnja 2011., utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavku 4. istog Zakona odredio se njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

37 Katastarska čestica broj 3977, k. o. Šestine odgovara dijelu z. k. č. br. 8492/4, z. k. ul. 108435, k. o. Grad Zagreb, označeno kao šuma na Cmroku, površine 1 098,2 hvata ili 3 950 m^2, prema pripisu iz uloška 23213.

38 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Gornje Prekrižje 21) i iz: Haničar, I. (2003.): Popis projekata, *Katalog izložbe Stjepan Planić 1900.-1980. Iz arhiva arhitekta u Gliptoteci HAZU:* 88-144, Zagreb i Radović Mahečić, D. (2003.), Treba znati... o arhitektu Stjepanu Planiću, *Katalog izložbe Stjepan Planić 1900.-1980. Iz arhiva arhitekta u Gliptoteci HAZU:* 29-54, Zagreb.

2. VIŠESTAMBENE ZGRADE

2.1. PALAČA MIKULIČIĆ NA RIBNJAKU 1 (sl. 25-27)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/11-06/0628, Urbroj: 532-04-01-01/6-12-1) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 5. ožujka 2012., utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za palaču Mikuličić na Ribnjaku 1 u Zagrebu.[39] Zgrada je sagrađena na k. č. br. 592, k. o. Centar, a koja čini i prostornu među predmetnoga kulturnog dobra.[40]

Za gradnju je dvokatne palače investitora Josipa Mikuličića, prema projektu arhitekta Juraja Denzlera, građevinska dozvola izdana u lipnja 1922. godine, a zgradi je u rujnu 1923. godine izdana i uporabna dozvola.[41] Izduljenu je trokutastu parcelu uvjetovala omeđenost frekventnom prometnicom Ribnjak i Zvonarničkom ulicom. Racionalnom je tlocrtnom dispozicijom zgrade, ostvarene u konstrukcijskom sustavu obodnih nosivih zidova ispunjenih opekom, približne tlocrtne dimenzije od 19 metara dugih uličnih krila te 13 metara širokoga konveksnoga središnjeg dijela, postignut arhitektonski maksimum iskoristivosti prostora, obogaćen i skladnim uličnim ozelenjenim predvrtom. Izgrađujući parcelu u njezinu stražnjem dijelu, arhitekt Denzler je kvalitetnu osvijetljenost prostranih stanova riješio uobličenjem središnjega svjetlarnika, položenog među dvama krilima zgrade. Reprezentativno je ulazno pročelje u pročišćenom arhitektonskom slogu definirano krajnjom simetrijom oko središnje osi, koju prate i ulazni portal i prozorski otvori gornjih katova. Dva donja kata, suteren i međukat, značajnijom rustikom horizontalnih fuga ožbukanih pročelja, naglašuju ulogu podnožja kuće. Najizražajniji je dio kuće ipak definiran četirima dorskim stupovima na postamentima s kordonskim vijencem, nad kojim se razvijaju balkoni prvoga kata. Dva gornja pročišćena kata uobličena su bez dekoracija i dovršena bogatim završnim vijencem s visokom atikom. Prizemlje istočnoga krila rastvoreno je i širokim garažnim vratima s drvenim kasetiranim rasterom te sporednim ulazom. Koso jednostrešno drveno krovište u crijepu kontinuirano prati uličnе dijelove zgrade, a u dvorišnom je dijelu posljednji kat

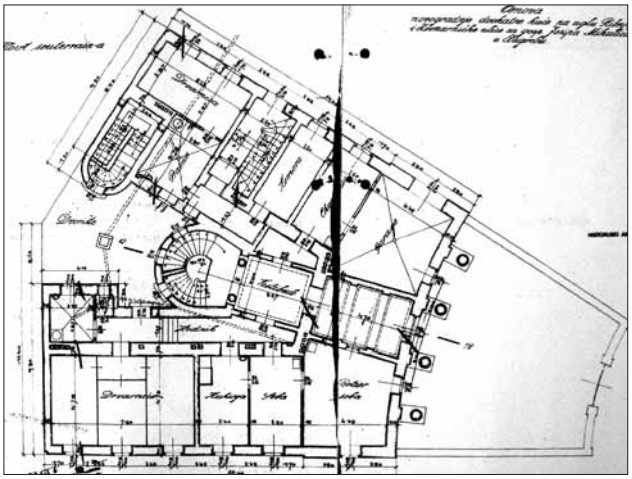

25 Tlocrt suterena palače Mikuličić na Ribnjaku 1, 1922. godine (HR-DAZG-1122, ZGD, Ribnjak 1)

layout of the lower level of the Mikulići palace in Ribnjak Street no. 1, 1922 (HR-DAZG-1122,ZDG, Ribnjak no.1)

natkriven blago skošenom krovnom pločom. Izvorna je tlocrtna dispozicija građevine u prizemlju, uz ulazni hol, vestibul i središnje kružno stubište uključivala i manji stan čuvara u zapadnome krilu, dok je istočno krilo gradila garaža, zajedničke servisne prostorije zgrade, te ulazni dio većega stana u međukatu. Ostatak je međukata u dijelu

26 Južno pročelje palače Mikuličić na Ribnjaku 1, 1920-ih godina (preuzeto iz: *** (1967.): Juraj Denzler, *Katalog izložbe arhitektonskih ostvarenja i projekata prof. Jurja Denzlera u Kabinetu grafike Jugoslavenske akademije u Zagrebu*, Zagreb)

South facade of the Mikulići palace on Ribnjak no. 1, in the 1920s (taken from: ***(1967): Juraj Denzler,*Catalogue for the Exhibition of Architectural Achievements and Design of prof Juraj Denzler in the Graphics Cabinet of the Yugoslav Academy in Zagreb,* Zagreb)

39 Nakon izradbe prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, koji je izradila dr. sc. Zrinka Paladino, dipl. ing. arh. iz GZZSKP-a, u lipnju 2011. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 13. rujna 2011., utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavku 4. istog Zakona odredio se njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

40 Katastarska čestica broj 592, k.o. Centar, odgovara z.k.č.br. 1435/1, z.k.ul. 2254, k.o. Grad Zagreb, označeno kao kuća pop.br. _ i dva dvorišta u ulici Ribnjak 1, površine 137.9 hvati ili 496 m^2.

41 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Ribnjak 1) i iz: Čorak, Ž. (1981.): *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata,* Zagreb; Laslo, A. (2011.): *Arhitektonski vodič. Zagreb 1898.-2010.:* 157, Zagreb; Premerl, T. (1989.2.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija,* Zagreb te *** (1967.): Juraj Denzler, *Katalog izložbe arhitektonskih ostvarenja i projekata prof. Jurja Denzlera u Kabinetu grafike Jugoslavenske akademije u Zagrebu,* Zagreb.

27 Južno i zapadno pročelje palače Mikuličić na Ribnjaku 1, 2011. godine (fototeka GZZSKP)
South and west facades of the Mikuličić palace in Ribnjak no. 1, 2011 (photo archives of GZZSKP)

zapadnog krila zapremao jedan manji stan s pristupom iz glavnoga kružnog stubišta. Reprezentativni prvi kat izvorno je u cijelosti zauzimao velebni sedmerosobni stan, kojim se neko vrijeme koristio ban Ivan Šubašića, a poslije i Peruanski konzulat, s brojnim servisnim prostorijama, a posljednji je kat ponovno organiziran poput prvoga. Interijer komunikacijskih prostora sa stubištima očuvan je u cijelosti u izvornim materijalima i obradbama. Sa središnjim kružnim stubištem, podovima u teracu, kamenim stubama, djelomičnim mramornim oblogama i stupovima, ali i mramorizacijom zaštićenim zidnim plohama, te drvenim zatvorima građevinskih otvora, koji su na nekim pozicijama zaštićeni i majstorski izrađenom bravarijom, interijer palače Mikuličić odiše čistoćom, jednostavnošću i profinjenošću. Palača Josipa Mikuličića s početka dvadesetih godina prošloga stoljeća ostvarena je u pročišćenome arhitektonskom slogu definiranom promišljenim elementima reduciranoga klasicizma arhitekta Jurja Denzlera i ubraja se među istaknute realizacije zagrebačke arhitekture ranih dvadesetih godina prošloga stoljeća, kojima je uobličeno važno zagrebačko područje podno Kaptola.

Mjerama zaštite određuje se očuvanje svih karakterističnih elemenata oblikovanja, posebno tipičnih elemenata konstrukcije. Nadalje se određuje očuvanje svih građevinskih otvora, drvenih, metalnih i staklenih oblikovnih elemenata te očuvanje izvornog rasporeda prostorija unutrašnjosti kuće od daljnjih intervencija. Posebnu pažnju treba posvetiti očuvanju izvornih drvenih zatvora suterenskih vrata, ulaznih i garažnih, koji su izvorno bili pomnjivo osmišljeni i ostvareni, a danas su u lošemu stanju. Određuje se i očuvanje ozelenjenog, ograđenog dijela parcele prema ulici, kao jednog od kvalitetnijih gradskih primjera „predvrta" u višestambenoj arhitekturi.

2. VIŠESTAMBENE ZGRADE

2.2. ZGRADA „KEMIKALIJA“ NA SVAČIĆEVU TRGU 14 (sl. 28-30)

Rješenjem (Klasa: UP-I-612-08/11-06/0627, Urbroj: 532-04-01-01/3-12-1) Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprave za zaštitu kulturne baštine, od 22. veljače 2012., utvrđeno je svojstvo kulturnog dobra za zgradu „Kemikalija” na Svačićevu trgu 14 u Zagrebu.[42] Zgrada je sagrađena na k. č. br. 2647, k. o. Centar, a ona čini i prostornu među predmetnoga kulturnog dobra.[43]

Projektnoj dokumentaciji arhitekta Drage Galića za višestambenu zgradu zagrebačkog poduzeća za eksport i import „Kemikalija” građevinska dozvola je izdana srpnja 1953. godine. Od izvornoga projekta donekle izmijenjenoj dvodijelnoj uglovnici, smještenoj na uglovnoj parceli između Svačićeva trga i današnje Ulice Jurja Žerjavića, 1956. godine izdana je i uporabna dozvola.[44] Domišljatom je tlocrtnom dispozicijom „dviju kuća” Galić riješio problem katnosti volumena, a praćena je visinska linija peterokatnih građevina u nizu prema Svačićevu trgu nastavljena nižim, trokatnim volumenom u Žerjavićevoj ulici, čijim je oslobođenim prizemljem omogućen i kolni pristup garažama u dvorištu. Dva, otvorenom vanjskom galerijom spojena, volumena gradirana su prema važnosti čak i pri obradbama pročelja, pri čemu je manji volumen riješen u ličenoj žbuci, dok veći obiluje minuciozno isplaniranim detaljima na svim slobodnim pročeljima. Osnovu građevine, približnih tlocrtnih dimenzija od 26 x 18 metara, čini peterokatni volumen s podrumom, usporedan Svačićevu trgu, tlocrtno temeljen na peterostrukom rasteru poprečnih nosivih zidova različitih raspona. Tlocrtna dispozicija višeg volumena uključuje dvije prostrane trosobne stambene jedinice po katu sa središnjim, široko razmaknutim dvokrakim stubištem, a iz komunikacijskog se dijela pristupa i spojnom hodniku s galerijom manje zgrade u pozadini, čija tri kata uključuju po jednu manju stambenu jedinicu. Dovršen odijeljenim terasama s manjom stambenom jedinicom u središnjem dijelu, na plićem dijelu uličnoga pročelja uključuje geometrijski ornamentalni uzorak mreže izmaknutih kvadrata, zelenim fugama u sgrafito tehnici utisnutih u ožbukano pročelje. Kao kontrast plićem okvirnom dijelu ističe se središnji, izbočeni i metalnim profilima uokvireni te razdijeljeni ostakljeni dio s kontinuiranim drvenim otvorima. Dojmljivo je rešetkasto ostakljenje modificirano primijenjeno i na ostakljenom ulazu, na ulaznim vratima stanova te u ostakljenim komunikacijskim podestima u zgradi. Staklenim prizmama upuštenima u betonske podeste ostvarena je efektna igra

28 Istočno pročelje zgrade „Kemikalija“ na Svačićevom trgu 14 uz palaču „Slavex“ Viktora Kovačića na kućnom broju 13, 1953. godine (HR-DAZG-1122, ZGD, Trg kralja Petra Svačića 14)

East facade of the "Kemikalija" building on Svačić Square no. 14 next to Viktor Kovačić's "Slavex" palace at no. 13, 1953 (HR-DAZG-1122,ZDG,Trg kralja Petra Svačića no. 14)

29 Istočno pročelje zgrade „Kemikalija“ na Svačićevom trgu 14, 1957. godine (preuzeto iz: *** (1957.): Stambena zgrada u zagrebu. Svačićev trg, *Arhitektura*, 1-6 (11): 14, Zagreb)

East facade of "Kemikalija" building on Svačić Square no 14, 1957 (taken from:*** (1957): Apartment building in Zagreb. Svačićev trg, *Arhitektura,* 1-6(11): 14, Zagreb30)

42 Nakon izradbe prijedloga rješenja o utvrđivanju svojstva kulturnog dobra, ji je izradila dr. sc. Zrinke Paladino, dipl. ing. arh. iz GZZSKP-a, u srpnju 2011. godine, te na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra Ministarstva kulture na sjednici održanoj 13. rujna 2011., utvrdilo je, u smislu članka 7. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, svojstvo kulturnog dobra za predmetnu nekretninu. Sukladno članku 12. stavku 4. istog Zakona odredio se njezin upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

43 Katastarska čestica broj 2647, k. o. Centar odgovara z. k. č. br. 3369/1, z. k. ul. 20016, k. o. Grad Zagreb, označeno kao gradilište u Doljnjem gradu, površine 122,9 hvati ili 442 m^2.

44 Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Trg kralja Petra Svačića 14) i iz: Laslo, A. (2011.): *Arhitektonski vodič. Zagreb 1898.-2010.*: 141, Zagreb; *** (1957.): Stambena zgrada u zagrebu. Svačićev trg, *Arhitektura,* 1-6 (11): 12-15, Zagreb te *** (2010.): *Kontinuitet modernosti. Fragmenti hrvatske arhitekture od modernizma do 2010.,* Zagreb.

30 Istočno i dio sjevernog pročelja zgrade „Kemikalija" na Svačićevom trgu 14, 2011. godine (fototeka GZZSKP)
East and part of the north facade of the "Kemikalija" building on Svačić Square no. 14, 2011 (photo archives of GZZSKP)

probijanja svjetla kroz stropne konstrukcije, od skošenoga krovnog nadsvjetla posljednjeg kata do obilno osvijetljenoga ulaznog prostora. Promišljenim je kombiniranjem materijala u interijeru, poput hrastovih obloga, mjedenih natpisa, ostakljenih lampi i jednostavnih ogradnih profila, ostvaren izvanredni prostorni dojam. Sjajni su susjedni primjeri hrvatske višestambene arhitekture u predmetnom bloku, poput palače „Slavex" Viktora Kovačića ili zgrade Mirovinskog fonda za namještenike Mladena Kauzlarića, nastavljeni podjednako uspjelom Galićevom arhitektonskom realizacijom. Zaključujući značajni arhitektonski ansambl na njegovu najosjetljivijem dijelu, uglu, arhitekt Galić je iskazao izraziti arhitektonski senzibilitet.

Mjerama zaštite određuje se očuvanje svih karakterističnih elemenata oblikovanja, posebno tipičnih elemenata konstrukcije, materijala i obrada pročelja. Nadalje se određuje očuvanje svih građevinskih otvora, betonskog i drvenog inventara krovnih terasa, drvenih, metalnih i staklenih oblikovnih elemenata interijera, te očuvanje izvornog rasporeda prostorija u unutrašnjosti zgrade od daljnjih intervencija.

REZIMIRANJE RECENTNIH AKTIVNOSTI NA ZAŠTITI VRIJEDNIH ZAGREBAČKIH STAMBENIH GRAĐEVINA

Posljednjih je godina angažman zagrebačkog Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode na zaštiti kulturnih dobara izrazito usmjeren izradbi prijedloga za utvrđivanje svojstva kulturnog dobra za najznačajnija ostvarenja iz jednog od znamenitih dijelova zagrebačke arhitektonske povijesti, razdoblja zagrebačke „moderne". Veliki broj značajnih graditeljskih ostvarenja iz toga neupitno važnog i kontinuirano isticanog razdoblja do danas je ostao bez zaštite, odnosno izostao je postupak utvrđivanja njihovih spomeničkih svojstava. Riječ je redom o građevinama s područja zaštićene Povijesne urbane cjeline Grad Zagreb, koja je rješenjem Ministarstva kulture štićena kao kulturno dobro, koje, međutim, nisu bile i same pojedinačno zaštićene. Zaštita je kulturnih dobara kontinuiran proces, koji poštuje činjenicu nužnosti sukcesivne zaštite najznačajnijih ostvarenja, što ne podrazumijeva i da je zaštita na svim predmnijevanim dobrima već i uspostavljena. Slijedom rečenog, primjeri navedeni ovim radom samo su neki od posljednjih kojima su utvrđena svojstva pojedinačno zaštićenih kulturnih dobara, kojima se nastavlja zaštita najznačajnijih ostvarenja bogate zagrebačke graditeljske baštine. koja će se nastaviti i ubuduće. Radom su objašnjeni konzervatorski principi i sistematizacija zaštite kojom su različite stambene građevine razdijeljene u dvije skupine, obiteljske kuće ili višestambene zgrade, sukladno čemu podliježu i različitom konzervatorskom sagledavanju.

Pri vrednovanju svake povijesne graditeljske strukture, pa tako i stambene, od presudne je važnosti primijeniti ispravne valorizacijske kriterije, poput utvrđivanja vremena nastanka i ocjene izvornosti građevine. Utvrđivanje graditeljskih i arhitektonskih tipoloških obilježja, povijesne namjene i značenja, te kulturno-povijesne vrijednosti važno je kao i istraživanje cjelovitih opusa autora predmetnih ostvarenja. Utvrđivanje važnosti predmetnih građevina u autorskim opusima, kao i općenito u povijesti hrvatske arhitekture neizmjerno je važno u ispravnoj valorizaciji i, naposljetku, kategorizaciji ostvarenja za koja se naposljetku utvrđuju svojstva kulturnog dobra.

Deset je građevina poznatih hrvatskih arhitekata odabrano poradi visokoga stupnja očuvanosti njihovih kvalitetnih arhitektonsko-graditeljskih obilježja, kojima neupitno pridonose očuvanju ambijentalnosti i povijesne fizionomije središnjih zagrebačkih predjela, te su u protekle dvije godine i pojedinačno zaštićene.

Arhitekt Viktor Kovačić autor je sjajnih primjera stambene i javne arhitekture u hrvatskoj povijesti te je i ostvarenjem vile Čepulić utjecao na ambijentalnost Jurjevske ulice, ali i na vrijednosnu kategorizaciju slike cijeloga zagrebačkog rezidencijalnog podsljemenskog područja.

Dojmljivim arhitektonskim oblikovanjima vila Hühn arhitekta Aladara Baranyaija i vila Radan Vladimira Šterka utječu na ambijentalnost ulica Tuškanac i Jabukovac te također znatno pridonose valorizaciji slike elitnoga zagrebačkog rezidencijalnog područja.

Visokokvalitetnom urbanističkom impostacijom te dojmljivim arhitektonskim oblikovanjem vila Meixner arhitekta Alfreda Albinija utječe na ambijentalnost Mallinove ulice, ali i Mlinarske ceste nad kojom se jedinstvenim izričajem slobodno uzvisila, te znatno pridonosi vrijednosnoj valorizaciji prostora u koji je smještena.

Kuća Kreneis-Horvat arhitekta Lavoslava Horvata oblikovnim pak minimalizmom utječe na ambijentalnost ulice Vijenac, te kao najmanja stambena građevina ostvarena u projektantskom i funkcionalnom maksimumu, pridonosi valorizaciji vrijedne zagrebačke podsljemenske stambene izgradnje.

Dvojna kuća Belaj arhitekta Stjepana Planića ostvarena je u suvremenom arhitektonskom slogu s obilježjima hrvatskog modernizma. Građevina ne odmiče od prepoznatljivoga zagrebačkog arhitektonskog izričaja, a skladnim i pročišćenim arhitektonskim oblikovanjem utječe na ambijentalnost Ulice Vladimira Nazora, kao i nešto sjevernija vila Pajkurić arhitekta Drage Iblera, posljednje autorovo ostvarenje obiteljske stambene namjene.

Terasama razvedeno, dojmljivo arhitektonsko ostvarenje vile Pflüger primjer je tradicionalno obilježenog hrvatskog modernizma Stjepana Planića s početka četrdesetih godina dvadesetog stoljeća koji obilježava početak ulice Gornje Prekrižje te pridonosi valorizaciji međuratne zagrebačke graditeljske prakse.

Radom su obuhvaćene i dvije višestambene zgrade, prva s početka dvadesetih godina, a druga iz sredine prošloga stoljeća. Dojmljivom urbanističkom impostacijom i arhitektonskim oblikovanjem palača Mikuličić, po izgradnji višestruko objavljivana u stručnoj periodici, utječe na ambijentalnost i vizure ulice Ribnjak, ali i pridonosi valorizaciji slike važnoga zagrebačkog donjogradskog područja uz istoimeni park.

Stambena zgrada „Kemikalija" arhitekta Drage Galića istaknuto je ostvarenje zagrebačke arhitekture pedesetih godina. Dojmljivim i funkcionalnim arhitektonskim oblikovanjem obilježenim profinjenom ornamentalnom stilizacijom zgrada se odmiče od ustaljenih ostvarenja zagrebačkog modernizma poratnih desetljeća te utječe na ambijentalnost Svačićeva trga, ali i pridonosi valorizaciji slike vrijednog zagrebačkoga donjogradskog područja.

Odabrane su građevine nakon izgradnje odreda bivale višestruko objavljivane u stručnoj periodici, a većina ih je do danas redovito izlagana na retrospektivnim izložbama moderne hrvatske arhitekture 1930-ih godina. Izraženim

oblikovnim obilježjima sve su bile značajna ostvarenja svoga vremena, bivale uzorima kasnijim gradnjama, a kontinuirano publicirane i izlagane ostale su prepoznate i visokocijenjene do danas. Galićeva zgrada „Kemikalija" kronološki čini iznimku od ostalih primjera, ali je uvrštena kao jedno od najznačajnijih ostvarenja poratnog „modernizma" te je kao takva, u jasnome kvalitativnom odmaku od ustaljenih projektantskih matrica epohe, također primjer „novih strujanja" svojega vremena.

Ovim su radom obrađeni samo primjeri recentno štićene stambene arhitekture te valja naglasiti da se proces daljnje zaštite najvrjednijih ostvarenja s istog područja kontinuirano nastavlja. Uvjeti i odobrenja za obnovu i uređenje svih pojedinačno zaštićenih građevina utvrđuju se na temelju Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, na zahtjev vlasnika u postupku izdavanja propisanih odobrenja, a sukladno zaštitnim mjerama koje su utvrđene za predmetna kulturna dobra. S konzervatorskoga stajališta dopustivim prenamjenama ili rekonstrukcijama takvih građevina ne smije se znatno utjecati na njihovu izvornu, zaštićenu oblikovnost, a eventualne nekontrolirane izmjene valja nastojati povratiti u izvorna stanja.

Kvalitetnim i kontroliranim očuvanjem povijesnih slojeva gradnje te prostorno i oblikovno karakterističnih graditeljskih jedinica dokumentiramo vlastiti povijesni identitet i prepoznatljivost zagrebačkoga prostora. Samim time osiguravamo i očuvanje kvalitetnih naslijeđenih prostornih odnosa i visoke ambijentalne vrijednosti područja koja „udomljuju" tako iznimno značajne dijelove naše bogate graditeljske baštine.

LITERATURA

Čorak, Ž. (1971.): Arhitektura, *Katalog izloabe-Kritička retrospektiva „Zemlja"*: 139-163, Zagreb

Čorak, Ž. (1981.): *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Zagreb

Der Hazarijan-Vukić, A. (1995.): Arhitektura Aladara Baranyaia u Zagrebu, *Život umjetnosti*, 30 (56-57): 28-43, Zagreb

Domany-Hardy, V. (2008.): Zaboravljene hrvatske biografije: Vera Hühn Morris. Moj prijatelj Giorgio de Chirico (I), *Vijenac*, 16 (366), Zagreb

Domljan, Ž. (1986.): Arhitektura XX stoljeća u Hrvatskoj, *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX vijeka*, Beograd i Zagreb

Galović, K. (2000.): Povijest hrvatske arhitekture 20. stoljeća: Viktor Kovačić (1974-1924). San o kristalnoj arhitekturi, *Vijenac*, 8 (166), Zagreb

Galjer, J. (1997.): Aladar Baranyai: arhitektura i dizajn, *Radovi IPU*, 21: 166-181, Zagreb

Galjer, J. (1999.): Aladar Vladimir Baranyai. Arhitektura i dizajn 1899-1936, *Katalog izložbe u Muzeju za umjetnost i obrt*, Zagreb

Galjer, J. (2003.): Arhivska dokumentacija o Viktoru Kovačiću: prilog istraživanju, *Arhitekt Viktor Kovačić. Život i djelo*: 339-341, Zagreb

Haničar, I. (2003.): Popis projekata, *Katalog izložbe Stjepan Planić 1900.-1980. Iz arhiva arhitekta u Gliptoteci HAZU*: 88-144, Zagreb

Ilitch, Lj. (1933.): L'Architecture en Yugoslavie, *L'Architecture d'aujourd'hui*, 3 (6): 55, Boulogne sur Seine

Ivančević, R. (1996.): Stjepan Planić i avangarda moderne arhitekture, *Predgovor knjige Problemi savremene arhitekture*: 7-53, Zagreb

Körbler, I. (2001.): Četvorica u prostoru. U povodu stogodišnjice rođenja arhitekata Lavoslava Horvata, Jurja Neidhardta, Egona Steinmanna i Zvonimira Kavurića, *Vijenac*, 9 (193-195): 27, Zagreb

Laslo, A. (1983. – 1984.): Arhitektonski vodič. Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900. do 1940. godine, *Arhitektura*, 36-37 (186-188): 120-131, Zagreb

Laslo, A. (1987.): Zagrebačka arhitektura 30-ih. Vodič, *Arhitektura*, 40 (1-4/200-203): 97-112, Zagreb

Laslo, A. (2011.): *Arhitektonski vodič. Zagreb 1898.-2010.*: 141, 157, 163, Zagreb

Mikić, V. (2003.): Svojstva arhitektonskog detalja u djelima Viktora Kovačića, *Arhitekt Viktor Kovačić. Život i djelo*: 303, Zagreb

Mutnjaković, A. (1971.): Arhitektura-Katalog, *Katalog izložbe-Kritička retrospektiva „Zemlja"*: 165-180, Zagreb

Odak, T. (2006.): *Hrvatska arhitektura dvadesetog stoljeća: neostvareni projekti*: 238, Zagreb

Planić, S. (1936.): Dva pisma o stanovanju, *Priručnik kućevlasnika*: 3-34, Zagreb

Planić, S. (1939.): 50 godina arhitekture u Hrvatskoj, *Književnik*, 12 (2): 63, Zagreb

Potočnjak, V. (1939.): Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938, *Građevinski vjesnik*, 8 (4-5): 49-79, Zagreb

Premerl, T. (1976.): Hrvatska moderna arhitektura između dva rata, *Arhitektura*, 30 (156-157): 12-41, Zagreb

Premerl, T. (1977.): Zagrebačka moderna arhitektura između dva rata, *Katalog izložbe u Muzeju grada Zagreba*, Zagreb

Premerl, T. (1983.), Iskustva naše moderne. Mogućnost slobodnog ostvarivanja modernih arhitektonskih načela. Individualna stambena izgradnja između dva rata, *Čovjek i prostor*, 30 (4/361): 27-30, Zagreb

Premerl, T. (1989.1.): In memoriam. Lavoslav Horvat 1901-1989, *Čovjek i prostor*, 36 (11-12/440-441): 4, Zagreb

Premerl, T. (1989.2.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija*: 275, 277, 317, 319, 323, 328, Zagreb

Premerl, T. (1995.): Lavoslav Horvat, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*: 339, Zagreb

Premerl, T. (1996.): Lavoslav Horvat, *Hrvatski leksikon:* 449, Zagreb

Premerl, T. (2002.): Lavoslav Horvat, *Hrvatski bibliografski leksikon*: 646-647, Zagreb

Radović Mahečić, D. (2003.), Treba znati... o arhitektu Stjepanu Planiću, *Katalog izložbe Stjepan Planić 1900.-1980. Iz arhiva arhitekta u Gliptoteci HAZU*: 29-54, Zagreb

Radović Mahečić, D. (2007.): *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*: 177-180, 185-188, Zagreb

Reberski, I. (1971.): Dokumentacija. Kronologija. Bibliografija. Biografije, *Katalog izložbe-Kritička retrospektiva „Zemlja"*: 187-223, Zagreb

Šegvić, N. (1950.): Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ, *Arhitektura*, 4 (5-6): 5-40, Zagreb

Šterk, V. (1933.): Vila Radan u Zagrebu, *Arhitektura*, 3 (2): 33-34, Ljubljana

Uchytil, A., Štulhofer, A., (2007.): Arhitekt Alfred Albini. Acta Architectonica. Atlas arhitekture-Arhiv arhitekta 5, Zagreb

Uchytil, A., Barišić Marenić, Z., Kahrović, E. (2009.): *Leksikon arhitekata atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća*, Zagreb

Vrkljan, Z. (1995.), *Sjećanja*, Zagreb

*** (1938.), Pola vijeka hrvatske umjetnosti, *Katalog izložbe*, Zagreb

*** (1957.): Stambena zgrada u zagrebu. Svačićev trg, *Arhitektura*, 1-6 (11): 12-15, Zagreb

*** (1967.): Juraj Denzler, *Katalog izložbe arhitektonskih ostvarenja i projekata prof. Jurja Denzlera u Kabinetu grafike Jugoslavenske akademije u Zagrebu*, Zagreb

*** (1986.): Lavoslav Horvat, Arhitektura, 39 (196-9): 284, Zagreb

*** (1991.): Lavoslav Horvat, *Rad HAZU: Arhitekti članovi Jugoslavenske akademije*: 68-73, Zagreb

*** (2010.): *Kontinuitet modernosti. Fragmenti hrvatske arhitekture od modernizma do 2010.*, Zagreb

Summary

LAST EXAMPLES OF INDIVIDUALLY PROTECTED RESIDENTIAL ARCHITECTURE IN ZAGREB SIGNIFICANT EXAMPLES OF NEW TWENTY CENTURY TRENDS

Through the continual engagement in the evaluation, categorization and protection of built heritage in Zagreb, the City Institute for the Protection of Cultural and Natural Monuments in Zagreb exerts efforts to persevere in the protection of the most valuable architectural achievements from all historical periods.

This paper includes all examples of residential architecture built heritage in Zagreb recently individually protected on the basis of decision on the establishment of cultural property attributes. Individual examples of Zagreb family houses are enumerated as well as a number of apartment buildings that have been, due to their indisputable value, included on the List of protected cultural goods and inscribed in the Register of Cultural Goods of the Republic of Croatia. In addition, an overview of the proposed solutions regarding the determination of the property of a cultural good has been drawn up for ten apartment buildings in the City Institute for the Protection and Cultural and Natural Monuments which were subsequently confirmed by the Expert Council of the Ministry of Culture for Establishing properties of cultural goods.

Through scientific elaboration, with detailed chronological histories and descriptions of the cultural goods concerned, their high value categorization and inclusion among the most significant residential buildings in the Zagreb area are expounded. Owing to their characteristics and quality the buildings in question one after the other represented novelties and change at the time of their construction and introduced in Croatian architecture the characteristic of a new era, while with their harmony and quality of execution provided for their survival to this day. In preparing the evaluation, re-evaluation and categorization of the Zagreb residential architecture, the mentioned examples were identified as requiring protection since they represent a confirmation of the continuity of the existence of the quality of the Zagreb building practice in the course of the first half and mid-20th century.

In addition, conservation guidelines have been clarified as well as the systematization of protection to which residential buildings are subjected to, according to their "architecture" including a variety of conservation considerations and, and along those lines, the establishment of protection measures. These activities of the City Institute for the Protection of Cultural and Natural Monuments in Zagreb represent a continuous engagement in the protection of the most prominent examples of historically important architectural periods of the Zagreb cultural heritage.

Denis Vokić, Goran Zlodi

Dokumentiranje baštine prirodoznanstvenim metodama

Denis Vokić
Sveučilište u Dubrovniku
HR – 20 000 Dubrovnik, Ćira Carića 4
Goran Zlodi
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti
HR – 10 000 Zagreb, I. Lučića 3

UDK: 7.025.3/.4:001.8
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 19. 2. 2012.

Ključne riječi: dijagnostika, istražni radovi, dokumentacija, konzerviranje i restauriranje, znanost
Key words: diagnostics, investigative works, documentation, conservation and restoration, science

Članak iznosi kratak informativni pregled najčešćih i najvažnijih metoda prirodoznanstvenih istraživanja i dokumentiranja baštine s nakanom da se upozori na to što se kojom metodom može dobiti, odnosno koja su ograničenja.
Prezentacija toga informativnoga pregleda prirodoznanstvenih metoda u članku služi za poticanje jedne nove rasprave. Naime, prirodoznanstvena istraživanja baštine nazivaju se „znanošću u konzervatorsko-restauratorskoj struci" *(Science in Conservation ili Science for Conservation)*. U sadašnjemu trenutku, na globalnoj razini u konzervatorsko-restauratorskoj struci ništa se drugo ne naziva znanošću *(science)*. Postavlja se pitanje je li primjereno svu znanost konzervatorsko-restauratorske struke vezivati isključivo za prirodoznanstvena istraživanja. Prirodoznanstvenici mogu uzeti bezbroj uzoraka i prezentirati savršeno jasnu sliku o sastavu i starosti materijala baštine, ali to ni na koji način ne jamči da će sam konzervatorsko-restauratorski zahvat biti znanstven ili uopće primjeren. Konkurencija među proizvođačima instrumenata za analitička i strukturna istraživanja natjecateljskog je karaktera. Ako je uistinu već danas moguće da se u nekim industrijama osoba bez posebne poduke uspješno koristi nekim instrumentalnim prirodoznanstvenim metodama i ako je moguće da će tehnološkim napretkom očitanje nekih instrumentalnih analiza u konzervatorsko-restauratorskoj struci možda već sutra postati jednostavno poput gledanja na sat i odgovora na pitanje „koliko je sati", onda se i ovdje, ponovno, treba preispitati treba li svu znanost konzervatorsko-restauratorske struke vezivati isključivo uz prirodoznanstvena istraživanja[1]. Standardiziranje stručnog nazivlja predstavlja preduvjet za omogućavanje i uspostavu interoperabilnosti među različitim bazama podataka te različitim informacijskim sustavima za dokumentiranje i pretraživanje različitih aspekata istražnih radova na baštini i konzervatorsko-restauratorskih zahvata.

UVOD

Baštinu se može promatrati s tri različite pozicije. Jedna pozicija promatra baštinu kao "dokumente" iz kojih se odgovarajućim metodama istraživanja može otkrivati nove spoznaje i obogaćivati znanje. Taj bismo pristup uvjetno mogli nazvati arheometrijskim i informacijskim pristupom. Druga pozicija promatranja baštine vidi baštinu primarno ili isključivo kao estetska djela. Taj bismo pristup uvjetno mogli nazvati estetskim, umjetničkim i povijesno umjetničkim pristupom. Treću poziciju zanima primarno aura koju su društvo i pojedinci pridodali konkretnom predmetu ili objektu baštine, a obično se naziva "značenjem" ili "značajem" djela. Ta tri pristupa ne moraju biti u koliziji, ali praksa pokazuje da, nažalost, često jesu.

Prije nego što konzervator-restaurator započne bilo kakav posao na baštini, mora se dobro upoznati s konkretnim predmetom ili objektom kao i sa svim njegovim specifičnostima i vrijednostima. To se radi procesom metodološkog istražnog dokumentiranja u sklopu kojeg se radi i prirodoznanstvena istraživanja u svrhu prikupljanja što objektivnijih informacija. Prirodoznanstvena istraživanja mogu imati i druge uloge: evaluiranje novih materijala, istraživanje u svrhu otklanjanja uzročnika šteta, evaluiranje

1 Ovaj je članak treći dio rasprave o potrebi revizije odnosa znanosti i konzerviranja-restauriranja baštine. Prva su dva dijela objavljena u prošlome broju *Godišnjaka zaštite spomenika Hrvatske* (33/34): Vokić, D. (2009./2010.): O epistemologiji konzervatorsko-restauratorske struke: 23-38, Zagreb; i Vokić, D. (2009./2010.): Prijedlog novog usustavljenja konzervatorsko-restauratorske struke: 39-54, Zagreb.

konzervatorsko-restauratorskih postupaka i općenito poticanje ukupnog napretka struke.

Dokumentiranje bi se u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti moglo podijeliti u tri osnovna procesa: 1. prikupljanje informacija; 2. bilježenje informacija na stabilan format; 3. pohrana i diseminacija informacija. Svaki je od tih procesa kompleksan.

U dokumentiranju konzervatorsko-restauratorskih radova prikupljanje informacija u prvoj se fazi radova naziva „istražnim dokumentiranjem", a u drugoj se fazi naziva „dokumentiranjem konzervatorsko-restauratorskih radova".

Bilježenje informacija na stabilan format uključuje i obradu informacija na nekoliko razina. Na prvoj se razini radi misaona interpretacija opservacija, a na drugoj evaluacija vrijednosti podataka i interpretiranih podataka. Evaluacijom se selektiraju podaci koji su vrijedni bilježenja od onih koji nisu ili se ne čine važnima u danome trenutku. Ponovna evaluacija zabilježenih podataka radi se pri sastavljanju završnog izvješća o obavljenim radovima koje čini prezentabilni sukus istražnog dokumentiranja i dokumentacije konzervatorsko-restauratorskih radova.

Pohrana i diseminacija informacija nije neposredno vezana za sam posao konzervatora-restauratora, ali ga se itekako dotiče. Tim se poslovima bave razni arhivi koji prikupljaju konzervatorsko-restauratorsku dokumentaciju i upravljaju njome. Iako Venecijanska povelja (1964.) definira da takva dokumentacija mora biti javno dostupna, a noviji etički kodeksi[2] konzervatorsko-restauratorske struke uvjetuju dostupnost dokumentacije sporazumom s vlasnikom baštine. Dakle, u skladu s Venecijanskom poveljom i u skladu s etičkim kodeksima struke, sastavljači dokumentacije (konzervatori-restauratori) i čuvari dokumentacije (arhivi) ne bi bili ti koji bi trebali odlučivati o javnoj dostupnosti dokumentacije.

U usporedbi s prijašnjim tehnologijama, primjena digitalnih tehnologija olakšava prikupljanje informacija, bilježenje informacija, pohranu i njihovo širenje. Pruža mogućnost sustavnijeg bilježenja informacija te njihovo trenutačno pretraživanje i međusobno povezivanje.

Kad se spomenu digitalne tehnologije u dokumentiranju baštine, vjerojatno je prva asocijacija vezana za računalo (tj. unos podataka u kompjutor; izradbu, dopunu ili uporabu baza podataka; kompjutorsko umnožavanje i distribuciju informacija; ili računalnu pripremu za tisak). Druga je asocijacija vjerojatno vezana za digitalno fotografiranje. Bez fotografiranja bilo bi gotovo besmisleno suvremeno konzervatorsko-restauratorsko dokumentiranje zatečenoga stanja baštine i dokumentiranje radova na njoj, a digitalna je tehnologija zadnjih godina neslućeno revolucionarizirala fotografiranje koje je prije bilo vezano za film i razne kemijske reakcije u stvaranju „svjetlopisa"[3]. Tek bi treća asocijacija vjerojatno bila vezana za neke „posebne" tehnike snimanja, analiziranja i datiranja koje je digitalna tehnologija ili unaprijedila, ili olakšala, ili pojeftinila, ili u potpunosti omogućila. Te, posebne tehnike snimanja, analiziranja i datiranja označuju se pojmom „znanost u konzerviranju-restauriranju" ili „prirodoznanstvene metode istraživanja i dokumentiranja baštine". Upravo zato je tu temu zanimljivo razmotriti „iz drugog kuta" u sklopu rasprave o znanstvenom usustavljenju Konzervatorsko-restauratorske struke.

Prirodoznanstvena istraživanja baštine nazivaju se „znanošću u konzervatorsko-restauratorskoj struci" (*Science in Conservation ili Science for Conservation*). U sadašnjemu trenutku, na globalnoj razini u konzervatorsko-restauratorskoj struci ništa se drugo ne naziva znanošću (*science*). Upravo zato ova tema zahtijeva posebnu pozornost.

Baština u informacijski sustav ulazi dokumentacijom evidencije, i/ili dokumentacijom stanja, i/ili znanstvenom/stručnom obradom i interpretacijom (najčešće povijesno-umjetničkom, ali i drugima). U sklopu konzervatorsko-restauratorske dokumentacije rade se prirodoznanstvena istraživanja baštine ili, kako se ponegdje naziva, „egzaktne" metode istraživanja. Opća odrednica „egzaktne" potječe od pojma „egzaktne znanosti" kao sinonima za prirodne znanosti. Pojam „egzaktni" u jeziku znači i „točan". Pojam „egzaktne metode" uporabljuje se kad netko želi naglasiti ili sugerirati da su rezultati tih metoda „nearbitrarni". Zanimljivo je da se pojmom „egzaktne metode" najčešće koriste povjesničari umjetnosti onda kad vlastitim tumačenjem prirodoznanstvenih istraživanja žele prevagnuti i argumentirati dvojbene atribucje.

Kako bi se konzervator-restaurator što bolje upoznao s izvornim materijalom baštine i jasno definirao sve promjene koje su se s vremenom dogodile s baštinom, radi i/ili naručuje određena prirodoznanstvena istraživanja i informacijski ih obrađuje u sklopu „istražne dokumentacije". Konzervatori-restauratori, konzervatori i povjesničari umjetnosti trebaju znati koje sve metode postoje i kakve metode postoje u *dostupnim* laboratorijima; nadalje, trebaju znati što se kojom metodom može dobiti i kako prirediti uzorak, koja su ograničenja i što sve utječe na preciznost ili pouzdanost metode. Poznavanje samog postupka koji se događa u instrumentu može biti bonus, ali je to znanje potrebno uglavnom samo operaterima koji izvode pojedine metode prirodoznanstvenih istraživanja.

Nekad se pojam „analiza baštine" rabi kao sinonim za bilo kakvo „prirodoznanstveno istraživanje baštine". U biti, prirodoznanstvene metode ne moraju biti istoznačnica

2 Etički kodeks AIC-a *(American Institute for Conservation)* i Etički kodeks ECCO-a *(European Confederation of Conservation-Restoration Organizations)* kojeg je HRD (Hrvatsko restauratorsko društvo) prevelo i prihvatilo kao svoj.

3 Nebrojene dobre, profesionalno snimljene analogne fotografije degradirane su lošim razvijanjem u raznim fotolaboratorijima.

analitičkim metodama. Analitičke metode (*analytical methods*) jesu XRF, PIXE, XRD, kromatografije, SEM, FT-IR... Strukturne metode (*structural methods*) jesu fotogrametrija, boroskopija, virtualne 3D tehnike prikaza, specijalne fototehnike s pomoću vidljivog i nevidljivog spektra, radiografske tehnike snimanja, termografija...[4] I na kraju, postoje metode datiranja: dendrokronologija, radiografija ^{14}C i termoluminiscencija.

I. 2. UVODNE TERMINOLOŠKE NAPOMENE

Na nekim prirodoznanstvenim fakultetima u nas rabi se pojam „nabrusak" kao ekvivalent engleskom pojmu *crossection*, a za razliku od riječi „izbrusak", što je označuje tanki mikropreparat. U ovom se članku rabi termin „mikropresjek" jer je taj termin udomaćen u konzervatorsko-restauratorskoj struci u nas, a pojam „nabrusak" nije poznat u metajeziku konzervatorsko-restauratorske struke u nas.

Neke davno definirane kratice poput IR (*Infrared*) i IC (infracrveno) ili RH (*Relative humidity*) i RV (relativna vlažnost) koegzistiraju u hrvatskom jeziku. No, čini se da se prevođenjem engleskih kratica prirodoznanstvenih metoda istraživanja brzo dođe do apsurda. Naime, nazivi metoda istraživanja prevode se na hrvatski jezik, a onda se iz tih prijevoda izvlače hrvatske kratice. Dok prijevod, naravno, ima smisla, prijevodi kratica mogu stvoriti golemu zbrku čim se prevede nekoliko desetaka kratica. Postoji bezbrojan niz metoda i njihovih varijanti. Kad tomu nizu dodamo kratice hrvatskih prijevoda i kad uzmemo u obzir činjenicu da se svakodnevno publiciraju nove metode, nove varijante i nova poboljšanja od kojih svako ima svoju kraticu – postavlja se pitanje smisla (napose zato što dio njih nikad i nigdje neće biti primijenjen u Hrvatskoj). U članku koji slijedi engleski su nazivi metoda prevođeni na hrvatski jezik uz engleski naziv, ali kratice nisu prevođene.

I.2.1. Invazivno prema neinvazivnom ili razorno (destruktivno) naprama nerazornom (nedestruktivnom)

Da bi se provela neku metoda analize, datiranja ili strukturnog istraživanja, potrebno je osigurati kontakt uzorka i onoga sredstva koje će u uzorku pobuditi karakterističan odgovor (tzv. *fingerprint*). U slučaju kromatografija i raznih mikrokemijskih metoda to su određene kemikalije. Ako su pak posrijedi fizikalne instrumentalne analize, to su RTG zrake (x-zrake), UV zrake, vidljiva svjetlost ili IR zrake.

Invazivno znači da je potrebno odvojiti uzorak određene veličine od predmeta baštine (oštetiti predmet baštine) u svrhu pripreme za analizu. Neinvazivno znači da se predmet ili objekt baštine ne treba oštetiti kako bi se uzimao uzorak jer metoda može odčitati potrebne podatke na samoj baštini bez njezina fizičkog oskvrnuća. U tom je slučaju uzorak ostao tamo gdje je i bio – integralni dio predmeta.

Kad se invazivnom metodom odvoji djelić baštine radi pripreme za analizu, analizom se taj uzorak može i ne mora uništiti. Ako se uništava, onda se govori o destruktivnoj metodi, a, ako se uzorak ne oštećuje, riječ je o nedestruktivnoj metodi. Dakle, analiza može biti invazivna i destruktivna, neinvazivna i nedestruktivna, invazivna, ali nedestruktivna, a nikako ne može biti neinvazivna i destruktivna.

S obzirom na to da razne analitičke metode imaju razne varijante, ne može se općenito govoriti je li neka analitička metoda destruktivna ili nije, ni o tome je li invazivna ili nije. Ovisi o specifičnoj metodi, specifičnoj instrumentalnoj opremi, odnosno o varijanti uzorkovanja i pripremi uzorka. Konkretno za IR analitičke metode FT-IR, NIR i Ramanovu spektroskopiju postoji 5 načina pripreme uzorka: transmisija (*Transmission*), ATR (*Attenuated total reflectance*), DRIFTS (*Diffuse reflectance*), zrcalna refleksija (*Specular reflectance*) i Ramanovo raspršenje (*Raman scattering*).[5] Izbor varijante ovisit će o vrsti uzorka koji se želi analizirati (krutina, tekućina, plin, smjesa, mali uzorak, veliki uzorak, jedan uzorak, obilje uzoraka) i ovisit će o raspoloživoj instrumentalnoj opremi i njezinim dodacima. Transmisija je preferirana metoda za kvantitativnu analizu i daje najbolju kvalitetu. Uzorak se invazivno odvaja od baštine, usitnjava se u tarioniku ili se otapa u otapalu... Nekoliko je podvarijanti pripreme uzorka. Uglavnom, varijanta invazivna za baštinu i destruktivna za uzorak, ali je zbog preciznosti transmisijska metoda standard za analizu polimera. Traži osjetljivu pripremu uzorka, znanje, vještinu i potrebno je čistiti opremu nakon analize... Druga varijanta, ATR, danas je omiljena za analize baštine jer nije destruktivna i ne mora biti invazivna. Osim toga, reklamira se da nije potrebno nikakvo posebno tehničko znanje za njenu primjenu[6], a nije potrebno ni nikakvo čišćenje opreme nakon primjene. ATR je dodatak na analizator, a ručka tog dodatka donekle je nalik na ručku gramofonske igle. Na vrhu ručke nalazi se kristal koji tijekom analiziranja mora dirati uzorak. Za tu se namjenu uporabljuje više različitih ATR kristala od kojih svaki ima svoju optimalnu namjenu; ipak dvije trećine konzumenata naručuje dijamantni kristal [7]. Ako se uzorak (odnosno predmet) može prisloniti na ATR dodatak, onda analiza nije ni invazivna ni destruktivna, a ako se ne može prisloniti zbog bilo kojeg razloga, onda je potrebno odvojiti uzorak i donijeti ga pod ATR kristal, tj. tada je varijanta invazivna, ali nije destruktivna. Na tržištu postoje softveri koji s pomoću

4 Ferretti, M. (1993.): *Scientific Investigations of Works of Art*, Rim, III.

5 Reynolds, S. (2012): Molecular Spectroscopy. Seminar *Molekularna spektroskopija – rješenja iz ThermoScientific-a u organizaciji tvrtke Kobis d. o. o.,* konferencijska dvorana hotela Aristos Zagreb 22. 5. 2012. (pdf prezentacije, str 18.).

6 Isto.

7 Isto, diskusija.

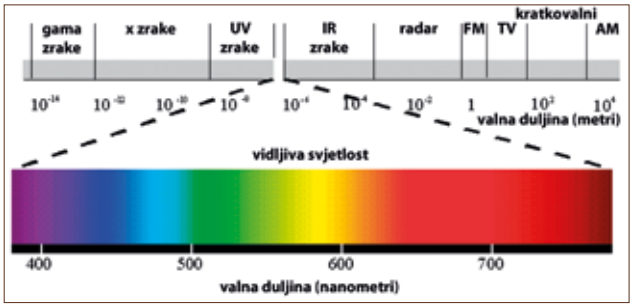

1. Elektromagnetski spektar zračenja (preuzeto s: Kaiser, P. K.: The Joy of Visual Perception, http://www.yorku.ca/eye/spectrum.gif)

Electromagnetic radiation spectrum (taken from: Kaiser, P. K.: The Joy of Visual Perception, http://www.yorku.ca/eye/spectrum.gif)

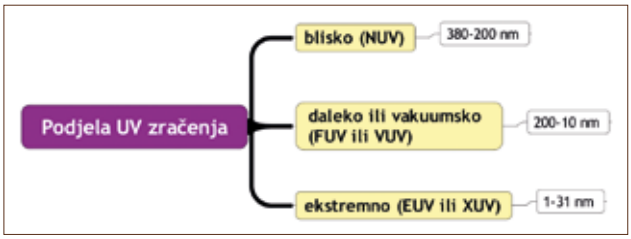

2 Fizikalna podjela UV zračenja

Physical division of UV radiation

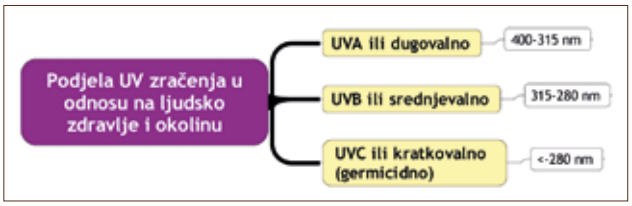

3 Podjela UV zračenja kakvom se uglavnom koriste medicinska struka i ekolozi

Division of UV radiation generally used by the medical and environmental professions

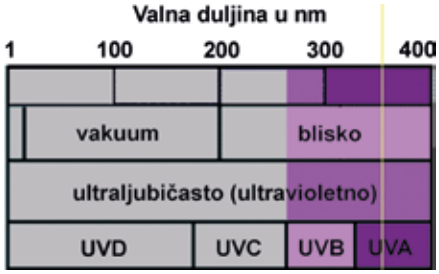

4 Integrirane obje podjele UV zračenja. Ljubičastom je bojom označen dio elektromagnetskoga spektra u kojem se obavljaju reflektografije i fluorescencije.

Integration of both UV radiation divisions. Part of the electromagnetic spectrum in which reflectography and fluoroscence are executed.

standardnih algoritama mogu odrediti o kojem je materijalu riječ. Ako materijal nije u bazi podataka (npr. 9 000 standardnih materijala nalazi se u softveru tvrtke Thermo Fisher Scientific), onda se na internetu može naći banke podataka s još oko 350 000 softverskih algoritama raznih materijala[8]. Ako i to nekim slučajem ne riješi problem softverskim automatizmom, onda postoje desetci korisnika koji će za pravo objavljivanja riješiti problem; imaju pravo nazvati rješenje svojim imenom i dodati ga banci podataka, što je mnogima dovoljna nagrada i pitanje prestiža.[9] Iako ATR varijanta nema preciznost i osjetljivost transmisijske varijante, smatra se da se većina IR spektroskopskih analiza na materijalu baštine danas obavlja tom varijantom.[10] Treća varijanta pripreme uzorka bila bi DRIFTS. Uzorak se mora otapati u matrici i traži specifična tehnička znanja, tj. metoda je i invazivna i destruktivna i nije primjerena za tehnički nedovoljno obrazovane operatere. Četvrta bi bila varijanta zrcalne refleksije. Uzorak bi morao biti reflektirajući ili izložen na zrcalu, a varijanta je često ograničena slabim reflektiranim signalom. Peta bi varijanta bila Ramanovo raspršenje (*Raman scattering*). Tom se varijantom koristi samo Ramanov spektroskop pri skeniranju i nije potrebna nikakva priprema uzorka, ali je metoda, iako nedestruktivna, zasad invazivna jer je uzorak potrebno staviti u komoru unutar Ramanova spektroskopa.

Na kraju treba spomenuti da dio literature ne pravi razliku između destruktivnog i invazivnog te destruktivnom naziva i onu metodu koja je invazivna, ali ne destruira sam uzorak.

II. STRUKTURNE METODE ISTRAŽIVANJA I DOKUMENTIRANJA BAŠTINE

II. 1. Fotografsko dokumentiranje s pomoću zračenja u UV i IR području

Ljudsko oko vidi svjetlost, odnosno vidi elektomagnetno zračenje u rasponu približno 400 –700 nm. Granice vidljivog nisu oštre, pa se tako barem dvadesetak nanometara (nm) na objema stranama može smatrati „mekanim prijelazom" i pripisivati na „vidljivu ili nevidljivu" stranu (sl. 1).

Zračenje čija je valna duljina manja od 400 nm ili, točnije, manja od 380 nm ljudsko oko ne vidi. Naziva se UV (ultraljubičastim) zračenjem ili UV svjetlošću[11]. Kraće valne duljine od UV zračenja jesu x-zračenje i još kraće gama-zračenje. UV spektar zračenja dijeli se na dva načina (sl. 2 – 4).

Fluorescencija je emisija svjetlosti iz supstrata koji je apsorbirao svjetlost ili drugo elektromagnetsko zračenje

8 Postoje internetske banke IR spektralnih podataka koji se tiču materijala baštine: Infrared and Raman Users Group (IRUG), Mid/Far IR Catalogue of Minerals and Gems (Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo), Mineral Spectroscopy Server (Caltech), NIST Chemistry WebBook, Spectral Data Base System for Organic Compounds (SDBS)...

9 Reynolds. S. (2012.), nav dj., diskusija.

10 Isto, diskusija.

11 Često se naziva UV svjetlošću, iako, precizno govoreći, nije svjetlost, nego zračenje.

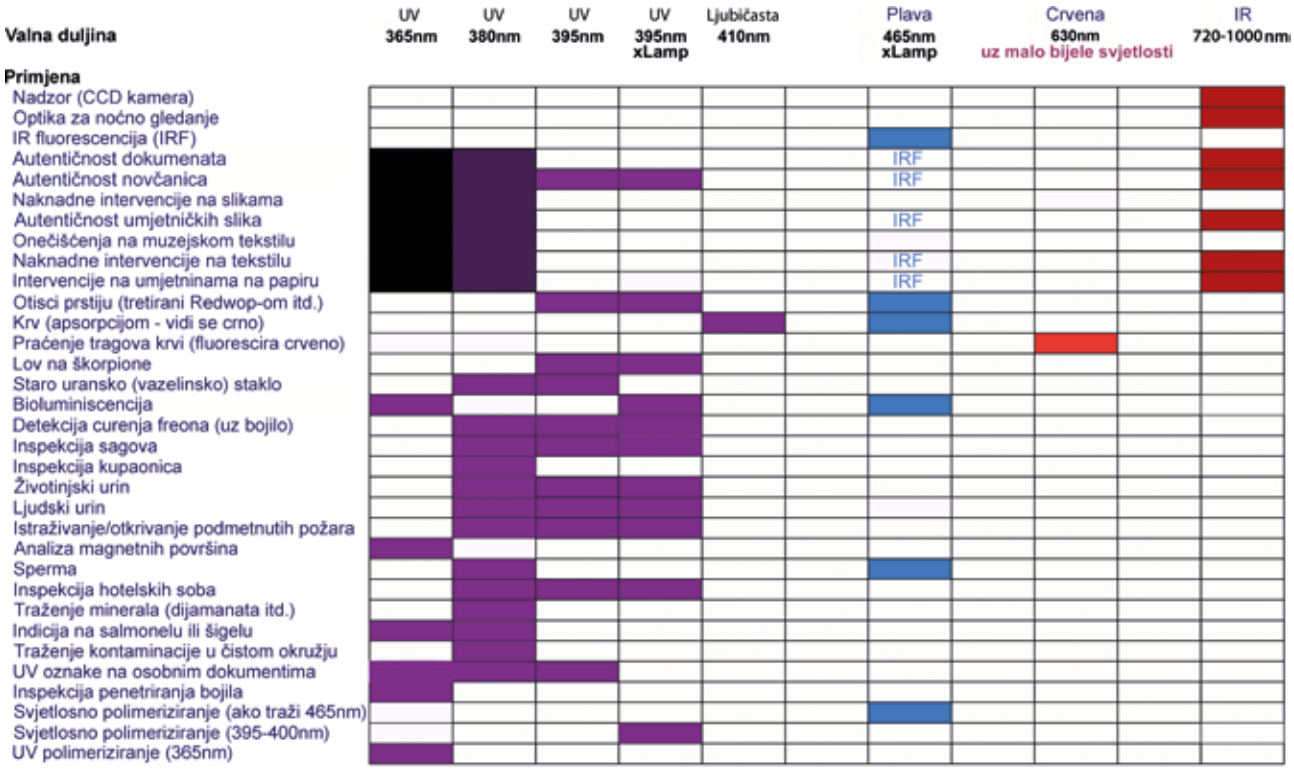

5 Pregled iskorištavanja valnih duljina elektromagnetskoga zračenja za specifična promatranja
Overview of the use of electromagnetic radiation wavelengths for specific observations

različite valne duljine.[12] To je jedan oblik luminiscencije. U većini slučajeva emitirana svjetlost ima veću valnu duljinu (manju energiju) nego apsorbirana radijacija. Fluorescencija se može promatrati i snimiti. Za razliku od fluorescencije, reflektografija se ne može promatrati okom, nego samo zabilježiti posebno prilagođenim fotoaparatima. Reflektografija pokazuje reflektirano nevidljivo zračenje u vidljivome spektru, što je moguće s pomoću posebnog filtra i posebnog filma ili digitalnog senzora (sl. 5).

II. 2. UV fluorescencija

Još 1931. James J. Rorimer, direktor Metropolitan muzeja u New Yorku, publicira knjigu *Ultra-violet Rays and Their Use in the Examination of Works of Art*. UV fluorescencija se mogla promatrati, ali do pojave digitalne fotografije UV fluorescencija nije se mogla zadovoljavajuće dobro snimiti. Svi su analogni filmovi producirali tzv. *false color* slike fluorescencija. Iz takvih fotografija nije moguća identifikacija materijala na temelju specifične fluorescencije. Digitalna fotografija omogućuje snimanje fluorescencije sa zadovoljavajućim rezultatom, uz uvjet da se posjeduju odgovarajuća oprema i znanje. Za snimanje UV fluorescencije potrebno je imati mrak u prostoriji i izvor UV zračenja koji bi, u najboljem slučaju, trebao imati vrhunac emisije zračenja na 365 nm. Snima se normalnim fotoaparatom. Na fotoaparatu ne

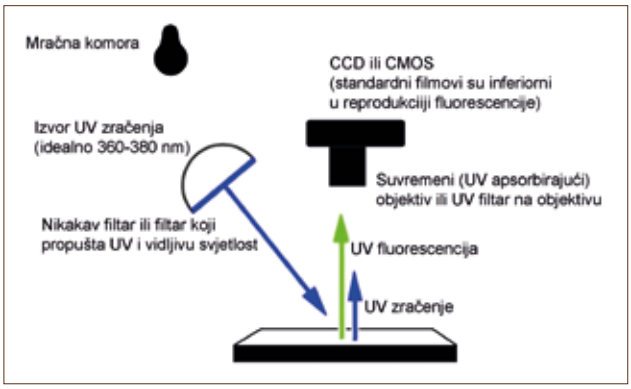

6 Shema snimanja UV fluorescencije
UV fluoroscence filming scheme

treba imati nikakav filtar ako se snima modernim standardnim fotoobjektivom jer takvi objektivi imaju zaštitne UV apsorbirajuće slojeve koji ne propuštaju UV zračenje. Ako se snima UV objektivom (o njima više riječi pod naslovom „UV reflektografija“), potrebno je na objektiv postaviti UV blokirajući filtar (sl. 6).

Kako različiti materijali i pigmenti različito fluoresciraju i kako ostarjeli slojevi zbog oksidacije imaju specifično svjetliju fluorescenciju, UV fluorescencija je izvrsna metoda definiranja naknadnih dodataka na neke materijale baštine.

UV fluorescencija otkriva nevidljiva onečišćenja tekstilnih predmeta... Osobito se lijepo vide okom nevidljive

12 Skoog, D. A., Holler, F. J., Crouch S. R. (2006.), *Principles of Instrumental Analysis*, Brooks Cole.

7 Spekularno osvjetljenje normalnom svjetlošću

Specular lighting with regular light

8 UV fluorescencija jasno pokazuje tamnijom fluorescencijom nečiji retuš, doslikavanja i preslikavanja (foto: D. Vokić; oprema za snimanje UV fluorescencije K-R centar. Povećanja reprodukcija i dodatne informacije dostupne su na http://www.k-r.hr/ultraljubicasta_fluorescencija.htm.)

UV fluorescence clearly shows someone's retouching, painting in and over painting by a darker fluorescence (photo: D. Vokić; recording equipment UV fluorescence K-R center. Additions reproduction and additional information are available on http://www.kr.hr/ultraljubicasta_fluorescencija.htm.)

9 Normalna fotografija poleđine slike s natpisom koji nije moguće pročitati zbog izblijedjelosti

Regular photograph of the back of the painting with an inscription that is impossible to read due to fading.

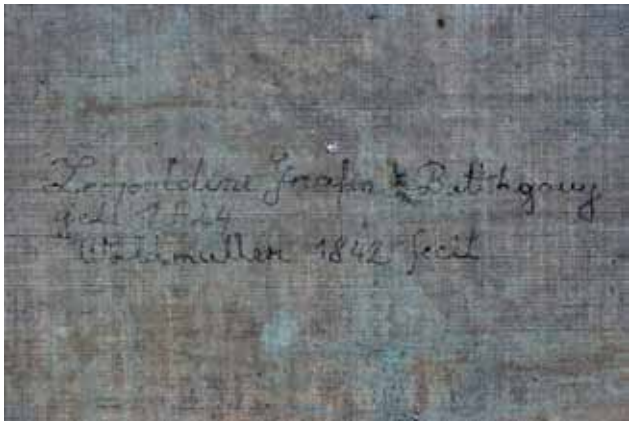

10 UVF omogućuje da se spomenuti natpis jasno pročita (foto: D. Vokić)

UVF enables the clear reading of the same inscription (photo: D. Vokić)

zakrpe u papiru zbog različita kemijskog sastava papira (različitih bjelila)... S pomoću UV fluorescencije može se usmjeriti identifikacija veziva, lakova i pigmenata i može se zaključiti je li slika ikad bila lakirana. UV fluorescencija je nezamjenjiva metoda za detekciju naknadnih intervencija na slici; otkriva naknadno dodane potpise na slike ili restauratorski retuš. U nekim slučajevima omogućuje čitati dokumente kojima je tekst do nevidljivosti izblijedio pod utjecajem svjetlosti (sl. 7-10).

II. 3. UV reflektografija

UV reflektografiju nije moguće snimiti normalnim fotoaparatom. Za snimanje dolaze u obzir samo digitalni fotoaparati kojima je uklonjen IR blokirajući filtar (zvan još i *hot mirror*) koji proizvođači fotoaparata postavljaju ispred CCD ili CMOS senzora. IR blokirajući filtar stavlja se u fotoaparat kako bi snimao fotografije vjerne onomu što oko vidi, a da nema tog filtra, senzor bi zabilježio IR reflektografije, tj. i ono što oko ne vidi. Budući da je IR blokirajući filtar izrađen od plavičastoga stakla, tako filtrira i UV zračenje onemogućujući snimanje UV reflektografija. Upute kako ukloniti IR blokirajući filtar za pojedini model fotoaparata mogu se naći na internetu. Potrebno je u pretraživač upisati *IR block filtar removal* ili *hot mirror removal* i u nastavku model fotoaparata za koji se želi vidjeti uputa. Druga posebnost koju je nužno imati jest UV objektiv. Naime, standardni su objektivi napravljeni od stakla, a staklo filtrira UV zrake obično u području 360 – 380 nm, štoviše, suvremeni objektivi imaju antirefleksne UV filtrirajuće premaze koji onemogućuju snimanje UV

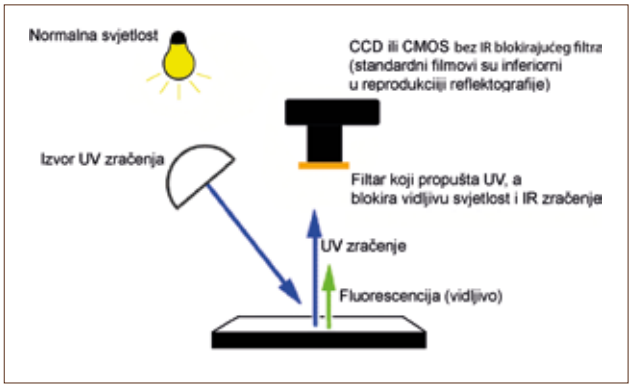

11 Shema snimanja UV reflektografije

UV reflectography shooting scheme

12 Fotografija pri normalnoj svjetlosti. Samo najpažljivije oko može naslutiti da bi tu nešto trebalo pisati, ali je prečišćavanjem obrisano.

Photograph under regular light. Only the most observant eye can conjecture that something should have been written there but was deleted through cleaning

reflektografija. Ipak, na tržištu postoji relativno velik broj tzv. UV objektiva. Ti objektivi nisu rađeni od običnoga stakla. Treća posebnost u ovoj tehnici jest filtar koji eliminira sve vidljivo i sve IR zračenje, propuštajući samo UV (sl. 11-15).

II. 4. IR reflektografija

Umjetnička su djela prvi put analizirana u bliskom IR spektru 1930. nakon što je Kodak izradio prvi IR osjetljivi film. Usprkos činjenici da je IR oprema proglašavana vojnom tajnom, IR filmovi 1960-ih postaju komercijalno dostupni, a također i filtri koji restauratorima, kustosima itd. omogućuju proučavanje umjetničkih djela. Isprva IR služi samo za promatranje podcrtavanja te se praktično sva literatura o primjeni IR reflektografije vezana za umjetnička djela tiče gledanja podloženog sloja (podslika ili podcrtavanja). Drugi učinak koji pokazuje IR reflektografija jest različita refleksija različitih pigmenata i boja. To obilježje IR reflektografije već davno služi u zaštiti novčanica od krivotvorenja primjenom boja koje su jednake pri vidljivoj

13 IR reflektografija istog detalja koja u ovom slučaju ne može pokazati tekst

IR reflectography of the same detail which in this case cannot show the text

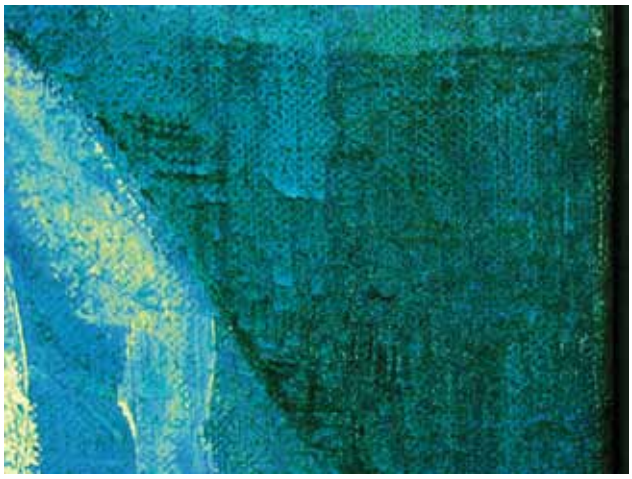

14 UV fluorescencija pokazuje da je netko retuširao (crticama) prečišćena mjesta koja su najviše ogoljena

UV fluoroscence shows that someone has retouched (by lines) the cleaned spaces that were most bare

15 UV reflektografija u ovom je slučaju omogućila da se pročita potpis (foto: D.Vokić)

In this case UV reflectography enabled to reading of the signature (photo: D. Vokić)

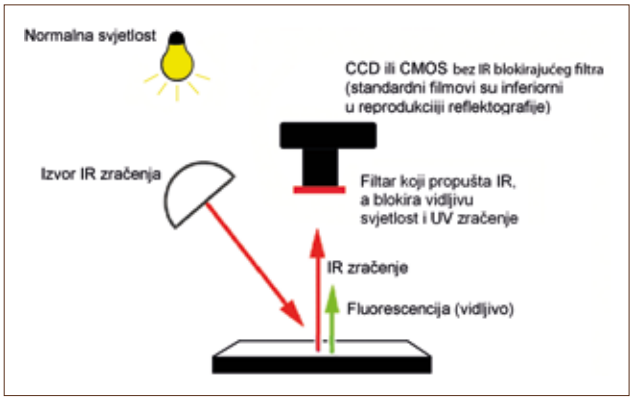

16 Shema snimanja IR reflektografije
Scheme of IR reflectography shots

svjetlosti, ali različite na raznim valnim duljinama.[13] Također, vojna industrija mora obratiti pozornost na to da uniforme i boje vozila i naoružanja ne odstupaju od okoliša pri IR reflektografiranju čime se još za bivšu JNA bavio laboratorij tvornice Karbon u Zagrebu. Novu dimenziju zaštite autorskih prava IR oznakama i slanja oku nevidljivih, a IR reflektografiji vidljivih poruka u tiskarstvu daju ideje hrvatskog projekta „Infraredesign" koji se formirao na Grafičkom fakultetu u Zagrebu oko prof. Vilka Žiljka (o tome više na: www.infraredesign.net).

IR reflektografija može se snimati analognim fotoaparatima za koje se treba kupiti poseban IR film, ali je rezultat neusporedivo lošiji od rezultata koji daju kvalitetni digitalni fotoaparati. Isto kao i za snimanje UV reflektografije, IR reflektografiju u najvećemu broju slučajeva uopće nije moguće snimiti digitalnim fotoaparatom dok se ne ukloni IR blokirajući filtar iz fotoaparata ili je ekspozicija enormno dulja, a kvaliteta snimljene reflektografije kompromitirana. Mogu se rabiti normalni objektivi, ali je primijećeno da velik broj objektiva pri zatvorenijoj blendi pokazuje čudan efekt snažnije eksponiranoga središnjeg dijela slike. Potreban je i filtar koji će cjelokupnom svom vidljivom zračenju onemogućiti da dopre do senzora, a propustit će samo IR zračenje.

IR područje zauzima od 700 do 30 000 nm. NIR (blisko infra crveno ili near infrared) zauzima područje od 700 do 1000 nm. U tom području je moguće snimati modificiranim digitalnim fotoaparatima s CCD ili CMOS senzorima. To je više nego što je analogna IR reflektografije mogla jer je osjetljivost filma bila do 900 nm. Postoje i kamere (InGaAs, InSb, PbS, PtSi) koje mogu snimiti i dublje u SWIR (kratkovalno infracrveno ili short-wave infrared) tj. do 2 500 nm. Te kamere se naziva SWIR kamerama, a ranije ih se nazivalo vidikon kamerama. Iako je za izradu većine zadovoljavajućih IR reflektografija posve dovoljno

17 Normalna fotografija
Regular photograph

snimati u NIR području, SWIR kamerama se u nekim slučajevima može vidjeti dublje.[14] Nedostatak SWIR kamera u usporedbi s NIR kamerama je u (zasad) mnogostruko inferiornoj rezoluciji koju tržište nudi pa je potrebno snimati sliku u segmentima i softverski spajati mozaik (ranije vidikon SWIR kamere su imale VGA rezoluciju dok suvremene CCD imaju zasad maksimalno 1.3 MP rezoluciju dok istovremeno više proizvođača nudi kamere koje se vađenjem IR blokirajućeg filtra mogu preraditi u NIR kamere s rezolucijom snažnijom od 20 MP, a neki modeli čak i snažnijom od 30 MP. U području od 2 500 nm do 30 000 nm ne snima se IR reflektografija već se snima termografija u nas poznatija pod nazivom termovizija (MCT, microbolometers, QWIP).

IR reflektografija iznimno je važna u otkrivanju krivotvorenih slika i rješavanju nekih atributivnih pitanja. Najviše podataka o slikarskom rukopisu (potezima kista) daju IR reflektografije. IR reflektografija prodire znatno pliće od rentgenske fotografije (RTG), ali gotovo redovito vrlo ilustrativno otkriva i sva predomišljanja slikara, kao i naznake što je naslikano ispod preslika.

13 Novčanice su zaštićene oznakama koje su vidljive pri UV fluorescenciji, plus oznakama koje su vidljive samo pri IR reflektografiji, plus oznakama koje su vidljive samo pri IR fluorescenciji, plus hologramskim umetcima, plus vodenim žigovima...

14 Warda, J., Frey, F., Heller, D., Kushel, D., Vitale, T., Weaver, G. (2011.), *The AIC Guide to Digital Photography and Conservation Documentation,* American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, Washington, 131.

18 IR reflektografija, prodirući dublje u sloj boje, pokazuje podcrtavanje slike (foto: D. Vokić)

By penetrating deeper in the colour layer IR reflectography shows additions to the painting (photo: D. Vokić)

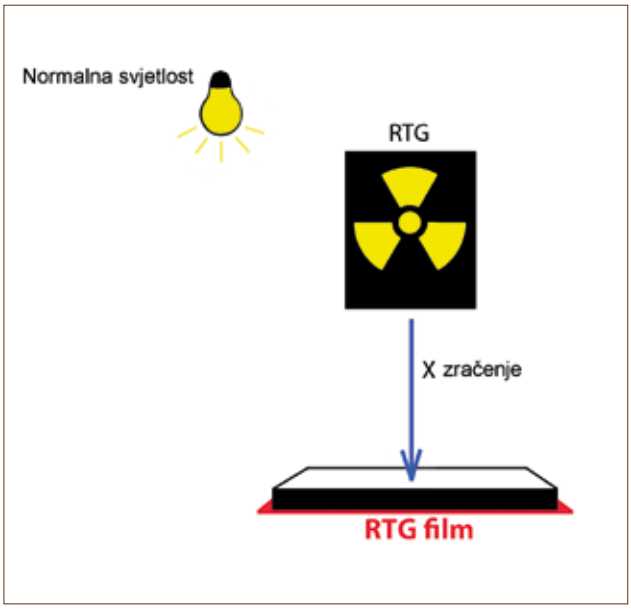

19 Shema snimanja RTG-a

Scheme of X-Ray shots

S obzirom na to da se takvi potezi ne vide golim okom, slikar se nije svjesno previše trudio oko njih – takvi potezi vrlo vjerodostojno mogu upozoriti na karakterističan slikarski rukopis koji se među slikarima razlikuje kao što se razlikuju rukopisi u pisanju slova. Oni dijelovi slike koji su vidljivi i koji su u prvome planu, napose glavni dijelovi slike (primjerice, lice portreta ili ruke) – mogu biti dorađeni do mjere kad se slikarski rukopis gubi, a nadjača ga zanatska dorađenost (sl. 16-18).

II. 5. Rentgenska (RTG) fotografija

Rentgensko snimanje koristi se RTG zrakama (x-zrakama) za „osvjetljavanje" filma. Teži materijali (metali, metalni pigmenti...) snažnije apsorbiraju RTG zrake, dok lakši materijali apsorbiraju slabije. Tako na RTG fotografiji svjetlije ostane zabilježena slika onoga što snažnije apsorbira RTG zrake. Prva primjena RTG zračenja u snimanju baštine bila je 1914. u Bečkom Kunsthistorishe muzeju. Već desetljećima je RTG nezamjenjivo važno sredstvo za gledanje u unutrašnjost predmeta baštine i relativno lako dostupno sredstvo u bolnicama i domovima zdravlja. Na uređajima u bolnicama snima se s pomoću kasete (analogni film) ili se digitalni senzor nalazi u svom kućištu. S obzirom na to da se „ono" što se snima naslanja na kasetu ili digitalni senzor – slika je neka vrsta „kontakt kopije". Dijelovi koji su bliži filmu ili digitalnom senzoru ostaju nešto oštrije zabilježeni. Kaseta ili kućište digitalnog senzora imaju određenu debljinu i tada će neki nježni detalji na površini slike, primjerice slikarevi otisci prstiju, ostati neoštri i zato nevidljivi. Vrsni rentgenolozi uspiju snimiti i slikareve otiske prstiju prislanjajući film u tankoj zaštitnoj ovojnici (bez kasete) blisko uz površinu slike koja se snima. Film se treba čvrsto prisloniti izravno na lice slike koja se želi snimiti, a poleđinu slike okrenuti prema RTG aparatu. Tako snimljen RTG ima najoštrije detalje onoga što mu je bilo najbliže, a to je površina slikanoga sloja i često se mogu naći otisci prstiju slikara koji je rukama razmazivao boju.

S obzirom na to da se RTG uređaji uglavnom proizvode za snimanje dijelova tijela u bolnicama i raznih predmeta koji su trodimenzionalni, može se reći da je snimanje RTG fotografija jedno od rijetkih područja gdje suvremena digitalna tehnika tek treba dostići kvalitetu stručno upotrijebljenoga analognog filma. Bolnički i veterinarski RTG uređaji snagom napona su RTG cijevi (jačinom RTG cijevi) i primjereni su za snimanje slika na platnu i drvu. S obzirom na različitu debljinu i propusnost slika – optimalna ekspozicija se odredi isprva prosudbom rentgenologa ili metodom pokušaja i pogrešaka. Za RTG fotografiranje debljih kamenih ili metalnih slika i skulptura, najčešće je snaga bolničkih RTG uređaja preslaba te su primjereniji RTG uređaji na nekim strojarskim fakultetima ili zavodima za zavarivanje (sl. 19-21).

20 Otisci prstiju i dlana Franceschvsa Cevole iz 1519. godine (snimio: M. Braun)

Finger and palm prints of Frrancesco Cevola from 1519 (taken by M. Braun)

21 RTG snimka slike Josipa Račića otkriva drugu sliku ispod (snimio: M. Braun)

X-ray of Josip Račić's painting reveals another painting underneath (taken by M. Braun)

II. 6. CT (*Computed Tomography* ili kompjutorizirana tomografija)

Još se zove CAT (*Computerized Axial Tomography*) ili MSCT (*Multi-Slice Computerized Tomography*). CT je radiološka metoda snimanja poprečnoga ili aksijalnoga tomografskog[15] sloja s pomoću RTG zračenja. Slika nastaje višestrukim detektiranjem, mjerenjem i izračunavanjem digitalnih informacija na temelju činjenice da materijali ili tkiva različito apsorbiraju RTG zračenje. CT se primjenjuje za gledanje i snimanje unutrašnjosti trodimenzionalnih predmeta. Za razliku od RTG slike koja je dvodimenzionalna, CT s pomoću odgovarajućega kompjutorskog programa omogućuje i dvodimenzionalni i trodimenzionalni prikaz predmeta u presjeku ili sloju ili pod kojim god kutom se želi.[16]

CT radiografija sedamdesetih je godina 20. st. toliko unaprijeđena da je postala komercijalno dobavljiva, ponajprije za bolnice. Prvom primjenom u konzervatorsko-restauratorskoj struci smatra se analiziranje egipatskih mumija potkraj sedamdesetih godina.[17] Prvi CT u nekoj konzervatorsko-restauratorskoj instituciji nabavio je Römisch-Germanisches Zentralmuseum u Mainzu za otkrivanje izgleda i granica poluraspadnutoga arheološkoga metala i organskih arheoloških materijala koji se u svrhu delikatnoga laboratorijskog odvajanja katkad iskopa zajedno s ovećim grumenom zemlje[18]. Danas se u konzervatorsko-restauratorskoj struci CT poglavito primjenjuje za istražno snimanje mumija, zatim trulih, crvotočnih ili spajanih skulptura, za istraživanje glazbenih instrumenata (napose znamenitih violina)[19] te za snimanje arheoloških iskopina u kojima je nejasna granica između zemlje i (polu)raspadnutog predmeta (sl. 22).

15 Pojam tomografija označuje slikovni prikaz po sekcijama ili slojevima dobiven s pomoću nekih penetrirajućih elektromagnetskih valova (u slučaju CT-a penetrirajući su valovi RTG zračenje).

16 Kak, A. C. and Slaney, M. (2001.): *Principles of Computerized Tomographic Imaging, Society of Industrial and Applied Mathematics.* Digitalno izdanje knjige dostupno je na http://www.slaney.org/pct/pct-toc.html (31. 7. 2011.)

17 Harwood-Nash, D. C. (1979.) *Computed tomography of ancient Egyptian mummies,* Journal of Computer Assisted Tomography, Vol. 3, No. 6, 768-73, New York.

18 Podatak iz osobne komunikacije s kolegama iz Römisch-Germanisches Zentralmuseuma.

19 Izvrstan pregled povijesti CT-a, te primjene i literature u istraživanju glazbenih instrumenata može se naći u Borman, T. and Stoel, B. (2009.): Review of the Uses of Computed Tomography for Analyzing Instruments of the Violin Family with a Focus on the Future, *J. Violin Soc. Am.: VSA Papers, Summer* 2009, Vol. XXII, No. 1. Dostupno na adresi http://www.bormanviolins.com/articles/VSAPBormanandStoel.pdf (31. 7. 2011.).

22 Raspelo iz crkve Gospe od Šunja (Lopud) na CT snimanju u Općoj bolnici u Dubrovniku. Snimanje je obavio splitski radiolog Frane Mihanović za potrebe splitske Umjetničke akademije koja je pod vodstvom J. Matijevića konzervirala i restaurirala raspelo.

Crucifix from the Church of Our Lady of Šunj (Lopud) at a CT imaging in Dubrovnik's General Hospital. The imaging was made by the radiologist Frane Mihanović from Split for the needs of the Split Academy of Arts which conserved and restored the crucifix under the leadership of Jure Matijević.

23 Klasični rigidni boroskop.

A classic rigid borescope

24 Digitalni fleksibilni boroskop s kamerom.

Digital flexible borescope with camera

CT omogućuje virtualnu endoskopiju/boroskopiju, što znači da se virtualno ulazi u tijelo ili umjetninu i gleda unutrašnjost.

II. 7. Boroskopija (endoskopija, videoskopija)

To je tehnika gledanja u unutrašnjost nekoga predmeta ili objekta s pomoću boroskopa (boreskopa). Isti ili slični uređaji primjenjuju se za gledanje u unutrašnjost ljudskog tijela, ali tada se nazivaju endoskopima.[20] Ipak, danas se sve manje inzistira na terminološkom razlikovanju boroskopa od endoskopa jer konzervatori-restauratori kupuju medicinske endoskope i koriste se njima za promatranje unutrašnjosti baštine (na uređaju ili na kutiji piše: „Endoscope"). Boroskop je optička naprava koja se sastoji od okulara na jednome kraju i objektiva na drugom, udaljenom kraju; okular i objektiv povezani su optičkim sustavom koji je obično okružen optičkim vlaknima za osvjetljenje. Veza između objektiva i okulara može biti rigidna cijev ili može biti fleksibilna. Boroskopi mogu biti opremljeni kamerom. Tada se mogu naći i pod nazivom videoskop. Danas su postali banalno jeftini i dostupni USB endoskopi. Dakle, i ono što se naziva boroskopom i videoskopom i endoskopom može biti jedan te isti instrument. Boroskopom se uglavnom koriste konzervatori-restauratori koji istražuju arhitektonske strukture, unutrašnju konstrukciju oltara, šupljine skulptura... i oni koji rade na održavanju vozila, zrakoplova i sličnih naprava u tehničkim muzejima.

Sličan princip inspekcije i snimanja nedostupne unutrašnjosti specifičnih objekata moderna tehnologija omogućuje robotom s kamerom. Tako se primjerice dijagnosticiraju lokacija i priroda problema u kanalizacijskim kanalima povijesnih gradova, obavljaju se dijagnostička promatranja i dokumentacija šupljina podova ili stropova povijesnih zgrada... Sličnim se principom koristio i Hrvatski restauratorski zavod kad je u 3D tehnici dokumentirao izgled unutrašnjosti skulpture Apoksiomena (sl. 23, 24).

II. 8. Termografija

Termografija označuje uporabu infracrvene termovizijske kamere u svrhu prikazivanja i mjerenja termalne energije koju zrači neki objekt.[21] Infracrveno zračenje nevidljivo pretvara u vidljivi prikaz. Postupak se sastoji u tome da se termovizijskom kamerom snima predmet ili objekt i da se analizira toplinsko zračenje toga objekta. Svaki objekt čija je temperatura viša od apsolutne nule emitira toplinu – npr. i kocke leda emitiraju zračenje u području infracrvenoga. Što je viša temperatura objekta koju on emitira, to je veća količina emitiranog IR zračenja.[22] Najčešće se snima zid kad je obasjan suncem kako bi se snažnije uočile razlike u

20 Borescope, http://en.wikipedia.org/wiki/Borescope, (13.8.2011.). Također, Endoscopy, http://en.wikipedia.org/wiki/Endoscopy, (13. 8. 2011.)

21 Srša, B. (2009.): Infracrvenom termografijom do dijagnostike kod izgradnje, adaptacije i rekontrukcije građevina. Dostupno na http://www.profine-croatia.hr/Seminar_ZG2009/content/IC-termografija.pdf, (13. 8. 2012.).

22 Isto.

25 SPI IR996 Pro digitalna radiometrijska termalna kamera

SPI IR996 Pro-digital radiometric thermal camera

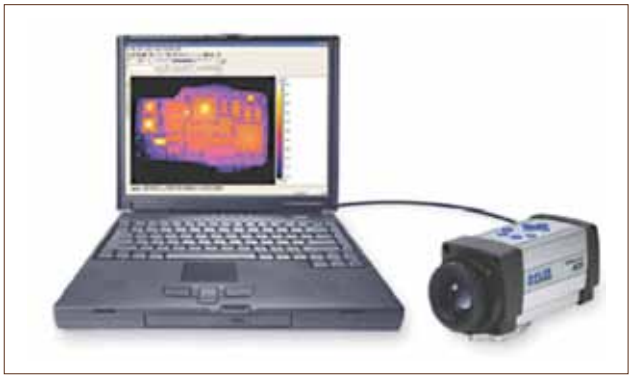

26 Flir ThermoVision® A20M

Flir Thermo Vision®A20M

27 Fotografija zida crkve sv. Jurja u Mateškom Selu. Termografija otkriva i strukturu zida ispod žbuke. (preuzeto iz: B. Srša, nav. dj.)

Photo of the wall of the church of St Juraj in Mateško Selo. Thermography also revealed the structure of the wall under the plaster. (taken from: B. Srša, op. cit.)

28 Zid zgrade i isti zid gledan termovizijskom kamerom pokazuje mnogo slabije termičko zračenje u zoni koja je zbog sakrivene vlage hladnija. (Preuzeto iz: B. Srša, nav. dj.).

Building wall and the same wall seen through a thermo-visual camera shows considerably lower thermal radiation in the zone which is colder due to hidden humidity. (taken from: B. Srša, op. cit.).

toplinskoj apsorpciji i refleksiji. Služi za detekciju vlage i pukotina na zidovima i otkrivanje cijevi i vodova, toplinskih gubitaka, toplinskih mostova... Od „interesantnijih" mogućnosti termografije treba istaknuti da se tom metodom može otkriti vlaga u zidovima i tamo gdje nije vidljiva golim okom, mogu se naći rupe, indicirati skrivene prostorije ili razne građevinske „anomalije" koje nisu vidljive golim okom ili struktura zida ispod žbuke. Termografija je postala iznimno važna dijagnostička tehnika za pronalaženje građevinskih nedostataka radi povećanja energijske efikasnosti[23] (sl. 25-28).

II. 9. Fotogrametrija i virtualni 3D

Fotogrametrija se naziva znanošću mjerenja iz fotografija.[24] To je određivanje geometrijskih obilježja objekta ili predmeta na temelju fotografskih snimki.[25] Fotogrametrija je tipično plan, crtež ili 3D model nekoga stvarnog objekta ili scene. Mnoge zemljopisne karte i planovi gradova kojima se koristimo danas napravljeni su s pomoću fotogrametrije i fotografija snimljenih iz zraka. U konzervatorsko-restauratorskoj struci tek se za fotogrametrijske snimke arheoloških lokaliteta katkad primjenjuje snimanje iz zraka. Po

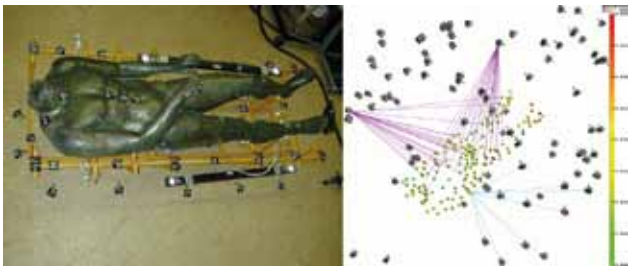

29 Fotogrametrijsko određivanje položaja omogućuju privremeno nalijepljene mjerne markacije, kodirane točke i referentne motke. Izračunava se prostorna mreža referentnih točaka koja služi za poklapanje pojedinih 3D skenova. (preuzeto s: http://www.topomatika.hr/primjeri/umjetnost_primjer_01.html).

Photogrammetric determination of the position is enabled by the provisionally glued measuring markings, coded dots and referral poles. The spatial network of referral points is calculated and used for the overlapping of specific 3D scans. (taken from: http://www.topomatika.hr/primjeri/umjetnost_primjer_01.html).

pravilu, u fotogrametriji koja se primjenjuje u konzervatorsko-restauratorskoj struci fotoaparat se stavlja na stativ ili je u snimateljevoj ruci. Obično takav fotogrametrijski rad nije topografskog karaktera (poput reljefa terena ili topografskih karata), nego je njegova svrha precizan crtež ili 3D model.

23 Hrs Borković, Ž. i Suša, M: Primjena IC termografije u zgradarstvu, http://www.huict.hr/images/pictures/impl_doc_1_14.pdf, (13. 8. 2011.)

24 What is Photogrammetry, http://www.photogrammetry.com/, (15. 8. 2011.).

25 Photogrammetry, http://en.wikipedia.org/wiki/Photogrammetry, (15. 8. 2011.).

30 3D digitalizator projicira uzorke linija i bilježi ih s pomoću dviju digitalnih kamera na fiksiranoj međusobnoj udaljenosti. Desno: pojedinačna snimanja automatski se poklapaju u jednu cjelinu s pomoću prethodno određenih fotogrametrijskih točaka. (preuzeto s: http://www.topomatika.hr/primjeri/umjetnost_primjer_01.html).

The 3D digitalizator projects sample lines and records them with two digital cameras at the fixed mutual distance. Right: the individual shooting are matched in a single unit using the previously defined photogrammetric points. (taken from: http://www.topomatika.hr/primjeri/umjetnost_primjer_01.html).

31 Jedan od modela polarizirajućih mikroskopa tvrtke Leica

One of the models of the polarized microscopes produced by the Leica company

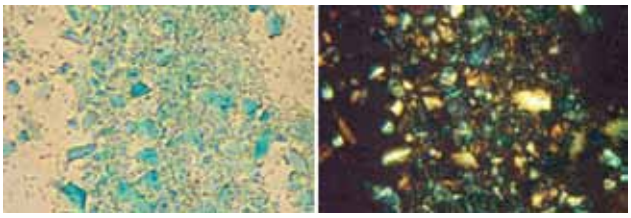

32 Lijevo: verdigris u ravno polariziranoj svjetlosti. Desno: verdigris između dvaju križanih snopova polarizirane svjetlosti. (preuzeto iz programa Mactaggart, P. and A. (2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2007.): PigmentID, Copyright P. and A.Mactaggart).

Left: verdigris in linear polarized light. Right: verdigris between two inter-crossed beams of polarized light. (taken from the program Mactaggart, P., A. (2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2007).: PigmentID Copyright P. and A. Mactaggart).

Alternativni je način izradbe virtualnog 3D modela s pomoću običnoga digitalnog fotoaparata. Snimaju se stereofotografije na fiksnoj međusobnoj udaljenosti očišta, a izradbu virtualnog 3D prikaza omogućuje poseban softver. Ipak, zasad je prvi način izradbe virtualnog 3D modela primjenom specijalnih 3D digitalizatora (kamera) i njihova mjernog softvera. 3D skeniranju prethodi fotogrametrijsko snimanje uz primjenu markacija poznatih udaljenosti (sl. 29, 30).

Dok je fotogrametriji jedina svrha mjerenje, svrha 3D digitalizacije mogu biti i mjerenje i virtualna vizualizacija i kompjutorizirano pantografsko multipliciranje (izradba kopija) u bilo kojim veličinama koje odgovaraju veličini pantografa ili želji naručitelja.

III. ANALITIČKE METODE ISTRAŽIVANJA I DOKUMENTIRANJA BAŠTINE

III. 1. Polarizirajući mikroskop

Optički mikroskop, zvan još i svjetlosni mikroskop, jest mikroskop koji bismo mogli nazivati običnim, klasičnim... Taj mikroskop samo povećava male uzorke bilo u reflektirajućoj bilo u prolaznoj (transmitiranoj) svjetlosti. Polarizirajući je mikroskop svjetlosni mikroskop opremljen polarizirajućim filtrima koji linearno polariziraju svjetlost koja dopire do uzorka. Drugim riječima, svjetlosni valovi vibriraju u jednome specifičnom smjeru.[26] Takav mikroskop omogućuje vidjeti mnoštvo informacija o strukturi i svojstvima uzorka, napose o kristalnim strukturama minerala (kamen, anorganski pigmenti, žbuke...). Polarizirajući se mikroskop obično upotrebljava za identifikaciju pigmenata na slikama starih majstora i na zidnim slikama. S obzirom na to da je uz polarizaciju opremljen i UV fluorescencijom pomaže u istraživanju veziva slikanih slojeva najčešće preko mikropresjeka. Također se primjenjuje za istraživanje starih metala, vrste kamena i minerala... (sl. 31, 32).

Pri identifikaciji pigmenata rabi se ključ s pomoću kojeg se uspoređuju opservacije. Danas se na tržištu može birati hoće li ključ ponuditi specijalizirana knjiga ili softver. Softver nije (zasad) nikako automatiziran, već operater eliminira obilježje po obilježje. U softveru izabire svojstva pigmenta (*features*) prema onome što se vidi. Najprije boja, a zatim, po redu, druga obilježja. Na kraju softver ponudi opcije sa slikama standarda i napomenama na što se pri gledanju treba obratiti osobita pozornost kako bi se ispravno identificiralo o kojim se pigmentima radi (oblik i veličina čestica, apsorpcija svjetlosti, reljef). U tome smislu softver nije napose olakšao posao, ali ta ocjena ovisi o osobnim preferencijama operatera.

Polarizirajući svjetlosni mikroskop često je prva analitička tehnika istraživanja strukture predmeta.[27]

III. 2. XRF (X-Ray Fluorescence ili rengenska fluorescentna analiza[28])

XRF je nedestruktivna analitička metoda koja se primjenjuje za identifikaciju i određivanje koncentracije elemenata u materijalu. Postoje vrlo različiti modeli XRF uređaja, ali se općenito mogu dijeliti na stacionarne, poluprijenosne i prijenosne. XRF atome analiziranog materijala ionizira

26 About GCI Science, Polarizing Light Microscopy, http://www.getty.edu/conservation/science/about/plm.html, (10. 8. 2011.).

27 Isto.

28 Često se ova tehnika označuje kraticom hrvatskog prijevoda „RFA". O odabranom pristupu u ovom članku v. I. 2. Uvodne terminološke napomene.

33 Jedan od prijenosnih modela XRF-a tvrtke Thermo Scientific

One of the portable XRF models made by the Thermo Scientific Company

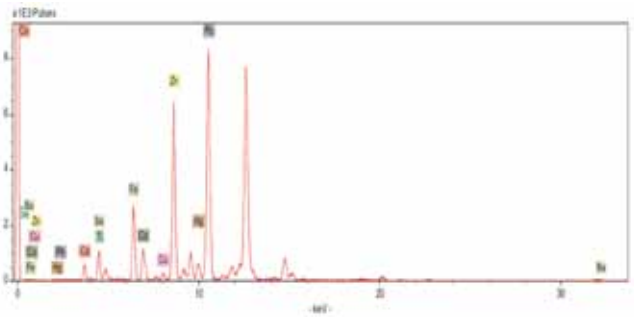

34 XRF spektar tamno plavo-crne boje na slici Josipa Račića Žena s kravatom (Olovna i cinkova bijela, prusko plava, kobaltova plava i azurit te cinober). (Analizirao D. Mudronja, HRZ).

XRF dark blue-black spectrums on Josip Račić's paintings Woman with a Tie (lead and zinc white, Prussian blue, cobalt blue and azurite as well as vermilion). (Analyzed by D. Mudronja from the Croatian Restoration Institute HRZ).

fotonima RTG zračenja ili gama-zračenja, što rezultira emisijom fluorescentnoga zračenja iz materijala, karakterističnog za sustav prisutnih elemenata [29]. Detektor skuplja te informacije i uređaj ili kompjutor ih obrađene prikazuje u obliku grafikona prisutnih elemenata i njihove koncentracije[30] (sl. 33, 34).

Detekcijom fluorescentnoga zračenja iz materijala i njegovom analizom moguće je ustanoviti prisutnost elemenata između kalija i urana.[31] Na uređajima srednjega cjenovnog razreda, ovisno o spretnosti i znanju operatera, uz dodatnu prilagodbu uvjeta postoje načini da se detektiraju elementi već i od natrija. Prijenosni, pa ni poluprijenosni XRF uređaji uglavnom neće pružiti uporabljive informacije o organskim materijalima, ali postoje stacionarni uređaji maloga promjera snopa zračenja i dovoljnog napona da detektiraju i neke organske pigmente.[32] Kod stacionarnih uređaja moguće je dokazati elemente već od B, dakle i organske pigmente, a primjenom tzv. polikapilarne optike moguće je analizirati i mikropresjeke po slojevima zrakom promjera od samo 30 μm.[33] Ipak, uglavnom se može reći da su uobičajene XRF metode primjerene samo za elementarnu analizu anorganskih materijala, uključujući i anorganske pigmente u sloju boje. Mnogi su modeli XRF-a namijenjeni analizi ruda ili metalnih legura te je promjer njihova snopa zračenja neupotrebljivo velik (čak više od 1 mm) za analizu pigmenata na slici, a još je manje upotrebljiv za analizu mikropresjeka po slojevima.

Odgovarajući XRF uređaj može identificirati površinske pigmente na slici bez uzimanja uzorka, sastojke bronce i elementarni sastav ranih fotografija, grafičkih tehnika i kostima.[34] Treba imati na umu da je XRF površinska metoda i kao takva može pružiti informaciju o sastavu materijala samo na površini. Uporabom posebne optike koja omogućuje tanki snop zračenja moguće je analizirati i mikropresjeke po slojevima. XRF ne može bez uzorkovanja presjeka materijala pružiti kvalitetnu informaciju o sastavu materijala koji nije dubinski homogen. U takvim se slučajevima materijal može uzorkovati, smrviti, homogenizirati i analizirati, ali onda u takvom slučaju XRF ne možemo smatrati nedestruktivnom metodom.[35] Ta metoda homogeniziranja primjenjuje se u analiziranju ruda i u petrografiji – rjeđe u drugim analizama.

III. 3. PIXE (Particle-Induced X-Ray Emission ili (rjeđe) Proton-Induced X-Ray Emission)

PIXE daje rezultate komplementarne XRF analizi. Potrebno je reći da je krajnji rezultat ili efekt kod ovih metoda jednak – događa se fluorescencija rentgenskih zraka iz uzorka pobuđena kod PIXE-a ubrzanim česticama, a kod XRF-a RTG zrakama.[36] S obzirom na različite energije pobude PIXE-om proučavamo donji dio spektra, a kod XRF-a srednji dio dobivenoga fluorescentnoga spektra.[37] PIXE je nedestruktivna analitička metoda koja se primjenjuje za identifikaciju i određivanje koncentracije elemenata u materijalu. PIXE atome najčešće ionizira protonima,[38] tj.

29 Jakšić, M. (2007.): Nerazorne nuklearne metode u istraživanjima predmeta kulturne baštine, prezentacija Instituta Ruđer Bošković na Sveučilištu u Dubrovniku 2007.

30 Ferretti, M., nav. dj, 11-19.

31 Mudronja, D., (2009.): Laboratorijsko izvješće o istraživanju slike *Žena s kravatom* Josipa Račića, Zagreb, neobjavljeno.

32 Podatak iz osobne korespondencije s Domagojem Mudronjom, voditeljem Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a.

33 Isto.

34 About GCI Science, X-ray Fluorescence Spectroscopy (XRF), http://www.getty.edu/conservation/science/about/xrf.html, (15. 8. 2011.).

35 Willis, J. and Duncan, A. (2008.): Understanding XRF Spectrometry, PANalytical B.V.

36 Podatak iz osobne korespondencije s Domagojem Mudronjom, voditeljem Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a.

37 Isto.

38 Jakšić, M., nav. dj.

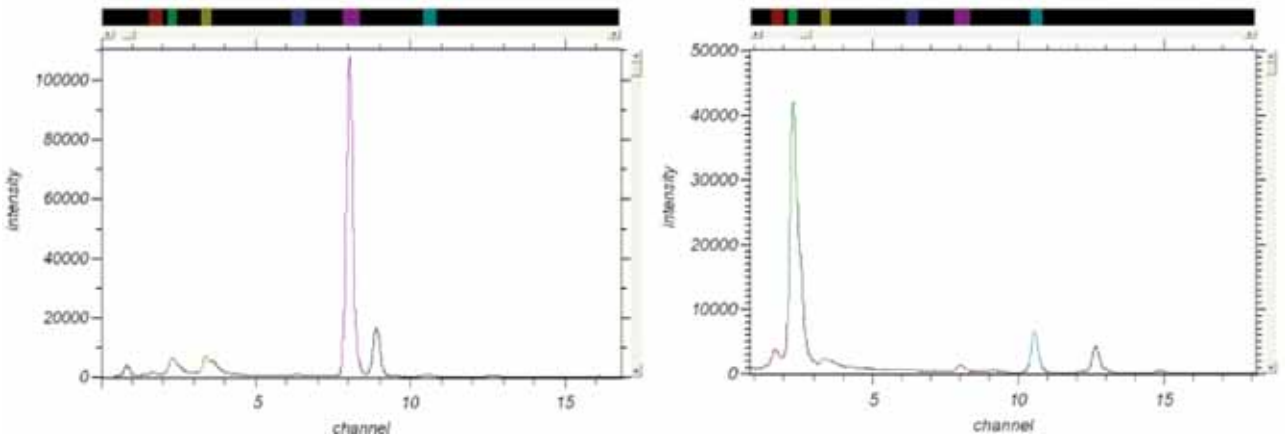

35 Rezultat kvalitativne PIXE analize legure Apoksiomena u Institutu „Ruđer Bošković": lijevo: olovo, desno: bakar. (preuzeto iz prezentacije M. Jakšića, nav. dj.)

Result of the quality PIXE analysis of the alloy on the Apoxyomen statue at the Ruđer Bošković Institute: left lead, right copper. (taken from a presentation M. Jaksic, op. cit.)

36 PIXE in air analiziranje legure na spoju glave Apoksiomena u Institutu „Ruđer Bošković" (preuzeto iz prezentacije M. Jakšića, nav. dj.)

PIXE in air analysis of the alloy at the connection of Apoxyomen's head at the Ruđer Bošković Institute (taken from a presentation M. Jaksic, op. cit.)

metoda se temelji na poticanju elemenata u materijalu na emisiju različitih valnih duljina unutar zone RTG zračenja s pomoću ionskoga snopa protona[39] (sl. 35- 39).

Na slici 41 prikazana je metoda analiziranja PIXE in air.[40] Snop zračenja je promjera oko 2 mm. Zbog rada na zraku nije moguće detektirati elemente nižih energija.[41] Na slikama 42 i 43 prikazan je rezultat analize metodom PIXE *microprobe* čiji je snop zračenja 2 μm.[42] U mikroprobi je moguće analizirati samo male uzorke. Uporabom tako male zrake u mikroprobi moguće je analizirati anorganske i organske (upotrebom RBS detektora) pigmente po slojevima mikropresjeka.[43] Komplementarnost s XRF-om očituje se i u tome da se prijenosnim XRF-om ili metodom PIXE *in air* površinski odredi područje na umjetnini, na temelju čega se izaberu zone od interesa s kojih se uzme uzorak za mikropresjek te se tada stacionarnim XRF-om ili mikroprobom PIXE-a ili kasnije spominjanim SEM+EDX-om precizno odredi elementni sastav po slojevima uzorka umjetnine.[44] Osim toga, isto kao i XRF, i PIXE je površinska metoda i kao takva može pružiti informaciju o sastavu materijala samo na površini.[45]

III. 4. XRD (X-Ray Diffraction ili difrakcija x-zraka)

Nedestruktivna je tehnika koja se primarno primjenjuje kao brza metoda kvantitativnog i kvalitativnog identificiranja i karakteriziranja kristaličnih materijala, organskih i anorganskih. Poput XRF-a i PIXE-a, to je površinska metoda i, ako uzorak nije dubinski homogen, potrebno ga je samljeti ili izraditi mikropresjek – tada je to destruktivna metoda. Otkriva tip i prirodu kristaličnih faza, strukturnu konstrukciju i stupanj kristaličnosti, veličinu i orijentaciju kristala te količinu amorfnog sastava. XRD je metoda analiziranja anorganskih materijala, ali se uspješno može primijeniti i za kvantitativnu strukturnu analizu organskih tankih premaza (filmova).[46] U konzervatorsko-restauratorskoj struci XRD se uglavnom rabi za određivanje pigmenata, prirode alteracija metala i građevinskih materijala, identifikaciju korozijskih produkata na metalima, pigmentima i u slikarskim osnovama, karakterizaciju minerala u kamenu, žbuci i zemljanim materijalima.[47] Zanimljiv je i za određivanje kristaličnih struktura u papiru i u tekstilu. Stupanj kristaličnosti tekstila otkriva stupanj destrukcije

39 Ferretti, M. nav. dj., 19-23.

40 Iz osobne korespondencije s Domagojem Mudronjom, voditeljem Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a.

41 Isto.

42 Isto.

43 Isto.

44 Isto.

45 Johansson, S. A. E., Campbell, J. L., Malmqvist, K. G., etc. (1995.): *Particle-induced X-ray emission spectrometry* (PIXE), John Wiley and Sons Ltd., 7-19.

46 http://en.wikipedia.org/wiki/X-ray_scattering_techniques, (31. 7. 2011.).

47 About GCI Science, X-ray Diffractometry (XRD), http://www.getty.edu/conservation/science/about/xrd.html, (15. 8. 2011.).

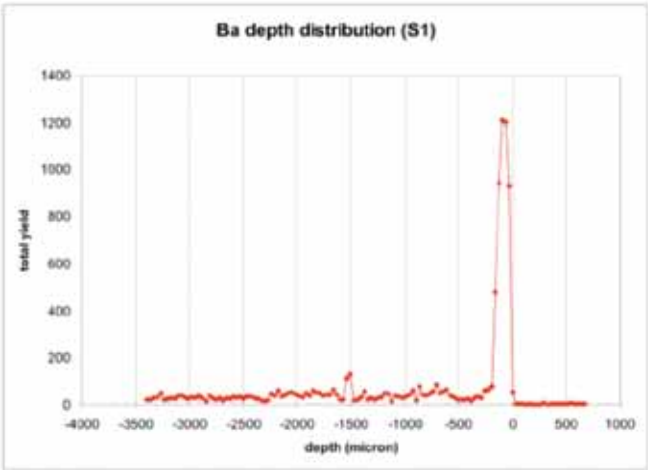

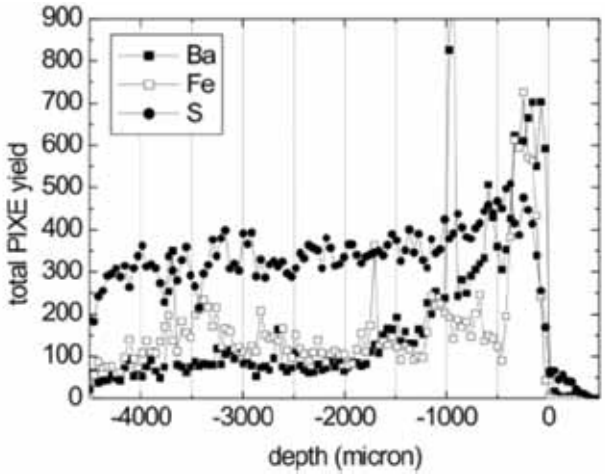

37 Rezultat kvalitativne PIXE analize kamena na južnom portalu crkve sv. Marka u Zagrebu. Analiza je rađena u Institutu „Ruđer Bošković", nakon tretmana polikromiranog kamena amonijevim karbonatom i barijevim hidroksidom. Analiza pokazuje varijacije koncentracije preostalog barija i sumpora po dubinama kamena.

Result of the quality PIXE analysis of the stone on the south portal of the Saint Mark's Church in Zagreb. The analysis was done in the Ruđer Bošković Institute, after the treatment of the poly-chrome stone with ammonia carbonate and barium hydoxide. The analysis showed variations in the concentrations of the remaining barium and sulfur in the interior of the stone.

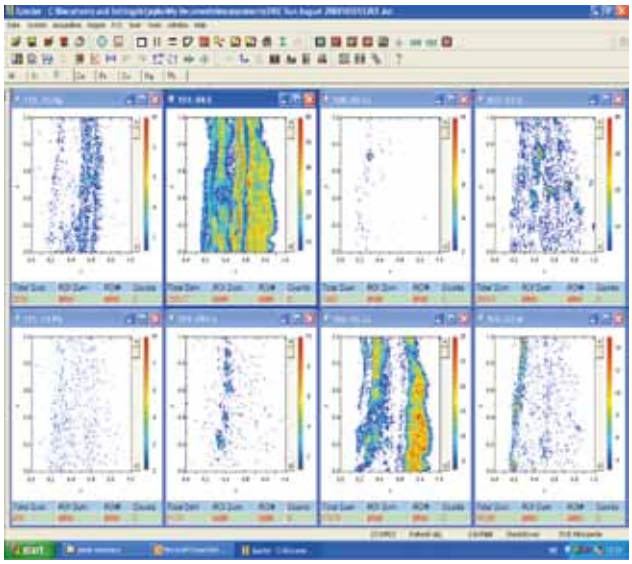

38 2D mapa kvantitativne distribucije elemenata u uzorku sloja boje sa slike koju je restaurirao HRZ, a PIXE analizu obavio je Institut „Ruđer Bošković" (preuzeto iz prezentacije M. Jakšića, nav. dj.)

2D map of the quantitative distribution of elements in the paint layer sample from teh painting restored by the Croatian Restoration Institute, while the PIXE analysis was done by the Ruđer Bošković Institute (taken from a presentation M. Jaksic, op. cit.)

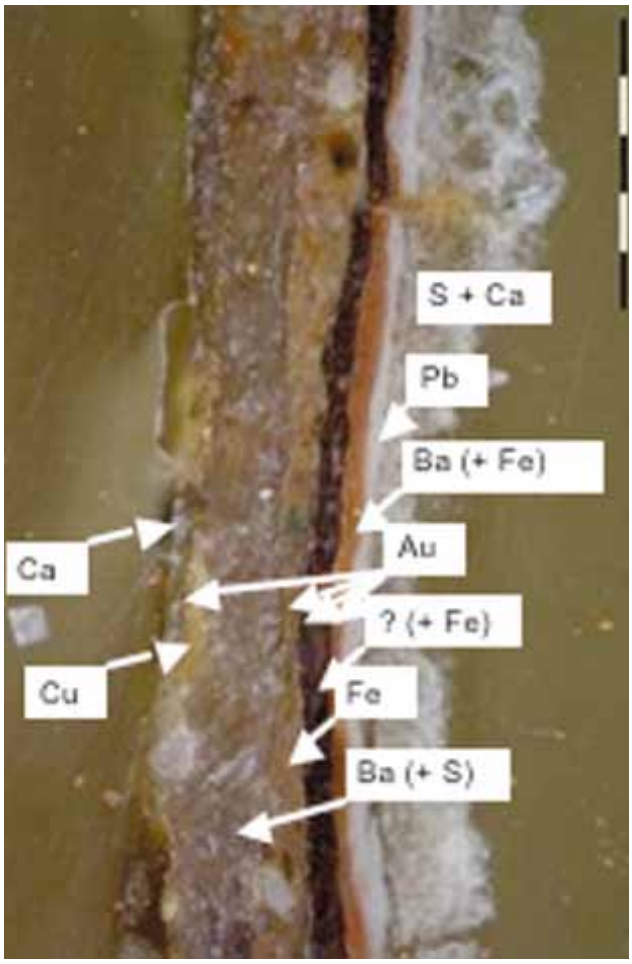

39 Fotografija mikropresjeka sloja boje sa slike. Duljina mjere zacrtane u fotografiji iznosi 200 μm. (izradila: P. Kursar)

Photo of the micro cross-section of the paint layer from the painting. The length of the measure marked on the photo is 200μm. (produced: P. Kursar)

40 Jedan od modela XRD analizatora (difraktometara)
One of the models of the XRD analyzers (defraktometers)

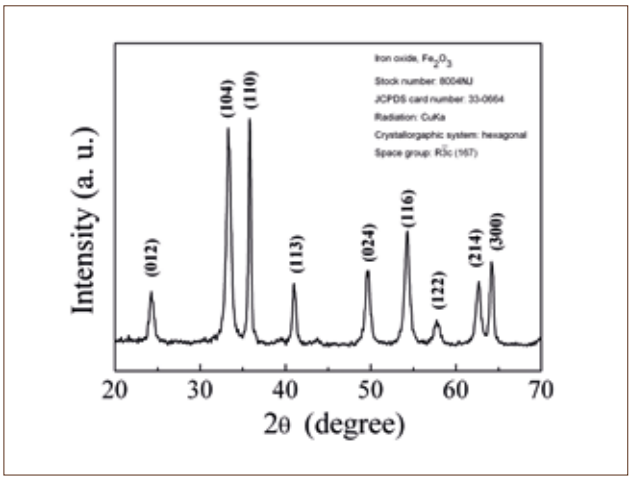

41 Primjer dobivenoga rezultata
(preuzeto s http://www.nanoamor.com/xrd/xrd-Fe2O3-8004NJ.jpg.)
Example of the acquired result
(taken from http://www.nanoamor.com/xrd/xrd-Fe203-8004NJ.jpg.)

vlakana, što ne vrijedi za papir kojemu stupanj kristaličnosti može potjecati od načina proizvodnje, tj. ciljane čvrstoće u proizvodnji (sl. 40, 41).

Postoji više različitih XRD tehnika. Sve se baziraju na upadu x-zraka na kristal, odakle se reflektiraju, rasipaju i interferiraju. Ta se slika bilježi na detektoru (ranije na filmu, danas na CCD senzoru). Promatraju se intenzitet rasutih x-zraka, kut upada, valna dužina i polarizacija. Slika se uspoređuje s referentnom bazom podataka.[48]

III. 5. Spektrofotometrija

Spektrofotometrija je kvantitativno mjerenje refleksijskih ili transmisijskih svojstava nekog materijala s obzirom na valne duljine. Iako je koncept relativno jednostavan, mjerenje refleksije ili transmisije involvira pažljivo ukalkulirane geometrijske i spektralne uvjete pri mjerenju.[49] Spektrofotometrija može mjeriti u vidljivoj svjetlosti, u UV području ili IR području elektromagnetnoga spektra. Spektrofotometrija uključuje uporabu spektrofotometra. To je poseban fotometar (svjetlomjer) koji može mjeriti intenzitet raznih valnih duljina. Najčešći su tzv. UV-Vis spektrofotometri. Rabe se za mjerenja u UV i vidljivom dijelu spektra. IR spektrofotometri bitno su različiti i primjenjuju se za mjerenja u IR dijelu spektra (sl. 42).

U konzervatorsko-restauratorskoj struci spektrofotometri se uporabljuju za određivanje i mjerljivu kvantifikaciju stupnja diskoloracije pigmenata, bojila, lakova, veziva... u različitim istražnim ili eksperimentalnim situacijama. Služi i u identifikaciji organskih bojila; mjeri stupanj zaštite koji osiguravaju UV filtri; izračunava indeks uzvrata boje novih tehnika osvjetljenja...[50]

42 Jedan od modela UV-Vis spektrofotometara
One of the UV-Vis spectrophotometer models

III. 6. IR spektroskopija i FT-IR *(Fourier Transform Infrared)*

IR spektroskopija je najrasprostranjenija metoda u muzejskim i konzervatorsko-restauratorskim laboratorijima.[51] FT-IR se smatra glavnom metodom među IR spektroskopijama (IRS). Postoje stacionarni i prijenosni FT-IR uređaji. Mane su prijenosnih slične kao i u slučaju XRF-a, ali ubrzani razvoj tehnologije smanjuje taj jaz.

FT-IR je potpuno zamijenio disperzivnu IRS u većini aplikacija zbog superiornije brzine i osjetljivosti.[52] FT-IR metoda temelji se na prolasku IR zračenja kroz uzorak. Dio se IR zračenja apsorbira u uzorku, a dio prolazi (transmitira). FT su matematički algoritmi za pretvorbu dobivenih

48 Ferretti, M., nav. dj., 39-42.

49 Spectrophotometry, http://www.nist.gov/pml/div685/grp03/spectrophotometry.cfm (11. 8. 2011.).

50 About GCI Science; Ultraviolet/Visible Spectroscopy (UV/VIS), http://www.getty.edu/conservation/science/about/uvvis.html, (13. 8. 2011.).

51 Derrick, M. R., Stulik, D., Landry, J. M. (1999.): *Infrared spectroscopy in conservation science,* Los Angeles, VII.

52 Sherman Hsu, C.-P. (1997.): Infrared Spectroscopy, u Settle, F. editor, *Handbook of Instrumental Techniques for Analytical Chemistry,* 254, Prentice Hall PTR.

43 Jedan od modela FT-IR spektrometara
One of the FT-IR spectrophotometer models

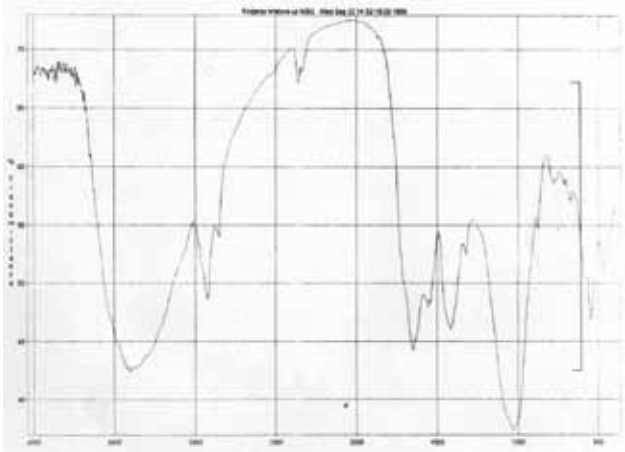

44 FTIR spektar uzorka sloja „maglice" na površini slike slike Rođenje Kristovo s tzv. Dürerova triptiha iz sakristije zagrebačke katedrale (guma stabla višnje, karbonati i silikati). Analizirao laboratorij tvrtke Kutrilin Zagreb.

FTIR spectrum of the "mist" layer of the sample on the surface of the painting the Birth of Christ from so called Dürer's Triptych in the sacristy of the Zagreb Cathedral (rubber from the sour cherry tree, carbonates and silicates). Analyzed in the laboratory of the Kutrilin Company in Zagreb.

interferometara u spektre.[53] Rezultirajući spektar reprezentira molekularnu apsorpciju i transmisiju stvarajući molekularni *fingerprint* (sl. 43, 44).

Kako ne postoje dva ista otiska prsta, tako ne postoje ni dva ista IR spektra. FT-IR je pogodan za identifikaciju nepoznatog materijala, određivanje kvalitete ili konzistentnosti uzorka i određivanje količine komponenata u smjesi[54]. Pogodan je za kvalitativnu analizu (identifikaciju) svih vrsta organskog materijala i velikoga broja anorganskih.[55] FT-IR mikroskop može imati snop zračenja vrlo maloga promjera (oko 50 μm), što omogućuje analizu stratigrafije slojeva boje, i to kako vezivnih materijala, tako i lakova (organskih i anorganskih) i karakterizaciju organskih i anorganskih pigmenata i bojila.[56] Prema oglasu jednoga proizvođača, s modernim softverskim algoritmima IR je izvrsno oruđe i za kvantitativnu analizu.[57] Osim mikroskopa, postoji tzv. ATR dodatak koji također omogućuje nedestruktivnu, a najčešće i neinvazivnu analizu predmeta[58], ali za većinu modela treba mali uzorak staviti u analizator, tj. invazivno odvojiti od predmeta ili objekta baštine.

Primjedba o IR spektroskopskom datiranju

IR spektroskopsko datiranje „izumio" je objavio i patentirao Gottfried Matthaes iz milanskog *Museo d'Arte e Scienza* još 1993. godine. Isti je autor napisao niz tekstova kojima prezentira metodu, a najinformativniji članci su *The spectroscopic Dating of Art Objects in the Laboratory of the Museo d'Arte e Scienza*[59] i *Spectroscopic dating and classification of wood*[60].

U tim se radovima autor i nositelj patenta potrudio rastumačiti kako ta metoda funkcionira. Ali, s obzirom na to da je metoda patentirana, nitko je drugi ne smije primjenjivati dokle god je patent valjan. Dakle, neovisna evaluacija patentirane metode pravno je nemoguća. Svi izvještaji, osim jednog, koji se bave IR spektroskopskim datiranjem potječu od Gottfrieda Matthaesa. Autor navodi da je to metoda *apsolutnog datiranja drvenih umjetničkih predmeta* s iznimkom datiranja drva mahagonija, palisandera i kestena za koje navodno nije pouzdana[61].

Ako je bit znanosti u tome da znanstvena metoda kojom informacija postaje znanje mora biti neovisno provjerljiva i ponovljiva – onda se nakon patentiranja IR spektroskopskog datiranja ta metoda ne može smatrati znanstvenom jer ne bi smjela biti neovisno provjerljiva dok god je patent valjan.

Drugi razlog zbog kojeg treba s rezervom gledati na IR spektroskopsko datiranje leži u činjenici da jedini

53 Iz osobne korespondencije s Domagojem Mudronjom, voditeljem Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a.

54 Thermo Nicolet Corporation (2001.), Introduction to Fourier Transform Infrared Spectrometry, 2, Madison.

55 Sherman Hsu, C.-P., nav. dj., 247.

56 About GCI Science, Infrared Spectroscopy (FTIR), http://www.getty.edu/conservation/science/about/ftir.html, (15. 8. 2011.).

57 Thermo Nicolet Corporation, nav. dj., 3.

58 Iz osobne korespondencije s Domagojem Mudronjom, voditeljem Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a.

59 Matthaes, G.: The spectroscopic Dating of Art Objects in the Laboratory of the Museo d'Arte e Scienza, http://www.spectroscopyforart.com/index-ing.htm#how_to_take_wood_samples_, (15. 9. 2011.)

60 Matthaes, G. (2002.): Spectroscopic dating and classification of wood, *Postprints of the Wooden Artifacts Group (American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works. Wooden Artifacts Group),* 65-68, Washington.

61 Isto.

45 Jedan od modela Ramanova mikroskopa
One of the Raman microscope models

46 Ručni Inspector Raman Spectrometer
Manual Inspector Raman Spectrometer

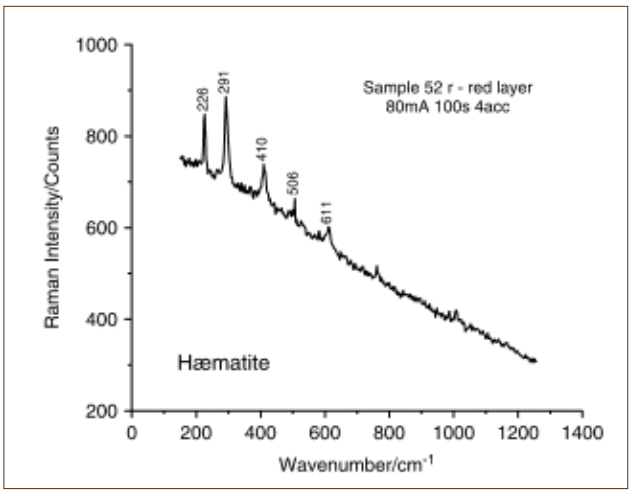

47 Izgled Ramanova spektra sloja crvene boje koji je otkrio da je posrijedi hematit (preuzeto iz: Liparota, M. C., [et al.] (2008): Micro-Raman analysis for the identification of pigments from 19th and 20th century paintings, Journal of Raman Spectroscopy, Volume: 39, Issue: May 2008. 1091–1098, Wiley).

Raman's spectrum of the red colour layer which revealed that hematite was there (taken from: Liparota, M. C., [et al.] (2008): Micro-Raman analysis for the identification of pigments from 19th and 20th century paintings, Journal of Raman Spectroscopy, Volume: 39, Issue: May 2008. 1091–1098, Wiley).

znanstveni izvještaj o ovoj metodi koji nije napisao Gottfried Matthaes poriče valjanost te metode. Usprkos patentu, u njemačkom časopisu „Restauro" objavljuju Peter Klein, Ilka Petersen i Oskar Faix članak koji navodi: *Naši testovi koje smo obavili primjenom najsuvremenijih spektroskopskih metoda nisu pokazali nikakvu povezanost između apsorpcijskog intenziteta spektra i starosti uzorka... Prema sadašnjem stupnju spoznaja, nemoguće je odrediti starost primjenom IR spektroskopije. Ta metoda nije nikakva alternativa dokazanim tehnikama datiranja (dendrokronologiji i metodi radiougljika (^{14}C))*.[62] U literaturi nema referencija na temelju kojih bi se zaključilo da se ijedna druga institucija u svijetu bavi IR spektroskopskim datiranjem, osim spomenutoga milanskog muzeja.

III. 7. Ramanova spektroskopija *(Raman spectroscopy)*

Ramanova spektroskopija daje rezultate komplementarne IR spektroskopiji. Ono što se bolje vidi IR spektroskopijom lošije se vidi Ramanom i obratno zbog prirode vibracije molekula. Postoje modeli koji modularno kombiniraju obje spektroskopije. Ramanova se spektroskopija temelji na rasipanju monokromatske laserske svjetlosti u UV, vidljivom ili IR području. Iako postoje prijepori u komercijalnom predstavljanju proizvođača i stalno usavršavanje komercijalnih modela, čini se da je ipak laserski snop zračenja najiskoristiviji u IR području. Sve se Ramanove spektroskopske metode primjenjuju u analiziranju baštine, a moglo bi se reći da se najčešće spominje FT-Ramanova spektroskopija[63]. U interakciji s molekularnim vibracijama pobuđeni fotoni stvaraju promjene energije. Izmjene energije daju informaciju o vibracijskim modovima u sustavu. Vibracijske su informacije specifične za kemijske veze i simetriju molekula. Tako Raman pruža *fingerprint* po kojem se molekula identificira (sl. 45-47).

Ramanova se spektroskopija primjenjuje za karakteriziranje materijala, mjerenje temperature i otkrivanje kristalografske orijentacije uzorka. Sastoji se od lasera, monokromatora i detektora (CCD ili PMT)[64]. Može se kombinirati i s mikroskopom za mikrospektrometriju. Ramanova spektroskopija ima vrlo brojne tehničke varijacije u izboru laserske svjetlosti, monokromatora, detektora i opcije mikroskopa.

Načelno, Raman se smatra iznimno važnom analitičkom metodom karakteriziranja materijala baštine jer je u mogućnosti karakterizirati i organski i anorganski materijal, ali su razlike među modelima na tržištu goleme.

62 Klein, P., Petersen, I. and Faix, O. (1998.): Infrarot-Spektroskopie für die Datierung von Holz: Möglichkeiten und Grenzen (Infrared spectroscopy for dating wood: possibilities and limitations), *Restauro* 104, br. 1, 46-51. München.

63 Craddock, P., (2009.): *Scientific investigation of copies, fakes and forgeries,* 55-59, Elsevier.

64 http://en.wikipedia.org/wiki/Raman_spectroscopy (1. 8. 2011.)

48 SEM uređaj Jeol JSM 7000F u Institutu „Ruđer Bošković"
SEM device Jeol JSM 7000F at the "Ruđer Bošković" Institute

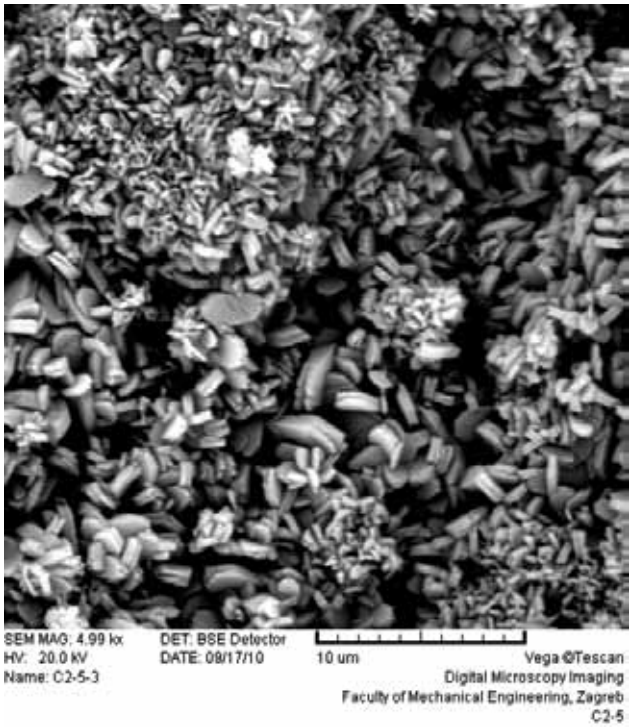

49 SEM snimka umjetno stvorenoga zaštitnoga sloja kalcijeva oksalata na kamenu s Peristila u Splitu. Snimljeno na Strojarskom fakultetu u Zagrebu. (neobjavljeno, preuzeto iz disertacije D. Mudronje)

SEM image of the artificially created protective calcium oxalate layer on the stone of the Peristil in Split. Imagining made at the Faculty of Engineering in Zagreb. (unpublished, taken from the dissertation D. Mudronja)

III. 8. Elektronski mikroskopi (SEM, FEM, TEM, ESEM)

U nas se u struci uglavnom primjenjuju SEM i ESEM. Elektronski mikroskop s najboljom dubinskom oštrinom jest skenirajući elektronski mikroskop (SEM). Izvrsna dubinska oštrina producira karakterističan trodimenzionalni izgled analiziranog uzorka, što je važno za razumijevanje površinske strukture uzorka. Zato su snimke koje producira SEM popularne ne samo u znanstvenim časopisima nego i u popularnim magazinima i filmovima.[65]

SEM atome analiziranog materijala ionizira elektronima.[66] Prikazuje sliku uzorka skenirajući ga u rasteru snopom elektrona visoke energije. Za razliku od svjetlosti u optičkom mikroskopu, elektronski snop u SEM-u ne može formirati stvarnu sliku uzorka, nego samo virtualnu sliku iz signala koji se emitiraju iz uzorka.

SEM omogućuje promatranje i karakterizaciju heterogenih organskih i anorganskih materijala u nanometarskom (nm) do mikrometarskom (μm) mjerilu.[67] Glavna uporaba SEM-a jest dobivanje topografskih snimaka povećanja 10 – 10 000 puta, ali je mogućnost njegove uporabe raznovrsnija[68]. Rezolucija SEM-a ovisi o veličini elektronskoga snopa i stupnja interakcije materijala s elektronskim snopom. U svakom slučaju, rezolucija SEM-a nije dovoljna da se snime pojedinačni atomi kao što je to moguće TEM-om (*Transmission Electron Microscope*)[69], a povećanja uglavnom ne prelaze 100 000 puta.[70] Usprkos činjenici da se komercijalni SEM može nabaviti još od šezdesetih godina 20. st., tek je digitalna tehnologija olakšala i ubrzala operaterovu kontrolu. SEM ima neka ograničenja vezana za provodljivost površine uzorka za skeniranje, međutim, postoje načini nadvladavanja tih ograničenja. SEM nema tako velika ograničenja poput FEM-a (Field Emission Microscope). Naime, FEM omogućuje istraživanje molekularnih površina i struktura, ali ima vrlo ograničenu uporabu u analiziranju baštine jer je pogodan samo za materijale koji se mogu zaoštriti, koji se mogu upotrebljavati u vakuumu i koji mogu tolerirati polje visoke elektrostatičnosti (metali) (sl. 48, 49).

Pri snimanju SEM-om uzorak mora biti u vakuumu i posebno pripremljen nekom vrstom provodljivog pokrova (naparivanjem); ESEM je pak dizajniran tako da uzorak može biti u nižem vakuumu i ne treba ga napariti da bi bio vodljiv tako da omogućujućuje snimanje uzoraka (čak i tekućina) koji nisu posebno pripremani. ESEM se rabi za određivanje elementarnog sastava uzoraka boje u mikrouzorcima; istraživanje bubrenja i stiskanja gipsa u zemljanim predmetima i objektima; dinamičku studiju korozije; kristalizaciju soli i njezin utjecaj na kamene predmete i objekte.[71]

65 Goldstein, J. et al. (2003): *Scanning Electron Microscopy and X-Ray Microanalysis,* 1, Springer.

66 Jakšić, M., nav. dj.

67 Isto, 1.

68 Isto, 1.

69 http://en.wikipedia.org/wiki/Scanning_electron_microscope (3. 8. 2011.)

70 About GCI Science, Environmental Scanning Electron Microscopy (ESEM), http//www.getty.edu/conservation/science/about/esem.html, (8. 8. 2011.).

71 Isto.

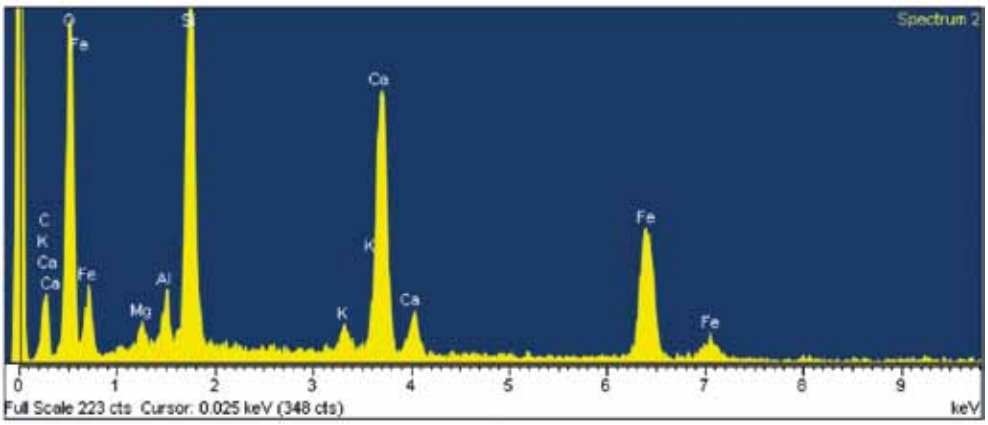

50 EDS površinske alteracije na kamenu Arene u Puli. Snimljeno na Strojarskom fakultetu u Zagrebu. (neobjavljeno, preuzeto iz disertacije D. Mudronje)

EDS surface alterations on the stone of the Arena in Pula. Registered at the Faculty of Engineering in Zagreb. (unpublished, taken from the dissertation D. Mudronja)

51 Jedan od EPMA analizatora tvrtke Jeol

One of the Jeol Company's EPMA analyzers

III. 9. EDS, EDX ili EDAX (Energy-dispersive X-ray spectroscopy)

Uz SEM se najčešće rabi EDS (također zvan i EDX ili rjeđe EDAX) u svrhu određivanja elementnog sastava analiziranog materijala.[72] Primjenjuje se pri istraživanju elementnog sastava uzoraka najčešće analizom slojeva po mikropresjeku, a dobiveni je rezultat sličan PIXE i XRF spektrima jer se ovdje opet događa fluorescencija karakterističnih RTG zraka od uzorka u ovom slučaju pobuđenog ubrzanim elektronima.[73] Osnovna je razlika u tome što se njime dobiva nešto slabija rezolucija negoli na PIXE mikroprobi, što je katkad važno pri kvantitativnom određivanju.[74] Primarna uporaba EDS metode elementna je analiza vrlo malih uzoraka.[75] Za vrijeme EDS analize uzorak se eksponira u elektronskom snopu unutar SEM mikroskopa. Elementni sastav uzorka određuje se na temelju analiziranja tako pobuđenih i emitiranih karakterističnih RTG zračenja.[76] EDS je primjenjiv za analiziranje metala i legura, keramike i minerala.[77] Primjenjuju se i tehnološke varijante ove metode, a metode se kontinuirano i razvijaju: AES (*Auger electron spectroscopy*), XPS (*X-ray photoelectron spectroscopy*), WDS (*wavelength dispersive X-ray spectroscopy*); može se uočiti i trend prema uporabi novijeg EDS detektora nazvanog SDD (*silicon drift detector*)[78] (sl. 50).

III. 10. EPMA (Electron probe microanalyzer) poznat i pod nazivom EMP (electron microprobe ili elektronska mikroproba)[79]

EPMA, odnosno EMP kombinira elektronski mikroskop i *energy-loss spektrometer* (spektrometar gubitka energije)[80]. EPMA može odrediti elementarnu kompoziciju iznimno malih uzoraka metala, kamena, keramike, stakla i pigmenata. EPMA mapira distribuciju alteracijskih komponenata u mikropresjecima; kvantificira sastav glazure na antičkim vazama; karakterizira površinu kamena; analizira patinu bronce; determinira kompoziciju srebrnih i zlatnih legura; identificira pigmente.[81] Uski snop elektrona skenira uzorak i stvara sliku površine mapirajući pritom prostornu distribuciju svih elemenata periodnog sustava, osim vodika, helija i litija.[82] Također se primjenjuje za kvantitativno određivanje kemijske kompozicije vrlo malih točaka (1 mikron) [83] do nekoliko milimetara[84] površine uzorka (sl. 51).

III. 11. Kromatografske metode analiziranja (TLC, GC, LC, HPLC, HPTLC)

Kromatografskih metoda ima mnogo[85], ali u istraživanju baštine najvažnije su TLC (Thin layer chromatography ili tankoslojna kromatografija), GC (Gas chromatography ili

72 Iz osobne korespondencije s Domagojem Mudronjom, voditeljem Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a.

73 Isto.

74 Isto.

75 http://www.semlab.com/edsanalysis.html (2. 2. 2012.)

76 Isto.

77 Isto.

78 http://en.wikipedia.org/wiki/Energy-dispersive_X-ray_spectroscopy (2. 2. 2012.)

79 Electron microprobe, http://en.wikipedia.org/wiki/Electron_microprobe, (8. 8. 2011.).

80 Electron microprobe, http://en.wikipedia.org/wiki/Electron_microprobe, (8. 8. 2011.).

81 About GCI Science, Electron Microprobe (EPMA), http://www.getty.edu/conservation/science/about/epma.html, (7. 8. 2011.).

82 Isto.

83 Isto.

84 Electron microprobe, http://en.wikipedia.org/wiki/Electron_microprobe, (8. 8. 2011.).

85 O tome više na Wikipedijinoj web stranici „Chromatography" http://en.wikipedia.org/wiki/Chromatography (10. 8. 2011.).

plinska kromatografija) i HPLC (High Performance Liquid Chromatography ili tekućinska kromatografija visokog učinka). Iako bi se početak kromatografskih tehnika mogao datirati u sredinu 19. st., tehnike su dobile ime početkom 20. st., a znatno su se razvile od 1930-ih do 1950-ih godina.[86] Pojam kromatografske tehnike povezan je s načinom separiranja smjese i metodom detekcije razdvojenih komponenti. Smjesa se otapa u tekućini koja se naziva mobilnom fazom koja kroz smjesu uvodi drugi materijal nazvan stacionarnom fazom. Kako različiti sastojci smjese putuju različitim brzinama, tako se uzrokuje separacija.

TLC se provodi na staklu ili u plastičnoj ili aluminijskoj foliji koji su premazani materijalom koji je stacionarna faza. Kad se nanese uzorak, dodaje se otapalo (mobilna faza).[87] Detekcija razdvojenih komponenti kod TLC-a provodi se s pomoću kemijskih reakcija koje daju obojenje, a kod instrumentalnih metoda detektira se razlika u nekom od fizikalnih svojstava između analizirane komponente i nosioca uzorka (plin, tekućina). Postoje brojne metode unaprjeđenja TLC metode u smislu automatiziranja raznih koraka, povećanja rezolucije ili preciznije kvantifikacije. Takve metode unaprjeđenja često se obilježavaju oznakom HPTLC (High perfomance TLC ili TLC visokog učinka).[88] TLC je jedna od najboljih metoda za analizu organskih veziva u slikanim slojevima jer je vrlo osjetljiva. Općenito se primjenjuje za analizu tragova različitih materijala jer spektroskopske metode nisu učinkovite kad je riječ o mikrogramskim uzorcima. Uzorci koji se analiziraju TLC metodom nanose se na pločicu usporedo s uzorcima poznatog sastava. Reagensima za izazivanje boje traže se podudarni kromatogrami. Tom se metodom identificiraju proteinska veziva (tutkalo, jaje, kazein), šećerna (gumiarabika, med), terpenska (damar, kopal), bitumen, katran i voskovi; uljna se veziva analiziraju plinskom kromatografijom (GC), a polimeri infracrvenom spektroskopijom (FT-IR). Postupak identifikacije veziva provodi se radi svrstavanja veziva u određenu kemijsku grupu, nakon čega se vezivo detaljnije analizira u svojoj kemijskoj grupi, pa zatim još detaljnije prema specifičnim kemijskim reakcijama sve dok ne bude identificirano. TLC je jeftina i brza tehnika. Na web stranici http://www.reachdevices.com/TLC.html nalazi se detaljan opis metode pod naslovom „Thin Layer Chromatography: How To".[89] Prije pojave digitalnih fotoaparata operateri koji su radili TLC najčešće su crtali i bojili kromatograme koje su dobivali u svrhu uspoređivanja, dokumentacije i prezentacije. Ipak, nije digitalna kamera unaprijedila i ubrzala TLC

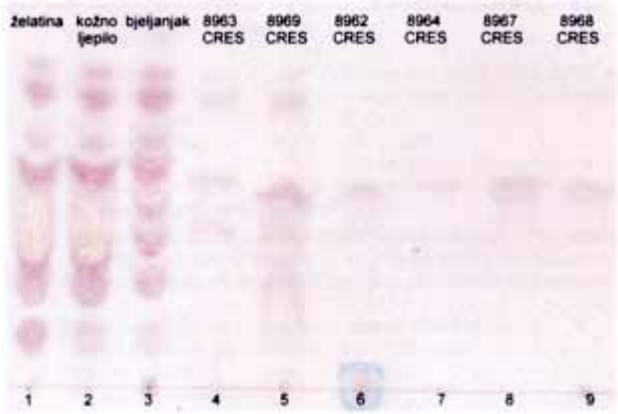

52 TLC prisutnosti aminokiselina u hidrolizatu uzoraka sloja boje uzetih sa slike Madona Veneziana iz crkve sv. Franje Asiškog u Nerezinama (Cres). (TLC analiza rađena je u prirodoslovnom laboratoriju HRZ-a).

TLC presence of amino-acids in the hidrolizat of paint layer samples taken from the painting Madonna Veneziana in the church of Saint Francis of Assisi in Nerezine (Cres). (TLC analysis was performed in the nature laboratory of HRZ).

samo u tome. Olakšano je, a može se u nekim slučajevima reći, i omogućeno bilježenje fluorescencija i reflektografija u UV i IR području. Ta metoda širenja TLC-a na IR spektar rezultirala je dizajniranjem posebnih uređaja koji udružuju TLC s IR spektroskopijom, a u drugom slučaju i s masenom spektroskopijom.[90]

GC (plinska kromatografija) pogodna je za analizu organskih materijala i veziva. Mobilna je faza inertni plin koji djeluje na komponente smjese u koloni napunjenoj stacionarnom fazom.

LC (Liquid chromatography ili tekućinska kromatografija) separacijska je tehnika u kojoj je mobilna faza tekućina, a najčešće se provodi u koloni. HPLC (High Performance Liquid Chromatography ili tekućinska kromatografija visokog učinka) metoda je pogodna za određivanje organskih boja, pigmenata i komponenata organskih materijala.

Na razini softverskih rješenja razvijeni su Chromatography Data Systems (CDS), čime se povećavaju funkcionalnost i učinkovitost instrumenata i kromatografskih tehnika[91] (sl. 52).

III. 12. Masena spektrometrija (MS, FTICR MS, GC/MS, LC/MS-MS)

MS (*Mass spectrometry*) analitička je tehnika koja mjeri omjer mase prema naboju nabijenih čestica.[92] Nabijenost čestica postiže se ioniziranjem kemijskih sastojaka kako bi se stvorile nabijene molekule ili fragmenti molekula.[93] Može

86 Isto.

87 Thin layer chromatography, http://en.wikipedia.org/wiki/Thin_layer_chromatography (11. 8. 2011.).

88 Unaprjeđenja u kromatografskim tehnikama potiče i prati „Journal of Chromatography" (Elsevier) koji se publicira od 1958. do danas.

89 Thin Layer Chromatography: How To, http://www.reachdevices.com/TLC.html (11. 8. 2011.).

90 Striegel, M. E., Hill, J. (1996.): *Thin-layer chromatography for binding media analysis,* 13, Los Angeles.

91 Primjerice: http://www.frank-analab.hr/kromatografija.html#, (11. 8. 2011.).

92 Sparkman, D. O. (2000.): *Mass spectrometry desk reference,* Pittsburgh.

93 Isto.

53 Jedan od modela masenih spektrometara: maseni spektrometar Jeol AccuTOF™ DART®.

One of the models of mass spectrometers: mass spectrometer Jeol AccuTOF™ DART®.

54 Jedan od modela kombiniranog uređaja plinskoga kromatografa i masenoga spektrometra:
uređaj Shimadzu GCMS-QP2010 Ultra High-End GC-MS

One of the models of the combined gas chromatograph and mass spectrometer: device:
Shimadzu GCMS-QP2010 Ultra High-End GC-MS

se kombinirati s tehnikama GC, LC i IM (*ion mobility*).[94] MS tehnika datira iz osamdesetih godina 19. st.; moderne MS tehnike izumljene su 1918./19. i još se razvijaju; tako je 2002. godine Nobelova nagrada za fiziku dodijeljena za unaprjeđenje MS tehnike.[95]

MS se primjenjuje za određivanje mase čestica, elemenata u uzorku ili u molekuli i za rasvjetljavanje kemijske strukture molekula. U prvoj uporabi MS-a određivale su se komponente u kompleksnim ugljikovodičnim smjesama; poslije se metoda primjenjuje za identifikaciju i strukturnu analizu kompleksnih materijala.[96] To je destruktivna metoda kojom se uništava uzorak. MS se primjenjuje za kvalitativnu i kvantitativnu analizu.

FTICR MS (*Fourier transform ion cyclotron resonance mass spectrometry*) modifikacija je MS tehnike. To je tehnika vrlo visoke rezolucije kojom se mase mogu odrediti velikom preciznošću.[97] Postoje brojne modifikacije MS tehnike sličnog tipa.

Kombinirana GC/MS (plinska kromatografija i masena spektrometrija) pogodna je za određivanje važnih informacija o umjetničkim medijima poput voska, tempere, ulja, lakova, smola i guma; identifikaciju nepoznatih sastojaka ili kontaminacija u sićušnim uzorcima; karakterizaciju hlapljivih sastojaka iz krutina...[98] Mnogi umjetnički mediji nisu dovoljno hlapljivi da bi se mogli kvalitetno istražiti GC tehnikom ili nisu dovoljno stabilni da bi podnijeli kemijski proces koji im izaziva hlapljivost; u takvim slučajevima LC/MS-MS kombinira analitičku moć MS-a sa separacijskim tehnikama koje mogu biti primjenjivane za određene sastojke.[99] Kompleksniji polimeri, etnografski predmeti, bojila biljnog ili životinjskog podrijetla, smola stabala i arheološki materijal istražuju se LC/MS-MS-om (kombinirana tekućinska kromatografija i masena spektroskopija). HPLC i LC/MS-MS primjenjuju se za kvantitativnu analizu onečišćenja zraka u prostorijama i u muzejima; karakterizaciju veziva na bazi proteina i ugljikohidrata u uzorcima boje; karakterizaciju degradacije u distribuciji molekularne mase sintetskih polimera (sl. 53, 54).

IV. METODE DATIRANJA

IV. 1. Dendrokronologija

To je najpouzdanija i najpreciznija metoda određivanja starosti drva. Osim starosti, može se odrediti i u kojem je području stablo raslo. Dendokronološka datacija temelji se na promjenama u debljini i izgledu godova koje tijekom rasta drva uvjetuju klimatski uvjeti. Promjene u solarnom ciklusu utječu na klimu na zemlji, a te promjene drvo bilježi u svojim godovima.[100]

Uzorkovanje se mora raditi okomito na godove tako da se dobije presjek godova. Po pravilu je dendrokronologija destruktivna metoda jer se uzima presjek godova, iako ne mora biti u onim slučajevima gdje su karakteristični godovi jasni i izloženi tako da se mogu skenirati ili fotografirati i izmjeriti *in situ*. U tom je slučaju idealno godove zagladiti brušenjem. Također postoji mogućnost skeniranja godova s pomoću CT-a, što rezultira slikom koja nije dobivena destruktivnom metodom[101]. Nije svaki CT pogodan za takvo skeniranje jer je potrebna vrlo visoka razlučivost kako bi se

94 Mass spectrometry, http://en.wikipedia.org/wiki/Mass_spectrometry (11. 8. 2011.).

95 Isto.

96 Allen, R., Mass Spectroscopy, http://ehs.virginia.edu/ralphs_chemistry_courses/551/3/sld004.htm (12. 8. 2011.).

97 Fourier transform ion cyclotron resonance, http://en.wikipedia.org/wiki/Fourier_transform_mass_spectrometry (11. 8. 2011.).

98 About GCI Science, Gas Chromatography (GC) and GC/Mass Spectrometry (GC/MS), http://www.getty.edu/conservation/science/about/gcms.html, (14. 8. 2011.).

99 About GCI Science, Liquid Chromatography/Mass Spectrometry & High Performance Liquid Chromatography, http://www.getty.edu/conservation/science/about/lcms.html, (10. 8. 2011.).

100 Published by English Heritage (2004): *Dendrochronology, Guidelines on producing and interpreting dendrochronological dates,* English Heritage.

101 Preuss, P., Christensen K., and Peters, K. (1991.): The use of computer-tomographical X-ray scanning in dendrochronology, *Norwegian Archaeological Review,* Volume 24, Issue 2, 123-130, Routledge.

55 Svrdlo za minimalnu invaziju i destrukciju drva uzorkovanjem za dendrokronologiju

Minimum invasion and wood destruction drill through sampling for dendrochronology

56 Svrdla razne duljine za minimalnu invaziju i destrukciju drva za uzorkovanje s pomoću bušilice (preuzeto iz: Published by English Heritage (2004.): Dendrochronology, Guidelines on producing and interpreting dendrochronological dates, 22, English Heritage.).

Various bore lengths for minimum invasion and wood destruction for the sampling by way of drills (taken from: Published by English Heritage (2004.): Dendrochronology, Guidelines on producing and interpreting dendrochronological dates, 22, English Heritage.).

dobili uporabljivi rezultati. Uglavnom, skenirani se uzorci još uvijek smatraju eksperimentalnom metodom jer idealno je za analizu uzeti (invazivno) uzorak svih godova, a to je u konzervatorsko-restauratorskoj struci najčešće neprihvatljivo zbog jasnih razloga. Uzorci koji sadržavaju manje od 30 godova nisu uporabljivi jer je broj karakterističnih jedinstvenosti u tako malom uzorku nedovoljan da bi se uzorak iskoristio u svrhu datiranja.[102] Centralna je banka podataka digitalizirana te postoje softveri za pretraživanje[103]. Centralna banka podataka ili *International Tree Ring Data Bank* (ITRDB) nalazi se u *National Geophysical Data Center* u mjestu Boulderu, Colorado, SAD. Njihovi su podatci besplatni svima koji su pridonositelji, a *web* pristup je na stranici http://www.ngdc.noaa.gov/palaeo/treering.html. Preklapanjem dijelova uzoraka širi se ili potvrđuje baza podataka. U Hrvatskoj nemamo nijednu dendrokronološku bazu podataka, a najbliža je u Ljubljani. Razvojem digitalnoga pretraživanja i razmjene podataka te politikom ITRDB-a olakšano je osnivanje novih baza podataka i laboratorija u zainteresiranim centrima i kod istraživača bilo gdje u svijetu, tako da ne bi bilo preteško i u nas organizirati takav laboratorij i našu bazu podataka.

U konzervatorsko-restauratorskoj struci najčešće ne želimo datirati kad je raslo drvo, nego koliko je star predmet ili objekt koji nas zanima. Dendrokronologija određuje kad je i gdje rastao uzorkovani komad drva. Dendrokronologija ne može odrediti kad je taj komad drva iskorišten ili prenamijenjen za izradbu predmeta ili objekta koji se želi datirati. Dakle, ne mora uvijek biti slučaj da je predmet ili objekt koji nas zanima izrađen odmah nakon što su uzorkovani godovi rastom formirani, ali ipak (uz spomenutu ogradu) nije potrebno posebno objašnjavati koliko je to vrijedna datacija. Dendrokronološka je analiza često ključan doprinos datiranju drvenoga predmeta ili objekta i u određivanju njegova podrijetla (sl. 55-57).

IV. 2. TL (termoluminiscencija)

TL je metoda datiranja mjerenjem akumulirane radijacijske doze tijekom vremena proteklog otkad se materijal koji sadržava kristalične minerale pekao. Za vrijeme mjerenja materijal se grije i bilježi se emitirani signal koji ovisi o stupnju radijacijske doze apsorbirane u materijalu. U konzervatorsko-restauratorskoj struci TL se primjenjuje za datiranje keramike, a uglavnom nije pogodan za datiranje porculana i predmeta od kamena. Moguće je datirati predmete stare 300-10 000 godina, ali je preciznost dosta loša (oko 15%).[104] Ako je keramika iskopana prije mnogo vremena ili nikad nije bila ispod zemlje, nepreciznost je mnogo veća. Da bi se dobila što preciznija datacija keramike, uzorak treba biti barem 0,5 cm debeo i veličine barem 1 cm^2 te treba uzeti više njrgovih uzoraka; da bi se utjecaj kozmičkoga zračenja preciznije mogao odrediti, keramika je trebala biti iskopana s lokacije koja je barem 30 cm ispod površine zemlje; nakon iskopavanja keramika se ne smije osušiti niti prati niti izlagati ikakvu zračenju, nego mora odmah biti zapakirana u tamne vodonepropusne vrećice i čuvana u potpunom mraku do TL mjerenja. Štoviše, s obzirom na to da TL određuje kad je predmet bio pečen, može se dogoditi da se datira trenutak kad je predmet bio izložen požaru ili kad se u njemu nešto zadnji put ispeklo.

102 Mills, C. (1988.): *Dendrochronology: the long and the short of it, in Science and archaeology, Glasgow* (eds Slater, E. A. and Tate, J. O.), BAR Brit Ser, 196, 549 – 65, Oxford.

103 Izvrstan pregled postojećih dendrokronoloških softvera sakupljen je na http://web.utk.edu/~grissino/software.htm (31. 7. 2011.).

104 Pigments through the Ages, Dating works, http://www.webexhibits.org/pigments/intro/dating.html, (6. 8. 2011.).

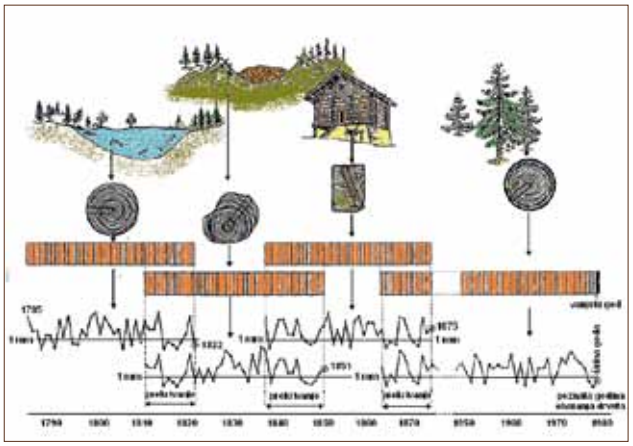

57 Preklapanje uzoraka (crossdating) s referentnim uzorcima u bazi podataka jedna je od osnovnih tehnika dendrokronološkog datiranja. Slika ilustrira i stvaranje dendrokronološkoga stupa na temelju mjerenja starosti i aktivnosti 14C pojedinih godova drveća različita porijekla. (preuzeto s: http://www.irb.hr/hr/str/zef/z3labs/lna/C14/).

Overlapping of samples (cross-dating) with referral samples in the database is one of the basic techniques of dendrochronological dating. The picture also illustrates the creation of a dendrochronological column on the basis of age establishment and 14 C activities of specific growth rings on tree of varied origin. (taken from: http://www.irb.hr/hr/str/zef/z3labs/lna/C14/).

58 TL instrument koji omogućuje mjerenje termoluminiscencijske svjetlosti iz uzorka i dataciju na temelju rate godišnje doze

TL instrument which enables the measurement of the thermo-luminescence light from the samples and dating on the base of the annual dose rate

Krivotvoritelji imaju uspješne načine kako prevariti TL. Naime, kako se za analizu eksponira nevidljivi i neoslikani dio posude (dno), krivotvoritelji dno posude izlažu umjetnom zračenju ili pri izradbi krivotvorine za dno posude koriste se nevrijednim, ali uistinu starim komadima keramike[105] (sl. 58).

IV. 3. Datiranje radiografijom (metoda ^{14}C)

Određivanje starosti materijala metodom radioaktivnog izotopa ugljika, ^{14}C, vrlo je pogodna metoda za apsolutno datiranje materijala organskog podrijetla starosti do oko 40 000 godina.[106] U živim je bićima uspostavljena ravnoteža između gubitka ^{14}C zbog radioaktivnog raspada i nadoknađivanja iz atmosfere. Nakon smrti organizma prestaje i izmjena tvari – koncentracija ^{14}C smanjuje se radioaktivnim raspadom pa je moguće odrediti koliko je vremena proteklo od smrti organizma.[107] Uzroci moguće pogreške u datiranju mogu biti razni. Pretpostavka za uspješnost jest stalna i jednolika produkcija ^{14}C u atmosferi, jednolika raspodjela izotopa ^{14}C, poznata aktivnost ^{14}C u uzorku u trenutku prestanka izmjene tvari s okolišem, nepostojanje kemijske ili izotopne izmjene s ugljikom iz okoliša nakon smrti organizma... Zbog nejednolike produkcije ^{14}C u atmosferi u prošlosti, potrebno je provoditi tzv. dendrološku korekciju izmjerene ^{14}C starosti.[108] Eksplozije atomskih bombi, atomske centrale i drugi radioaktivni uređaji zadnjih su 60 godina ozbiljno poremetili prisutnost radioaktivnih izotopa u atmosferi, što dodatno čini nove izazove preciznosti metode datiranja ^{14}C.[109] Nadalje, moguća nepreciznost može potjecati od različite preciznosti različitih metoda ^{14}C datacije.

Mjerenje aktivnosti ^{14}C zahtijeva vrlo osjetljive tehnike: rabe se plinski proporcionalni brojači (GPC), tekućinski scintilacijski brojači (LSC) ili akceleratori (AMS – akceleratorska masena spektroskopija). Maksimalna starost koja se može izmjeriti GPC metodom jest oko 40 000 godina, LSC metodom 50 000 godina, a AMS metodom nešto više od 60 000 godina. Najmanja količina uzorka potrebna za mjerenje GPC ili LSC tehnikama iznosi nekoliko grama, dok je za mjerenje AMS metodom dovoljno samo nekoliko miligrama.[110] U Laboratoriju za mjerenje niskih radioaktivnosti Instituta „Ruđer Bošković" mjerenja ^{14}C od 1968. do 2003. obavljala su se plinskim proporcionalnim brojačem, nakon čega je ta metoda napuštena. Od godine 2001. aktivnost ^{14}C mjeri se tekućinskim scintilacijskim brojačem *Quantulus 1220*, a 2010. godine uvedena je i tehnika pripreme grafita za mjerenje starosti miligramskih količina uzoraka akceleratorskim masenim spektrometrom (AMS), koja se obavljaju u inozemstvu.[111] Zbog nedovoljnog raspada ugljika metoda datiranja ^{14}C nije uporabljiva za materijale stare nekoliko desetaka godina, štoviše, neprecizna je i za materijale stare stotinu, dvjesto, pa i nekoliko stotina godina. Što je starost materijala veća (1 000 i više godina), to je metoda pouzdanija.

Metoda je destruktivna za uzorak i primjenjiva je samo na materijale koji sadržavaju ugljik. I neki anorganski materijali mogu sadržavati ugljik, primjerice, keramika koja

105 Isto.

106 Bronić, I. K., Horvatinčić, N., i Obelić, B. (1999.): Određivanje starosti metodom 14C, u *Doprinos laboratorijskih istraživanja u konzervatorsko-restauratorskim radovima*, simpozij održan u muzeju Mimara 21. travnja 1999., skripta HRD-a, X-1, Zagreb.

107 Isto.

108 Isto.

109 Podatak iz rasprave na simpoziju održanom u muzeju Mimara 21. travnja 1999.

110 Metoda 14C datiranja, http://www.irb.hr/hr/str/zef/z3labs/lna/C14/, (12. 8. 2011.).

111 Isto.

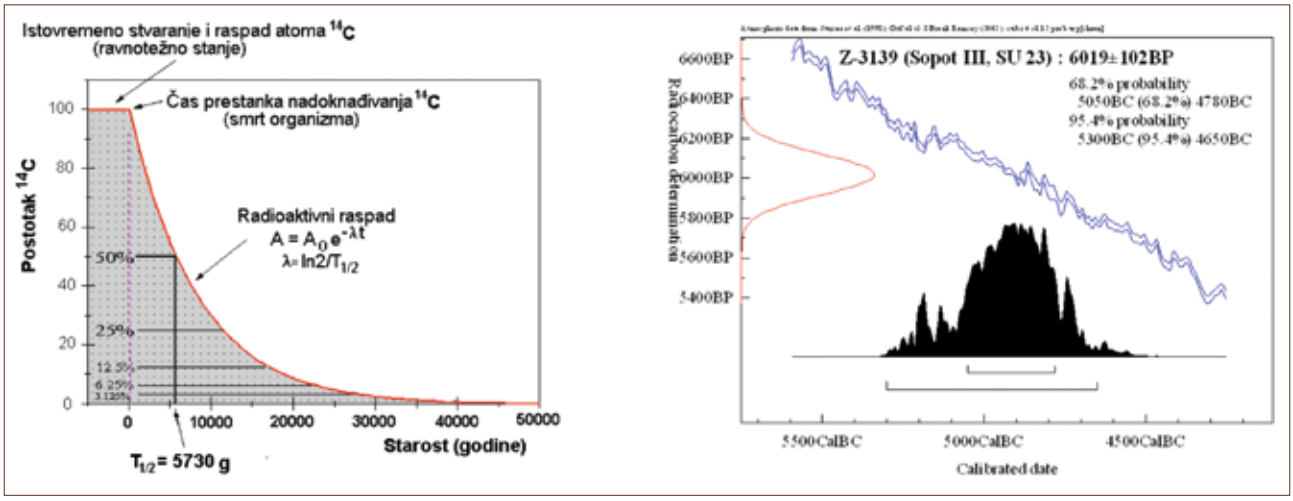

59 Lijevo: raspad 14C kroz vrijeme t proteklo od smrti organizma. Desno: kalibracija konvenconalnih 14C godina upotrebom programa OxCal razvijenog na Oxfordskom sveučilištu (Ch. Bronk Ramsey). (preuzeto s: http://www.irb.hr/hr/str/zef/z3labs/lna/C14/).

Left: decomposition of 14 C in time t elapsed since of death of the organism. Right: calibration of conventional 14 C years through the use of the OxCal programme developed at Oxford University (Ch. Bronk Ramsey). (taken from: http://www.irb.hr/hr/str/zef/z3labs/lna/C14/).

je uporabom i pečenjem mogla apsorbirati dovoljno ugljika da omogući dataciju metodom ^{14}C (sl. 59).

V. STANDARDIZIRANJE STRUČNOG NAZIVLJA KAO PREDUVJET ZA SREĐIVANJE STEČENOG ZNANJA I DISEMINACIJU INFORMACIJA

Standardiziranje stručnog nazivlja iznimno je važna pretpostavka koja omogućuje učinkovito pretraživanje baza podataka. Primjena računalnog tezaurusa pruža mehanizme potrebne za precizno određivanje značenja pojmova. Takva standardizacija predstavlja preduvjet za omogućavanje i uspostavu interoperabilnosti među različitim bazama podataka te različitim informacijskim sustavima za dokumentiranje i pretraživanje različitih aspekata istražnih radova na baštini i konzervatorsko-restauratorskih zahvata. Kako uspostavljanje stručnog nazivlja pretpostavlja suradnju stručnjaka različitih profila, rješenja za upravljanje stručnim nazivljem trebala bi podržavati višekorisnički rad i mehanizme suradničkog razvoja nazivlja. Takva rješenja omogućavala bi ovlaštenim stručnjacima komentiranje, predlaganje te usvajanje pojedinih naziva i hijerarhijskih veza. Implementacija takvih rješenja za upravljanje stručnim nazivljem omogućit će ne samo preciznije dokumentiranje konzervatorsko-restauratorskih zahvata već i sređivanje te izvođenje novoga znanja.

VI. ZAKLJUČAK

Jedan od ciljeva članka jest konzervatorima-restauratorima, konzervatorima i povjesničarima umjetnosti približiti prirodoznanstvene metode istraživanja i dokumentiranja baštine na razini poznavanja što se čime može dobiti. Važna teza koja se mora iščitati iz članka jest da s pomoću prirodoznanstvenih istraživanja možemo saznati esencijalno važne informacije, ali se u mnogim slučajevima rezultati smatraju nepotpunima dok se s drugom različitom, a još bolje i trećom različitom metodom ne potvrdi isti rezultat. Uzroci pogrešnog, nedovoljno preciznog ili arbitrarnog rezultata mogu biti brojni, a kreću se od nedovoljno kvalitetnog uzorkovanja ili neodgovarajuće čistoće uzorka[112] do ograničenja same tehnike, nedovoljno kvalitetnih zastarjelih ili nekalibriranih instrumenata do nedovoljno kvalitetnog operatera i neodgovarajuće interpretacije rezultata. I unutar izbora najsuvremenijih instrumenata za istu tehniku postoje oni koji su prilagođeni mikroanalizama i oni su predviđeni za druge namjene. Tako ni sam naziv pojedine analitičke tehnike ne mora govoriti mnogo jer unutar iste analitičke tehnike razlike među instrumentima ili postupcima mogu biti goleme. Zato i postoji pravilo da se analitički rezultat smatra pouzdanim tek ako su ga potvrdile tri različite analitičke metode. Primjerice, na restauratorskom studiju Sveučilišta u Ljubljani rezultat analize prihvaća se samo ako su ga potvrdile još barem dvije različite analitičke tehnike. Tek kad tri različite analitičke metode daju isti rezultat, može se rezultat prihvatiti kao „istina“.

Činjenica je da je danas kvalitetan operator koji će provesti metodu i protumačiti rezultate još uvijek najvažnija karika u prirodoznanstvenim istraživanjima. Ipak, napredak tehnologije olakšava, ubrzava i povećava točnost metoda istraživanja. Tvrtka Thermo Fisher Scientific uz jedan model svog XRF analizatora na prezentacijskoj *web*

112 Pri uzorkovanju, primjerice, slikanoga sloja uzorkuje se niz vrlo tankih stratigrafskih slojeva slikarske osnove, podslika i slojeva oslika. Lako je moguće da se pri uzorkovanju dogodi djelomična migracija ili da se uzorkuje lokacija s nespecifičnom kontaminacijom ili pak da se pri analizi elemenata zahvati malo susjednoga stratigrafskoga sloja...

stranici doslovno piše sljedeće: *Zahvaljujući unaprijeđenoj tehnologiji u većini primjena korisnici analizatora ne trebaju imati nikakvo specijalističko laboratorijsko znanje ili poduku da bi efikasno obavili analize. ... Netehničko osoblje može obavljati analize jer su standardni algoritmi u kombinaciji s ugrađenim identifikacijskim bazama podataka omogućili da korisnik identificira stotine uzoraka... u sekundama.*[113] Doduše, riječ je o XRF uređaju čiji je snop zračenja preširok za analizu mikropresjeka slojeva boje – predviđen je za analiziranje ruda u rudarstvu i legura u metalskoj industriji. Teško je zamisliti kako će analizu starih i onečišćenih uzoraka obavljati samo automatika instrumenta... No, bitno je primijetiti da se trend razvoja instrumentalnih metoda istraživanja kreće u smjeru dizajniranja i izradbe instrumenata koji su sve pristupačniji (cijenom) i sve jednostavniji za uporabu. I prije su rutinske prirodoznanstvene metode istraživanja obavljali uglavnom stručno podučeni tehničari, a one nerutinske sami znanstvenici. Analize krvi u domovima zdravlja prije nekoliko desetljeća radila se kemijskim reagensima i prebrojavanjem s pomoću mikroskopa, a sada to rade kompjutorizirani strojevi koji obrade tisuće uzoraka i ispišu nalaze za isto vrijeme za koje bi se ručno, mikroskopom, obradio jedan uzorak.

Konkurencija među proizvođačima instrumenata za analitička i strukturna istraživana natjecateljskog je karaktera. Ako je uistinu već danas moguće da se u nekim industrijama osoba bez posebne poduke uspješno koristi nekim prirodoznanstvenim metodama i ako je moguće da će tehnološkim napretkom očitanje nekih instrumentalnih analiza u konzervatorsko-restauratorskoj struci možda već sutra postati jednostavno poput gledanja na sat i odgovora na pitanje „koliko je sati“, onda se i ovdje, ponovno, treba preispitati treba li svu znanost konzervatorsko-restauratorske struke vezivati isključivo uz prirodoznanstvena istraživanja.

ZAHVALA

Hvala dr. sc. Domagoju Mudronji, voditelju Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a za konstruktivne sugestije i pomoć.

Summary

THE DOCUMENTING OF HERITAGE THROUGH NATURAL SCIENCE METHODS

The paper contains a brief informative overview of the most frequent and most important natural-science research methods and the documentation of heritage with a view to indicating what each method can achieve as well as the limitations of these methods.

The presentation of an informative overview of the natural sciences methods in the paper are intended for encouraging completely new considerations. In other words, natural sciences research of the heritage is called "science in conservation". Presently, at the global level nothing else is categorized as science in the conservation and restoration profession. The question is whether it is appropriate to connect the overall science of the conservation-restoration profession exclusively to natural science research? Natural scientists can take a number of samples and present a perfectly clear picture of the composition and age of the heritage material, but that in way guarantees that the conservation-restoration intervention will be scientific or generally appropriate.

The competition among the producers of instruments for analytical and structural research is emulative in character. If it is really possible today that in some industries a person without specialized qualifications can successfully use some of the natural science methods and if it is possible that owing to technological advances the reading of some instrumental analysis in the conservation-conservation professional will become tomorrow as simple as looking at a watch and answering the question "what time is it", then in this regard as well it is necessary to reexamine whether all the science from the conservation-restoration profession should be linked exclusively to natural science research.

113 Thermo Fisher Scientific, How XRF Works, http://www.niton.com/portable-xrf-technology/how-xrf-works.aspx?sflang=en, (1. 8. 2011.).

Nikola Albaneže, Denis Vokić, Domagoj Mudronja

Multidisciplinarna provjera autentičnosti slike Josipa Račića *Portret žene s kravatom*

Nikola Albaneže
HR – 10 040 Zagreb, Hrastova 38a
Denis Vokić
Sveučilište u Dubrovniku
HR – 20 000 Dubrovnik, Ćira Carića 4
Domagoj Mudronja
Hrvatski restauratorski zavod
HR – 10 000 Zagreb, Zmajevac 8

UDK: 75Račić, J.:7.061
75.025.4
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 8. 5. 2012.

Ključne riječi: Račić, dokazivanje autentičnosti slike, analiza slikarskog rukopisa, UV fluorescencija, IR reflektografija, RTG, XRF
Key words: Račić, proving the authenticity of a painting, analysis of the painter's handwriting, UV fluorescence, IR reflectography, RTG, XRF

Slika *Portret žene s kravatom* istraživana je i dokumentirana od 2005. do 2010. U tom je razdoblju obavljeno i pažljivo dokumentirano čišćenje slike. Sastavljeno je Izvješće o konzervatorsko-restauratorskim radovima i tehnološkom istraživanju. Zadatak je bio utvrditi postoji li s pozicije tehnologije slikanja i promjena materijala ikakav argument da je slika krivotvorina. Kako se sva tehnološka obilježja idealno podudaraju sa slikarstvom Josipa Račića i karakterističnim dobnim promjenama njegovih slika, te kako nije pronađeno ništa što bi bilo u koliziji s karakterističnom Račićevom tehnologijom slikanja ili s njegovim karakterističnim slikarskim rukopisom, zaključak je ovakav: „Sve zajedno upućuje na to da nema nijednoga tehnološkoga argumenta koji bi dovodio u sumnju autentičnost potpisa ili Račićeva autorstva ove slike." Pri proučavanju slike primjenjivane su ove metode: *konosersko*[1] komparativno analiziranje likovnih obilježja, komparacije obilježja UV fluorescencija, UV reflektografija, IR reflektografija, RTG-a, XRF-a, FT-IR-a i TLC-a.

UVOD

Slika *Portret žene s kravatom* jest ulje na platnu kaširano na ljepenku; dimenzije slike su 41,5 x 30,5 cm (sl. 1, 2). Slika je potpisana u gornjemu desnom kutu: J. RAČIĆ. Datacija nije zapisana na slici; ovim se člankom predlaže datacija u 1906./07. godinu.

Već na prvi pogled, prije iscrpnijeg ulaženja u problematiku, slika posjeduje očita račićevska obilježja. To su: *strogost modelacije… čija je glavna težnja… realna opservacija i realistička izvedba*[2], odnosno *njegovo istinito konstatiranje (…) nema ničega senzacionalnog, ničega uznemirenog. Potez mu jasno i točno obuima formu, nigdje nije nametljiv (…) Ti obični modeli, njihove glave (…) više i jače negoli sve formalne ulickane ilustracije tobožnjih osjećaja. Sama su stvarnost*.[3] U tim se kategorijama kreću ocjene svih kritičara koji su nastojali odrediti najvažnija Račićeva obilježja, drugim riječima, iznijeti na vidjelo bît njegova stvaralaštva do kojega je Račić dolazio: *sa što manje efekta, s paletom svedenom na najuži registar*[4], (kako bi uspio, nap. aut.) *postići bogatstvo, i zbitu realnost estetske činjenice*[5] ili kako efektno zaključuje drugi slikarov biograf: *On (…je) majstor koji se odlikuje vrhunskom ekonomijom izraza; minimum dostatnoga u njega je, uvijek, i maksimum potrebnoga*.[6]

1 Hrvatski jezični portal ne navodi pojam *konoser* ili *konoserstvo* u rječniku hrvatskog jezika. *Konoserstvo* je pojam koji André Félibien 1666. definira ovako: Postoje tri tipa *connoissance:* 1) kako razlikovati dobro i loše na slici; 2) kako odrediti autora; 3) kako razlikovati original od kopije. Ta je definicija objavljena u obliku poglavlja naslovljenog *De la connoissance des tableaux* u Félibienovoj knjizi *Entretiens sur les vies et sur les ouvrages des plus excellents peintres anciens et modernes.* Od 1666. do 1725. Félibienovi *Entretiens* doživjeli su šest izdanja, a Roger de Piles uključuje cjelovito Félibienovo poglavlje o *connoissance* u svoju knjigu 1699. Jonathan Richardson Sr., objavio je 1719. djelo *The Connoisseur: An Essay on the Whole Art of Criticism As It Relates to Paining;* nakon toga iste je godine objavio *An Argument in Behalf of the Science of a Connoisseur.* Sir Charles Eastlake je definirao pojam *konoser* u eseju *How to Observe: konoser* – onaj koji stručnije zna. Eastlake je definirao razliku između *konosera* i običnog ljubitelja umjetnosti. *Konoser* se znanjem koristi u praktične svrhe, kao pomoć u prosuđivanju, dok ljubitelj znanjem *animira imaginaciju.* Giovanni Morelli u *Kunstkritiche Studien* na početku poglavlja *Načela i metoda* kategorički tvrdi da su profesori povijesti umjetnosti neprijatelji *konoserstva.* Morelli tvrdi da *konoser* razumije umjetnost, dok povjesničar umjetnosti opisuje razvoje i padove umjetnosti tijekom povijesti. Gotovo svi veliki teoretičari umjetnosti koriste se pojmovima *konoser* i *konoserstvo.* Od početka 20. st. do osamdesetih godina 20. st. izlazio je vrlo utjecajni specijalizirani časopis *Connoisseur Magazine.* Isto tako, časopis The Burlington Magazine – koji se smatra jednim od najutjecajnijih na području povijesti umjetnosti – dugo je imao podnaslov „for Connoisseurs". Značenja koja su kroz povijest i teoriju umjetnosti pridodana pojmu *konoserstva* specifična su i zato je nekorektno taj pojam ikako prevoditi na hrvatski jezik.

2 Gamulin, G. (2010): *Josip Račić,* Zagreb, 76.

3 Babić, Lj. (1934.): *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću,* Zagreb, 145.

4 Wyroubal, Z. (1956.): Tehnička analiza Račićevih ulja – tehnički nedostaci, *Bulletin JAZU,* 9-10, Zagreb. Ondje, na str. 58., stoji zaključak: „Paleta mu je jednostavna, svedena gotovo na minimum. Sastoji se od desetak boja, no ni te sve ne upotrebljava na pojedinim slikama. Na portretima ih nalazimo 7-8 (…) Gotovo sve tonove inkarnata postizava toplim zemljanim bojama."

5 Gamulin, G., (2010.), nav. dj. 108.

6 Zidić, I. (2009.), *Josip Račić,* Zagreb, 72.

1 Zatečeno stanje slike *Portret žene s kravatom*
Portrait of a Woman with a Tie prior to restoration

2 Poleđina slike
Back of the painting

Dakako, u pokušaju utvrđivanja autentičnosti predmetne slike poslužit ćemo se provjerenom i neizbježnom komparativnom metodom. Pažljiva usporedba niza slika na kojima uočavamo karakterističnu poetiku (slikarsku morfologiju) i rukopis Josipa Račića; kako u cjelini ovoga djela, tako i u njenim brojnim pojedinostima, osnova je analize i na njoj zasnovano donošenje zaključaka. Međutim, ta specifična *konoserska* metoda koja se nužno oslanja na vizualni materijal i jedino se zornim upućivanjem na bitne odlike i specifičnosti djela može dosljedno i uvjerljivo provesti, evoluirala je od svoje, nazovimo je tako, 'tradicionalne' epohe u kojoj Max Friedlander, jedan od glavnih predstavnika, ističe kako se: „sigurnost (u prosudbi atribucije, nap. aut.) može postići jedino na temelju dojma cjeline; nikad na analizi vidljivih oblika".[7] Takvo oslanjanje na intuiciju kao izraz krajnje subjektivnosti, zamijenjeno je – barem u slučajevima kada je takvo istraživanje provedeno – pristupom koji nastoji biti objektivnije utemeljen „na analizi različitih slikarskih postupaka (u njihovim vrlo raznolikim formama) koji su primjenjivani da bi se stvorila uvjerljiva predodžba".[8] Dakako da to pretpostavlja usku suradnju sa znanošću, odnosno s rezultatima prirodoznanstvenih metoda istraživanja koje povijest umjetnosti mora uključiti u svoja razmatranja[9]. Doduše, i tu se krije opasnost od prevelikog oslanjanja na sofisticirane instrumente kao da će nam oni dati odgovor jer, iako ih nikako ne smijemo zanemarivati, od presudne je važnosti interpretacija, čime se ponovno vraćamo na *konoserstvo*. Osim *konoserstva* i prirodoznanstvenih metoda, treću važnu komponentu čini povijest umjetnine, njezina provenijencija. U slučaju naše slike jedino saznajemo iz pisane izjave sina tadašnjega vlasnika[10] da je slika u njihovu porodičnom vlasništvu od 1960. godine. Navodno ju je 1963. godine u obiteljskome stanu u

7 Friedlander, M. J. (1946.): *On art and connoisseurship,* Oxford, 1946., 173. O Friedlanderovoj „znanosti intuicije", kao i o metodama drugih važnih *konosera* vidi: Kirby Talley M. Jr., Oko primjećuje: gledanje, prosuđivanje i connoisseurstvo, *Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada* (prev. i prir.) Vokić, D., Dubrovnik – Zagreb, 2007.

8 Van de Wetering, E. (2008.): Connoisseurship and Rembrandt's paintings: new directions in the Rembrandt Research Project, part II, *The Burlington Magazine,* February 2008., 87

9 Christopher White u svojem prikazu IV. sveska Rembrandtovih slika ističe kako je „Van de Wetering (dugogodišnji član tzv. Rembrandtove komisije, nap. aut.) u svojoj studiji Rembrandtovih slika sve više posvetio pažnju onom što se događa ispod površine, nastojeći shvatiti kako je slika postupno nastala od podloge naviše. To ga je dovelo do polaganja mnogo veće ovisnosti o informaciji prikupljenoj s pomoću prirodoznanstvenih istraživačkih metoda kao što su infracrvena reflektografija, rentgen, dendrokronologija, istraživanje platna i kemijska analiza podloge i pigmenata. Nedvojbeno, to je podiglo znanstveni pristup *konoserstvu* umjetnikova opusa na besprimjernu razinu." Osvrt WHITE, C. (2006.) A Corpus of Rembrandt Paintings, vol.IV., u: *The Burlington Magazine,* February 2006., 120 http://www.rembrandtresearchproject.org/index.php?12 (17. 8. 2011.)

10 O tome je sin tadašnjega vlasnika ostavio pisano svjedočanstvo i to je jedini zasad poznati dokument koji čuva uspomenu na navodni događaj.

3 Komparacija detalja dviju slika: *Autoportret* iz 1906. i *Portret žene s kravatom*
Comparison of details from the two paintings: *Self-portrait* from 1906 and *Portrait of a Woman with a Tie*

Novom Sadu gledao dr. Antun Bauer dok je boravio kod svoje rođakinje. Ta obiteljska zbirka još i danas posjeduje djela vrhunskih majstora „južno-slavenske" moderne.[11]

Račićeva slika *Portret žene s kravatom* nije dosad evidentirana niti izlagana. U nedostatku „čvršćih" arhivskih podataka o našoj slici, preostaje nam, dakle, osloniti se na provjeru autentičnosti kombinacijom promatranja, uspoređivanja i metoda kojima se služe konzervatori-restauratori u istraživanju slikarskih materijala i postupaka. Isto tako, na ovome mjestu treba istaći kako se argumentacija usporedo dotiče formalnih odlika, tehničkih specifičnosti, ali i nadasve psiholoških aspekata jer su svi zajedno veoma važni za reljefan doživljaj Račićevih obilježja.

KONOSERSKO ANALIZIRANJE SLIKE

Lice žene prikazano je strogo frontalno sa svjetlom koje pada izravno sprijeda potpuno ga iznoseći na vidjelo, dok je tijelo, u laganom pokretu, prikazano do ispod ramena, te figura zauzima dvije trećine površine platna na kojemu je, pokraj prikaza modela, sasvim neutralna, smeđasto-siva pozadina (samim slikarskim tretmanom zanemaruje sve ostale partije). U neveliku Račićevu opusu, u kojemu prevladavaju portreti, tri su portreta potpuno frontalna: *Portret Ciganke*, oko 1906., *Glava starice*, 1906./07., i *Portret sestre Pepice*, 1907. kojima bi se mogao pridodati i *Autoportret* iz 1906.[12] (koji je ipak blago, jedva primjetno, pokrenut). Svi ostali Račićevi portreti u određenom su, većem ili manjem, pomaku glave. To, dakako, ne znači da i oni nisu pogodan materijal za usporedbu. Tako je vrijedno zapaziti da *Portret gospođe sa šeširom*, 1907., također zahvaća upravo toliko tijela modela koliko i naša slika.

U pokušaju da diferenciramo Račićeve portrete valja zapaziti kako određeni radovi (pogotovo iz 1906.) pokazuju izrazitu volju za uporabom svjetlosne modelacije; u tu svrhu svjetlo dopire sa strane i reljefno oblikuje motiv – pojavljuju se izraziti kontrasti svjetla i sjene. Drugi su pak jednolično osvijetljeni (gore navedenim radovima pridodajmo i *Damu u bijelom* iz 1907.) i takvomu nizu pripada i ovaj portret. Zajedničke su im jednostavnost i sažetost – to su kvalitetne odlike kojima slikar uspijeva ostvariti dojam težine prisutnosti modela, odnosno njegovu snažnu

11 U zbirci se vrijednošću ističu djela Save Šumanovića, Jovana Bijelića, Peđe Milosavljevića i Milenka Šerbana, ali treba spomenuti i bogato uokvirene slike stranih, mahom nepoznatih slikara, kao i nekoliko vrlo atraktivnih slika iz poslijeratnog perioda među kojima se ističe slika svestranog Miće Popovića. Vlasnik slike se 1970. preselio u obiteljsku kuću u Rovinju, kamo je prenio sliku „Portret žene s kravatom" i gdje je poživio nešto više od 30 godina. Nasljednik (sin koji je živio u Novom Sadu) godine 2007. prodao je kuću u Rovinju i nastavio živjeti u Novom Sadu.

12 U Gamulinovoj je monografiji datiran u 1904. – 1905.; u knjizi Igora Zidića u 1906., a u katalogu autora Zdenka Rusa u 1906. – 1907.

4 Detalj slike *Majka i dijete* iz Moderne galerije
Detail from the painting *Mother and Child* from the Modern Gallery

5 IR reflektografija na 720 nm detalja slike *Majka i dijete*
IR reflectography at 720 nm of a detail of the painting *Mother and Child*

fizičku i psihičku nazočnost (kako je već izvrsno zapaženo: *ni u jednom se njegovu portretu ne događa ništa osim teške samoće bića*[13]). Sve je u toj funkciji; impostacija, raspored svjetla, šturo modeliranje, vrlo bliska linija pogleda između promatrača i portreta, a ponajviše oči portretirane. Njezina samosvijest, vidljiva u izravnom pogledu, istaknuta i nošenjem kravate, tek je vanjska manifestacija sjete i rezignacije, ali s mnogo unutarnje napetosti (ponovno: *Vrhunac je izražajnosti njegovih lica u odsutnosti svake ekspresije. Nema izražene emocije, (...). Likovi gledaju u stranu ili, pak, izravno kroz nas*[14]), koja je apsolutno glavna karakterizacija modela.

Prijeđimo i na druge pojedinosti: usnice su, kao i na drugim Račićevim portretima – kako ženskim, tako i muškim, jedini koloristički akcent, dok su svjetlosne mrlje poredane u vertikalni niz od čela, preko nosnoga hrpta i iznad gornje usnice do brade. Zapravo, sličnost je fragmenta predmetne slike i Račićeva *Autoportreta* iz 1906. neoboriva (sl. 3). Na vertikalama koje izdvajamo iz sredine obaju lica, u širini usnica, nalazimo toliko izrazitih podudarnosti, od rasporeda svjetla, rukopisa do oblikovanja mikroformi kao što su nosnice ili linija razdvajanja kose i čela (napose pak partija ispod donje usnice s kratkom lučnom sjenom koja odozgo obujmljuje osvijetljenu bradu) da bi ih gotovo bilo moguće zamijeniti.

Iznimno sličan slikarski rukopis – imamo u vidu smjer, duljinu i zakrivljenja slikarskih poteza, debljine rabljenih kistova – nalazimo i na licu koje je izabrano za naslovnicu kataloga Račićeve retrospektive u Modernoj galeriji 2009. godine. To je lice djeteta sa slike *Majka i dijete* (sl. 4). Neke razlike, nažalost, treba pripisati ranijim restauratorskim zahvatima i na *Autoportretu* iz 1906. i slici *Majka i dijete*. Asfalt iz boje se pri čišćenju očito lako otapao, a taj je proces rezultirao prečišćenjem slike *Majka i dijete*. Tamni tragovi na čelu djeteta su tamna podložena boja koja je prečišćavanjem postala vidljiva. IR reflektografija pokazuje da granica prečišćenja zahvaća lice od vrha čela gotovo do dna donje usnice, ukoso preko sredine dlanova (sl. 5). I restaurator koji je nekad čistio *Autoportret* iz 1906. također je uklonio asfaltni ton i primijetio da mu se boja otapa. Zato, iako je otopio i uklonio asfalt, nije uspio ukloniti dobar dio nečistoće i diskoloriranog laka u udubinama hrapave strukture slike, što je napose vidljivo na čelu lika autoportreta. Veći je dio portreta retuširao, što je donekle

13 Zidić, I. (2009.), nav. dj., 94.
14 Zidić, I. (2009.), nav. dj., 96-97.

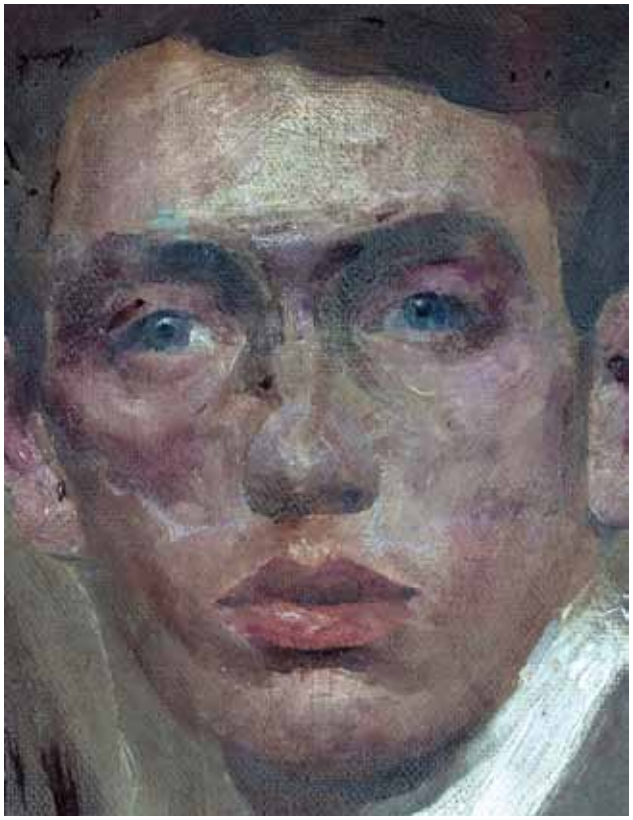

6 UV fluorescencija detalja Račićeva autoportreta iz 1906.
UV fluorescence of a detail from Račić's self-portrait from 1906.

7 UV fluorescencija slike *Portret žene s kravatom* na 365 nm
UV fluorescence of the painting *Woman with a Tie* prior at 365 nm

vidljivo i golim okom[15], a napose je vidljivo s pomoću UV fluorescencije[16] (sl. 6, 7).

Usporedba s odabranim poredbenim materijalom: slikama *Sestra Pepica* (portreti ugljenom i uljem), *Mali autoportret*, *Veliki autoportret*, *Dama sa šeširom*, *Glava starice*, *Ciganka*, *Mati i dijete* pa i šire, potvrđuje spektar podudarnosti. Riječ je o koloritu i njegovim tonskim vrijednostima (valerima), o debljini poteza i rukopisu koji pokazuje sumarnost namaza ('lavlja šapa'), o rasporedu masa kada ga promatramo neovisno o iluziji koju treba izazvati kod gledatelja. Riječ je također o daljnjem nizu detalja: o očnim šarenicama, o vjeđama i trepavicama, o obrvama i kosi, o suzdržanom toplom inkarnatu sa svjetlosnim akcentima; napokon i o pozadini.

Napokon, osvrnimo se posebno na signaturu, materijalnu činjenicu koja to svakako zaslužuje. Napisana je tiskanim slovima i podcrtana crtom koja se proteže samo ispod prezimena (početno slovo imena i točka iza njega - „J." - nisu podcrtani). Upravo takav potpis nalazimo na crtežu kredom *Studije akta djevojčice*,[17] datiranom oko 1906.

STANJE SLIKE I TEHNOLOŠKE KOMPARACIJE

Slika je rađena uljanim bojama na platnu. Platno je kaširano na ljepenku. Način na koji je platno kaširano odgovara Račićevu načinu rada, kako možemo vidjeti na više slika u fundusu Moderne galerije. Proučavanjem Račićevih slika uočeno je da je slikar radio na najrazličitijim vrstama platna. Istu opservaciju bilježi i katalog *Tajnovite slike Josipa Račića i Miroslava Kraljevića*.[18] Starosna obilježja platna i izgled ljepenke odgovaraju onima koje smo proučavali na retrospektivnoj izložbi Josipa Račića u Modernoj Galeriji u prosincu 2008. i početkom 2009. godine.

Radi provjere autentičnosti, slika je podvrgnuta raznim prirodoznanstvenim istraživanjima. Uz mikroskopiranje i istraživanje pod kosom i spekularnom rasvjetom, dvaput

15 Nešto žuća ili ružičastija boja na sredini nosa ili na obrazima – retuš se lako uočava jer prekriva vizualno hrapavu strukturu (tj. ne vidi se ta vizualno hrapava struktura kako oko percipira nečistoću zaostalu u udubinama strukture površine slike).

16 S pomoću UV fluorescencije može se indicirati je li slika ikad bila lakirana i može se usmjeriti identifikaciju veziva, lakova i pigmenata. UV fluorescencija je nezamjenjiva metoda za detekciju naknadnih intervencija na slici.

17 Upravo taj potpis poslužio je za izbor slikarevih signatura reproduciranih u monografiji *Josip Račić* autora Igora Zidića.

18 Tajnovite slike *Josipa Račića i Miroslava Kraljevića,* katalog izložbe, Moderna galerija Zagreb, 1986., 52. Zavod za restauriranje umjetnina i Institut „Ruđer Bošković" tada su obavili istražne radove na Račićevim slikama u opsegu i na razini koji su bili izniman iskorak u nas. Taj je katalog i danas izvrstan referentni izvor podataka.

8 IR reflektografija slike *Portret žene s kravatom* na 720 nm
IR reflectography of the painting *Woman with a Tie* at 720 nm

9 IR reflektografija slike *Portret žene s kravatom* na 1 000 nm
IR reflectography of the painting *Woman with a Tie* at 1000 nm

su to bile strukturne metode istraživanja (IRR, UVR, UVF i RTG)[19] i jednom analitičke metode (XRF, FT-IR i TLC)[20].

Snimljene su IR reflektografije na 720, 800, 880 i na 1 000 nm, UV fluorescencija na 365 i 395 nm, UV reflektografija na 311 i 365 nm, IR fluorescencija i karakteristične mikrofotografije pri normalnoj svjetlosti. Snimljeno je i više RTG fotografija raznih ekspozicija. Za usporedbu slikarskog rukopisa snimljene su IR reflektografije Račićevih slika na izložbi 100 vrhunskih djela hrvatske umjetnosti iz fundusa Narodnog muzeja u Beogradu u Umjetničkom paviljonu 2007./08.[21] i odabranih slika na retrospektivnoj izložbi Josip Račić u Modernoj galeriji u Zagrebu 2008./09 (sl. 8-10).[22]

Sloj boje je pokriven slojem nečistoće koja se akumulira iz zraka i prekriven je s više slojeva terpenskih lakova.[23] (Da je riječ o terpenskim lakovima, na to upućuje karakteristična svijetla zelenkasta UV fluorescencija lakova, te FT-IR koji utvrđuje da je najvjerojatnije posrijedi damar lak.) Nešto različitu UV fluorescenciju ima onaj dio slike koji je bio izložen djelovanju svjetlosti unutar otvora ukrasnog okvira. Slika je zaprimljena u ukrasnom okviru koji je pokrivao donji dio slike oko 3,5 cm. Fluorescencija onih dijelova slike koje je ukrasni okvir sakrivao također

19 Infracrvene reflektografije (IRR) snimane su fotoaparatom Canon EOS D20 koji je modificiran uklanjanjem IR blokirajućeg filtra na senzoru. Objektiv je Canon EF 28 mm f/2.8 uz dodatak filtara Hoya RM-72 (za reflektografije na 720 nm) ili Schott RG 1000 (za reflektografije na 1 000 nm) pri svjetlosti studijskih bljeskalica temp. 5 600 °K.
Ultraljubičaste reflektografije (UVR) snimane su fotoaparatom Nikon D70S koji je modificiran uklanjanjem IR blokirajućeg filtra na senzoru. Objektiv je Universe Kogaku UV lens 105mm f/4.5 uz dodatak filtra Shott DUG 11 X pri svjetlosti UV lampe Philips PL-S BLB (zračenje 360-380 nm, vrhunac zračenja 365 nm) ili pri svjetlosti UV lampe Philips TL-01 (zračenje 300-320 nm, vrhunac zračenja 311 nm).
Ultraljubičaste fluorescencije (UVF) snimane su fotoaparatom Canon EOS 1Ds MK3 s objektivom Canon EF 50 mm f/2.5 Compact Macro pri svjetlosti UV lampe Philips PL-S BLB (zračenje 360-380 nm, vrhunac zračenja 365 nm).
RTG fotografija je snimana na RTG aparatu Hrvatskoga restauratorskog zavoda.

20 Na slici je rađena analiza pigmenata nedestruktivnom metodom prijenosnim spektrometrom za rentgensku fluorescentnu analizu „Bruker AXS Arttax µXRF spectrometer". XRF fluorescentna spektroskopija temelji se na ozračivanju uzorka X (RTG) zrakama, čime dolazi do tzv. fotoelektričnog efekta, pri čemu nastaju karakteristične rentgenske zrake za svaki element uzorka. Te novonastale rentgenske zrake nazivaju se rentgenskom fluorescencijom ili XRF (X-ray fluorescence), a njihovom detekcijom i analizom moguće je ustanoviti prisutnost elemenata između kalija i urana. Prednost je spomenute metode u tome što se radi prijenosnim uređajem izravno na umjetnini tako da uzorkovanje nije potrebno, a mana joj je u tome što služi uglavnom samo za nedestruktivnu analizu površinskog anorganskog sloja umjetnine, pri čemu se detektiraju i elementi slojeva ispod ovisno o dubini prodora X-zraka. Rodij vidljiv u spektrima potječe od rentgenske cijevi uređaja te nije prisutan u uzorku.
Analiza veziva rađena je FT-IR (Fourier transform – infrared) spektroskopijom te tankoslojnom kromatografijom (TLC – thin layer cromatography). FT-IR spektroskopija koja se temelji na detekciji vibracija molekula pobuđenih IR svjetlom, rađena je s pomoću Shimadzu IR Affinity-1 spektrometra metodom KBr pastile. Tankoslojna kromatografija (TLC) kromatografska je tehnika koja se primjenjuje za izdvajanje mješavina prisutnih u malim količinama u uzorku.

21 Izložba „100 vrhunskih djela hrvatske umjetnosti iz fundusa Narodnog muzeja u Beogradu" održala je u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu 18. 12. 2007. – 10. 2. 2008.

22 Retrospektiva Josipa Račića u povodu stote obljetnice smrti održala se u Modernoj galeriji u Zagrebu od 16. 12. 2008. do 15. 3. 2009.

23 Onečišćeni sloj starog laka još je najmanje jednom lakiran. I taj, noviji sloj laka treba se datirati prije više desetljeća sudeći prema karakterističnoj UV fluorescenciji i sloju nečistoća koje su se akumulirale na njemu.

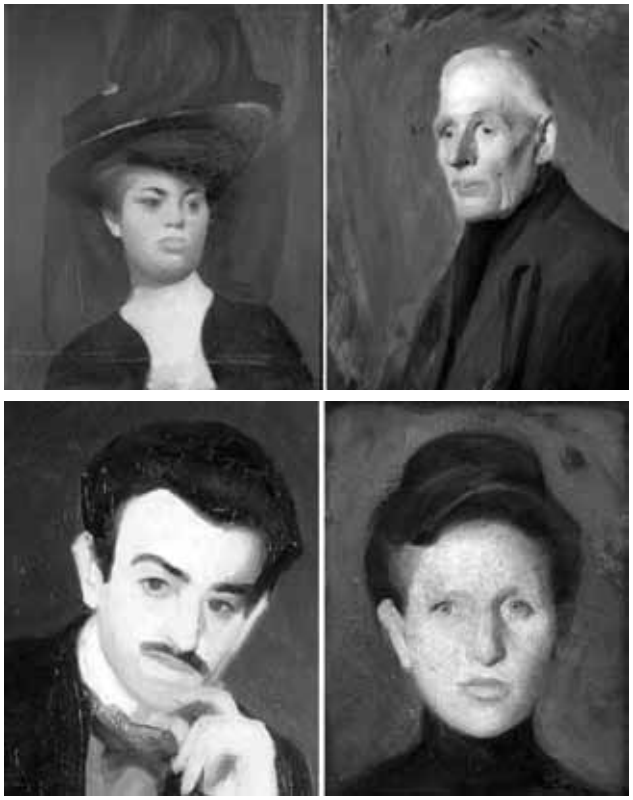

10 Nove IR reflektografije Račićevih slika, detalji (*Portret gospođe sa šeširom*, 1907., Moderna galerija Zagreb; *Starac*, 1906./1907., Narodni muzej Beograd; *Portret Schüleina*, 1908., Narodni muzej Beograd; *Portret Pepice*, 1907., Moderna galerija Zagreb)

New IR reflectrographs of Račić's painting, details (*Potrait of Woman with Hat*, 1907, Modern Gallery Zagreb; *Old Man*, 1906/1907, National Museum, Belgrade; *Portrait of Schülein*, 1908, National Museum Belgrade; *Portrait of Pepica*, 1907, Modern Gallery Zagreb)

11 RTG slike *Portret žene s kravatom* (snimio M. Braun)

X-ray of the painting *Woman with a Tie* (taken by M. Braun)

je karakteristična za ostarjele terpenske lakove koji su bili zaštićeni od djelovanja svjetlosti.

S obzirom na to da je fluorescencija laka bitno različita između dijelova koji su bili pokriveni ukrasnim okvirom i onih dijelova koji su bili izloženi danjoj svjetlosti – treba se zaključiti da taj ukrasni okvir nije postavljen na sliku nedavno već prije više desetljeća. Na slici se uočava trag izgubljenoga izvornog okvira koji je donji rub slike skrivao samo 5 mm. Inače, na slici nema labilnih dijelova, ništa se ne ljušti i nije potrebno nikakvo podljepljivanje.

Promatranjem slike pod kosim svjetlom uočavaju se potezi kista koji nemaju nikakve veze s vidljivim slikanim prikazom. Ti se potezi kista nalaze ispod vidljivoga sloja boje. Metode koje mogu pokazati što se nalazi ispod vidljivoga sloja boje jesu IR reflektografija i RTG fotografija. (sl. 11).

IR reflektografija prodire nešto dublje od vidljive svjetlosti tako da, u slučaju da nanos boje nije predebeo, mogu postati vidljivi podslici i podcrtavanje. Kad je sloj boje predebeo za IR reflektografiju, RTG je standardna metoda za promatranje i istraživanje slojeva slike. Najviše podataka o slikarskom rukopisu (potezima kista) daju IR reflektografije, a RTG gotovo redovito vrlo ilustrativno otkriva i sva predomišljanja slikara, kao i naznake što je naslikano ispod preslika.

Dijelovi slike koji su vidljivi i koji su u prvome planu, napose glavni dijelovi slike (npr. lice portreta ili ruke) – mogu biti dorađeni do mjere kad se oku vidljivi slikarski rukopis gubi, a nadjača ga zanatska dorađenost. Svi slikari i krivotvoritelji usmjereni su na ono što je oku vidljivo. S obzirom na to da IR reflektografija i RTG prodiru dublje od vidljivog – te metode otkrivaju poteze koji se ne vide golim okom, tj. pokazuju poteze oko kojih se slikar (ili krivotvoritelj) nije svjesno previše trudio jer ih ni sam nije mogao vidjeti golim okom. Takvi potezi vrlo vjerodostojno upućuju na karakterističan slikarski rukopis koji se među slikarima razlikuje kao što se razlikuju rukopisi u pisanju slova.

Rentgenska snimka slike *Portret žene s kravatom* pokazuje da se ispod vidljivog oslika nalazi još jedan portret sa šeširom. Račićevo preslikavanje vlastitih slika također je jedna od izrazitih obilježja toga slikara, o čemu, među ostalima, piše Wyroubal i čemu su bili posvećeni izložba i katalog *Tajnovite slike Josipa Račića i Miroslava Kraljevića*.

Pri čišćenju slike *Portret žene s kravatom* primijećene su iznimna mekoća i laka topljivost slikanoga sloja. Kemijska

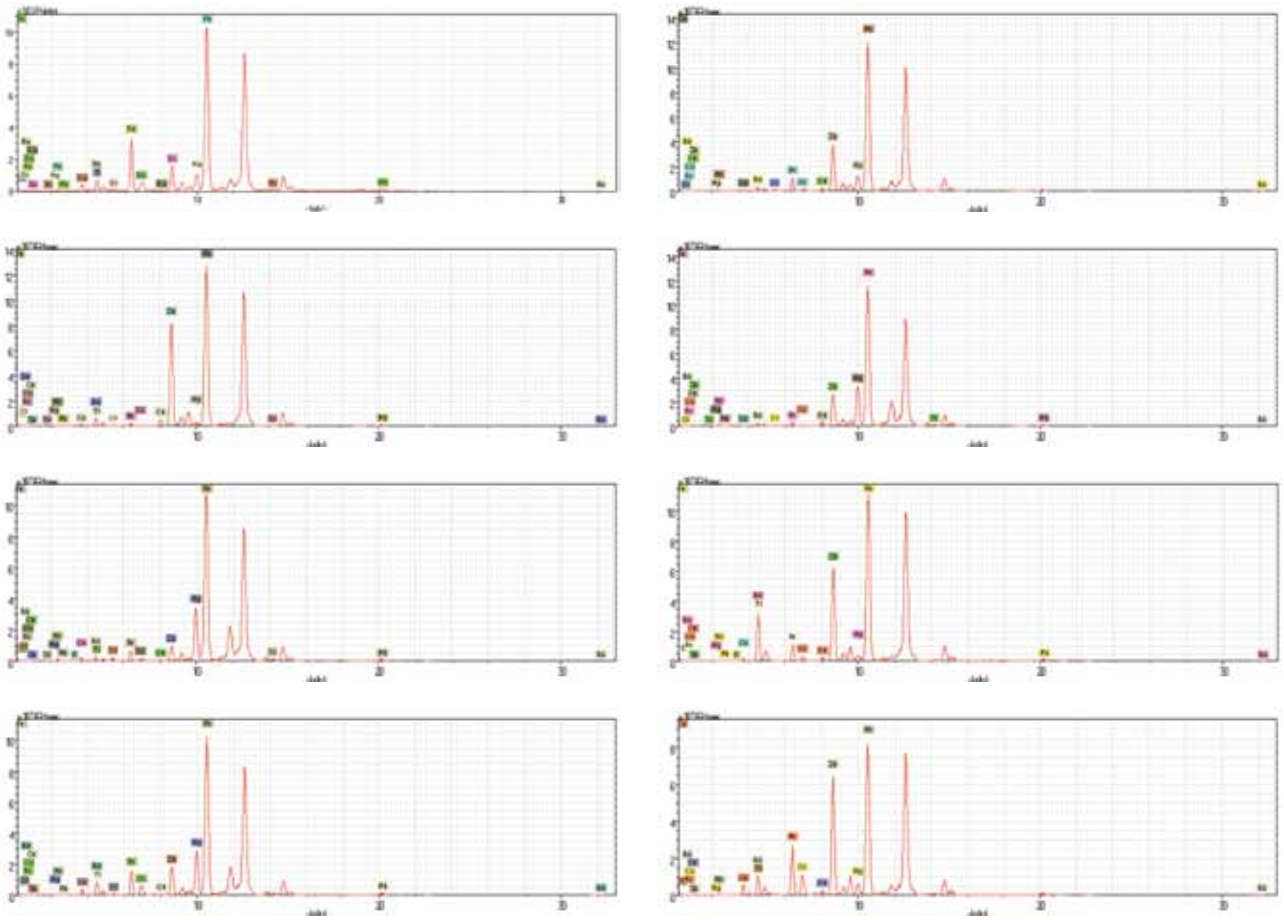

12 Izbor XRF grafova slike *Portret žene s kravatom:* 1 – kosa (smeđa), 2 – čelo (oker), 3 – pozadina lijevo gore (crvenkasta podloga), 4 – pozadina lijevo po sredini (zelena), 5 – rame lijevo (crvena podloga), 6 – gornja usnica (crvena), 7 – ovratnik desno po sredini (bijela), 8 – rame desno (tamno plavo-crna)

A number of XRF graphs from the painting in question: 1 – hair (brown), 2 – forehead (ochre), 3 –background top left (reddish foundation), 4 – background left centre (green), 5 – left shoulder, (red foundation), 6 – upper lip (red), 7- collar, right central part white), 8 – right shoulder (dark blue-black)

analiza metodom FT-IR i metodom TLC pokazala je da se u sloju boje nalaze asfalt i masne kiseline koje mogu potjecati od klinčićeva ulja. Istodobna uporaba lanenog ulja, asfalta i klinčićeva ulja neuobičajena je i nepoželjna praksa. No, upravo to je karakteristična praksa u slikarstvu Josipa Račića u periodu 1906. – 08. Kritizirajući Račićevu tehnologiju slikanja, Wyroubal je prvi opazio da se Račić koristio i asfaltom u slikanju te je uporabi asfalta pripisao karakteristične krakelire Račićevih slika.[24] Ljubo Babić je potvrdio to Wyroubalovo opažanje o Račićevoj uporabi asfalta i dopunio ga opažanjem o uporabi klinčićeva ulja. Klinčićevo je ulje je bilo poznati usporivač sušenja boje kojim su se koristili oni slikari koji su željeli dugo slikati u mokroj boji slike. Babić svjedoči[25] da je u ateljeu Račićeva učitelja Habermanna uvijek mirisalo po klinčićevu ulju.[26] Uporaba tog ulja omogućuje i do dva tjedna raditi „mokro u mokro" – zato su neke Račićeve slike desetljećima ostale polusuhe, a deblje kvržice boje i danas su relativno mekane.

Slikarska je osnova crvene boje, što je još jedno od obilježja Račićeve slikarske tehnike koju je usvojio od svoga profesora Habermanna. U sloju boje prisutne su jake krakelire (tzv. rane krakelire). Negdje su duboke i vizualno oštre, a negdje (kao npr. na ovratniku desno) plitke su i oštre. Dosta remete prikaz slike jer se bitno svjetlijim tonom nameću u prvi plan. Iako su te krakelire izrazito obilježje Račićevih slika o kojima opširno piše još Zvonimir Wyroubal[27], ipak bi ih trebalo retušem vizualno „gurnuti" u drugi plan i tako donekle integrirati u slikani prikaz kako se svojim pretjerano dominantnim apstraktnim formama ne bi nametale slikanom prikazu.

Obavljena je i analiza pigmenata slike *Ženski potret s kravatom*. XRF analiza pigmenata rađena je na svim prisutnim bojama na slici (sl. 12). Kao bijeli pigment dokazana je

24 Wyroubal, Z. (1956.): nav. dj.

25 Babić, Lj. (1955.): Becić, Račić i Kraljević u knjizi Maxa Unolda „O slikarstvu", osvrt na knjigu Unolda, M. u časopisu *Globus*.

26 Peić, M. (1985.): *Josip Račić,* Spektar, Zagreb,104-105. Matko Peić skupio je u monografiji Josip Račić interesantna svjedočanstva minhenskih đaka o uputama profesora i tehnologijama rada na minhenskoj akademiji.

27 Wyroubal, Z. (1956.): nav. dj.

13 *Portret žene s kravatom* nakon konzervatorsko-restauratorskih radova

Portrait of Woman with Tie after treatment.

olovna bijela ($2PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$) s cinkovom bijelom (ZnO). U tamno plavom dokazana je kobaltna plava ($CoAl_2O_4$), cinober (HgS) te možda i prusko plava ($Fe_4(Fe[CN]_6)_3$. Dokazano željezo možda potječe i od željeznog oksida u slojevima ispod. Kao crveni pigment dokazan je cinober. Za tamno zeleni pigment teško je na osnovi ove analize reći o čemu je riječ. Tu je detektirano malo kroma, možda od kromne zelene, ili cinober zelene (engleska zelena) (($Fe_4(Fe[CN]_6)_3$ + $PbCrO_4$)). U crvenome sloju podloge uz olovnu i cinkovu bijelu prisutan je cinober i željezni oksid. U ljubičastome sloju dokazan je cinober s nešto bakra najvjerojatnije od azurita ($2CuCO_3 \cdot Cu(OH)_2$).

Uspoređujući kemijske elemente detektirane na ovoj slici s elementima detektiranima na Račićevim slikama navedenima u katalogu *Tajnovite slike Josipa Račića i Miroslava Kraljevića* vidljivo je da su ovdje detektirani jednaki elementi.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI

Nakon provedenih istražnih i dokumentacijskih radova sa slike je uklonjen sloj nečistoće nataložene iz zraka. Stanjeni su diskolorirani lakovi gotovo do potpuna uklanjanja (potpuno bi uklanjanje bilo vrlo riskantno jer je sloj boje vrlo lako topljiv te se lako može oštetiti).

Krakelire su retuširane kako se ne bi vizualno nametale u prvi plan. Slika je zaštićena polumat lakom (sl. 13). Pronađen je odgovarajući crni politirani ukrasni okvir „iz vremena" koji je dimenzijama idealno prilagođen ovoj slici. Tim je okvirom zamijenjen premali okvir koji je zatečen na slici.

ZAKLJUČAK

Potpis na slici gore desno (J. Račić) nalazi se na boji ispod dvaju slojeva ostarjelih terpenskih lakova. O njihovoj starosti nedvojbeno svjedoči zabilježena fluorescencija čija su svojstva karakteristična za ostarjele terpenske lakove. Dakle, tehnološki je nemoguće da je netko naknadno ili nedavno dodao potpis na staru sliku, a starost same slike nikada nikomu nije bila ni najmanje dvojbena.

Skriveni slikarski rukopis koji otkrivaju IR reflektografije i RTG snimke upućuju na Račića isto kao i vrlo karakteristične tzv. rane krakelire slike. Platno je kaširano na ljepenku, karakterističnu za veliki broj Račićevih slika. Crvena slikarska osnova, preslikana starija vlastita slika, prisutnost asfalta i klinčićeva ulja u boji, dokazan karakterističan izbor pigmenata – sve zajedno upućuje na to da nema nijednoga tehnološkoga argumenta koji bi dovodio u sumnju autentičnost potpisa ili Račićeva autorstva ove slike.

Svjesni smo kako rezultati prirodoznanstvenih metoda istraživanja zahtijevaju veoma pažljivu interpretaciju. Naime, ti nam rezultati mogu pomoći da suzujemo mogućnosti; primjerice, utvrđivanje pigmenata karakterističnih za određenoga slikara dopušta mogućnost da je on autor, no ne potvrđuje ju automatski (drukčije je ako se utvrdi prisutnost nečega što nije karakteristično za njegov rad, ili što nije moglo biti u njegovo vrijeme i ako uz to utvrdimo da to nešto nije dodatak kasnijeg restauratora). Što više specifičnosti pojedini umjetnik upotrebljava, to će lakša biti detekcija prirodoznanstvenim metodama[28]. Kod Račića postoje takve specifičnosti; i dok je *alla prima* slikanje pa i uporaba vrlo suženog registra pigmenata donekle specifična (premda bi se, vjerojatno, mogli naći i drugi slikari s istom paletom), to je u još većoj mjeri uporaba klinčićeva ulja i asfalta, a svakako je pak najveća specifičnost kada to sve povežemo zajedno (pigmenti, ulje, uz dataciju i likovno-rukopisne odlike).

Gamulinovo retoričko pitanje „prema kojem bi kriteriju trebalo sumnjati u njezinu autentičnost?"[29] – postavljeno u povodu atribucije određene Račićeve slike – u potpunosti je primjenjivo i ovom prilikom i opravdano se može postaviti u slučaju bilo kakve dvojbe u ispravnost potvrđivanja slike *Portret žene s kravatom* ruci Josipa Račića. Nisu utvrđeni nikakvi argumenti ni indicije koji bi pobudili sumnju u autentičnost *Portreta žene s kravatom*.

Predmetna je slika tipičan Račićev rad koji možemo ocijeniti kao nadasve solidno ostvarenje unutar autorova opusa. Nakon kvalitetnoga restauratorskog zahvata na *Autoportretu* iz 1906. moći će se razmatrati je li u razini s njim, ali svakako jest iznad *Portreta Schuleina* (iz iste godine).

ZAHVALA

Zahvaljujemo vlasnicima i institucijama koje su dopustile pozornije proučavanje i snimanje komparativnog materijala za ovu studiju. Osobitu zahvalnost za susretljivost upućujemo Narodnom muzeju u Beogradu, Umjetničkom paviljonu u Zagrebu i Modernoj galeriji u Zagrebu.

Summary

MULTIDISCIPLINARY VERIFICATION OF THE AUTHENTICITY OF JOSIP RAČIĆ'S PAINTING: *PORTRAIT OF WOMAN WITH A TIE*

The authors of the paper researched in detail and documented their work on the painting from 2005 to 2010. In that period the cleaning and thorough documentation of the process was carried out. A documented entitled the Report on the conservation-restoration works and technological research of Josip Račić's painting *Woman with a Tie* was compiled. The task was to "establish, in regard to the painting technology and change of material, whether any possibility existed that the painting could be a forgery." Given that all the technological characteristics precisely coincide with the Josip Račić's painting and characteristic aging changes on his paintings and as nothing was found that would be in collision with Račić's characteristic painting technique or his characteristic painting style, the conclusion would be: "everything indicates that there is no technological arguments which would question the authenticity of Račić's signature or his authorship of this painting." During the investigation of the painting the following methods were used: connoisseur comparative analysis of the visual characteristics, comparison of characteristics of UV fluorescence, UV reflectography, IR reflectography, X-ray, XRF, FTIR and TLC.

28 Tako je otkriće kako su Rembrandt i njegova radionica primjenjivali kvarcnu podlogu, sastojak kojim se nije koristio nijedan suvremeni umjetnik, bilo odlučujuće za pojedine atribucije. Vidi u WHITE, C., (2006.): nav dj., 121.

29 Gamulin, G. (1985.): Za Josipa Račića, *Život umjetnosti*, Zagreb.

Jasna Šćavničar Ivković

Obnova pročelja zgrade u Vukovarskoj 35 – 35 a arhitekta Drage Galića

Jasna Šćavničar Ivković
Grad Zagreb
Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode
HR – 10 000 Zagreb, Kuševićeva 2/II

UDK: 728.2.025.4(497.5Zagreb)
72Galić, D.
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 5. 3. 2011.

Ključne riječi: Le Corbusier**,** Drago Galić*, béton brut,* sanacija, boje, *raw concrete*
Key words: Le Corbusier, Drago Galić, *béton brut,* reconstruction, colours, *raw concrete*

Članak je osvrt na nedavno završenu obnovu pročelja stambene zgrade u Vukovarskoj 35 – 35 a, arhitekta Drage Galića, sagrađene 1957. godine po uzoru na Le Corbusierov Unité d'Habitation u Marseilleu. Navode se osnovni podaci te uspoređuju oba zdanja. Govori se o specifičnosti problema obnove s obzirom na materijale vanjskoga plašta zgrade: sirovog betona i kulira, te o dvojbama oko načina njihove sanacije. Posebno se ističe autorov umjetnički senzibilitet vidljiv, među ostalim, i kroz zanimljivo koloriranje žbukanih dijelova fasade, koje se nastojalo kvalitetno reinterpretirati, čuvajući autentičnost arhitektonskog izraza. Zgrada je pojedinačno zaštićeno kulturno dobro pa su radovi izvođeni uz konzervatorski nadzor Gradskog zavoda za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode.

UVOD

Nedavno je završena prva faza obnove pročelja višestambene zgrade u Vukovarskoj 35 – 35 a u Zagrebu (sl. 1). Ovo, svakako jedno od najznačajnijih ostvarenja arhitekta Drage Galića, istaknuto u novijoj povijesti zagrebačke gradogradnje, uvršteno je godine 2009. u Registar kulturnih dobara RH. Stanje pedesetak godina staroga betonskog zdanja, zahtjevi i potrebe njegovih stanara, kao i odobreno sufinanciranje od Grada Zagreba, potaknuli su početak obnove. Specifičnost samog objekta, konkretni problemi s kojima su se obnovitelji suočavali tijekom radova, kao i ograničena novčana sredstva, ponukali su na promišljanje, istraživanje i nalaženje optimalnih načina njegove sanacije. Radovi su se obavljali pod stručnim nadzorom zagrebačkog Zavoda za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode.

Zgrada u Vukovarskoj 35 – 35 a, arhitekta Drage Galića (1907. – 1992.), kao i koncepcijski srodna Galićeva višekatnica na uglu Vukovarske i Miramarske, svakako su najkvalitetniji primjeri poslijeratne zagrebačke stanogradnje. Projektirana 1953., a izgrađena 1957. godine, među prvim je većim objektima sagrađenima uz novoformiranu gradsku prometnicu, a u skladu s Direktivnom regulatornom osnovom grada Zagreba iz 1953. godine.

Zgrada je projektirana gotovo u isto vrijeme kad je nastao, hvaljen i osporavan – revolucionarni, prvi Le Corbusierov Unité d' Habitation u Marseilleu (1947. – 1952.). Očito je da je Corbusierova arhitektura izravno utjecala na Galića, no prošavši kroz filtar autorove imaginacije i umjetničkog senzibiliteta, znanstvene metodike i iskustva te osjećaja za konkretan prostor, zahtjeve, mogućnosti i zagrebački „genius loci", urodila je novom kvalitetom.

O usporedbi Galićevih i Corbusierovih zgrada nedavno je pisao dr. sc. Vedran Ivanković, pa su neki podaci iskorišteni u ovom članku, kojim se želi ponoviti i nadovezati se na ranije rečeno, govoreći više o nekim konkretnim problemima vezanima uz obnovu.

MARSEILLESKI UZOR

Le Corbusierova sedamnaesterokatnica u Marseilleu, poznata i kao *Cité Radieuse* (*Ozareni grad*) i neformalno *La Maison du Fada* (*Kuća za lude*), nastala je kao rezultat dugogodišnjega promišljanja, materijalizirajući autorovu ideju kolektivnoga stanovanja u skladu sa stvarnim potrebama i mogućnostima poslijeratne Francuske. Kao model poslužila je konstruktivistička stambena zgrada *Narkomfin* arhitekta Ginzburga (Moisei Ginzburg i Ignaty Milinis) sagrađena 1932. god. u Moskvi. Urbanističkim planom „Marseille-sud" bila je predviđena izgradnja 24 *unitéa* grupirana u

1 Vukovarska 35-35 a, 2010. (foto: J. Šćavničar Ivković)
Vukovarska Street 35-35 a, 2010 (photo: J. Šćavničar Ivković)

2 Unité d' Habitation, u Marseilleu,
(preuzeto s: http://forum.skyscraperpage.com)
Unité d' Habitation, in Marseille,
(taken from: http://forum.skyscaperpage.com)

sedam grozdova uz brze prometnice[1]. U Marseilleu je izgrađena samo jedna takva zgrada. Do 1965. godine nastala su u Francuskoj još četiri slična objekta te jedan u Berlinu. Svrha je bila zadovoljiti materijalne, društvene, kulturne i duhovne potrebe velikoga broja obitelji, pružajući im maksimalnu moguću kvalitetu stanovanja i zajedničkog življenja na relativno malome prostoru. Projekt je nastao po narudžbi države, u vrijeme kada je stanovništvo Marseillea bilo raseljeno nakon ratnih razaranja. Bilo je to i vrijeme kada nije bilo moguće graditi složene čelične konstrukcije, koliko zbog siromaštva, toliko i zbog nedostatka dovoljno kvalificirane radne snage. Kao rezultat izabran je sirovi beton (*béton brut*), te je objekt nehotice postao prototip i inspiracija nadolazećemu arhitektonskom stilu i filozofiji brutalizma. Zanimljivo je da je Le Corbusier za realizaciju projekta tražio izuzeće od urbanih pravila[2]. Zgrada je nastala u suradnji sa slikarom i arhitektom Nadirom Afonsom, te projektantima Shadrachom Woodsom i Georgeom Candilisom. Dizajn namještaja (kuhinje) povjeren je dugogodišnjoj suradnici Charlotte Perriand. Stubište unutar stana projektirao je Jean Prouvé.

Projekt Corbusierova *vertikalnog vrtnog grada* za 1 600 ljudi, ostvaren je formiranjem monolitnoga samostojećeg prizmatičnog volumena podignuta na stupove, unutar

1 Ivanković, V. (2009.): Le Corbusier i Drago Galić – Kritički eksperimenti arhitekture višestambenih zgrada, Prostor 1(37) 17(2009), Zagreb: 10.

2 Isto: 8.

3 Unité d' Habitation, u Marseilleu, prizemlje, (preuzeto s: http://www.marseillecar.com)
Unité d' Habitation, in Marseille, ground floor (taken from: http://www.marseillecar.com

4 Unité d' Habitation, u Marseilleu, krovna terasa
Unité d' Habitation, in Marseille, roof terrace

5 Unité d' Habitation, u Marseilleu, krovna terasa
Unité d' Habitation, in Marseille, roof terrace

6 Unité d' Habitation, u Marseilleu, krovna terasa, (preuzeto s: http:// flickriver.com)
Unité d' Habitation, in Marseille, roof terrace, (taken from: http://flickeriver.com)

kojeg su adirani nizovi stambenih ćelija, grupiranih oko horizontalnih komunikacija – internih ulica s dućanima, knjižarama, restoranom, pa čak i hotelom (sl. 2). Društveni se život odigrava na razini krova, gdje su smješteni dječji vrtić, prostor za igru i rekreaciju. Zadovoljeno je Corbusierovih *pet točaka arhitekture*: zgrada je podignuta na snažne pilone omogućujući cirkulaciju prostora u razini prizemlja, fasada je oslobođena diktata zidova te stvara vlastitu oblikovnu igru, krovna je terasa preuzela ulogu prizemlja, slobodni je plan ograničen samo nužnošću konstruktivnog rastera poprečnih zidova, pročelje je artikulirano horizontalnim potezom vrpčastih prozora (sl. 3, 8).

Zgrada ima oblik ležeće prizme (135,5 x 24,5 m) visine 56 m. U njoj je smješteno 337 stambenih jedinica[3]. Postoje različiti tipovi stanova – od hotelske sobe do stanova s 5 spavaonica. Svi su vezani na samo jedan ulaz sa stubištem i dizalima, pozicioniran na južnom dijelu zgrade. Uz ovaj, postoje još dva evakuacijska i dva vatrogasna stubišta. Kako su stanovi dvoetažni, dvostrane orijentacije, prilazni su hodnici smješteni u sredini zgrade, na svakoj trećoj etaži. Zgrada leži na 17 dvostrukih pilona osnog rastera 8,38 m. Na katovima je raspon prepolovljen te su poprečni nosivi zidovi na osnoj udaljenosti 4,19 m – što je ujedno i širina pojedinoga stana[4]. Karakteristični stan na ulaznoj razini ima smještenu kuhinju, prvi put povezanu s prostranim dnevnim boravkom, te stube prema razini na kojoj su smještene uske, izdužene spavaonice. Ostakljena stijena balkona proteže se po cijeloj visini dvoetažnoga zračnog prostora boravka, unoseći svjetlost duboko u unutarnji prostor. Svaki je detalj razrađen do perfekcije, pažljivo proporcioniran prema Le Corbusierovu *Moduloru*.

3 Isto: 12.

4 Isto: 12.

7 Unité d' Habitation, u Marseilleu, bočno pročelje
Unité d' Habitation, in Marseille, lateral facade

8 Unité d' Habitation, u Marseilleu, detalj pročelja
Unité d' Habitation, in Marseille, facade detail

9 Unité d' Habitation, u Marseilleu, detalj pročelja
Unité d' Habitation, in Marseille, facade detail

Masivni volumen zgrade površinski je potpuno otvoren naizmjeničnim nizovima dvoetažnih i jednoetažnih balkona. Ovi, viši, prekinuti su horizontalama *brise-soleila*. Krovna terasa sa skulpturalno oblikovanim ventilacijskim dimnjacima, položenim kubusom školskoga trakta podignuta na stupove te plitkim bazenom, svjesno asocira na brodsku palubu (sl. 4 – 6).

Cijelo je oplošje u sirovom betonu, bez zaštite žbukom. Na površini je čitljiva tekstura pažljivo slagane drvene oplate koja stvara vlastitu reljefnu igru (sl. 7). Piloni prizemlja oblikovani nizanjem uskih letvica podsjećaju na kanelure klasičnih stupova (sl. 3). Monokromnost i monotonija betona razbijene su šarenilom bočnih balkonskih zidova. Prevladavaju glavne (mondrijanske) boje – crvena, žuta, plava, bojene izravno na betonsku podlogu, pa se i kroz njih nazire tekstura podloge (sl. 8, 9). Kao opreka hladnoći i grubosti sirova betona, iznenađuju sasvim dekorativni detalji – kao npr. površinska obradba dijelova zida na krovnoj terasi ili pak perforirani balkonski parapeti (sl. 6, 9). No kako je sam Le Corbusier rekao:

(...) *Odlučio sam stvoriti ljepotu kontrastom. Upotpunit ću je stvarajući igru između grubosti i finoće, između mutnog i intenzivnog, između preciznog i slučajnog. Ponukat ću ljude na razmišljanje, to je razlog silovitoj, bučnoj, pobjedonosnoj polikromiji fasada.* [5]

GALIĆEVA INTERPRETACIJA

Prva Galićeva višekatnica u današnjoj Vukovarskoj projektirana je samo godinu dana nakon izgradnje *Unitéa*, i na prvi pogled čini se kao njezin umanjeni model, no

5 www.galinsky.com/buildings/marseille/assics-unite-d-habitation-le-corbusier/

10 Vukovarska 35-35 a, Drago Galić – kolorirani nacrt južnoga pročelja zgrade, studija boja
Vukovarska Street no. 35-35 a, Drago Galić – colour design of the southern facade of the building, colour study

pomnijom se analizom uočavaju bitne razlike proizašle upravo zbog prilagodbe takvog, avangardnog načina stanovanja, regionalnim uvjetima i senzibilitetu hrvatskog čovjeka.

Galić je zgradu projektirao 1952. u zreloj dobi svojega stvaranja. Od značajnijih realizacija prethode joj vlastita kuća u Istarskoj ulici 28, u Zagrebu, hotel „Splendid" i obiteljska kuća Jakšić u Dubrovniku, drvena obiteljska kuća Filipčić na Svetom Duhu 117, u Zagrebu, (s Dragom Iblerom – srušena) višestambena ulična i dvorišna zgrada u Klaićevoj 44 – 46, te istodobno projektirana višestambena zgrada na Svačićevu trgu 14 u Zagrebu, kao i studija za terasaste nizove u Novakovoj ulici (s Dragom Iblerom), projekt za plivalište, sportski hotel (natječaj – I. nagrada) i višestambenu zgradu s dvoetažnim stanovima u Preradovićevoj 23, projekt višestambene zgrade s malim stanovima u Savskoj 52 – 54, projekt poslovno-višestambene zgrade u Ilici 1 a, te mnogi drugi projekti i realizacije[6]. Iz navedenog je vidljivo da se Galić od samih početaka intenzivno bavio stambenom arhitekturom te da je projekt za Vukovarsku samo logičan slijed dugogodišnjega stvaralačkog procesa.

Zgrada u Vukovarskoj 35 – 35 a, tlocrtnih dimenzija 104 x 12,5 m, visoka je 32 m (oko 40 m sa strojarnicom), a u njoj je smješteno 68 stanova. Osni raspon dvostrukih stupova u prizemlju iznosi 7,4 m. Isti je raspon nosivih poprečnih zidova na katovima – što odgovara širini glavne etaže pojedinoga stana. Zgrada nije mnogo kraća, ali je dvostruko uža od marseilleske. Nema centralno smještene podužne hodnike (unutarnje ulice), već se stanovima pristupa s otvorenih galerija. Prizemlje je zatvoreno, ostakljeno – predviđeno za poslovne prostore. Slobodan je samo prostor između krajnjih istočnih i zapadnih stupova. Otvoreno prizemlje ovdje i ne bi imalo mnogo smisla, jer je prostor sjeverno od građevine još i danas ostao urbanistički nesređen, opterećen zaostalom kaotičnom izgradnjom staroga Trnja. Zgrada je orijentirana na dva dvokraka stubišta s po dva dizala koja vode do galerija na sjevernome pročelju. Stanovi su od prvoga do šestog kata dvoetažni (*maisonette* jedinice), dvostrano orijentirani. Na sedmom – zadnjem stambenom katu, jednoetažni su stanovi te šest *ateliera* koji se velikim staklenim stijenama otvaraju prema sjeveru. *Atelierima* se prilazi iz zatvorenoga stubišta, preko južnih galerija natkrivenih pergolom. Te su galerije u dijelu ispred stubišta otvorene prema ulici, a ispred ulaza u *ateliere* betonskim zidom s perforiranim kvadratnim otvorima – zaštićene su od južnog sunca. Na zadnjoj, osmoj etaži, između dviju – dugim, uskim hodnikom povezanih stubišnih jezgara, niz je pomoćnih prostorija (spremišta, praonice i sušionice rublja), koje su danas uglavnom prazne i bez funkcije. Dio terase ispred njih dekorativnom betonskom „mrežom" odvojen je od dijelova ravnoga krova koji nisu predviđeni za boravak. Iznad te etaže izdižu se strojarnice dizala – zapadna kubusnog, a istočna stožastog oblika. Na prvom, trećem, četvrtom i šestom katu ulazi se u dvoetažne stanove sa sjevernih otvorenih galerija. Ispred svakog ulaza je betonsko korito za cvijeće – mali privatni vrt. Na toj razini stanovi imaju kuhinju kao zasebnu prostoriju orijentiranu prema sjeveru, WC i izbu, te prostrani dnevni boravak, koji

6 Štulhofer, A., Uchytil, A., Barišić, Z. (1998.): Drago Galić, monografija, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb.

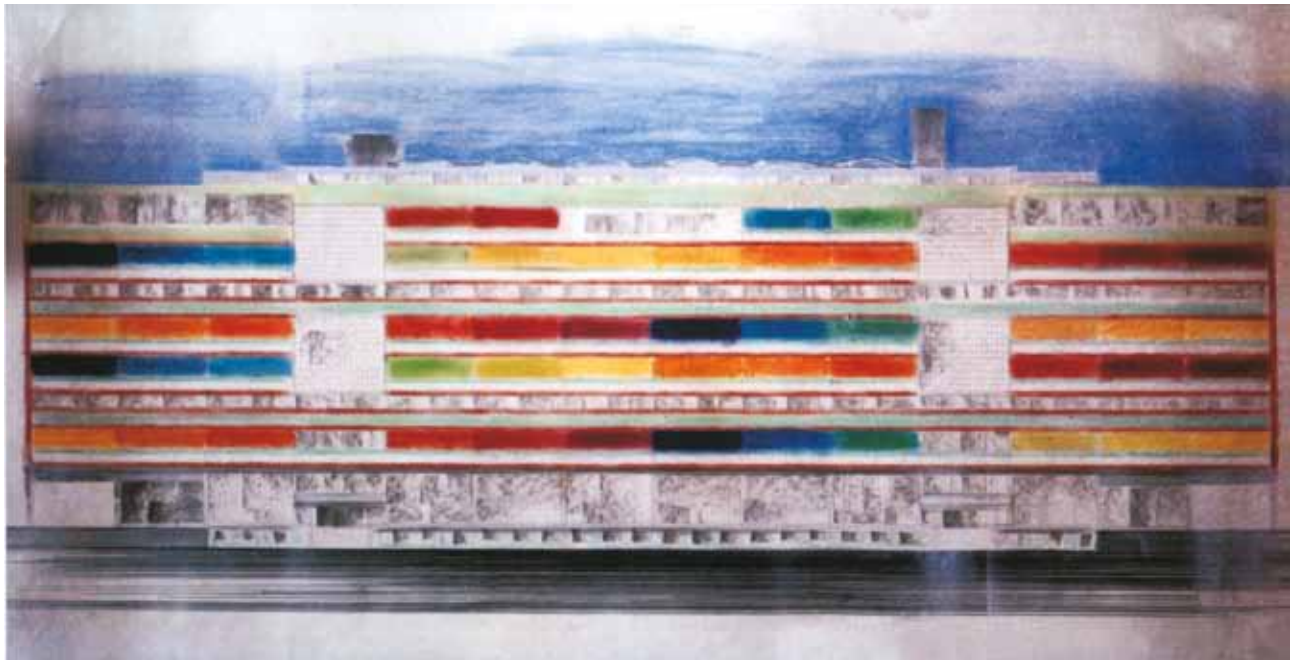

11 Vukovarska 35-35 a, Drago Galić – kolorirani nacrt sjevernoga pročelja zgrade, studija boja
Vukovarska Street no. 35-35 a, Drago Galić – colour design of the northern facade of the building, colour study

se velikom staklenom stijenom i lođom otvara prema jugu. Relativno usko i strmo, jednokrako stubište iz prilaznog hodnika vodi do spavaćega trakta. Tu su smještene dvije spavaonice, kupaonica i garderoba. Visina je te etaže manja, a prostor dvostruko uži. Tako, unutar jednog rastera nosivih zidova, na prvoj i trećoj, odnosno četvrtoj i šestoj etaži dnevni stambeni prostor ima veću visinu i proteže se po cijeloj širini rastera (7 m), te se iz nje spušta ili diže do spavaćeg trakta niže visine koji je za polovicu uži (druga i peta etaža). Tako se po dva stana međusobno slažu – poput Lego kockica. Već sam tlocrtni raspored stana s prostranim dnevnim boravkom, odvojenom kuhinjom s vlastitim prozorom, potpuno odvojenim spavaćim traktom s većim sobama, prilagođen je domaćem mentalitetu i načinu života.

Dispozicija stambenih prostora odražava se na uličnome pročelju potezima lođa i velikih prozora na dnevnim etažama, te nizom uvučenih vrpčastih prozora na etažama spavaćih prostora. Sedmi je kat posve drukčiji, čitljiv u dva plana – čvrsta betonska vanjska opna perforirana otvorima u prvom, te stanovi i *atelieri* rastvoreni velikim prozorskim plohama u drugome planu. Osma je etaža uvučena, nevidljiva iz pješačke perspektive (sl. 1).

Sjeverno je pročelje artikulirano jakim horizontalama prilaznih galerija i vrpčastim prozorima spavaćih etaža. Stubišni su prostori naglašeni plohama prefabriciranih, ornamentalno oblikovanih, betonskih mreža.

Osnovni konstrukcijski okvir zgrade – prizemlje, zatvorene bočne fasade te sedma i osma etaža, izvedeni su u sirovom betonu s otisnutom strukturom oplate. Središnji dio južnoga pročelja omekšan je – oplemenjen, slojem pranog kulira u dvjema bojama: *terracotta* za konstrukcijske dijelove i zelenkasto-plava za ispune – parapete i perforirane ograde lođa. Kontinuirana „klupčica" ispred uvučenih vrpčastih prozora izvedena je brušenim, sivocrnim kulirom. Zidovi i stropovi lođa su žbukani. Svaki je bočni zid lođe u drukčijoj boji. Drvene rolete štite prozore, a platneni zastori, prema pričanju stanara – u plavoj boji, zasjenjuju lođe od južnoga sunca. Bravarija ostakljenih prizemlja lokala i stubišnih prostora originalno je gotovo tirkizno plava. Unutar metalnog rastera umetnuta su drvena hrastova ostakljena vrata. Vedrina boja, taktilnost materijala, odmjerene proporcije, čine i danas ovu zgradu jednom od najljepših i najhumanijih višestambenih zgrada zagrebačke poslijeratne moderne. O Galićevu osebujnom umjetničkom senzibilitetu te studioznom likovnom pristupu i važnosti koju pridaje bojama i materijalima, svjedoče i sačuvani akvarelirani nacrti pročelja (sl. 10, 11).

U nekim detaljima iznenađuju, ipak, doslovno preneseni motivi s Corbusierove zgrade: piloni prizemlja i oblikovanje podgleda zgrade, raster oplate na bočnim zidovima i sedmoj etaži, motiv perforirane balkonske ograde... Marseilleski je primjer očito poslužio kao inspiracija i poticaj, internacionalni stil naveo je na neke formalne sličnosti. Ipak, Galiću se ne može poreći originalnost u načinu rješavanja stambenih prostora – kao prostora kvalitetnog življenja, razrađenih do perfekcije, kao ni u kreativnom pristupu arhitektonskom oblikovanju od cjeline do najsitnijeg detalja.

12 Vukovarska 35-35 a, detalj pročelja prije obnove (foto: Jasna Šćavničar- Ivković)

Vukovarska Street, no. 35-35 a, detail of the facade prior to renovation (photo: J. Šćavničar Ivković)

13 Vukovarska 35-35 a, detalj pročelja prije obnove, oštećenje betona (fototeka GSKG-a)

Vukovarska Street, no. 35-35 a, detail of the facade prior to renovation, cement damage (photo archives of GSKG)

14 Vukovarska 35-35 a, detalj pročelja prije obnove, VII. kat (fototeka GSKG-a)

Vukovarska Street nos. 35-35 a, detail of the facade prior to renovation, 7th floor (photo archives of GSKG)

15 Vukovarska 35-35 a, detalj pročelja prije obnove, podnožje stupa (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35 a, detail of the facade prior to renovation, foot of the column (photo: J. Šćavničar Ivković)

Vrijedno je spomenuti da je uz Dragu Galića na projektu radio i asistent ing. Josip Frankol, te da je statičke proračune izradio prof. Stanko Bakrač[7].

PROBLEMI OBNOVE

Budući da zgrada pedesetak godina nije bila obnavljana, vanjski je plašt zgrade prilično oronuo (sl. 12). Na mnogim je mjestima, posebno na bočnim fasadama, zaštitni sloj betona otpao te se na površini pojavila armatura koja je bila izložena hrđi (sl. 13, 14). Betonski piloni u prizemlju u zoni uz tlo bili su izgrizeni solima i kiselinama, nemilosrdno „ukrašeni" grafitima, izbušeni i oštećeni nosačima za reklame ili klimatizacijske jedinice (sl. 15). Na betonskoj kosini podgleda prizemlja bili su vidljivi curci zbog loše

16 Vukovarska 35-35 a, detalj pročelja prije obnove, VII. kat, (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35 a, detail of the facade prior to renovation, 7th floor, (photo: J. Šćavničar Ivković)

7 Biondić, Lj. (1996.): *Kritička analiza stambene arhitekture u djelu arhitekta Drage Galića – evolucija i tipologija, doktorska disertacija,* Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet (mentor Filipović, N.), Zagreb.

17 Vukovarska 35-35 a, detalj pročelja prije obnove, kosina pogleda prizemlja, (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35 a, detail of the facade prior to renovation, inclination of the ground floor ceiling, (photo: J. Šćavničar Ivković)

18 Vukovarska 35-35 a, detalj pročelja prije obnove, oštećenje kulira (fototeka GSKG)

Vukovarska Street no. 35-35 a, detail of the facade prior to renovation, damage to the Finish (photo archives of GSKG)

19 Vukovarska 35-35 a, balkon na VII. katu, prije obnove (foto: J. Šćavničar- Ivković)

Vukovarska Street 35-35,a, balcony on the 7th floor, prior to renovation (photo: J. Šćavničar Ivković)

20 Vukovarska 35-35 a, detalj prozora stana prije obnove (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35 a, detail of apartment window prior to renovation, (photo: J. Šćavničar Ivković)

izvedenog okapa (sl. 17). Prani i brušeni kulir kojim je obloženo pročelje na više je mjesta bio otkrhnut ili napuknut (sl. 16, 18). Fasada je bila puna tamnih, masnih mrlja od smoga i ispušnih plinova. Boje su na zidovima lođa poblijedjele, mnoge su bile prekrivene novim slojem ili pak potpuno otučene (sl. 19). Bravarija (čelični profili) prizemnih prostora bila je prebojena sličnom, ali već oguljenom plavom bojom. Na bočnim lokalima (knjižnica i restorani) zamijenjena je novom aluminijskom bravarijom u smeđoj boji. „Pošta" je stari izlog obojila u intenzivno žutu. Originalna hrastova ostakljena ulazna vrata, prvobitno pokrivena lazurom, uglavnom su očuvana, ali naknadno prebojena i s nizom oštećenja. Stolarija katova, napose veliki drveni prozori, najizloženiji atmosferilijama, bili su u vrlo lošem stanju (sl. 20). Drvene rolete na većini stanova potpuno su stradale, pa se mnoge više nisu mogle pomicati (sl. 21). Uvučena balkonska vrata i prozori spavaćih traktova na drugom i petom katu, bili su u nešto boljemu stanju. Tijekom vremena na uličnoj su se fasadi dogodile neke promjene koje ipak nisu bitno utjecale na cjelovitost pročelja (promjene oblika nekoliko prozora, te natkrivanje pergole na sedmom katu, zatvaranje nekih lođa fiksnim roletama i sl.). Pri obnovi pokušale su se ispraviti pogreške, koliko je to u ovoj fazi bilo moguće.

Za obnovu uličnog i bočnih katova do visine sedme etaže izrađena je projektno- tehnička dokumentacija (Tvrtka „ANIKON" d. o. o.). Radovi su počeli 2009. te nastavljeni i završeni 2010. god. Izvođač je bila „Teh-gradnja" d. o. o. Nadzor je provodila predstavnica Gradskoga stambenog komunalnog gospodarstva, a konzervatorski nadzor Gradski zavod za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode.

21 Vukovarska 35-35 a, detalj pročelja prije obnove, rolete prozora II. kata (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35,a, detail of facade prior to renovation, shutter blinds on the the 2nd floor window, (photo: J. Šćavničar Ivković)

22 Vukovarska 35-35 a, sanacija armature betonskih zidova (fototeka GSKG-a)

Vukovarska Street no. 35-35 a, rehabilitation of concrete wall steel reinforcements (photo archives of GSKG)

23 Vukovarska 35-35 a, zapadno pročelje nakon obnove (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35 a, western facade after renovation (photo: J. Šćavničar Ivković)

Prioritetni je zadatak bila sanacija betonskih zidova. Nakon niza konzultacija sa specijaliziranim proizvođačima materijala za sanaciju, kao jedino moguće rješenje, u okviru financijskih i tehničkih mogućnosti, bilo je čišćenje i sanacija armature koja se našla na površini zidova te pokrivanje reparaturnim mortom (sl. 22). Na mjestima krpanja mort je trebalo površinski profilirati prema uzorku oplate, što je dobrim dijelom i uspjelo. Budući da je takvih oštećenja bilo mnogo, posebno na bočnim pročeljima, zbog različite boje morta i betona, fasade su ostale mrljaste, estetski neprihvatljive. Jedino moguće rješenje bilo je beton pokriti slojem boje – boje betona. Problem je bio pronaći odgovarajući ton, jer je boja sirova betona promjenjiva, različita na svakom dijelu fasade. Da bi dobili ton nešto tamnijeg betona zone prizemlja, laboratorijski je dobivena boja na temelju uzoraka uzetih s nekoliko različitih mjesta (sl. 23, 24).

Koliko se pri tome odstupilo od izvornosti i „istinitosti“ betona kao konstrukcijskog materijala koji je potrebno pokazati u svoj njegovoj surovosti, bez maske – o tome bi se moglo raspravljati.

Sljedeći je zadatak bio čišćenje i sanacija kulira. Nečistoće na fasadi pokušali smo pjeskariti, no rezultat je bio vrlo loš. Kulir je na tim mjestima izblijedio, a mrlje nisu potpuno nestale. Odlučeno je stoga fasadu samo dobro oprati. Otkrhnuti i napukli dijelovi elemenata izrađenih u kuliru izrezani su i izvedeni ponovno na licu mjesta (sl. 25). Boja i struktura novog kulira, uz sav uložen trud, nije posve istovjetna originalnoj, no nadamo se da će se „zakrpe“ s vremenom izjednačiti s već izblijedjelom fasadom. Tamni, brušeni, sivo-crni kulir klupčica na uvučenim etažama, morao je biti potpuno pokriven novim slojem.

24 Vukovarska 35-35 a, sanirani stupovi u prizemlju (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35 a, rehabilitated columns on the ground floor (photo: J. Šćavničar Ivković)

25 Vukovarska 35-35 a, saniranje dijelova ziđa od obojenoga pranog kulira (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35 a, rehabilitation of parts of the coloured washed finish walls, (photo: J. Šćavničar Ivković)

26 Vukovarska 35-35 a, bojenje žbukanih zidova balkona (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35 a, painting of plastered balcony walls (photo: J. Šćavničar Ivković)

27 Vukovarska 35 – 35 a, detalj obnovljenoga južnog pročelja (foto: J. Šćavničar Ivković)

Vukovarska Street no. 35-35 a, detailed of the renovated southern facade (photo: J. Šćavničar Ivković)

Najzanimljiviji dio bila je izradba sondi, utvrđivanje izvornih boja i određivanje novih boja na žbukanim balkonskim zidovima. S obzirom na to da smo imali Galićev kolorirani nacrt fasada, očekivalo se da ćemo pronaći označene boje, no rezultat je bio drukčiji. Kako su radovi izvođeni s viseće skele, koja se nakon završetka na jednoj dionici fasade pomicala na drugu, ni istražne sonde nisu rađene istodobno. Pretpostavljalo se naći pravilnost nizanja i ponavljanja boja. Međutim, i to je bilo iznenađenje. Nije se uspio otkriti sistem slaganja boja. A pokazalo se da je na pročelju upotrijebljeno pedesetak različitih tonova boja, od žute do crvene, smeđe, preko plavozelene do sive. Većina je tih boja vraćena u potpunosti prema izvornima (sl. 26, 27). Neke, koje su bile intenzivnije, nešto su ublažene, jer je u međuvremenu i kulir izblijedio te bi se previše isticale. Na nekim su mjestima stanari otukli staru žbuku, pa nije bilo tragova boje. Tu smo dali oduška vlastitoj kreativnosti i „dopunili“ fasadu (sl. 28, 29, 29A, 34).

Sljedeći je problem bila obnova drvene stolarije. Manje oštećeni prozori spavaćih etaža sanirani su i obojeni samo izvana. Zbog nedostatka sredstava popravak balkonskih vrata ostavljen je za iduću fazu. Velike prozore dnevnih boravaka i drvene rolete na svim prozorima, zbog dotrajalosti, trebalo je zamijeniti novima. Postojeća je staklena stijena bila sedmodijelna, s dva jednokrilna i jednim dvokrilnim prozorom u gornjoj zoni, te tri manja otklopna u donjoj zoni – po sistemu krilo na krilo. Izrazito je lijepo dizajniran drveni opšav prema sobi, s kutijom za rolete u gornjoj zoni i širokom drvenom klupčicom na niskom parapetu, ispod koje je sakriven radijator. Odlučeno je da novi prozori

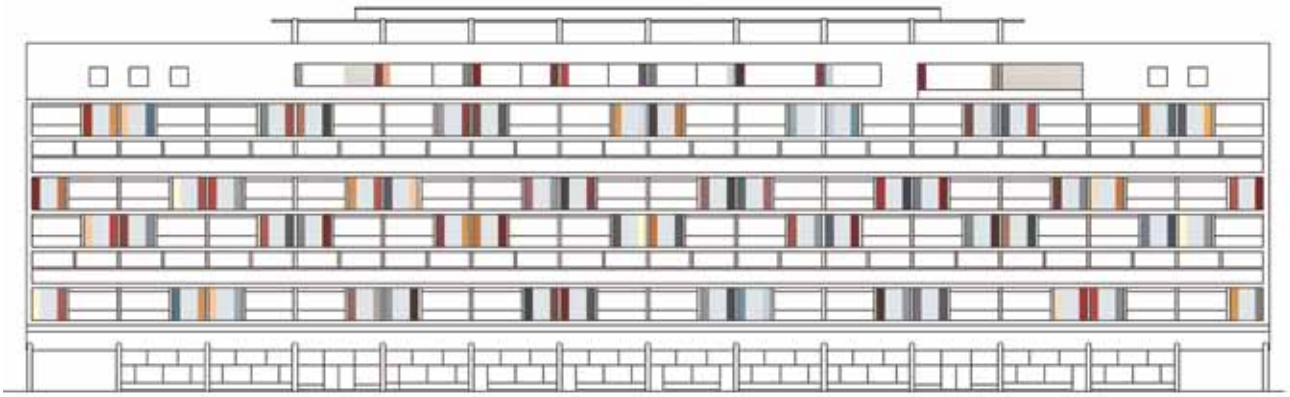

28 Vukovarska 35-35 a, nacrt južnoga pročelja s označenim izabranim bojama (grafički prikaz: B. Lonjak Zlopaša)
Vukovarska Street no. 35-35 a, design of the southern facade with marked selected colours (graphic presentation: B. Lonjak Zlopaša)

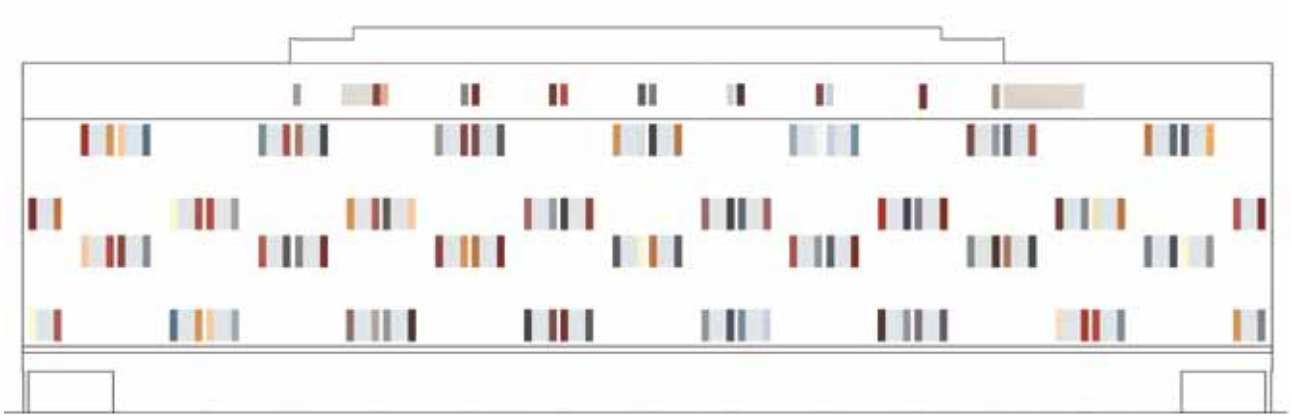

29 Vukovarska 35-35 a, južno pročelje, studija boja (grafički prikaz: B. Lonjak Zlopaša)
Vukovarska 35-35 a, southern facade, colour study (graphic presentation: B. Lonjak Zlopaša)

29A Vukovarska 35-35 a, shema upotrijebljenih boja (grafički prikaz: B. Lonjak Zlopaša)
Vukovarska 35-35 a, scheme of used colours (graphic presentation: B. Lonjak Zlopaša)

budu izvedeni od lameliranoga jelova drva velike čvrstoće, s dvostrukim termoizolacijskim staklom punjenim argonom (tip Low E), kako bi se postigla što bolja toplinska zaštita. Raster prozora i način otvaranja u potpunosti je poštovan. Drveni opšav s unutrašnje strane prozora potpuno je sačuvan. Na inzistiranje stanara drvene su rolete zamijenjene aluminijskima u boji drva. Da bi razlika od originalnih bila što manja, vodilice su pokrivene drvenom maskom. Izrađena je i nova vanjska drvena maska kutije za rolete, u potpunosti prema postojećoj.

U zoni prizemlja, zbog nedostatka novca, uspjeli smo samo djelomično prebojiti postojeću bravariju, popraviti i obojti postojeća, ostakljena drvena ulazna vrata, maknuti klimatizacijske jedinice, nepotrebne natpise i reklame. Ozbiljnija sanacija ostavljena je za sljedeću fazu.

Preostaje uređenje sjevernoga pročelja koje je pretrpjelo više neprimjerenih intervencija te sanacija krovnih etaža, terase i dijelova ravnoga krova. Danas opustjela i potpuno zapuštena osma etaža s koje se pruža prekrasan pogled, poseban je problem. Osim konstrukcijske sanacije napuklih greda, rekonstrukcije čipkaste ograde od betonskih prefabrikata, bilo bi vrijedno razmisliti o mogućnostima revitalizacije ovoga zaboravljenog prostora (sl. 30 – 33).

Svjesni smo da izvedena sanacija nije idealna, niti se u potpunosti uspjela držati strogih pravila zaštite, ali vjerujemo da je u danim okolnostima bila najbolja moguća, koliko

30 Vukovarska 35-35 a, krovna ploha (fototeka GSKG)
Vukovarska 35-35 a, roof surface (photo archives of GSKG)

31 Vukovarska 35-35 a, VIII. kat, detalj napukle ogradne konstrukcije (foto: J. Šćavničar Ivković)
Vukovarska 35-35a, 8th floor, detail of cracked railing construction (photo: J. Šćavničar Ivković)

32 Vukovarska 35-35 a, pogled na strojarnicu zapadnog dizala (foto: J. Šćavničar Ivković)
Vukovarska 35-35a, view of the west elevator engine room (photo: J. Šćavničar Ivković)

33 Vukovarska 35-35 a, VIII. kat, krovna terasa s ogradom od betonskih prefabrikata (foto: J. Šćavničar Ivković)
Vukovarska 35-35 a, 8th floor, roof terrace with concrete prefabricated railing (photo: J. Šćavničar Ivković)

za produženje života same zgrade, osvježenje slike grada i očuvanje autorove arhitektonske koncepcije, toliko i za ugodnije življenje njezinih stanara (sl. 34). Kako o arhitektu Galiću kaže Ljerka Biondić u svojemu doktorskom radu:

Iako stvara u duhu moderne, gotovo nikada njegova ambicija za „modernim" nije zaboravila da stvara za čovjeka… Galić dakle u prostornoj koncepciji stambenih oblika biva samosvojan. Nije rob vremena i pomodnosti trenutka već stvara što poštenije djelo – prostor življenja za čovjeka.

LITERATURA

Ivanković, V. (2009.): Le Corbusier i Drago Galić – Kritički eksperimenti arhitekture višestambenih zgrada, *„Prostor"* 1 (37) 17 (2009.), Zagreb

Biondić, Lj. (1996.): *Kritička analiza stambene arhitekture u djelu arhitekta Drage Galića – evolucija i tipologija*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet (mentor Filipović N.), Zagreb

Štulhofer, A., Uchytil, A., Barišić, Z. (1998.): *Drago Galić*, monografija, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb

Premerl, T. (2003.): *Zagreb – grad moderne arhitekture, Stoljeće zagrebačke arhitekture,* „Durieux", 82, Zagreb,

***(1991.): *Arhitekti članovi JAZU*, Rad HAZU, Knjiga 437, Razred za likovne umjetnosti, Knjiga XIV, 108-113, Zagreb

Laslo A. (2010.): *Arhitektonski vodič ZAGREB 1898.-2010.*, Arhitekst d.o.o. i Društvo arhitekata Zagreba, 200, Zagreb

***(1949.): Ormarski stanovi – „Marseilleski" projekat Le Corbusiera, *„Arhitektura"* 25-27: 76-77,95, Zagreb

34 Vukovarska 35-35 a, južno pročelje nakon završetka radova (foto: J. Šćavničar Ivković)
Vukovarska 35-35 a, southern facade after the completion of works (photo: J. Šćavničar Ivković)

Premerl, T. (1986.): Tragovi moderne u poslijeratnoj arhitekturi Hrvatske, *„Arhitektura“* XXXIX, 196-199: 14-21, Zagreb

Galović, K. (1997.): Drago Galić, Božidar Rašica, Neven Šegvić, *„Arhitektura“* 9/10: 57, Zagreb

Biondić, Lj. (1997.): Sjećanje na profesora Dragu Galića, *„Arhitektura“* 9/10: 58, Zagreb

Grimmer, V. (2007.): Drago Galić – umijeće dijaloga, *„Oris“*, 46(9):110-116, Zagreb

Cresti, C. (1969.): Majstori dvadesetog stoljeća, *Le Corbusier*, „Naprijed“ – Zagreb, „Državna založba Slovenije“ – Ljubljana

Uskoković, S. (2007.): Obiteljska kuća kao silos za žito, *„Zarez”*- dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja (1331-7970) IX (2007), 217; 17-17

ČLANCI NA INTERNETU

en.wikipedia.org/wiki/Le_Corbusier (8.10.2011.)

en.wikipedia.org/wiki/Unité_d'Habitation (1.10.2011.)

hr.wikipedia.org/wiki/Drago_Galić (28.9.2011.)

www.galinsky.com/buildings/marseille/assics-unite-d-habitation-le-corbusier/ (22.9.2011.)

www.archdaily.com/85971/ad-classics-unite-d-habitation-le-corbusier/ (26.9.2011.)

KRATICE

GZZSKP – Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode

GSKG – Gradsko stambeno komunalno gospodarstvo

Summary

RENEWAL OF THE FACADE OF THE ARCHITECT DRAGO GALIĆ'S BUILDING IN VUKOVARSKA STREET 35-35 A

The article provides an overview of the recently completed restoration of the facade of the building in Vukovarska 35-35a. Designed by Drago Galić, it was built in 1957 following Le Corbusier's idea of the *Unité d Habitation* in Marseille. Background information is given and both buildings are compared. Specific problems in the restoration are analyzed, primarily referring to the materials used on the outer layer of the building and choices for their restoration. The author's artistic sensibility is evident, among other things, in the colouring of plaster elements on the facade, which have been reinterpreted in the way that preserves the authenticity of his arhitectural expression. Given that the building is a protected monument, all works were carried out under curatorial control of the City Institute for the Protection of Cultural and Natural Monuments.

Goran Bulić

Konzervatorsko-restauratorski radovi na slici Sv. Gaudencije i sv. Longin iz župne crkve sv. Antuna Opata Pustinjaka u Velom Lošinju

Goran Bulić
Hrvatski restauratorski zavod
Restauratorski odjel Rijeka
HR – 51 000 Rijeka, Užarska 26

UDK: 75.025.4
726.54(497.5Veli Lošinj)
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 27. 10. 2011.

Ključne riječi: sv. Gaudencije, sv. Longin, Crkva sv. Antuna Opata, Veli Lošinj, konzervatorsko-restauratorski radovi
Key words: Saint Gaudentius, Saint Longinus, Church of Saint Anthony of the Desert, Veli Lošinj, conservation-restoration works

Konzervatorsko-restauratorski radovi na slici *Sv. Gaudencije i sv. Longin* izvođeni su u periodu od svibnja 2008. do kolovoza 2009. godine u radionici Hrvatskoga restauratorskog zavoda Odjela u Rijeci. Na slici je izveden cjelokupni konzervatorsko-restauratorski zahvat, kojemu su prethodili opsežni konzervatorsko-restauratorski istražni radovi neinvazivnim i invazivnim metodama. Rezultati istraživanja doveli su do novih, zanimljivih spoznaja i omogućili su uvid u slikarsku tehniku nepoznatog umjetnika iz 17. stoljeća. Najzanimljiviji rezultat istraživanja postignut je računalnom radiografijom: to je otkriće donjega sloja slike s istim likovima svetaca, ali drukčije kompozicije.

UVOD

Slika nepoznatog autora *Sv. Gaudencije i sv. Longin* naslikana je početkom 17. stoljeća (između 1600. i 1620. godine) u tehnici uljane tempere na platnu. Dimenzije su slike 110 x 140 cm, a kompozicija i proporcije likova upućuju nas na to da je slika u današnjem formatu isječak iz veće oltarne pale. Smještena je u župnoj crkvi sv. Antuna Opata u Velom Lošinju[1], desno od ulaza (sjeveroistočna strana). Ponajprije zbog lošega stanja slikanoga sloja, koji se odizao i otpadao, izvedeni su u sklopu redovitoga Programa zaštite očuvanja kulturnih dobara Ministarstva kulture[2] konzervatorsko-restauratorski radovi kojima su prethodila opsežna konzervatorsko-restauratorska istraživanja. Slikom dominiraju likovi dvaju simetrično postavljenih svetaca: sv. Gaudencije na desnoj strani i sv. Longin na lijevoj strani. Raspelo koje je postavljeno u osi kompozicije križa se s krajolikom nisko slikanoga horizonta i siluetom grada na morskoj obali te dijeli sliku na dva jednaka djela. Ikonografsko obilježje slike jest ideja zamjene mjesta i vremena.[3] Promijenjeno je stvarno mjesto radnje, kao i povijesne činjenice. U pozadini slike je umjesto Jeruzalema prikazan grad Osor, koji tako postaje prostor Kristove muke. Veličina figura svetaca i smještaj u I. plan sugerira njihovu važnost i dominaciju slikom u odnosu prema raspelu. Prepoznatljivi su atributi svetaca: koplje i knjiga sv. Longina te zmije sv. Gaudencija.

Sveti Longin (lat. *Longinus*), rimski vojnik koji je kopljem probio Kristov bok, dobro je znan i često prikazivani biblijski lik europskoga slikarstva, pa je stoga više pozornosti dano sv. Gaudenciju Osorskom navođenjem osnovnih biografskih podataka, kao i nekolicini zanimljivosti vezanih uz njegov život. Sveti Gaudencije (lat. *Gaudentius Auxerensis*) bio je biskup i navodni učenik sv. Romualda opata. Po predaji je potkraj 10. stoljeća rođen kao Petar Gaudencije, potomak stare hrvatske obitelji u zaselku Tržiću u blizini Osora na otoku Lošinju. Po nekim je izvorima,

1 Crkva je izgrađena 1774. godine na mjestu manje crkve iz 15. stoljeća. Današnja je crkva treća po redu: prva je sagrađena oko 1480. godine te je srušena u 17. stoljeću, kada je postala pretijesna. Sagrađena je nova trobrodna građevina, no u 18. stoljeću ni ona veličinom i izgledom ne odgovara ukusu velološinjskih kapetana pa je sagrađeno današnje, raskošno zdanje. To je jednobrodna barokna crkva s polukružnom apsidom u čijem se svetištu nalazi ostatak stare crkve. Fučić, B. (1995.): *Apsyrtides*, Mali Lošinj, 197.

2 Konzervatorsko-restauratorske radove izveli su mr. umj. Goran Bulić (voditelj radova) i mr. umj. Ana Rušin- Bulić (suradnik). Vizualizaciju umjetnine računalnom radiografijom izveo je Frane Mihanović, univ. bacc. med. rad., ing. med. rad., laboratorijska istraživanja proveli su Margareta Klofutar, dipl. ing. preh. tehnologije, Marija Bošnjak, dipl. ing. kemije, i Domagoj Mudronja, prof. geologije. Povijesnoumjetničku analizu izradila je dr. sc. Zoraida Demori-Staničić, a ikonografsku analizu mr. umj. Goran Bulić. Izradba podokvira: FUNDUS - FORMA d. o. o., demontaža, montaža i transport umjetnine: Igor Oros. Autor fotodokumentacije je mr. umj. Goran Bulić.

3 Ivančević, R. (1979.): Uvod u ikonologiju, *Leksikon ikonografije, liturgike isimbolike zapadnog kršćanstva,* 78, Zagreb.

1 Slika *Sv. Gaudencije i sv. Longin*, fotografija prije konzervatorsko-restauratorskih radova (foto: G. Bulić)

Painting of *St. Gaudentius and St. Longinus*, photographed prior to conservation-restoration works (photo: G. Bulić)

2 Slika *Sv. Gaudencije i sv. Longin*, fotografija prije konzervatorsko-restauratorskih radova, UV snimka (foto: G. Bulić)

Painting of *St. Gaudentius and St. Longinus*, photographed prior to conservation-restoration works, UV imaging (photo: G. Bulić)

podrijetlom iz Bugarske, a rođen je u Splitu. Biskup je u Osoru od 1018. do 1042. godine.[4] Za njega je poznato da je u Osoru i okolici osnovao čak četiri samostana.[5] Zabranivši jednom plemiću incestuozni brak, dolazi u sukob s tamošnjim plemstvom te se povlači u novoosnovani kamaldonski samostan S. Maria in Porto Novo, gdje i umire kao monah 31. svibnja 1044.[6] Otkako je zaštitnik Osora i suzaštitnik cijele krčke biskupije, njegov se blagdan redovito slavi u krčkoj (osorskoj i rapskoj) biskupiji svakog 1. lipnja. Prema legendi, stotinu godina nakon smrti njegovi su se posmrtni ostatci na neobičan način vratili u Osor i pri tome se dogodilo malo mistično čudo; rano prije zore sva su crkvena zvona sama od sebe zazvonila, a mještani su ispod gradskih zidina, primijetili kako u moru pluta drvena škrinja (njezini se ostaci i danas čuvaju u osorskoj sakralnoj zbirci). Izvukavši je na obalu, otkrili su, na svoje veliko iznenađenje i radost, da je u njoj pohranjena druga željezna škrinja koja je čuvala tijelo sv. Gaudencija. Osorani su u njegovu čast sagradili malenu crkvu, a njega proglasili zaštitnikom grada i otoka.[7] Od brojnih legendi koje su sačuvane do današnjih dana posebno je zanimljiva ona vezana za njegovo isposničko boravljenje u jednoj špilji na obližnjemu brdu Osorčici. Kako je u to doba u okolici bilo dosta zmija otrovnica, koje su ga ometale u svakodnevnim molitvama te napadale ljude i životinje, svetac ih je prokleo i one su netragom nestale i nikada se više nisu pojavile. Sveti Gaudencije najčešće se prikazuje kao biskup s plaštem, mitrom i biskupskim štapom. Iza njega je naslikan grad Osor, a po tlu gmižu zmije (aluzija na njegovo pustinjaštvo na Osorčici, ali mogu simbolizirati i neprijatelje u gradu Osoru).[8]

Grad Osor nalazi se na prevlaci između otoka Cresa i Lošinja. Danas ima tek stotinjak stanovnika, dok je u prošlosti bio jedan od najvažnijih pomorskih gradova na Jadranu, a bio je i sjedište biskupije.

OPIS ZATEČENOGA STANJA

Nosilac je slike laneno platno istkano od jednoga komada. Opušteno je, deformirano i oštećeno s više perforacija i poderotina. Slika je pravilno izrezana iz formata, što uz kompoziciju i proporcije likova upućuje da je slika u današnjem formatu isječak iz veće oltarne pale. Rubovi su oštećeni, a dijelom su u potpunosti istrunuli. Tkanje je srednje gustoće, a tkano je nitima srednje debljine. Rubovi slike zatečeni su ojačani trakama platna (svojevrsnim strip-liningom). Originalni podokvir nije sačuvan, a zatečeni je podokvir neadekvatan; izrađen je od drveta, s fiksnim spojevima letava koje nije moguće razmicati i bez istaka te je preslab s obzirom na veličinu slike, a jedan je od uzroka opuštenosti i deformacije nosioca. Preparacija je bijele boje, tanko nanesena tako da je tekstura platna ostala vidljiva. Ispod slikanoga sloja uljane tempere (na dijelu slike s prikazom zmija) koji je otpao do sloja preparacije vidljivi su tragovi crteža ugljenom. Sloj preparacije je nestabilan, ljušti se.

4 Isto: 237.

5 Margetić, L. (2006.): Dodronja – Zadarski dužnosnik ili hrvatski kralj?, *Croatica cristiana periodica:* 40, Zagreb. http://www.scribd.com/doc/32884340/16/XVI-Osorski-biskup-Gaudencije (1. 9. 2012.).

6 Ivančević, R. (1979.) nav. dj.: 237.

7 Povijest i kultura, Otok Lošinj, http://www.otok-losinj.hr/info/culture/ (1. 9. 2012.).

8 Ivančević, R. (1979.) nav. dj: 237.

3 Slika *Sv. Gaudencije i sv. Longin*, fotografija nakon uklanjanja površinske nečistoće, snimka pod kosim svjetlom (foto: G. Bulić)

Painting of *St. Gaudentius and St. Longinus*, photographed after the removal of superficial impurities, taken under angular light (photo: G. Bulić)

4 Slika *Sv. Gaudencije i sv. Longin*, fotografija nakon uklanjanja površinske nečistoće, snimka pod pozadinskim (transmitiranim) svjetlom (foto: G. Bulić)

Painting of *St. Gaudentius and St. Longinus*, photographed after the removal of superficial impurities, taken under background (transmitted) light (photo: G. Bulić)

Oštećenja su najizraženija u donjem dijelu slike. Slikani je sloj nestabilan, na više mjesta se ljušti i odiže, a na dijelovima slike nepovratno je otpao zajedno sa slojem preparacije do nosioca. Navedena su oštećenja nastala zbog utjecaja vlage i „rada" platna te od mikroorganizama koji, hraneći se, proizvode enzime koji uništavaju veziva. Zbog toga dolazi do odizanja i otpadanja sloja preparacije i slikanoga sloja. Vidljiva su mehanička oštećenja i nagoreni djelovi. Vidljive su i ranije intervencije – potamnjeli retuši nanošeni i na golo platno. Slikani je sloj nanošen višeslojno u različitim debljinama – od lazurnih do debljih impasto nanosa. Jasno je uočljiv i detalj na licu sv. Gaudencija koji je nastao tako da je slikar drškom kista povlačio liniju u svježoj boji.[9] Slika je nečitljiva zbog bjeličaste maglice (promjene u sloju laka, kao i prekrivenost slike gustim slojem površinske nečistoće) kojom je prekrivena. Ukrasni je okvir drven, jednostavan i novije je izradbe, prekriven je slojem površinske nečistoće, vidljivo je nekoliko manjih mehaničkih oštećenja. Loši mikroklimatski uvjeti, utjecaj mikroorganizama, oksidacija i starenje materijala te raniji nepravilni restauratorski zahvati, doveli su do stanja slike koje je i bilo razlog izvođenja cjelovitoga konzervatorsko–restauratorskog zahvata uz postavljena dva cilja: 1. zaustavljanje propadanja: 2. ponovno uspostavljanje čitljivosti likovnih elemenata (sl. 1- 4).

ISTRAŽNI RADOVI

Istražni su radovi izvedeni u razdoblju od svibnja do prosinca 2008. godine i uključivali su pregled slike mikroskopom, pregled pod kosim, pozadinskim (transmitirana svjetlost) i UV svjetlom, laboratorijsku analizu sastava slikanoga sloja, veziva i podloge, analizu statigrafije bojenih slojeva, rentgensko snimanje računalnom radiografijom i arhivska istraživanja. Već su vizualnim pregledom slike u radionici Restauratorskog odjela u Rijeci uočene nelogičnosti na određenim dijelovima slike u debljini nanesenoga bojenoga sloja koje su navodile na mogućnost preslika većih dijelova slike. Pregledom s pomoću mikroskopa i pozadinskog svjetla dobivene su informacije o općemu lošem stanju slike u svim slojevima: od oslabljenog nosioca do preparacije i slikanoga sloja koji se odvajaju od podloge (sl. 5). Pregledom slike pod UV svjetlom (ultraljubičasta fluorescencija) dobiveno je više podataka o stanju i građi umjetnine. Sloj laka postaje vidljiv kao žućkasto-zeleni filtar. Različite vrste lakova zbog različite fluorescencije svakog materijala imaju i drukčije tonove, što se kod ove slike jasno vidi. Kasnije intervencije (retuši i sitni gotovo neznatni preslici) lako se prepoznaju kao uočljivo tamnije površine. Ovom tehnikom možemo indicirati i sastav pigmenta ako nisu međusobno miješani (bolji su rezultati kod mikroskopskih istraživanja, jer se pod mikroskopom uočavaju čestice čistih pigmenata). Olovna bijela izložena UV svjetlu fluorescira žućkasto-narančasto, titanova bijela ljubičasto, a cinkova bijela sivozeleno. Pregledom slike pod UV svjetlom jasno se vidi da je lak nejednako nanesen te da su zatečene barem dvije vrste lakova kojima je slika bila lakirana. Vidljivo je da rub slike s tragovima presavijanja i perforacije od čavala nije bio lakiran, što nas navodi na zaključak da je slika prije posljednje restauratorske intervencije bila napeta na manji podokvir,

9 Nije riječ o tragu pripremnog crteža na slikarskoj podlozi na što upućuje trag crteža ugljenom, te činjenica da se slikar za podlogu koristio već uporabljenim platnom, što je opširnije objašnjeno u nastavku članka.

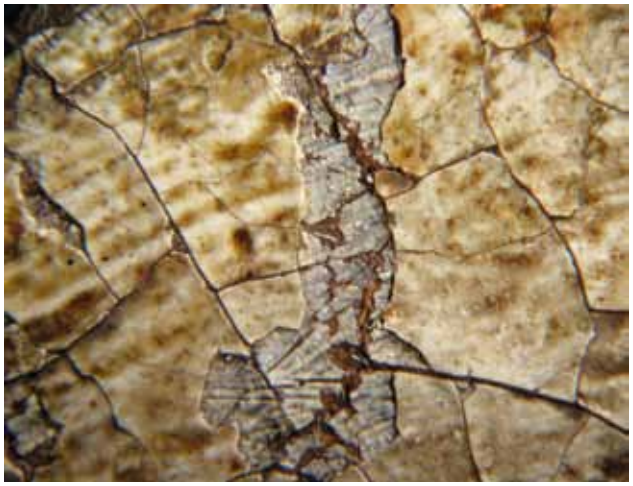

5 Detalj karakterističnog oštećenja slikanoga sloja i preparacije (foto: G. Bulić)

Detail of characteristic damage to the painted layer and impregnation (photo: G. Bulić)

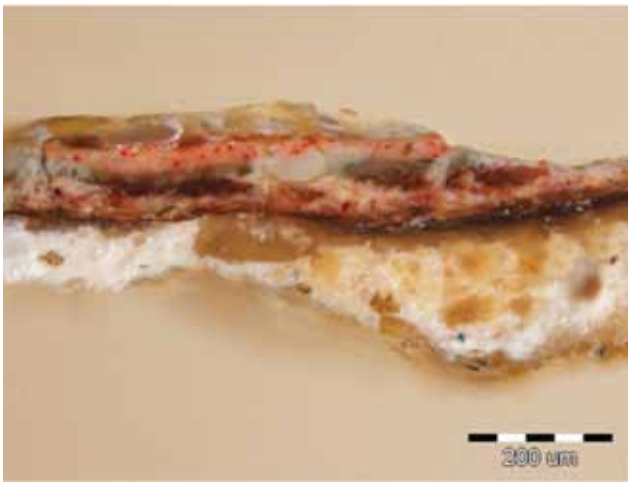

6 Mikrofotografija poprečnoga presjeka uzorka lab. broj 11969, reflektirano svjetlo (foto: M. Klofutar)

Micro-photograph of the diagonal cross-section of laboratory sample no. 11969, reflected light (photo: M. Klofutar)

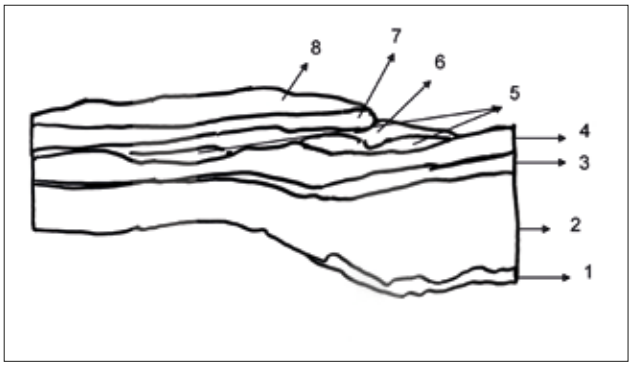

7 Crtež poprečnoga presjeka uzorka lab.broj 11969, legenda za crtež: 1. svijetlo smeđi sloj – gips, 2. tamno smeđi sloj – olovna bijela + vezivo, 3. smeđi sloj, 4. ružičasti sloj – cinober + olovna bijela, 5. smeđi prozirni sloj, 6. svijetlo zeleni sloj, 7. ružičasti sloj – cinober + olovna bijela, 8. smeđi prozirni sloj.

Drawing of the diagonal cross-section of laboratory sample no. 11969, drawing legends: 1. light brown layer – plaster. 2. Dark-brown layer – lead white +binder, 3.Brown layer, 4.pink layer – vermilion +lead white, 5.Brown transparent layer, 6 Light green layer 7.Pink layer - vermilion + lead white, 8. Brown transparent layer.

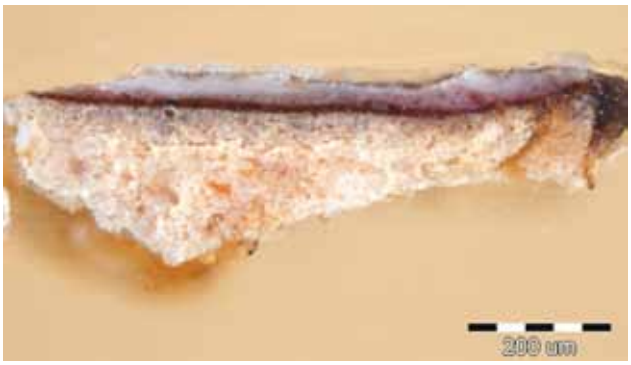

8 Mikrofotografija poprečnoga presjeka uzorka lab. broj 11966, reflektirano svjetlo (foto: M. Klofutar)

Micro-photograph of the diagonal cross-section of laboratory sample no. 11969, reflected light (photo: M. Klofutar)

kao i da zatečeni lak nije nanesen u vrijeme posljednje intervencije, ali da nije ni originalan. Pregledom bojenoga sloja pod UV svjetlom utvrđen je mali broj intervencija retušima, odnosno manjim preslicima. Stoga su s dijelova slike uzeti uzorci bojenog sloja i preparacije za provedbu laboratorijskih analiza: obrađeno je 13 mikrouzoraka slikanoga sloja i preparacije. Analizom uzoraka sloja preparacije i slikanoga sloja potvrđena je prisutnost kalcijeva sulfata. Prema dobivenim rezultatima (tankoslojna kromatografija i FT–IR spektroskopija) može se zaključiti da se boja sastoji od jajčanog veziva s dodatkom prirodne terpenske smole ili ulja, odnosno da je boja uljana tempera. Masne tempere imaju sličnost s uljanim bojama, ali su kompliciranije za slikanje (nisu elastične kao uljane boje) i ostaje vidljiv potez kista.[10] Boje se mogu razrjeđivati vodom ili terpentinom, odnosno nekim sličnim otapalom. Mogućnost dodavanja ulja ili terpenske smole u jajčanu temperu radi pojačavanja intenziteta boja, otkrivena je za vrijeme braće Van Eyck. Ova je tehnika s vremenom izašla iz šire uporabe.[11] Analiza statigrafije bojenih slojeva[12] potvrdila je sumnje o preslicima: slojevi boje upućivali su na preinake (uzorak lab. broj 11969. upućuje na veći broj slojeva: 8 stratigrafskih te 2 kronološka sloja) i nepoštovanje pravila slikarskog zanata u načinu nanošenja boje (podslikavanja). Naime, po analizi uzorka lab. broj 11966[13], nebo je bilo podslikano tamno crvenom bojom[14], istom bojom kojom je naslikan plašt preko

10 Punda, Ž. i Čulić, M. (2006.): *Skripta, slikarska tehnologija i slikarske tehnike:* 132, Split.

11 Wehlte, K. (1975.): *The Materials and Techniques of Painting:* 489, New York.

12 Laboratorijske analize izradio je Prirodoslovni laboratorij Hrvatskoga restauratorskog zavoda.

13 Najčešće boje pri podslikavanju neba temperom jesu žuta ili ružičasta. Mayer, R. (1991.): *The artist's handbook of matirials and techniques:* 284, New York.

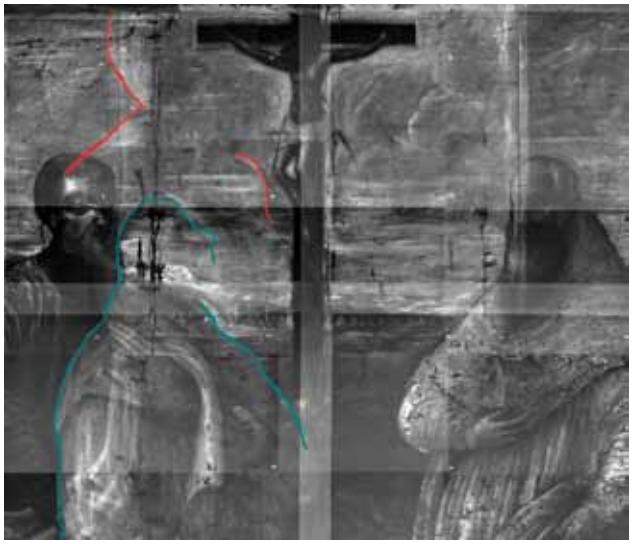

9 RTG snimka, total (snimio F. Mihanović.)
X-ray, total (taken by F. Mihanović)

ramena sv. Gaudencija. Na drugim uzorcima taj sloj nije pronađen. Na mikrofotografiji poprečnoga presjeka uzorka lab. broj 11966. (uzorak je uzet s neba lijevo od vrha koplja sv. Longina) dokumentirana su četiri sloja: 1. svijetlo smeđi sloj – gips (preparacija), 2. tamno crveni sloj (kronološki, prvi sloj: boja plašta sv. Gaudencija sa prve verzije slike), 3. ružičasti sloj – željezni oksid (kronološki, drugi sloj: podslik neba), 4. bijeli sloj – olovna bijela (kronološki, drugi sloj: nebo – završni sloj). Na mikrofotografiji poprečnoga presjeka uzorka lab. broj 11969. (uzorak je uzet s inkarnata lijeve šake sv. Longina;) (sl. 6, 7) dokumentirano je osam slojeva: 1. svijetlo smeđi sloj – gips (preparacija), 2. tamno smeđi sloj – olovna bijela + vezivo (kronološki, prvi sloj: plašt sv. Longina s prve verzije slike), 3. smeđi sloj (kronološki, prvi sloj: plašt sv. Longina s prve verzije slike), 4. ružičasti sloj – cinober + olovna bijela (kronološki, prvi sloj: plašt sv. Longina s prve verzije slike), 5. smeđi prozirni sloj (kronološki, prvi sloj: lak?), 6. svijetlo zeleni sloj (kronološki, drugi sloj: podslik inkarnata ruke sv. Longina), 7. ružičasti sloj – cinober + olovna bijela (kronološki, drugi sloj: inkarnat ruke sv. Longina), 8. smeđi prozirni sloj (kronološki, drugi sloj: lak).

Na slici su izvedene probe topivosti površinske nečistoće i starog, naknadno nanesenog laka. U kolovozu 2008. godine izvedeno je rentgensko snimanje računalnom radiografijom[14]. Pregledom slike ovim postupkom vidljiva su brojna oštećenja, kao i stanje u cjelini. Na rentgenskoj snimci jasno

10 RTG snimka, detalj (snimio F. Mihanović)
X-ray, detail (taken by F. Mihanović)

se uočava da je vidljivi gornji sloj naslikan na drugoj slici (sl. 9). Vidljiv je i nanos boje koji je živo i nejednako nanesen te je uočljiv i lako prepoznatljiv karakter umjetnikovih poteza. Na „prvoj", odnosno donjoj slici rentgenska snimka otkriva u potpunosti drukčiju kompoziciju djela. U kadru su i dalje vidljiva dva svetačka lika, ali sada se oba sveca nalaze na lijevoj strani slike, bočno postavljena jedan do drugoga. Lik u prvom planu jako podsjeća na kasnije naslikan lik sv. Longina, samo što je bočno postavljen i prikazan sa svoje desne strane, uz razliku da mu je pogled uperen prema gore (sl. 10). Drugi se lik vidi slabije: bradati svetac ima biskupsku mitru na glavi (koja je jedan od simbola sv. Gaudencija). Također je prikazan sa svoje desne strane. Po položaju mitre izgleda kao da je podignuo glavu i gleda u visinu. Nažalost, ne raspoznaje se predmet njihove pozornosti.

Na desnoj su strani vidljivi potezi kista koji izgledaju kao oblaci. Prikaz neba razigraniji je od završne inačice slike. Rezultati laboratorijske analize veziva upućuju na vezivo iste vrste odnosno na istu boju u svim slikanim slojevima. Sličnost u prikazu likova u oba sloja (sv. Gaudencije u konačnoj verziji nema biskupsku mitru zato što narušava kompoziciju slike).

Sličnost u slikarskom rukopisu i karakteru poteza, navodi nas na razmišljanje o dvjema verzijama slike istog autora i iste teme. Zašto je slikar poništio svoje prvo djelo? Možda

14 Riječ je o novijoj metodi koja se od klasične razlikuje uporabom fosfornih ploča umjesto tradicionalnog filma. Metoda vizualizacije računalnom radiografijom našla je primjenu i razvila se u medicini, jer je prednost metode u sposobnosti pohrane i evaluacije snimki s 14-bitnom rezolucijom svakog piksela, čime je isključena potreba za ponovnim snimanjem. Bulić Rušin, A. (2010.):Istraživanje oltarne slike „Sacra Conversazione" Bernardina Licinija, *Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda Portal,* 1/2010: 103, Zagreb.

11 Detalj slike prikazuje uklanjanje oksidiranog laka (foto: G. Bulić) .
Detail of the photo shows the removal of the oxidized lacquer (photo: G. Bulić)

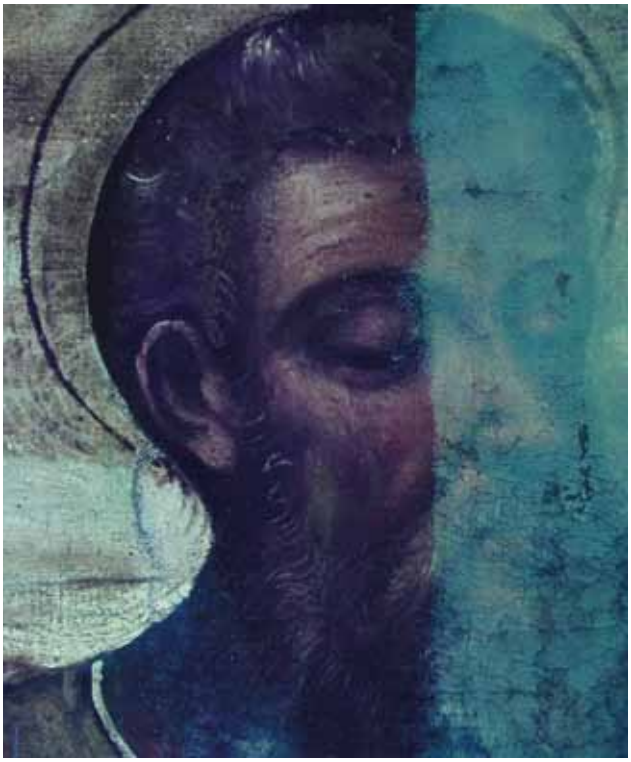

12 Isti detalj kao i na slici 11 snimljen pod UV svjetlom (foto: G. Bulić)
Same detail as on photo 11 taken under UV light (photo: G. Bulić)

13 Detalj slike prikazuje uklanjanje površinske nečistoće (foto: G. Bulić)
Detail of the photo shows the removal of superficial impurities (photo: G. Bulić)

je bio nezadovoljan svojim rezultatom ili je, što je vjerojatnije, naručitelj tražio izmjene. O pravom razlogu zašto je slikar preslikao sliku koja je imala vidno dinamičniju kompoziciju može se samo nagađati (sl. 5-10).

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI

U svibnju 2008. godine slika je demontirana i zaštićena umatanjem te transportirana u riječku radionicu. Izvedena je dezinsekcija gama-zračenjem na prirodoslovnom institutu „Ruđer Bošković" u Zagrebu. Nakon proba topljivosti sa stabilnih dijelova slikanog sloja uklonjeni su površinske nečistoće (otopina triamonij citrata u destiliranoj vodi) i oksidirani naknadno naneseni lak (etilni alkohol te mješavina DMSO i etilacetata u odgovarajućim omjerima). Nestabilni dijelovi preparacije i slikanoga sloja konsolidirani su (10%-tna otopina Plexisola P 550 u mineralnom otapalu (*white spirit*)). Slika je demontirana s podokvira, uklonjene su trake platna kojima su ojačani rubovi slike, uklonjena je površinska nečistoća i ostaci ljepila s nosioca na poleđini. Uklanjanje je izvedeno mehanički, Wishab gumom, kirurškim skalpelom i parcijalnim vlaženjem uz naknadno opterećivanje utezima ispod kojih je postavljena papirnata bugačica koja iz nosioca izvlači višak vlage. Nakon konsolidacije preparacije i slikanoga sloja izvodi se uklanjanje preostale površinske nečistoće i laka (otopina triamoniumcitrata u destiliranoj vodi, etilni alkohol, mješavina DMSO i etilacetata u odgovarajućim omjerima). Nosilac je izravnan, a njegovi nedostajući dijelovi reintegrirani su prepariranim platnom sličnoga tkanja i debljine niti kao kod originala. Originalno je platno zbog lošega stanja ojačano novim koje će na sebe preuzeti silu napinjanja na podokvir. Novo laneno platno obrađeno je prije podlaganja višekratnim vlaženjem i rastezanjem kako bi bilo manje osjetljivo na promjene relativne vlažnosti zraka. Podlaganje slike novim platnom izvedeno je s pomoću termoaktivnog BEVA film ljepila i restauratorskog glačala. Slika je napeta na novi drveni podokvir s istakom i s klinovima za rastezanje pa je lakirana. Sloj preparacije

14 Slika *Sv. Gaudencije i sv. Longin* nakon rekonstrukcije oštećenih i nedostajućih dijelova preparacije (foto: G. Bulić)

Painting of *St. Gaudentius and St. Longinus* after the reconstruction of damaged and lacking impregnation parts (photo: G. Bulić)

15 Slika *Sv. Gaudencije i sv. Longin* tijekom rekonstrukcije oštećenja slikanoga sloja retušem u tehnici gvaš (foto: G. Bulić)

Painting of *St. Gaudentius and St. Longinus* during the reconstruction of the damaged layer by retouching in the gouache technique (photo: G. Bulić)

16 Slika *Sv. Gaudencije i sv. Longin*, fotografija nakon izvedenih konzervatorsko- restauratorskih radova (foto: G. Bulić)

Painting of *St. Gaudentius and St. Longinus*, photographed after the execution of conservation and restoration works (photo: G. Bulić)

rekonstruiran je metilceluloznim kitom (sl. 14). Kit je višeslojno nanošen kistom uz koso svjetlo da bi se imitirala struktura okolnoga originalnog sloja. Rekonstruirani dijelovi preparacije izolirani su slojem laka.[15] Retuš oštećenja izveden je u dvije faze: oštećenja su podložena pokrivnom bojom gvašem u nijansi svjetlijoj i hladnijoj od originala (sl. 15), zatim je slika lakirana, a završni je retuš izveden Maimeri restauro bojama na bazi laka. Retuš je izveden rekonstruiranjem nedostajućih dijelova s pomoću tankih linija s nakanom da se rekonstruirani dijelovi slike gledani iz blizine razlikuju od originala, dok se ne uočava iz daljine (s oko dva metra udaljenosti s koje se štafelajne slike uglavnom promatraju). Završno je lakiranje izvedeno kompresorom i zračnim pištoljem. Na ukrasnom su okviru izvedeni sljedeći radovi: dezinsekcija gama-zračenjem, stolarska sanacija, uklanjanje površinske nečistoće, krediranje oštećenja, retuš i lakiranje. Sve su faze konzervatorsko-restauratorskih radova dokumentirane pisanom, fotografskom i grafičkom dokumentacijom. Slika je montirana u ukrasni okvir (sl. 16) i s poleđine zaštićena od mikroklimatskih promjena polupropusnom ljepenkom.Takva je u kolovozu 2009. transportirana i montirana u župnu crkva sv. Antuna Opata Pustinjaka u Velom Lošinju (sl. 11- 16).

15 Izolacija rekonstruiranih dijelova preparacije standardni je dio konzervatorsko-restauratorskog postupka. Izolacija sprječava upijanje sljedećeg sloja ili otapanje podloženoga sloja. Nicolaus, K. (1999.): *The Restoration of Paintings Hagen,* 253. Isti je postupak opisan i u članku: Bralić, V. Lerotić, P. (2004.): Restauratorski radovi na oltarnoj slici Jacopa Palme Mlađeg u Svetvičentu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture RH,* 28/2004:155, Zagreb.

LITERATURA

Badurina, A., Ivančević, R. (1990.): *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb

Bralić,V., Lerotić, P. (2004.): Restauratorski radovi na oltarnoj slici Jacopa Palme Mlađeg u Svetvičentu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture RH,* 28/2004:155, Zagreb

Bulić, G. (2010): Izvješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na slici „Sv. Gaudencije i Sv. Longin" iz župne crkve Sv. Antuna Opata u Velom Lošinju, HRZ Rijeka.

Bulić Rušin, A. (2010): Istraživanje oltarne slike „Sacra Conversazione" Bernardina Licinija, *Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda Portal,* 1/2010: 103, Zagreb

Fučić, B. (1995.): Apsyrtides, Mali Lošinj

Hall, J. (1991.): *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb

Margetić, L. (2006.): Dodronja – Zadarski dužnisnik ili hrvatski kralj?, *Croatica cristiana periodica*, Zagreb. http://www.scribd.com/doc/32884340/16/XVI-Osorski-biskup-Gaudencije (1. 9. 2012.)

Mayer, R. (1991): *The artist's handbook of matirials and techniques*, New York.

Nicolaus, K. (1999.): *The Restoration of Paintings*, Hagen

Povijest i kultura, Otok Lošinj, http://www.otok-losinj.hr/info/culture/ (1. 9. 2012.)

Punda, Ž. i Čulić, M. (2006): *Skripta, slikarska tehnologija i slikarske tehnike*, Split.

Wehlte, K. (1975): *The Materials and Techniques of Painting*, New York.

Summary

CONSERVATION AND RESTORATION WORKS ON THE PAINTING OF ST GAUDENTIUS AND ST LONGINUS FROM THE PARISH CHURCH OF ST ANTHONY OF THE DESERT IN VELI LOŠINJ

The painting of "Saint Gaudentius and Saint Longinus", by an anonymous artist, was painted in the early 17th century (1600 - 1620) in the technique of oil-tempera on canvas. The dimensions of the paining are 110x140cm and the composition and proportion of the figures indicate that the existing format is a segment of a larger altarpiece. The painting is located in the parish church of Saint Anthony of the Desert in Veli Lošinj, to the right side of the entrance. Conservation and restoration works on the painting "Saint Gaudentius and Saint Longinus" were carried out from May 16, 2008 to August 20, 2009 in the workshop of the Croatian Restoration Institute - Restoration Department in Rijeka. Comprehensive conservation-restoration interventions were carried out on the painting in order to stop its further deterioration, eliminate the materials subsequently coated on the painting and re-establish the legibility of the figurative elements. Prior to the very conservation and restoration works, comprehensive conservation and restoration research activities were carried out. The research activities included both non-invasive and invasive methods as well as visual examinations of the painting under angular, background (transmitted light) and UV light, as well as under microscope, including computer radiography X-ray screening (thirteen micro samples of the painted layer and impregnation were processed). In addition samples of the painted layer and impregnation were analysed in the natural science laboratory of the Croatian Restoration Institute and tests carried out on the melting properties of the superficial layer of impurities and subsequently applied oxidized lacquer as well as archival investigations. The results of the conservation-restoration research showed the actual state of the painting materials, indicated the causes of deterioration of the painting and the direction of further conservation and restoration works. An analysis of the attained data enabled an insight into the painting technique of the unknown artist from the early 17th century. The most interesting result of the research was achieved through computerized radiography. It revealed a painting with the same saints but different composition in the layer below the presented one.

Zvjezdana Jembrih, Ana Božičević

Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije u svjetlu suradnje s Odsjekom za restauriranje i konzerviranje umjetnina Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu

Zvjezdana Jembrih
Ana Božičević
Akademija likovnih umjetnosti
HR - 10 000 Zagreb, Ilica 85

UDK: 069:262.3(497.5Zagreb)
7.025.3/.4(497.5Zagreb):069
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 9. 2. 2012.

Ključne riječi: Dijecezanski muzej, istražni i konzervatorsko-restauratorski radovi, polikromirana drvena skulptura, Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu, Odsjek za restauriranje i konzerviranje umjetnina

Key words: Diocesan museum, research and conservation-restoration works, polychrome wooden sculpture, the Academy of Fine Arts Zagreb, Department for Restoration-Conservation of works of art.

Nastanak ovoga teksta potaknut je višegodišnjom suradnjom Odsjeka za restauriranje i konzerviranje umjetnina Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu s Uredom za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije, u čijoj je nadležnosti Dijecezanski muzej.
Činjenica jest da Dijecezanski muzej u Zagrebu kao otvorena ustanova već dulje vrijeme ne postoji. U njegovu se fundusu nalazi mnoštvo vrijednih sakralnih umjetnina, nedostupnih javnosti. Veliki dio toga fundusa čine drvene polikromirane skulpture, koje su nekada pripadale inventarima crkvi s područja Zagrebačke (nad)biskupije. Zbog raznih razloga i nepovoljnih uvjeta većina ih je danas u ugroženom stanju, neodgovarajuće su pohranjene, neistražene i nevalorizirane.
U prvome dijelu ovoga rada daje se pregled povijesti Dijecezanskog muzeja Zagrebačke nadbiskupije. Unutar toga pregleda obrađuju se i tri zasebne cjeline:
- dosadašnja suradnja restauratorskih institucija s Dijecezanskim muzejom
- osvrt na velike izložbe sakralne tematike na kojima su se izlagale umjetnine iz fundusa muzeja
- situacija u muzeju od kraja 90-ih do danas.

Drugi dio rada prezentira suradnju Odsjeka za restauriranje i konzerviranje umjetnina Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu s Uredom za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije, u sklopu koje je do sada istraženo, konzervirano i/ili restaurirano dvadeset i pet drvenih polikromiranih skulptura, te desetak štafelajnih slika iz fundusa Dijecezanskog muzeja.
U nastavku se iznose tijek i rezultati istražnih i konzervatorsko-restauratorskih radova na pet odabranih skulptura.
Ovim se tekstom ujedno upozorava na loše stanje većine umjetnina koje se nalaze u fundusu, te se potiče pronalaženje mogućnosti cjelovitog stručnog interdisciplinarnog i sustavnog istraživanja i valoriziranja zbirke, kao i odgovarajuće prezentacije i otvaranja ovoga „blaga“ našoj javnosti.

UVOD

U mnogim europskim gradovima dijecezanske muzeje[1] možemo posjetiti. Možemo li danas u Zagrebu, koji je od 1094. god. biskupijski, a od 2013. god. i formalno europski, posjetiti Dijecezanski muzej? Ne možemo!

Povijest zagrebačkoga Dijecezanskog muzeja od njegova osnutka 1939. god. do njegova zatvaranja, tj. službene prenamjene zgrade u kojoj se bio nalazio do 1971. god.[2], te nadalje, sve do današnjih dana, pokazuje zapravo silaznu putanju te ustanove.

Višekratna seljenja, premještanja i smještanja umjetnina na razne lokacije, sporadično „izvlačenje” izabranih predmeta za prigodne izložbe, djelomični, nasumični i katkada nestručni restauratorski zahvati, nepostojanje odgovarajućega izložbenog i prostora za trajnu pohranu, nepostojanje

1 „Dijeceza” je pojam koji dolazi od grčke riječi *dioikesis* – gospodarstvo, kućanstvo, upravljanje, a označuje i administrativnu jedinicu u Rimskom Carstvu, te slijedom povijesti crkvenu jedinicu, biskupiju ili eparhiju (usp. Klaić, B., 1983.: Rječnik stranih riječi, Nakladni zavod MH, Zagreb, 297.).
„Muzej” je također porijeklom grčka riječ, a prema definiciji ICOM-a javna je ustanova naglašeno otvorenog i komunicirajućeg karaktera (usp. Izvod iz Statuta ICOMA, Beč, 2007.).

2 Tzv. Znikina kurija, Kaptol 28, Zagreb

1 Zgrada Dijecezanskog muzeja, Kaptol 28, tzv. Znikina kurija, 1942. god. (preuzeto iz: dr. K. Dočkal, *Crkvena kulturna dobra,* Analecta *4*, 2006.)

Building of the Diocesan museum, Kaptol 28, the so- called Znikina house, 1942 (taken from: K. Dočkal,PhD, *Cultural goods of the Church*, Analecta 4, 2006)

2 Postav u jednoj od prostorija Dijecezanskog muzeja u Znikinoj kuriji,1942. god. (preuzeto iz: dr. K. Dočkal, *Crkvena kulturna dobra,* Analecta *4*, 2006. god.)

Exhibition in one of the rooms of the Diocesan Museum in Znikina house, 1942 (taken from: K. Dočkal,PhD, *Cultural goods of the Church*, Analecta 4, 2006)

stalno uposlenih stručnih djelatnika – sve je to pridonijelo propadanju već ionako ugroženih umjetnina.

One su u najboljoj nakani bile premještene iz svojih prvotnih ambijenata i zatim skupljene na mjesto gdje bi mogle ponovno zaživjeti,[3] a zapravo je veći dio njih sve to vrijeme bio prepušten nebrizi i degradaciji.

Premda je postojalo zanimanje i zalaganje institucija i stručnjaka koji su tijekom sedamdesetak godina postojanja te ustanove nastojali uspostaviti slijed stručne skrbi nad tim „rudnikom sakralnih umjetnina", pri našemu prvom posjetu depoima Dijecezanskog muzeja ostali smo iznenađeni zatečenim stanjem.

Uspostavljanjem suradnje s Uredom za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije, koja je pokrenuta nedugo nakon tog posjeta, studenti i nastavnici Odsjeka za restauriranje i konzerviranje umjetnina imaju priliku aktivno utjecati na promjenu toga stanja.

PREGLED POVIJESTI DIJECEZANSKOG MUZEJA ZAGREBAČKE NADBISKUPIJE

Željeti je, da se u naših višjih učilištih u obće, a napose u umjetničkih školah uči poviest crkvene umjetnosti (...) – zapisao je dr. Ivan Bojničić, tajnik Društva umjetnosti u Glasniku Društva za umjetnost i umjetni obrt još 1885. god.[4]

Istom tom prigodom on ističe potrebu za znanjem crkvene umjetnosti i potrebu poduke o njoj, te nužnost uzdržavanja i popravaka crkvenih umjetničkih spomenika, a naposljetku i njihova čuvanja u „Kršćanskom muzeju".

Danas, 128 godina nakon izricanja te plemenite nakane, možemo ustvrditi da „Kršćanski muzej" u nas ne postoji.

Međutim, u prvoj polovici 20. st. poticaj za čuvanje crkvenih umjetnina dolazi od samoga vrha Katoličke crkve, od Svete Stolice, Okružnicom Pape Pia XI, 1925. god. svim biskupima svijeta[5]. Na razini Hrvatske već te iste godine raspravlja se na Prvoj sinodi Zagrebačke nadbiskupije o problematici čuvanja i promicanja crkvene umjetnosti. Očito je tadašnje stanje u praksi nalagalo donošenje snažnijih odredaba o očuvanju sakralnih predmeta. U to su doba već mnoge crkve bile ostale bez svojega vrijednog inventara zbog neznanja, nebrige, siromaštva, a i zbog preuređivanja crkvenih interijera u duhu historicizma (jer su neznanje i pomodarstvo tada, kao i prije, a i poslije, išli ruku pod ruku). Običaj spaljivanja kipova u seoskim zajednicama, osobito na Veliku subotu, bila je još jedna drastična metoda koju je valjalo dokinuti.[6]

Deset godina nakon Prve sinode Zagrebačke nadbiskupije nadbiskup Alojzije Stepinac osniva Povjerenstvo za crkvenu umjetnost, a tri godine poslije, 1939. on i formalno osniva Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije. Imenovanjem kanonika dr. Kamila Dočkala organizatorom muzeja nadbiskup Stepinac postavlja temelje stručnom vođenju novoosnovane muzejske ustanove.

3 Kožul, S. (1998): Dijecezanski muzej u Zagrebu, *Tkalčić* 2, Zagreb, 229.: *Statut Diecezanskog muzeja nadbiskupije zagrabačke,* Zagreb,1940.:„I. Svrha: Diecezanski muzej nadbiskupije zagrebačke imade svrhu, da po crkvama i kapelama, kao i crkvenim institucijama Nadbiskupije zagrebačke sakupi predmete umjetničke i historijske vrijednosti, koji ne služe više liturgijskoj uporabi i koji su bilo radi starosti bilo radi smještaja u pogibelji da propadnu, pa da ih muzejski uređene učini pristupačnima široj javnosti."

4 Kožul, S., nav.dj.: 211.

5 Kožul, S. nav.dj.: 212: Okružnica Državnog tajništva Svete Stolice od 1. rujna 1924. br. 34315, upućena svim stolnim biskupima u Italiji Pismom državnog tajnika Svete Stolice, kardinala Gasperrija od 1. prosinca 1925. Ta je okružnica po želji pape Pija XI. poslana svim katoličkim biskupima svijeta.

6 Kožul, S., nav. dj.: 212.

Odmah se pronalazi i odgovarajući prostor za muzej – kanonički dvor na Kaptolu br. 28, tzv. Znikina kurija.[7] Ta barokna građevina L-tlocrta, koju je oko 1689. god. dao sagraditi kanonik Ivan Znika, a u idućim je vremenima nastanjuju brojni značajni kaptolski kanonici, obnavljana je više puta (1844., 1903.) i služila je različitim svrhama. Od 1906. do 1916. god. bila je u njoj smještena Metropolitanska knjižnica, a potom je od 1929. god. davana u zakup,[8] što je nadbiskupiji, dakako, donosilo prihode.

Međutim, odlukom nadbiskupa Stepinca kurija se odmah počinje namjenski preuređivati i te se iste, 1939. god. stavlja u funkciju[9] (sl. 1, 2) .

Dr. Kamilo Dočkal, prvi i sve do svoje smrti 1963. god., dugogodišnji ravnatelj muzeja[10], predavač crkvene povijesti, glazbenik i veliki erudit, istoga se časa prihvaća odgovornog zadatka prikupljanja umjetnina na području zagrebačke dijeceze. S današnjega stajališta možemo raspravljati o opravdanosti, stručnosti, dometima i posljedicama njegova posla, međutim, stanje u Hrvatskoj 1939. god. nije obećavalo opstanak sakralnih umjetnina, ni odgovarajuću skrb za njih, napose u zabitnim i siromašnim župama biskupije. Dočkalov princip skupljanja bio je *ne ono što nam se sviđa, nego ono što nam se daje* (...), *što je odloženo i odbačeno*.[11]

Mnoge su umjetnine na taj način zapravo bile i prepoznate i spašene.

Istodobno dr. Kamilo Dočkal počinje vođenje opsežnog Inventara[12], danas sabranoga u 5 velikih svezaka. Rukom pisane tzv. Dočkalove knjige, s koliko je god bilo moguće opširnim podacima i stručnim opisima, danas su temeljni i glavni izvor podataka o 2 299 umjetnina koje je on, zajedno sa svojim povjerenikom, Stankom Senečićem tada bio prikupio na terenu.[13]

Za ono doba primjereno i primjerno dokumentiranje danas umnogome pomaže pri radu svima koji se bave tom problematikom.[14] Istodobno dr. Dočkal opisuje rad na prikupljanju umjetnina u nizu članaka koje objavljuje u „Katoličkom listu“ od 1940. do 1944. god.

3 Današnji izgled Znikine kurije, Kaptol 28 – obnova u tijeku; nakon požara 2007. god. (foto: A. Božičević)

The current appearance of the Znikina house, Kaptol 28 - renovation under way; after the fire of 2007 (photo: A. Božičević)

Vlasništvo nad umjetninama određuje Statut Diecezanskog muzeja nadbiskupije zagrebačke, potpisan 1940. god., koji je pravovaljan i danas.[15]

Dijecezanski muzej svečano je otvoren za javnost 8. studenoga 1942. i, kao otvorena ustanova, aktivno je djelovao, nakon smrti dr. Dočkala, pod vodstvom kustosa Milutina Juranića sve do 70-ih godina 20. stoljeća. Premda je 1965. god. ravnateljem muzeja imenovan tadašnji biskup mons. Franjo Kuharić[16], u to su vrijeme, čini se, socijalna pitanja prevagnula nad pitanjima umjetničke baštine.

Presudne 1971. god. u Znikinu kuriju silom loših socijalnih prilika useljavaju se umirovljeni svećenici, a umjetnine iseljavaju.[17]

Izlošci se premještaju na različita, često neprimjerena mjesta i ne zbrinjavaju se na odgovarajući način, a Milutin Juranić predaje ostavku na mjesto ravnatelja.

Iseljenjem Dijecezanskog muzeja iz dvora na Kaptolu 28 ne prestaje njegov redoviti život i djelovanje – napisao je njegov ravnatelj dr. Stjepan Kožul 1998. god.[18]

Tada vjerojatno nitko nije bio svjestan koliko će dalekosežna biti ova posljedica iseljenja – napisala je tajnica Ureda za crkvena dobra mr. Valerija Macan 2006. god[19] (sl. 3).

7 Križić Roban, S. (1993): Tipologija arhitekture kanoničkih kurija zagrebačkog Kaptola u 17. i 18. stoljeću, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Fiilozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb,150.

8 Kožul, S. nav. dj.: 214.

9 Dočkal, K. (1940): Naš Dijecezanski muzej, *Katolički list, br. 29,* Zagreb, 341-342: „Troškovi preuredbe stajali su 78.000 ondašnjih dinara.Tako je muzej dobio u prvom katu tri veće dvorane i tri manje sobe kao izložbeni prostor, te jednu prostoriju za radionicu.“

10 *Likovna enciklopedija Jugoslavije 1* (1984), Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 324.

11 Kožul, S. nav. dj.: 214.

12 U daljnjem tekstu Glavni inventar

13 Kožul, S., nav. dj.: 215.

14 Macan, V. (2006): Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije, Crkvena kulturna dobra, Analecta 4, Zagreb, 19:
Dr. kamilo Dočkal ujedno je i fotografirao umjetnine Dijecezanskog muzeja. Fotografije se danas nalaze pohranjene u Nadbiskupijskom (NAZ) i Kaptolskom arhivu (KAZ) Zagrebačke nadbiskupije. Ove fotografije su u fazi prijenosa u digitalni oblik (…).

15 Kožul, S. (1998): Dijecezanski muzej u Zagrebu, Tkalčić 2, Zagreb, 232.: Statut Diecezanskog muzeja nadbiskupije zagrabačke, Zagreb,1940.:
„V. 2.: Predmeti poslani muzeju na pohranu ostaju vlasništvo odnosne crkve, kapele ili crkvene ustanove, što se imade evidentirati u muzejskom inventaru, kartotekama, a i u inventarima crkve, kapele ili crkvene ustanove.
3. Predmeti dani muzeju kao poklon, postaju vlasništvo muzeja.
4. Predmeti, dani muzeju na pohranu, smiju se vratiti samo po odobrenju Ordinarija i uz nakandu restauracijskih troškova. Razlog vraćanja bit će, ako odnosna crkva ili kapela strada uslijed kradje ili požara pa su joj pohranjene stvari od prijeke potrebe.“

16 Kožul, S., nav. dj.: 216.

17 Kožul, S., nav. dj.: 217.:„potreba životnog prostora bila je snažnija od želje za djelatnom nazočnošću u kulturnom životu naroda i grada“.

18 Kožul, S., nav. dj.: 225.

19 Macan, V., nav. dj.:17.

4 Stanje na tavanu Nadbiskupske palače na Kaptolu 2010. god. (foto: A. Aranicki)

Condition in the attic of the Archbishop's palace on Kaptol 2010 (photo: A. Aranicki)

OSVRT NA DOSADAŠNJU SURADNJU RESTAURATORSKIH INSTITUCIJA S DIJECEZANSKIM MUZEJOM U ZAGREBU

O tome razdoblju Mario Braun, današnji ravnatelj Hrvatskoga restauratorskog zavoda u Zagrebu, iznio je niz korisnih podataka.[20]

Tadašnja središnja institucija za restauriranje umjetnina, Restauratorski zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU) od svojega je osnutka 1948. god.[21] vodio brigu i restaurirao brojne umjetnine iz Dijecezanskog muzeja.

Do 1971. god. u njegovim je radionicama restaurirano 70 slika i kipova iz fundusa Dijecezanskog muzeja. Od 1980. god. Restauratorski zavod JAZU djeluje kao samostalna organizacija, te mijenja naziv u Zavod za restauriranje umjetnina (ZZRU), a spajanjem s Restauratorskim zavodom Hrvatske (RZH) 1997. god. nastaje središnja restauratorska ustanova na razini Hrvatske - Hrvatski restauratorski zavod (HRZ). Unatoč promjenama nazivlja ustanova i političkim promjenama, suradnja se ne prekida.

Na različite načine i u različitom opsegu u današnjem HRZ-u čuva se dokumentacija o konzerviranju i/ili restauriranju 313 predmeta, te o preventivnoj zaštiti 107 umjetnina, tijekom polustoljetne suradnje navedenih ustanova s Dijecezanskim muzejem. Dakle, do danas je intervenirano na ukupno 420 predmeta, što čini otprilike 15 % inventara Dijecezanskog muzeja, premda ta evidencija nažalost nije potpuna. Slojevite promjene unutar restauratorskih ustanova razlog su diskontinuiteta u vođenju dokumentacije i načinu praćenja restauratorskih radova u Dijecezanskom muzeju.

Početkom 70-ih god. znatniji broj umjetnina konzervira se i restaurira za prigodnu izložbu u povodu Međunarodnoga mariološkog kongresa.[22] Nakon te izložbe restauriranje nekoliko umjetnina godišnje postaje uvriježena praksa suradnje.

Nadalje, suradnja se pojačava krajem 1982. god. na poticaj tadašnjeg ravnatelja Dijecezanskog muzeja dr. Antuna Ivandije, koji nastoji riješiti problem lošega stanja stotinjak skulptura, tada neprimjereno smještenih u sjevernoj kuli Nadbiskupskoga dvora na Kaptolu.

U to su vrijeme počele pripreme za izložbu „Riznica zagrebačke katedrale"[23], što je potaknulo pregled dislociranog fundusa muzeja. Dr. Ivandija otpočinje skupljanje sredstava za adaptaciju dijela tavana Nadbiskupskoga dvora, kako bi se dugoročnije riješio problem i uredio depo za smještaj umjetnina. Adaptacija je obuhvatila radove kojima se nastojao bolje izolirati dio tavana i poboljšati mikroklimatski uvjeti u njemu. Za razliku od prostorija u sjevernoj kuli, tavan je bio suh, a tom adaptacijom i dodatno zaštićen od promakanja, te toplinski izoliran, dok su za smještaj umjetnina ugrađene improvizirane police ili odjeljci između rogova krova i greda, pogodni za smještaj umjetnina. Međutim, ostao je neriješen problem povećane opasnosti od požara, jer je izolacija bila izvedena mineralnom vunom, zaštita od vlage plastičnim folijama, a organizacija prostora drvenim pločama. Zbog sigurnosnih razloga elektroinstalacija je bila svedena samo na opću rasvjetu u „S" izvedbi. U prostoru nije bilo utičnica, a gašenjem rasvjete pri izlasku prekidao se cijeli strujni krug. Takvo je stanje u tim prostorijama ostalo sve do danas (sl. 4).

Dolaskom dr. Stjepana Kožula na mjesto tajnika Dijecezanskog muzeja 1987. god. radovi na fundusu dobivaju novi zamah – prisjeća se prof. Braun. Dr. Kožul, da bi upotpunio inventarizaciju fundusa, piše u to vrijeme *Dodatak Glavnom inventaru Dijecezanskog muzeja*, koji sadržava prijepis brojnih reversa o primopredaji umjetnina i popis predmeta koji su naknadno ušli u posjed muzeja. U to se vrijeme učvršćuje i veza s tadašnjim Zavodom za

20 Kao aktivni sudionik događanja vezanih za život Dijecezanskog muzeja od 80-ih god. dalje, za potrebe pisanja ovoga članka prof. Braun je tijekom 1. pol. 2012. god. dostavio odgovore na pitanja (u formi intervjua) vezana uz navedenu suradnju, koji su sažeto izneseni u ovome odlomku.

21 Pedišić. A. (2005): Osvrt na razvoj restauriranja pokretnog umjetničkog nasljeđa, *Godišnjak za zaštitu spomenika kulture Hrvatske,* Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu kulturne baštine, 43.

22 Izložba Madona iz fundusa Dijecezanskog muzeja u Zagrebu, u povodu VI. Međunarodnog mariološkog kongresa, Dijecezanski muzej, Zagreb, 1971.

23 Muzejski prostor, Zagreb,1983.

5 Takozvana Oranžerija (Staklenik ili Nadbiskupska cvjećarnica) tijekom obnavljanja 2010. god. (foto: Z. Jembrih)
The so-called Orangery (Greenhouse or Archbishop's Flower shop) during renovation in 2010 (photo: Z. Jembrih)

restauriranje umjetnina – suradnja s Mariom Braunom i dr. Mirjanom Repanić-Braun, radi učinkovitije zaštite skulptura i slika. Sredinom 90-ih godina pozitivni pomak događa se i u inventarizaciji, zaštiti i pohrani vrlo ugroženih tekstilnih predmeta (misnoga ruha) iz fundusa.[24]

Izbijanjem Domovinskog rata, raketiranjem Banskih dvora 1991. god. i ponavljanim prijetnjama, u kojima se spominjalo i bombardiranje katedrale, umjetnine na tavanu Nadbiskupije postale su izravno ugrožene. Stoga su djelatnici ZZRU-a i RZH-a evakuirali inventar muzeja na nekoliko mjesta u Zagrebu. Na tim su lokacijama umjetnine ostale smještene tijekom ratnih opasnosti. Nažalost, nakon određenog se vremena uspostavilo da su mikroklimatski uvjeti u nekima od tih prostora bili vrlo nepovoljni, što je dovelo do opsežnih i nepovratnih oštećenja na tako pohranjenim polikromiranim drvenim skulpturama.

Tek nakon više od deset godina poslije prestanka ratnih opasnosti Hrvatski restauratorski zavod organizirao je konzerviranje tih stradalih umjetnina. U toj su akciji podlijepljeni i učvršćeni preostali slojevi polikromije na 128 skulptura. Tako konzervirane skulpture prebačene su zatim u novopronađeni prostor za smještaj, u tzv. Nadbiskupsku cvjećarnicu, Oranžeriju ili Staklenik[25], koja je tada, pod stručnim nadzorom HRZ-a, prilagođena potrebama pohrane umjetnina.

No, nedugo zatim Uprava Zagrebačke nadbiskupije odlučuje temeljito renovirati tu zgradu (čija buduća namjena još nije poznata, a radovi do danas nisu završeni) (sl. 5). U svrhu pohrane umjetnina dodjeljuju se ponovno novi prostori: u suterenu Palmotićeve ul. br. 3[26] i u podrumu Nadbiskupskoga dvora, gdje se i danas nalaze.

Ostale skulpture, na kojima do sada nisu izvedeni nikakvi radovi, još su uvijek u depou na tavanu Nadbiskupske palače, u već spomenutim neodgovarajućim uvjetima.

OSVRT NA VELIKE IZLOŽBE SAKRALNE TEMATIKE NA KOJIMA SU SE IZLAGALE UMJETNINE DIJECEZANSKOG MUZEJA

Prigodne velike izložbe sakralne tematike[27], koje su se 80-ih i 90-ih godina prošloga stoljeća nizale u Zagrebu, svakako su vrijedne i pohvalne, no to s konzervatorsko-restauratorskoga

24 Ramljak Purgar M., Kušan Špalj D. (2004): Inventarizacija i zaštita zbirke misnog ruha iz Dijecezanskog muzeja Zagrebačke nadbiskupije, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 2,* Zagreb, 91-97.

25 Paviljon za uzgoj cvijeća koji je u dvorištu s istočne strane Nadbiskupske palače sagradio Herman Bollé.

26 Prema podacima koje nam je ustupila s. Lina Plukavec u prosincu 2012. god., taj prostor saniran je u siječnju 2007. god., a iz Staklenika su prenesene metalne police za smještaj umjetnina, te uređaji za kontroliranje mikroklimatskih uvjeta.

27 Macan, V. nav. dj.: 21:
Važnije izložbe na kojima su izlagane umjetnine iz fundusa Dijecezanskog muzeja u Zagrebu:
Izložba Madona iz fundusa Dijecezanskog muzeja u Zagrebu, u povodu VI. Međunarodnog mariološkog kongresa, Dijecezanski muzej, Zagreb,1971.
Riznica zagrebačke katedrale, Muzejski prostor, Zagreb,1983.
Sto godina Strossmayerove galerije 1884. – 1984. Muzejski prostor, Zagreb,1984.
Pisana riječ u Hrvatskoj, Muzejski prostor, Zagreb,1985. – 1986.
Ususret Metropolitanskoj galeriji, Muzejski prostor, Zagreb,1989.
Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244. – 1786., MUO, Zagreb,1989.
Tisuću godina hrvatske skulpture, MGC, Zagreb,1991.
Sveti trag – devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094. – 1994., Muzej Mimara, Zagreb,1994.
Croati – cristianesimo, cultura, arte, Museio Vaticani, Vatikan, 1999.
Historicizam u Hrvatskoj, MUO, Zagreb, 2000.
Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2006.

stajališta nipošto nije pogodovalo stanju odabranih i izloženih umjetnina.

Čak i u tijeku ratnih opasnosti i neposredno nakon njih u Zagrebu se nastavlja s praksom organiziranja velikih izložbi, započetom 80-ih godina. U to doba Hrvatsku prvi put pohodi sv. otac Ivan Pavao II. Izložba Sveti trag, otvorena 1994. god. u Muzeju Mimara, svjedočanstvo je tadašnjega poleta u obnovi sakralne baštine, duhovne i materijalne.[28] Mnoge umjetnine iz Dijecezanskog muzeja izlagane su tom prigodom.

Međutim, odabrane umjetnine nisu zbog toga prošle sretnije. Neke od njih (izdvojene mahom po kriterijima povjesničara umjetnosti kao iznimno značajni i kvalitetni primjeri naše baštine), prigodno su obnovljene ili, kako navod kaže, „osvježene". Mikroklimatski uvjeti u izložbenim prostorijama tijekom takvih velikih izložbi pokazali su se vrlo često neprimjereni, osobito za drvene polikromirane predmete. Osjetljivi slojevi oslika, pozlate i osnove često nisu izdržali mikroklimatske promjene uvjetovane preseljenjima i zatim višemjesečnim izlaganjima u prostorijama bez regulirane relativne vlažnosti u zraku, uz neodgovarajuću osvijetljenost i uz povećanu mogućnost dodatnih mehaničkih oštećenja.

Nakon izlaganja takve su umjetnine djelomično podljepljivane, a potom pohranjivane „daleko od očiju", uz većinsku šutnju stručne javnosti.[29]

Neke pak umjetnine (slike i skulpture) već desetljećima služe kao ukras u prostorijama Nadbiskupskoga dvora, kaptolskih kurija i odmarališta, također u problematičnim uvjetima[30].

Neke, opet, nisu nikomu zanimljive pa nastavljaju desetljećima beznadno ležati na tavanu Nadbiskupskoga dvora na Kaptolu, kamo su odložene, nakon spomenute adaptacije 1982. god., čekajući dolazak drukčijih vremena.

SITUACIJA U DIJECEZANSKOM MUZEJU OD KRAJA DEVEDESETIH GODINA PROŠLOGA STOLJEĆA DO DANAS

Direktorom Dijecezanskog muzeja imenovan je 1999. god. mons. dr. sc. Juraj Kolarić, koji i danas obavlja tu dužnost. Iste godine postaje i predstojnikom novoosnovanog Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije[31]. Riznničarka Riznice Zagrebačke katedrale i tajnica Ureda za crkvena dobra sestra Lina Slavica Plukavec, dugogodišnja je i svestrana pomoćnica i poznavateljica stanja umjetnina. U razdoblju od 2006. do početka 2009. god. dužnost tajnice Ureda za crkvena dobra obavlja mr. Valerija Macan. Nakon odlaska mr. Macan, 2009. god. to mjesto preuzima Tomica Plukavec, prof., međutim, samo na pola radnoga vremena, što prepolovljuje bilo koje mogućnosti.

U međuvremenu u posjed (sada već dulje vrijeme za javnost zatvorenog) Dijecezanskog muzeja pristižu različite pojedinačne i skupne donacije, te cijele zbirke, što dodatno obogaćuje fundus, ali i opterećuje problematiku te ustanove.[32]

U posljednjih se nekoliko godina intenzivira suradnja s Upravom za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH i s nadležnim Gradskim zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, te s Institutom za povijest umjetnosti, radi osnovnog evidentiranja umjetnina Dijecezanskog muzeja i prikupljanja dokumentacije za uvođenje fundusa u Registar preventivno zaštićenih kulturnih dobara.

Nužno je ustvrditi da u golemom poslu i skrbi oko Dijecezanskog muzeja desetljećima kronično nedostaje radne snage, stručnog osoblja, financijske potpore i trajnih kvalitetnih rješenja.

U novije se vrijeme u crkvenim krugovima aktualizira pitanje osnivanja župnih muzeja.[33] Jesu li sakralni umjetnički predmeti – duhovna i materijalna vrijednost i obilježje lokalne sredine iz koje su iznikli – potrebniji u centrima tzv. visoke kulture, ili mogu i dalje dostojno živjeti u svojim izvornim sredinama? Imaju li, uostalom, više prilike za stručnu skrb u većim urbanim centrima? To su neka od pitanja kojima bi se stručnjaci uskoro trebali ozbiljnije pozabaviti.

Papinsko povjerenstvo za crkvena kulturna dobra u Okružnici „Potreba i hitnost inventarizacije i katalogizacije crkvenih kulturnih dobara" od 8. prosinca 1999. ističe potrebu za očuvanjem crkvenih kulturnih dobara, ovaj put *koliko je moguće na mjestima njihova podrijetla i unutar izvornog smještaja,* (...) *pri čemu valja voditi računa o potrebi da se, koliko je moguće, sačuva izvorna veza između dobara, mjesta podrijetla i zajednice vjernika*.[34]

Čitajući tekst te okružnice, kao da se vraćamo na početak, u doba osnivanja Dijecezanskog muzeja, samo u nekom izvrnutom smislu. Dakako da je ideja hvalevrijedna, ali ključni čimbenik, prisutnost i djelovanje

28 Kožul. S., nav. dj.: 219: (…) *mnoge su umjetnine bile obnovljene ili osvježene za velebnu izložbu Sveti trag u muzeju Mimara u Zagrebu*.

29 Neki od rijetkih kritičkih osvrta na tu temu objavljeni su u časopisu „Vijenac", br. 25, godište II, 1994. god. pod naslovom „Vragu na tragu" autorice Željke Čorak, te u br. 26, godište III, 1995. god., pod naslovom „Ljudski grijesi Svetog traga" autora Želimira Laszla.

30 Prema podacima koje nam je ustupila s. Lina Plukavec u prosincu 2012. god., određeni broj umjetnina je tijekom 2007. god. smješten u zgradi novoizgrađene Nuncijature na Ksaveru, a kasnije i po prostorima Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Vlaškoj ulici br. 38.

31 Prema podacima koje nam je ustupila s Lina Plukavec u prosincu 2012. god., zagrebački nadbiskup kardinal Josip Bozanić osnovao je 6. prosinca 1999. Povjerenstvo za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije s mons. Josipom Mrzljakom na čelu. Članovi Povjerenstva bili su mons. Vladimir Stanković, mons. dr. Juraj Kolarić, dr. Stjepan Razum, s. Lina Plukavec, dr. Ivan Mirnik, ing. Matija Salaj, mr. Branka Šulc, dr. Đurđica Cvitanović, Ferdinand Meder, prof., Miljenko Domijan, prof., dr. Tomislav Premerl, Vinko Ivić, prof., ing. Branko Silađin, dr. Vladimir Marković i ing. Vjenceslav Lončarić. Glavna svrha Povjerenstva bila je pronalaženje prostora za smještaj Dijecezanskog muzeja s pripadajućim zbirkama, zatim Riznice zagrebačke katedrale, Metropolitanske knjižnice i Spomen-zbirke bl. Alojzija Stepinca.

32 Macan, V., nav. dj.: 20:
„sastavni dio fundusa danas čine Zbirka mons. Đure Kokše, Malinova zbirka, Zbirka Milutina Juranića, Ostavština dr. Zdenke Sertić, Ostavština - dar Podhorsky, Ostavština kardinala Franje Kuharića i druge manje zbirke".

33 Bilinčić, R. N. (2006): Župni muzej – mjesto svjedočanstva života crkvene zajednice, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 4,* Zagreb, 11-13; Kolarić, J. (2006): Riječ urednika, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 3,* Zagreb, 190-91.

34 Papinsko povjerenstvo za crkvena kulturna dobra: Okružnica „Potreba i hitnost inventarizacije i katalogizacije crkvenih kulturnih dobara", Vatikan, 8. prosinca 1999., *Crkvena kulturna dobra, Analecta,1*, Zagreb, 51-83.

konzervatora-restauratora (kao jednog od najbitnijih pokretača u zaštiti baštine) u svim tim događanjima sustavno izostaje![35]

Začuđuje (ili zapravo ne začuđuje?) u cijelome tom razdoblju pomanjkanje stvarnog sustavnog djelovanja u koje bi trebao biti uključen interdisciplinarni tim stručnjaka.

Stručno, sustavno i plansko konzervatorsko-restauratorsko praćenje umjetnine u njezinu životu, bilo u muzejskoj ustanovi, bilo *in situ* ili prilikom premještanja, pri izlaganju u javnosti, tijekom pohrane u čuvaonici, u njezinu materijalnom i u njezinu duhovnom kontekstu – u njezinoj cjelokupnosti – presudno je za ustanovu tolike važnosti i s takvim bogatim i raznovrsnim fundusom kao što je zagrebački Dijecezanski muzej.

Nadbiskupski duhovni stol Nadbiskupije zagrebačke objavljuje 2006. god. natječaj za urbanističko-arhitektonski projekt uređenja Kaptola[36], s Izmjenama i dopunama[37], u kojima se izričito navodi: *Program natječaja morao bi uključiti i optimalni smještaj triju kapitalnih objekata kulturne baštine Zagrebačke nadbiskupije: Riznicu zagrebačke katedrale, Dijecezanski muzej s pripadajućim zbirkama i Metropolitanskom galerijom mons. Đure Kokše, te Nadbiskupski i Arhiv Prvostolnog kaptola zagrebačkog.*[38]

Za to vrijeme u fundusu Dijecezanskog muzeja ponovno se događaju znatnije promjene. Naime, osnivanjem novih biskupija, koje se odvajaju od matične Zagrebačke nadbiskupije (Varaždinska i Požeška, 1997., Bjelovarska 2009. god.), pokreće se pitanje povrata umjetnina, koje su kao vlasništvo župa s njihovih područja, dotada bile pohranjene u Dijecezanskom muzeju u Zagrebu.[39] Povrat požeških umjetnina već je obavljen[40], a varaždinske i bjelovarske još čekaju na pronalaženje odgovarajućih prostora. No, bez stručne skrbi i ti bi pothvati mogli rezultirati daljnjom devastacijom umjetnina.

Svako premještanje za umjetnine znači svojevrsni šok, a napose za drvene polikromirane skulpture u lošemu stanju, kakve su one pohranjene u depou na tavanu Nadbiskupske palače. Na većini njih bi bez prethodnoga stručnog konzervatorsko-restauratorskog tretmana svako pomicanje, premještanje i prijevoz prouzročili velika i nepovratna dodatna oštećenja, posebno u slojevima polikromije, pozlate i osnove.

6 Sestra Lina Plukavec i studenti ORKU-a pri posjetu Riznici zagrebačke katedrale početkom 2006. god. (foto: Z. Jembrih)

Sister Lina Plukavec and students from the department of conservation and restoration of the works of art while visiting the Treasury of the Zagreb Cathedral at the beginning of 2006 (photo: Z. Jembrih)

SURADNJA ODSJEKA ZA RESTAURIRANJE I KONZERVIRANJE UMJETNINA S DIJECEZANSKIM MUZEJOM U ZAGREBU

Od 2007. god. studenti i diplomanti Odsjeka za restauriranje i konzerviranje umjetnina u sklopu nastave iz restauratorskih predmeta i restauratorske prakse istražili su, konzervirali i/ili restaurirali dvadeset pet drvenih polikromiranih skulptura te desetak štafelajnih slika iz fundusa Dijecezanskog muzeja, koje su bile pohranjene u depou na tavanu Nadbiskupske palače.[41]

Kao mnoge dobre suradnje i ova je počela spontano i gotovo slučajno, početkom 2006. god., pri posjetu grupe studenata Odsjeka za restauriranje i konzerviranje umjetnina zagrebačkoj katedrali i njezinoj riznici. Ljubaznost i komunikativnost sestre Line Slavice Plukavec, rizničarke

35 *Zakon o muzejima,* NN, 142/98., 65/09.

36 Natječaj za urbanističko-arhitektonsko uređenje Kaptola (dokumenti), *Crkvena kulturna dobra, Analecta 4,* Zagreb,186-199.

37 Dok se očekuju rezultati, te objavljuju novi i poništavaju prethodni natječaji, lome se koplja, a i pera (srećom, još je nešto od obrambenih zidina Kaptola preživjelo do današnjih dana).
Dr. Ratko Vučetić, voditelj Odbora Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske za baštinu i prostor, komentirajući u tjedniku Nacional (Nacional br. 667, 2008-08-25) neprihvatljive aspekte natječaja, među ostalim, izjavljuje:„Ne smije se dogoditi da se Kaptol pretvori u Disneyland."

38 Kolarić, J. (2006): Očitovanje o programu za provedbu urbanističko-arhitektonskog natječaja za uređenje Kaptola, Crkvena kulturna dobra, Analecta 4, Zagreb,188.

39 Macan, V., nav. dj.:18.

40 Dijecezanski muzej Požeške biskupije osnovan je 1999. god.

41 Voditeljica Programa zaštite pokretnih kulturnih dobara Ministarstva kulture RH na skulpturama iz fundusa Dijecezanskog muzeja od 2007. god. je doc. mr. Zvjezdana Jembrih, a voditeljica Programa zaštite pokretnih kulturnih dobara Ministarstva kulture RH na slikama iz fundusa Dijecezanskog muzeja, od 2009. god., je doc. mr. Tamara Ukrančik.

7 Raspelo, inv. br. DM 840, podrijetlom iz župne crkve sv. Martina u Varaždinskim Toplicama, zatečeno stanje, 2006. god. (foto: D. Šuvar)

Crucifix, inv.no. DM 840, originally from the parish church of St. Martin in Varaždinske health spa, condition at the time, 2006 (photo: D.Šuvar)

zagrebačke katedrale, bila je povod duljeg i dubljeg razgovora (sl. 6).

Tom je prigodom odnekuda donijela jedno crvotočno i bezruko raspelo. Unatoč drastičnim oštećenjima, skulptura je pokazivala visoku umjetničku i izvedbenu kvalitetu. Na dinamično oblikovanom ostatku perizome nazirali su se tragovi bolusa i pozlate, a u udubljenjima lica ostaci inkarnata. Iz bezbrojnih rupica u drvu osipao se crvotočni prah[42] (sl. 7).

Uskoro, 30. svibnja 2006. Odsjek za restauriranje i konzerviranje umjetnina inicirao je formalnu suradnju pismom namjere Zagrebačkoj nadbiskupiji, a suradnja je počela Ugovorom između Ureda za kulturna dobra i Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu potpisanim 11. rujna 2006.[43] Nedugo potom uslijedili su i učinci.

Dr. Juraj Kolarić, predstojnik Ureda za kulturna dobra Nadbiskupije zagrebačke i aktualni direktor Dijecezanskog muzeja uputio je dopise i mjerodavnom Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu. Akademija likovnih umjetnosti prijavila je 2007. god. Ministarstvu kulture RH Program zaštite pokretnih kulturnih dobara za istražne i konzervatorsko-restauratorske radove na drvenim polikromiranim skulpturama iz fundusa Dijecezanskog muzeja. Sljedeće, 2008. god. Ministarstvo kulture RH odobrilo je po prijavljenom programu prva financijska sredstva te su uz odobrenje nadležnoga konzervatorskog odjela započeli radovi.

Osnovni kriterij pri odabiru skulptura iz fundusa bio je i jest stupanj njihove ugroženosti.

Prvih trinaest odabranih skulptura, među kojima i spomenuto Raspelo, uskoro je pripremljeno za prijevoz, organizirana je dezinsekcija gama-zračenjem na Institutu „Ruđer Bošković", skulpture su potom dopremljene na Odsjek za restauriranje i konzervniranje umjetnina. Na njima su slijedom nastavnoga plana i programa počeli istražni i konzervatorsko-restauratorski radovi u sklopu nastave iz restauratorskih predmeta i diplomskih radova pod mentorstvom doc. mr. Zvjezdane Jembrih i doc. mr. Andreja Aranickog.

Uvidjevši hitnu potrebu za preventivnom zaštitom na umjetninama pohranjenima u depou na tavanu Nadbiskupske palače, u lipnju 2010. god. u okviru nastave organizirana je i restauratorska praksa in situ, koja je uz djelomičnu novčanu potporu Zagrebačke nadbiskupije nastavljena 2011. i 2012. god.

Druga skupina od osam skulptura, na Odsjek je stigla 2009. god., a treća skupina od pet skulptura dopremljena je 2012. god., uz odobrena sredstva Ministarstva kulture RH, nakon prijavljenih i odobrenih novih programa zaštite na pokretnim kulturnim dobrima za navedene skulpture.

U idućoj, 2013. god. očekuje se odobrenje sredstava za sljedeću skupinu skulptura, koja je prijavljena za Program zaštite pokretnih kulturnih dobara Ministarstvu kulture RH, a planira se i nastavak preventivne zaštite *in situ*.

Radovi se dakle od 2007. god. izvode u kontinuitetu. Sukladno tomu, svakih nekoliko mjeseci vraćaju se skulpture na kojima su završeni radovi, popraćene opsežnom pisanom, grafičkom i fotografskom dokumentacijom. Uvezani primjerci radova obvezno prate povratak skulptura koje su

42 Tijekom istraživanja, koja su uslijedila, pokazalo se da je spomenuto Raspelo podrijetlom iz Varaždinskih Toplica, te ga K. Dočkal opisuje u svom članku: Dočkal, K. (1940): Naš Dijecezanski muzej, *Katolički list*, br. 32, Zagreb, 360:
„Od starijih stvari dobio je Diec. muzej iz Var. Toplica jedno staro crvotočno Razpelo, koje je već odavno bilo odbačeno pa se naalzilo na stubama u crkveni zvonik. Razpelo je vrlo liepa rezbarska radnja iz c.1600. (? op. a) Arhiđakon Toma Kovačević spominje 17. 1. 1695. izrično da su u župnoj crkvi topličkoj osim križeva na oltarima bila još 2 Razpela: jedno na zidu kraj velikog oltara na strani Evanđelja, a drugo pod svodom."

43 Tim je ugovorom predviđena i šira suradnja, kako glasi u čl. 5: *Stjecanjem uvjeta stalnog smještaja umjetnina Dijecezanskog muzeja, Akademija će zainteresiranim studentima Katoličkog Bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, Katoličkog sveučilišta, Ureda za kulturna dobra i crkvenih muzejskih ustanova u dogovoru sa stručnim službama nadležnih ustanova omogućiti praćenje obnove i stjecanje potrebnih informacija u svrhu trajne zaštite i čuvanja umjetnina Dijecezanskog muzeja i drugih crkvenih muzejskih ustanova.*

8 Raspelo, inv. br. DM 932, zatečeno stanje (foto: S. Ambrinac)
Crucifix, inv.no. DM 932, condition at the time (photo: S. Ambrinac)

9 Raspelo inv. br. DM 932, spoj lijevog ramena i ruke, tijekom radova 2008. god. (foto: S. Ambrinac)
Crucifix inv.no. DM 932, joint of the left shoulder and arm, during the works in 2008 (photo: S. Ambrinac)

bile predmeti diplomskih radova diplomanata. Te se umjetnine, zasada, vraćaju u depoe u podrumu Nadbiskupske palače i u Palmotićevoj ul. 3, u povoljnije uvjete pohrane no što su na tavanu Nadbiskupske palače.

Do današnjega je dana u fundus Dijecezanskog muzeja vraćeno dvadeset pet istraženih, konzerviranih i/ili restauriranih, te cjelovito dokumentiranih skulptura. Svi su radovi izvedeni uz konzultacije s Povjerenstvom za praćenje radova iz nadležnog konzervatorskog odjela – Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu i njegov nadzor.

PREGLED TIJEKA I REZULTATA ISTRAŽNIH I KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIH RADOVA NA ODABRANIM SKULPTURAMA

Svijest o kompleksnosti ove problematike i o djelomično ograničenim mogućnostima ustanove, usmjerene poglavito prema edukaciji studenata, dovela je do odluke o djelovanju na dva načina:

- preventivnom zaštitom *in situ* svih zatečenih skulptura na tavanu Nadbiskupske palače tijekom studentske prakse
- istražnim i konzervatorskim ili konzervatorsko-restauratorskim radovima prema Programima zaštite pokretnih kulturnih dobara upućenih Ministarstvu kulture RH, a u sklopu programa nastave na Odsjeku.

U nastavku teksta sažeto se prikazuju tijek i rezultati istražnih i konzervatorsko-restauratorskih radova na odabranih pet skulptura.[44]

Odabrane su, kao i ostale skulpture iz fundusa, uključene u program radova, prije svega zbog ugroženosti njihova stanja.

Valja, međutim, naglasiti da su na svakoj od tih pet skulptura tijekom radova otkriveni specifični problemi koji su poslužili kao odličan primjer za edukaciju studenata.

44 Cjelovite pisane, grafičke i fotografske dokumentacije o svakoj od prikazanih skulptura, na kojima su dovršeni konzervatorsko-restauratorski radovi, nalaze se u arhivu Odsjeka za konzerviranje i restauriranje umjetnina, te u arhivu Dijecezanskog muzeja.

10 Rapelo, inv. br. DM 932, titulus s natpisom INRI, zatečeno stanje (foto: S. Ambrinac)

Crucifix inv.no. DM 932, titulus with INRI inscription, condition at the time (photo: S. Ambrinac)

11 Raspelo inv. br. DM 932, titulus s natpisom INRI, nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (foto: S. Ambrinac)

Crucifix inv.no. DM 932, titulus with INRI inscription, after conservation-restoration works (photo: S. Ambrinac)

RASPELO

Opći podaci

naziv predmeta: Raspelo
autor: nepoznat
datacija: najvjerojatnije 18. st.
tehnika: polikromirana i pozlaćena drvena skulptura
dimenzije: 139 x 53 cm, visina skulpture Krista (korpusa): 57 cm
izvorni smještaj/podrijetlo: župna crkva sv. Marije Okićke, Novo Selo Okićko
inventarski broj: DM 932
voditeljica radova: doc. mr. Zvjezdana Jembrih
studenti: Sandro Ambrinac, Ana Semijalac
početak radova: ožujak 2008. god.
završetak radova: veljača 2009. god.

Opis i ikonografska analiza

Skulptura prikazuje mrtvoga Krista razapeta na križu, anatomski vješto oblikovana tijela, vitkih i izduženih udova, bokova ogrnutih perizomom vezanom u čvor na desnom boku. Licem, prsima, rukama, nogama i iz rane na desnom rebru teku crvene kapi krvi. Glava mu je okrunjena izrezbarenom trnovom krunom i nagnuta prema desnom ramenu.

12 Raspelo inv. br. DM 932, prijedlog rekonstrukcije slova s natpisa *INRI* (foto: S. Ambrinac)

Crucifix inv.no. DM 932, a proposal for reconstruction of letters in the *INRI* inscription (photo: S. Ambrinac)

Korpus je pričvršćen na drveni križ, pri vrhu kojeg se nalazi titulus s natpisom INRI, ispisanim grubim crnim slovima.

Raspela sličnih dimenzija često još nalazimo na zidovima sakristija, a služila su i kao prenosiva, u procesijama (sl. 8).

Opis zatečenog stanja

Nosilac je u relativno dobrom stanju, međutim, spojevi ruku i torza vrlo su nestabilni i pokazuju veće pukotine zakitane neodgovarajućim kitom (sl. 9).

Tijekom vizualnoga pregleda uočeno je da su ruke izrađene iz druge vrste drveta, u kasnijem razdoblju, najvjerojatnije zbog trošnosti ili gubitka izvornih ruku. Nosilac titulusa s natpisom INRI trusan je i nedostaje mu lijevi donji dio (sl. 10). Nedostaje i manji prednji dio krune.

Osnova je kredno-tutkalna, dobro je očuvana, osim na mjestima mehaničkih oštećenja. Na rukama se nalazi drukčija vrsta osnove, krupnije zrnatosti i lošije kvalitete, koja djelomično nedostaje na vanjskim stranama šaka, na objema podlakticama i nadlakticama.

Oslik je vrlo prljav i zatamnjen, te cijelom površinom prožet sitnim mrežastim krakelirama. Na rukama se, međutim, ispod debeloga sloja prljavštine uočava druga vrsta oslika, slabije kvalitete izvedbe, svjetlije boje inkarnata, s grublje oslikanim, tamnijim i krupnijim kapima krvi. Vidljivo je da su kruna, kosa, brada i slova INRI grubo preslikani crnom uljanom bojom. Na kruni je, na mjestima oštećenja crnog preslika, vidljiv tamnozeleni izvorni oslik.

Pozlata na crvenom bolusu nalazi se na perizomi, slabo je očuvana, a mjesta oštećenja preslikana su tamno crvenom uljanom bojom. Srebro se u ostacima nazire ispod sivoga preslika na titulusu.

Konzervatorske postavke i program radova

Vidljivo je da su na Kristovu tijelu u naknadnoj intervenciji nadomještene ruke, koje su kvalitetom rezbarije i oslika slabije od izvorne forme i polikromacije. Tada su vjerojatno crnom uljanom bojom preslikani brada, kosa, kruna, titulus i slova INRI, a tamno crvenom mjesta oštećenja na pozlati

13 Raspelo, inv. br. DM 932, Kristova stopala u tijeku radova (foto: S. Ambrinac)

Crucifix inv.no. DM 932, the feet of Christ during the works (photo: S. Ambrinac)

perizome. Sondiranjem i probama čišćenja i probama uklanjanja navedenih preslika ustanovljeno je stanje izvornog oslika i pozlate. Rekonstrukcija natpisa INRI provedena je nakon uklanjanja neodgovarajućega naknadnog natpisa, ispod kojeg su bili ostaci izvornih slova, a uz konzultacije sa stručnjakom za pismo (sl. 12). Odlučeno je da se ruke zadrže, a spoj s torzom zakita odgovarajućim kitom.

Opis konzervatorsko-restauratorskih radova

Prije pakiranja i prijevoza skulptura je preventivno podljepljena *in situ*, a zatim otpremljena na dezinsekciju gama zračenjem. Nakon dopreme u radionicu, pregledana je i fotografirana. Korpus je demontiran s križa. Podljepljivanje je obavljeno Primalom AC33 pomiješanim s destiliranom vodom u omjeru 1:6, uz uporabu toplinske špahtle. Nakon površinskog čišćenja izvedene su mehaničke sonde, na osnovi kojih je određena stratigrafija slojeva i definirani su daljnji postupci. Nakon kemijskih proba čišćenja određen je najbolji način uklanjanja prljavštine s polikromiranih dijelova (prirodni enzimi, White spirit), a s mjesta oštećenja na kojima je bio vidljiv nosilac prljavština je uklonjena amonijačnom vodom (u omjeru 1:3). Trusni nosilac titulusa konsolidiran je 5 %-tnom otopinom Paraloida B72 u acetonu. Uklanjanje crnoga uljnog preslika s kose, brade, krune i slova INRI izvedeno je kombinacijom kemijskog (etanolom) i mehaničkog načina (pažljivim dočišćavanjem skalpelom). Tamno crveni uljni preslik s perizome uklonjen je Lavacolom, uz uporabu White spirita.

Neodgovarajući kit s mjesta spoja ramena i torza uklonjen je mehaničkim putem. Nadoknade kredno-tutkalnoga

14 Raspelo, inv. br. DM 932, detalj, glava Krista tijekom radova (foto: S. Ambrinac)

Crucifix inv.no. DM 932, the head of Christ during the works (photo: S. Ambrinac)

sloja izvedene su Planatol kitom, a te su površine nakon obrade izolirane 5%-tnom otopinom šelaka u špiritnom gorivu. Minimalni retuš oslika na inkarnatu, bradi, kosi, kruni, križu i slovima INRI izveden je akvarel bojama Windsor & Newton, a djelomični retuš pozlate na perizomi zlatnim akvarelom Schminke. Rekonstrukcija slova INRI, koja je uslijedila nakon konzultacija[45], izvedena je akvarelom Schminke., a retuš titulusa srebrnim akvarelom Schminke (sl. 11, 13, 14). Zaštitno lakiranje izvedeno je 5%-tnom otopinom Paraloida B72 u acetonu, osim na području inkarnata, brade, kose i krune, gdje je upotrijebljena 3%-tna otopina Damara u terpentinu. Korpus je montiran na križ mjedenim vijcima.

Zaključak

Tijekom radova studenti su na primjeru ove skulpture imali priliku naučiti donositi odluke o prezentiranju različitih povijesnih slojeva kao cjeline.

Nakon dovršenih radova tijelo Krista iz 18. st. i ruke iz kasnijega razdoblja, unatoč drukčijem i manje kvalitetnom oblikovanju i osliku, tvorili su prihvatljivu pa i skladnu cjelinu (sl. 15).

15 Rapelo. inv. br. DM 932, završni izgled (foto: S. Ambrinac)

Crucifix inv.no. DM 932, final appearance (photo: S. Ambrinac)

45 Konzultiran je izv. prof. Siniša Reberski, nastavnik kolegija Pismo na ALU u Zagrebu.

SV. MARKO EVANĐELIST I SV. LUKA EVANĐELIST

Opći podaci

naziv predmeta: *Sv. Marko Evanđelist i Sv. Luka Evanđelist*
autor: nepoznat
datacija: sredina 18. st.
tehnika: polikromirane, pozlaćene i posrebrene drvene skulpture
dimenzije: sv. Marko: 57 x 29 x 19 cm; sv. Luka: 57 x 19 x 21,5 cm
izvorni smještaj/podrijetlo: župna crkva Presvetog Srca Isusova i sv. Ladislava u Malom Ravenu
inventarski broj: sv. Marko: DM 778; sv. Luka: DM 779
voditeljica radova: doc. mr. Zvjezdana Jembrih
mentor diplomskog rada Sandra Ambrinca: doc. mr. Andrej Aranicki
studenti: Sandro Ambrinac (sv. Marko), Branko Salopek, Ivana Prodan (sv. Luka)
trajanje radova (sv. Luka): početak 2009. god. - listopad 2009. god.
trajanje radova (sv. Marko): početak 2010. god. - listopad 2010. god.

16 *Sv. Marko Evanđelist,* inv. br. DM 778, zatečeno stanje i izgled nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (foto: S. Ambrinac)

St. Mark the Evangelist. inv.no. DM 778, condition at the time and appearance after conservation and restoration works (photo: S. Ambrinac)

Opis i ikonografska analiza

Skulptura inv. br. DM 778 (sv. Marko): prikazuje sveca duge brade odjevena u haljinu koja mu dopire do stopala i plašt, prebačen preko desnoga ramena. Stoji bosonog, u blagom kontrapostu, na ovalnome plitkom postamentu. Pogled mu je usmjeren ulijevo. Položaj ruku zbog oštećenja nije moguće točno odrediti. Uz desni bok stoji mu lav – atribut sv. Marka Evanđelista. Stražnja strana skulpture grubo je obrađena i nije polikromirana. Na njoj je velikim crnim slovima upisan inventarski broj, dva puta. Na postamentu su vidljivi rukom kovani čavao i jedna rupa koja upućuje na mjesto učvršćenja.

Skulptura inv. br. DM 779 (sv. Luka) prikazuje muški lik kratke brade, odjeven u dugu haljinu i plašt. Stoji bosonog na plitkom ovalnom postamentu. Desna mu je ruka svinuta u laktu i pružena naprijed u prostor, a lijeva mu nedostaje. Pogled je usmjerio na desnu stranu. Uz svečev lijevi bok, u prostor nad postamentom pruža se prednji dio tijela vola podvijenih nogu, kojemu nedostaju rogovi. Stražnja je strana skulpture grubo obrađena i nije polikromirana. Na njoj je velikom crnim slovima dvaput ispisan inventarski broj.

Opis zatečenoga stanja

Skulptura inv. br. DM 778 – *Sv. Marko Evanđelist*

Nosilac je u lošemu stanju. Nedostaju bitni dijelovi skulpture: obje šake i dijelovi podlaktica te polovica desne noge lava. Drvo je trusno, napose na mjestima velikih oštećenja. Vidljiva su mjesta djelovanja crvotočine, posebice gusta na stražnjoj strani skulpture.

Osnova je kredno-tutkalna, nanesena u finome tankom sloju. U lošem je stanju i osipa se uz mjesta većih oštećenja nosioca.

Oslik se sastoji od dvaju kronoloških slojeva, kako je utvrđeno već i vizualnim opažanjem, a potvrđeno sondiranjem i analizama stratigrafije.

Pozlata na crvenom bolusu nazire se u području plašta, ispod gruboga sloja sivoga uljnog preslika.

Srebro s crvenom lazurom vidljivo je ispod gruboga sivozelenog preslika na mjestima oštećenja na haljini.

Skulptura inv. br. DM 779 – Sv. Luka Evanđelist

Nosilac je u lošemu stanju. Nedostaje lijeva ruka od ramena, te tri prsta na lijevome stopalu. Postoji i nekoliko većih mehaničkih oštećenja uz rubove skulpture.

Osnova je kredno-tutkalna, nanesena u finome tankom sloju. U lošem je stanju i osipa se uz mjesta oštećenja nosioca.

Oslik se, kao i na prethodnoj skulpturi, sastoji od dvaju kronoloških slojeva, kako je uočeno već i vizualnim pregledom, a poslije potvrđeno sondiranjem i analizama stratigrafije.

Pozlata je vidljiva u zoni plašta, ispod debeloga uljnog preslika.

Srebro se nalazi na haljini, također ispod gruboga sloja preslika.

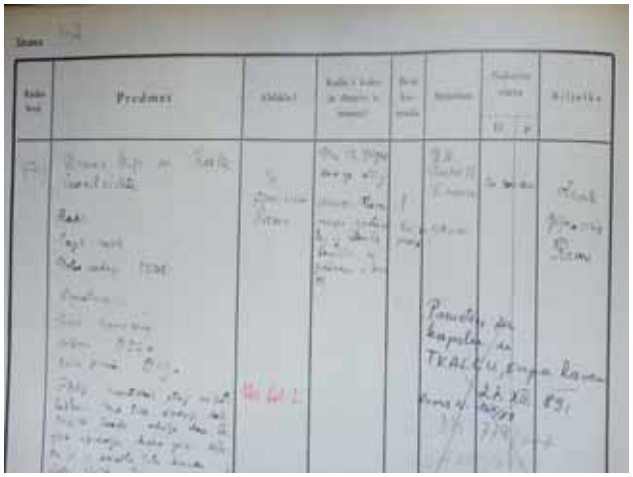

17 Stranica 192 u Glavnom inventaru Dijecezanskog muzeja (foto: A. Božičević)

Page 192 in the General Inventory of the Diocesan Museum (photo: A. Božičević)

19 Pronalaženje jedne od skulptura evanđelista na glavnom oltaru u kapeli u Gornjem Tkalcu (foto: Z. Jembrih)

Finding one of the evangelist sculptures on the main altar in the chapel in Gornji Tkalac (photo: Z. Jembrih)

18 Istraživanje *in situ,* sondiranje na propovjedaonici u župnoj crkvi u Malom Ravnu (foto: Z. Jembrih)

Research *in situ*, probing on the pulpit in the parish church in Mali Raven (photo: Z. Jembrih)

Arhivska i istraživanja in situ

Tijekom istraživanja u sklopu diplomskoga rada student Sandro Ambrinac proučio je u Glavnom inventaru Dijecezanskog muzeja pod navedenim inventarskim borjevima, opis skulptura četiriju evanđelista, koje su, uz još nekoliko umjetnina darovane Dijecezanskom muzeju iz župne crkve sv. Ladislava u Malom Ravenu. Zapis kaže da su one bile izvorno smještene na propovjedaonici župne crkve.[46] Tragom toga zapisa potražio je preostale dvije skulpture, međutim, njih nije bilo u depou. U Dočkalovu zapisu otkrivena je naknadna bilješka za skulpture sv. Ivana i sv. Luke – da su 27. prosinca 1989. god. posuđene kapeli u Tkalcu, župa Mali Raven, dok je isti zapis u rubrici sv. Luke prekrižen, uz naknadnu bilješku da se skulptura od 2006. god. nalazi na tavanu (sl. 17). Nejasnoća zapisa i nepostojanje dviju skulptura, koje bi mogle pomoći pri nastavku istražnih i konzervatorsko-restauratorskih radova, usmjerile su

46 Dočkal, K. (1940): Naš Dijecezanski muzej, *Katolički list,* br. 26, Zagreb, 289: *četiri evanđelista, što su poslani u muzej, potječu iz 1748. Kanonik naime, Josip Pogledić veli, da je prigodom renovacije crkve za revnog župnika Petra Brletića uklonjena stara crno mramorizirana propovjedaonica, a nabavljena nova: Cathedra quoque nova sat elegantis operis sculptorii et pictorii. A tome opisu dobro pristaju poslana 4 evanđelista, kojih sigurno nije bilo na staroj propovjedaonici.*

20 *Sv. Marko Evanđelist,* inv. br. DM 778, faze čišćenja i uklanjanja preslika (foto: S. Ambrinac)
St. Mark the Evangelist, inv.no. DM 778, cleaning phases and removal of the overpainting (photo: S. Ambrinac)

istraživanje prema župnoj crkvi u Malom Ravenu[47] i njenoj filijali, kapeli sv. Marije u Gornjem Tkalcu[48].

U župnoj crkvi Presvetog Srca Isusova i sv. Ladislava u Malom Ravenu[49], na zatečnoj propovjedaonici, koja je očito u nekoj kasnijoj fazi bila preuređena i preslikana, izvedeno je sondiranje kako bi se dokazala povezanost sa skulpturama evanđelista (sl. 18). Time je potvrđena istovjetnost ranijih slojeva na propovjedaonici s onima na skulpturi sv. Marka, te izvorni smještaj četiriju evanđelista.

Istraživanje je nastavljeno u filijalnoj kapeli sv. Marije u Gornjem Tkalcu, u kojoj su se u vrijeme provođenja ovog istraživanja izvodili opsežni građevinski radovi. Prema župnikovoj priči, kapela je bila pokradena 80-ih godina, kada je s glavnoga oltara nestalo nekoliko vrijednih ranobaroknih kipova. Tada je Nadbiskupija zagrebačka, na zamolbu župljana, posudila navedenoj kapeli dva od četiriju evađelista, a upravo o tome svjedoči bilješka u Glavnom inventaru. Pri tom istraživanju *in situ* uočene su dvije skulpture u nišama glavnog oltara, koje su identificirane kao sv. Ivan i sv. Matej (sl. 19).

21 *Sv. Marko Evanđelist,* inv. br. DM 778, sonda na plaštu (foto: S. Ambrinac)
St. Mark the Evangelist, inv.no. DM 778, probe on the robe (photo: S. Ambrinac)

Putovanje ovih dviju skulptura zbog spleta neobičnih okolnosti zadobilo je dakle povratnu putanju – premda tek djelomično: Gornji Tkalec je od njihova izvornog domicila udaljen 8 km.

Pronađene skulpture, obje u vrlo lošemu stanju, tom su prilikom detaljno pregledane i dokumentirane. To je zapravo sve što se u tome trenutku moglo učiniti.

Konzervatorske postavke i program radova

Obje su skulpture evidentno preslikane grubim uljnim preslikom, koji ih je estetski degradirao, pa je stoga odlučeno da će se u potpunosti ukloniti. Rekonstruirat će se samo manji nedostaci u nosiocu. Međutim, zahvaljujući istraživanju *in situ* i dokumentiranju pronađenih skulptura

47 Mali Raven je staro naselje na putu za Križevce, četrdesetak kilometara udaljeno od Zagreba.

48 Gornji Tkalec je selo 8 km udaljeno od Malog Ravena. Uz nekadašnji (danas devastiran) dvor, koji je pripadao isusovcima, a potom križevačkoj biskupiji, stoji kapela sv. Marije s drvenim tornjićem nad pročeljem, u kojoj se nalazi vrijedan ranobarokni inventar – glavni i dva bočna oltara, iz 2. pol.17. st.

49 Uz svesrdnu pomoć župnika vlč. Zlatka Lepčića.

22 *Sv. Marko Evanđelist,* inv. br. DM 778, sondiranje i čišćenje u području lica (foto: S. Ambrinac)
St. Mark the Evangelist, inv.no. DM 778, probing and cleaning the face area (photo: S. Ambrinac)

23 *Sv. Marko Evanđelist,* inv. br. DM 778, u tijeku nadoknada u sloju pozlate (foto: S. Ambrinac)
St. Mark the Evangelist, inv.no. DM 778, replacement in the gilding layer underway (photo: S. Ambrinac)

na kojima su izvorne forme stopala sačuvane u cijelosti sa sigurnošću se mogu rekonstruirati tri prsta lijevoga stopala na skulpturi sv. Luke. S obzirom na dobru očuvanost izvornoga sloja pozlate i srebra s lazurom, odlučeno je da se izvede cjeloviti konzervatorsko-restauratorski postupak (sl. 16).

Opis konzervatorsko-restauratorskih radova

Obje su skulpture jednako tretirane, jer se problematika nije bitno razlikovala. Prije pakiranja i prijevoza skulpture su preventivno podlijepljene *in situ*, a zatim otpremljene na dezinsekciju gama-zračenjem. Nakon dopreme u radionicu, pregledane su i fotografirane. Podljepljivanje je obavljeno Primalom AC33 pomiješanim s destiliranom vodom u omjeru 1:6, uz uporabu toplinske špahtle. Nakon površinskog čišćenja izvedene su mehaničke sonde, na osnovi kojih su određena stratigrafija slojeva i definirani daljnji postupci (sl. 21). Nakon kemijskih proba čišćenja ustanovljen je najbolji način uklanjanja preslika s pozlate i posrebrenja – Lavacolom, uz dočišćavanje acetonom i

24 *Sv. Luka Evanđelist,* inv. br. DM 779, rekonstrukcija prstiju na lijevom stopalu (foto: I. Prodan)

St. Luke the Evangelist, inv. no. DM 779, reconstruction of toes on the left foot (photo: I. Prodan)

25 *Sv. Luka Evanđelist,* inv. br. DM 779, i sv. Marko Evanđelist, inv. br. DM 778, nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (foto: I. Prodan)

St. Luke the Evangelist, inv. no. DM 779, and St. Mark the Evangelist. inv. no. DM 778, after conservation and restoration works (photo: I. Prodan)

White spiritom. S haljine sv. Marka, gdje postoji crvena lazura na srebru, preslik je uklonjen amonijakom (sl. 20). Sondiranjem na području inkarnata, brada i kose ustanovljena je slaba očuvanost izvornika, a drugi kronološki sloj pokazao se ipak estetski prihvatljivim, te stoga nije uklonjen (sl. 22). S mjesta oštećenja na kojima je bio vidljiv nosilac, kao i sa stražnje strane, prljavština je uklonjena amonijačnom vodom (u omjeru 1 : 3). Trusni je nosilac konsolidiran 3-7 %-tnom otopinom Paraloida B72 u acetonu.

Tri prsta lijeve noge sv. Luke izrezbarena su u lipinu drvu (sl. 24). Dublja oštećenja nosioca zapunjena su Grilith kitom odgovarajuće nijanse.

Nadoknade osnove izvedene su 7%-tnom kredno-tutkalnom otopinom, odnosno Planatol kitom. Te su površine, nakon obradbe, izolirane 5%-tnom otopinom šelaka u špiritnom gorivu (sl. 23).

Minimalni retuš inkarnata, brada i kose izveden je akvarelnim bojama Windsor & Newton. Veći nedostaci u pozlati i posrebrenju izvedeni su zlatnim, odnosno srebrnim listićima, dok su nadoknade na manjim oštećenjima izvedene u retušu zlatnim i srebrnim akvarelom Schminke.

Zaštitno je lakiranje izvedeno 5%-tnom otopinom Paraloida B72 u acetonu, osim na području inkarnata, brada i kose, gdje se uporabljena 3%-tna otopina Damara u terpentinu.

Zaključak

Studenti su se na primjeru ovih skulptura susreli s kompleksnošću odlučivanja o konzervatorsko-restauratorskim postupcima na osnovi više bitnih čimbenika, među kojima su arhivska i istraživanja *in situ*. Ona, kao što se pokazalo, mogu rezultirati presudnim spoznajama o umjetnini, te utjecati na odluke o provedbi konzervatorsko-restauratorskih postupaka.

Budući da su na kipovima obaju evanđelista izvedeni cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi, ostaje otvoreno pitanje ostalih dviju skulptura. Njih je potrebno što prije zaštititi i obaviti na njima konzervatorsko-restauratorske radove kako bi se spriječilo daljnje propadanje. Ove četiri skulpture čine ikonografsku i estetsku cjelinu, koju bi svakako valjalo nanovo uspostaviti.

Vratiti sve četiri skulpture u Dijecezanski muzej? Vratiti ih u njihov prvotni kontekst, na izvorno mjesto na propovjedaonicu u župnu crkvu u Malom Ravenu? Što učiniti s glavnim oltarom u kapeli u Gornjem Tkalcu i s nikad istraženom krađom njegovih vrijednih skulptura iz 17. st.? Sv. Ivan i Sv. Matej zacijelo nisu sigurni na tom oltaru.

Pitanja koja tim putem studenti uče postavljati, premda za sada ostaju otvorena, također su dio konzervatorsko-restauratorske struke i usmjeruju je prema širini i interdisciplinarnosti (sl. 25).

26 *Pietà*, inv. br. DM 295, zatečeno stanje (foto: S. Obrst)
Pietà, inv.no. DM 295, condition at the time (photo: S. Obrst)

27 Župna crkva u Vrhovcu (foto: P. Dinjaški)
Parish church in Vrhovec (photo: P. Dinjaški)

PIETÀ

Opći podaci

naziv predmeta: *Pietà*
autor: nepoznat
datacija: nepoznata
tehnika: polikromirana, pozlaćena i posrebrena drvena skulptura
dimenzije: 64 x 27 x 16 cm
izvorni smještaj/podrijetlo: župna crkva sv. Kuzme i Damjana u Vrhovcu
inventarski broj: DM 295
voditeljica radova i mentorica diplomskog rada: doc. mr. Zvjezdana Jembrih
studentica: Sabina Obrst
početak radova: početak 2008. god.
završetak radova: početak 2009. god.

28 Terensko istraživanje u župnoj crkvi u Vrhovcu 5. mj. 2008. god. (foto: P. Dinjaški)
Field research in the parish church in Vrhovec 5 mon. 2008 (photo: P. Dinjaški)

Opis i ikonografska analiza

Sjedeća Bogorodica drži u krilu mrtvo Kristovo tijelo. Odjevena je u dugu sivkastozelenu haljinu, a preko glave i ramena prebačen joj je svijetlo sivi plašt. Glava joj je usmjerena blago udesno. Mrtvnomu Kristu, koji je prikazan nerazmjerno manji u odnosu prema Bogorodici, desna ruka pada niz desni Marijin bok, dok mu drugu ona pridržava svojom ljevicom. Na lijevoj strani Bogorodičinih prsa nalazi se rupa u koju je bio zaboden bodež[50] (sl. 26).

50 Taj se bodež spominje u Glavnom inventaru, sv. 2, pod inv. br. 295, pri opisu predmeta: *Majka Božja sjedi u modroj haljini s bijelim plaštem preko glave i preko leđa. Na koljenima drži mrtvog Isusa. Isus ima velika prsa, veliku glavu, prevelike ruke bez razmjera. Majka Božja imade u srcu bodež sa zlatnom drškom* (…). Međutim, pri preuzimanju skulpture 2008. god. on nije pronađen.

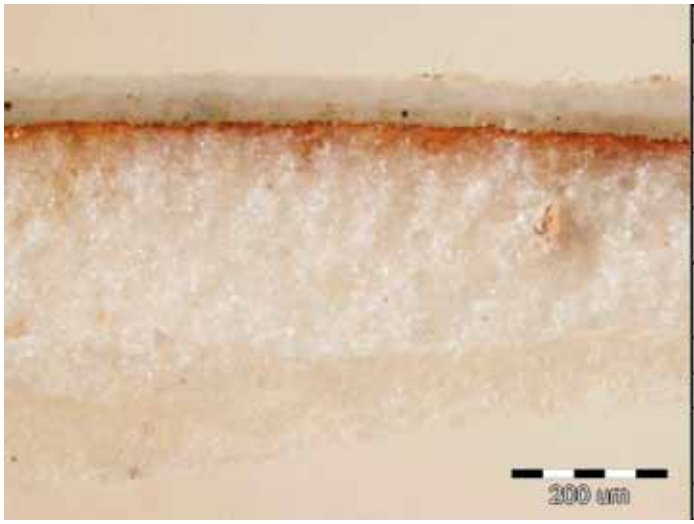

Teh.sloj	Graf.simbol	Opis sloja	Kron.sloj	Datacija
8		bijela boja/oslik	IV	?
7		bijelo-siva boja/ oslik	III	?
6		zlato u listićima	II	?
5		žuto/crveni bolus	II	?
4		kredno-tutkalna osnova	II	?
3		srebro	I	?
2		crveni bolus	I	17.st.?
1		kredno-tutkalna osnova	I	17.st.?
0		drveni nosilac	I	17.st.?

29 Mikrouzorak i tablica stratigrafskih slojeva s područja Marijina vela (foto: D. Mudronja)

Microsamples and tables of stratigraphic layers from the area of Mary's well (photo: D. Mudronja)

Opis zatečenoga stanja

Nosilac je u dobrome stanju, osim većega mehaničkog oštećenja na desnome Bogorodičinu koljenu i manjeg na njezinoj desnoj cipeli. Vidljiva su mjesta djelovanja crvotočine, napose na stražnjoj strani skulpture. Osnova je kredno-tutkalna, nanesena u debljemu sloju i dobro prianja uz nosilac.

Oslik se sastoji od više kronoloških slojeva, kako je utvrđeno već i vizualnim pregledom, a poslije potvrđeno i sondiranjem i stratigrafskim analizama. Zadnji kronološki sloj, grubi preslik, potamnjeli i prekriven debelim slojem prljavštine, estetski degradira skulpturu. Pozlata na crvenom bolusu nazire se ispod preslika u području haljine.

Arhivska i istraživanja *in situ*

Jedine podatke koji svjedoče o skulpturi *Pietà* u sklopu istraživanja za diplomski rad, studentica Sabina Obrst, pronašla je u Glavnom inventaru dr. Dočkala te u kratkom opisu iz Katoličkog lista.[51] Nakon savjetovanja s dr. Doris Baričević, koja je ustupila arhivske fotografije unutrašnjosti župne crkve u Vrhovcu, te s dr. Vlastom Zajec iz Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, a u suradnji s Tatjanom Horvatić iz nadležnog Konzervatorskog odjela u Karlovcu istraživanje je nastavljeno *in situ*. Pretpostavlja se da je, na mjestu sadašnjega bočnog oltara Žalosne Gospe iz 19. st., postojao stariji (zasigurno i vredniji) oltar, na kojemu se nalazila *Pietà*, no u vrijeme kada je ona bila poklonjena Dijecezanskom muzeju, tom oltaru, sigurno, više nije bilo traga (sl. 27, 28). Preostala je samo rustikalna i naoko neugledna Gospa s mrtvim Kristom u naručju, koja više nije bila potrebna vrhovačkoj crkvi.

30 Sonda na Marijinoj haljini – iznimno dobro očuvana pozlata 2. kronološkoga sloja (foto: S. Obrst)

Probe on Mary's dress - exceptionally well preserved gilding of the 2nd chronological layer (photo: S. Obrst)

51 Dočkal, K. (1940): Naš Dijecezanski muzej, *Katolički list,* br. 42, Zagreb, 502: *župna crkva u Vrhovcu poslala je Dijec. muzeju više dobrih stvari. To su slika sv. Marije Magdalene nepoznatog majstora iz prve polovine 18. stoljeća, drvena skulptura Majke Božje s Isusom na rukama iz prve polovine 17. stoljeća, jedan drveni kip Isusov za Božji grob i Žalosna Majka Božja pučke provenijencije, te jedan fragmentarni kameni kip, koji predstavlja poprsje trpećega Isusa* (...).

31 Srebro iz 1. kronološkoga sloja otkriveno na Marijinu velu (foto: S. Obrst)

Silver from the 1st chronological layer identified on Mary's veil (photo: S. Obrst)

32 Tijek uklanjanja preslika (foto: S. Obrst)

Phases of reprint removal (photo: S. Obrst)

Prirodnoznanstvena istraživanja

Sondiranjem, a potom i analizom mikropresjeka utvrđeno je postojanje četiriju kronoloških slojeva.

Izvorno, Marijina haljina, cipele i Kristova perizoma bile su pozlaćene poliranim zlatom u listićima na crvenom bolusu, dok se na Marijinu velu nalazilo srebro u listićima na crvenom bolusu, postavljeno u tanke horizontalne pruge (koje su možda sugerirale tkanje Marijina vela[52]) – što je nakon uklanjanja 3. i 4. kronološkoga sloja ostalo vidljivo samo na stražnjoj strani, na rubnim dijelovima uz nosilac, gdje nije ni postojao 2. kronološki sloj (sl. 29, 31).

Drugi je kronološki sloj donekle slijedio izvorni izgled skulpture, međutim, Marijin je veo u tome sloju bio pozlaćen, jednako kao i njezina haljina, te Kristova perizoma. Pozlata na dvoslojnom, žutom, a zatim crvenom bolusu izvedena je nakon nanošenja nove kredno-tutkalne osnove, koja je prekrila izvorni, 1. kronološki sloj. Inkarnat 2. kronološkog sloja pokazao se kvalitetnim i bolje očuvanim od izvornog.

Treći i četvrti kronološki slojevi negirali su pozlatu i preslikali Marijinu haljinu sivo-plavim tonovima, veo i Kristovu perizomu bijelom bojom, a inkarnate svijetlo sivozelenkastim tonom, pri tom grubo i bez osjećaja za formu ocrtavši Marijine i Kristove crte lica, te kapi krvi. Posljednji vidljivi kronološki sloj bio je zatamnjen i prljav pa je cijela skulptura djelovala sivo, „beživotno" i neugledno.

Konzervatorske postavke i program radova

Nakon navedenih istražnih postupaka odlučeno je da se izvedu cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi.

Slaba očuvanost izvornoga, 1. kronološkog sloja, ne dopušta uklanjanje svih prethodnih slojeva. Uklanjanjem 3. i 4. kronološkoga sloja skulptura se „oslobađa" degradirajućih preslika, te se prezentira kvalitetna i izrazito dobro očuvana pozlata, kao i kvalitetni oslik inkarnata 2. kronološkog sloja (sl. 30).

Opis konzervatorsko-restauratorskih radova

Prije pakiranja i prijevoza skulptura je preventivno podljepljena *in situ*, a zatim otpremljena na dezinsekciju gama-zračenjem. Nakon dopreme u radionicu, pregledana je i fotografirana. Podljepljivanje je obavljeno Primalom

52 Veo koji je dr. Dočkala u opisu ove skulpture u Glavnom inventaru asocirao na tursko doba *(jer odijelo glave pokazuje turski upliv)* zaista je pomalo neuobičajena oblika, čak može podsjetiti na bizantski maforion. Opsežnija povijesno-umjetnička i ikonografska istraživanja mogla bi pomoći pri preciznijoj dataciji i pri utvrđivanju podrijetla ove skulpture.

33 *Pietà*, inv. br. DM 29, završni izgled (foto: S. Obrst)
Pietà inv.no. DM 29, final appearance (photo: S. Obrst)

AC33 pomiješanim s destiliranom vodom u omjerima 1 : 4 i 1 : 6, uz uporabu toplinske špahtle po potrebi. Nakon površinskog čišćenja izvedene su mehaničke sonde i uzeti uzorci za analizu mikropresjeka, na osnovi kojih je određena stratigrafija slojeva i definirani su daljnji postupci. Nakon kemijskih proba čišćenja određen je najbolji način uklanjanja obaju preslika s pozlate – Lavacolom, uz dočišćavanje acetonom i White spiritom. Preslici, oba uljna, ali različitih debljina nanosa na različitim dijelovima skulpture, djelomično su se uklanjali iznimno teško (napose na području inkarnata), tako da su se pritom upotrebljavale razne kemijske (Lavacol, amonijačna voda) i mehaničke metode, a bila je potrebna i osobita strpljivost (sl. 32). Sa stražnje strane skulpture prljavština je uklonjena amonijačnom vodom (u omjeru 1 : 3). Djelomično trusni nosilac, na mjestima mehaničkih oštećenja i sa stražnje strane, konsolidiran je 3-7%-tnom otopinom Paraloida B72 u acetonu.

Dublja oštećenja nosioca zapunjena su Grilith kitom odgovarajuće nijanse.

Nadoknade osnove izvedene su Planatol kitom. Te su površine, nakon obradbe, izolirane 5%-tnom otopinom šelaka u špiritnom gorivu.

Minimalni retuš inkarnata izveden je akvarelnim bojama Windsor & Newton. Veći nedostaci u pozlati izvedeni su zlatnim listićima na dvoslojnome žutom i crvenom bolusu, dok su manja oštećenja retuširana zlatnim akvarelom Schminke.

Zaštitno je lakiranje izvedeno 5 %-tnom otopinom Paraloida B72 u acetonu, osim na području inkarnata, gdje je uporabljena 3%-tna otopina Damara u terpentinu.

Zaključak

Odluka o uklanjanju i/ili zadržavanju određenih kronoloških slojeva jedna je od najbitnijih u konzervatorsko-restauratorskoj struci, pa je stoga ova skulptura poslužila kao dragocjen primjer za edukaciju.

Uklanjanjem dvaju posljednjih, a zadržavanjem drugoga kronološkog sloja, ovoj je skulpturi vraćena njezina estetska vrijednost.

Rezultat ovoga diplomskog rada, „zlatna *Pietà*", danas može biti na počasnome mjestu u Dijecezanskom muzeju, samo što to mjesto još ne postoji. Možda bi prije sedamdesetak godina i vrhovački župnik razmislio prije no što bi je poslao u Dijecezanski muzej – da ju je mogao vidjeti u ovom izdanju (sl. 33).

BOGORODICA S DJETETOM

Opći podaci

naziv predmeta: *Bogorodica s djetetom*
autor: nepoznat
datacija: nepoznata
tehnika: polikromirana i pozlaćena drvena skulptura
dimenzije: 71 x 20 x 20,5 cm
izvorni smještaj/podrijetlo: nepoznato
inventarski broj: nema
voditeljica radova doc. mr. Zvjezdana Jembrih
mentor diplomskog rada: doc. mr. Andrej Aranicki
studentica: Ivana Smoljanić
početak radova: svibanj 2012.
završetak radova: radovi u tijeku

Opis i ikonografska analiza

Skulptura prikazuje Bogorodicu kako doji dijete u naručju. Stoji u blagom kontrapostu, odjevena u dugu haljinu i plašt prebačen preko glave. Na prvi pogled arhaičnog je izgleda i rustikalne izvedbe, cijela prekrivena crnim slojem, drastično oštećena, na nekim mjestima gotovo do neprepoznatljivosti forme. Najvjerojatnije je i nagorjela. Datacija je nepoznata, iako po nekim stilskim obilježjima upućuje na kasnu gotiku (sl. 34).

34 *Bogorodica s djetetom*, zatečeno stanje (foto: I. Smoljanić)
The Blessed Virgin with Child, condition at the time (photo: I. Smoljanić)

Opis zatečenoga stanja

Nosilac je u iznimno lošemu stanju, s velikim mehaničkim oštećenjima, toliko drastično razoren crvotočinom da se trusi i na najmanji dodir. Nedostaju postament (a možda i mjesec), Bogorodičina stopala, gornji dijelovi glava, obje bočne i djelomično stražnja strana skulpture, veći dio Bogorodčine lijeve ruke, djetetove lijeva ruka i noga, te dio Bogorodičine potkoljenice.

Osnova nije vidljiva. Oslik se vizualnim opažanjem ne može definirati, jer je prekriven debelim crnim slojem (sl. 35, 36).

Arhivska i istraživanja *in situ*

Budući da uz skulpturu ne postoji nikakav inventarni broj, niti bilo kakvi pisani tragovi u Glavnom inventaru, istraživanja u sklopu diplomskog rada studentice Ivane Smoljanić, koja su u tijeku, usmjerena su prema pronalaženju drugih mogućih arhivskih podataka i prema konzultiranju s relevantnim stručnjacima.

Prirodnoznanstvena istraživanja

Drugi dio istraživanja usmjeren je prema analizi materijala. U laboratoriju Odsjeka za restauriranje i konzerviranje umjetnina provedena je rentgenska fluorescentna analiza (XRF) pigmenata[53], kojom je ustanovljeno da je intenzivna svijetlo crvena boja ispod crnoga sloja na Bogorodičinoj haljini pigment minij, a da je stariji – vjerojatno izvorni kronološki sloj, vidljiv u tragovima, zapravo cinober (sl. 38, 39).

Na inkarnatu je pronađen samo jedan sloj oslika, nanesen vjerojatno izravno na nosilac, a na području usana, obraza i brade XRF analizom utvrđen je cinober. Također, nakon što je na području Bogorodičina plašta sondiranjem pronađeno zlato u tragovima ispod plavoga preslika, ono je potvrđeno i XRF-om. Istraživanja su u tijeku.

53 XRF analizu izveo je dr. sc. Vladan Desnica, izv. prof. na ORKU ALU u Zagrebu.

35 *Bogorodica s djetetom*, zatečeno stanje, detalj (foto: I. Smoljanić)
The Blessed Virgin with Child, current condition, detail (photo: I. Smoljanić)

Konzervatorske postavke i program radova

Drastična oštećenost ove skulpture dopušta, zasada, samo konzervatorski pristup. Rezultati istraživanja, koja su u tijeku, omogućit će donošenje odluka o daljnjim postupcima, usmjerivati buduće radove, te dovesti do rješenja o načinu prezentacije skulpture.

Opis konzervatorsko-restauratorskih radova

Prije pakiranja i prijevoza izvedeno je podljepljivanje najugroženijih dijelova. Dezinsekcija gama-zračenjem obavljena je na Institutu „Ruđer Bošković“ u Zagrebu. Nakon detaljnoga pregleda i fotografiranja odmah se, zbog drastične ugroženosti nosioca, počelo s njegovim konsolidiranjem. Natapanje i injiciranje provodilo se otopinom Plexisola u White spiritu u omjeru 1 : 3. Zatim je uslijedilo uklanjanje površinske nečistoće te su izvedene mehaničke sonde. Obavljene su kemijske probe uklanjanja crnoga sloja koji je prekrio preostalu površinu skulpture, uključujući i neka mjesta oštećenja (sl. 37). Kako bi se skulptura mogla dalje istraživati i definirati, odlučeno je da se taj sloj ukloni. Probe čišćenja pokazale su da je najučinkovitiji način uklanjanja preslika solvent gelom, uz White spirit i dočišćavanje mehaničkim putem. Potom je izvedena XRF analiza novopronađenih slojeva polikromije i pozlate. Podljepljivanje

36 *Bogorodica s djetetom*, zatečeno stanje, detalj (foto: I. Smoljanić)
The Blessed Virgin with Child, current condition, detail (photo: I. Smoljanić)

je obavljeno Primalom AC33 pomiješanim s destiliranom vodom u omjeru 1 : 6. Skulptura je dosada konsolidirana te joj je djelomično uklonjen crni sloj. Daljnja istraživanja i radovi su u tijeku (sl. 40).

Zaključak

Istražni i konzervatorski radovi na skulpturi *Bogorodice s djetetom* izvrsna su prilika prije svega za spašavanje, a ujedno i za istraživanje ove, po svim pokazateljima vrlo vrijedne, a do sada neistražene i nevalorizirane skulpture. Ovaj zahtjevan diplomski rad bit će prigoda za suradnju sa stručnjacima s raznih područja znanosti. Interdisciplinarni pristup bit će od presudne važnosti za odluke o daljnjim postupcima i o konačnoj prezentaciji ove skulpture.

RESTAURATORSKA PRAKSA TIJEKOM 2010., 2011. I 2012. GODINE

Restauratorska praksa, kao obvezni dio nastave tijekom 4. semestra studija, počela je u lipnju 2010. god. kao logičan i prijeko potreban nastavak suradnje s Dijecezanskim muzejom. Pri prvom posjetu depou na tavanu Nadbiskupske palače nametnula se nužnost preventivne zaštite u tom prostoru, koji od početka nije bio odgovarajući za pohranu umjetnina. Tijekom vremena uvjeti su se još pogoršali, a gotovo sve zatečene skulpture pokazivale su vrlo loše stanje.

37 Sonda s Bogorodičina plašta, vidljiva pozlata (foto: K. Vučković)
A probe from the Virgin's mantle, visible gilding (photo: K. Vučković)

38 Detalj Bogorodičine haljine, vidljivi 1. kronološki sloj – cinober i 2. kronološki sloj – minij (foto: I. Smoljanić)
Detail of the Virgin's dress, the first chronological layer visible - vermilion and 2nd chronological layer - red lead (photo: I. Smoljanić)

Restauratorska praksa ostvarena je do sada 2010., 2011. i 2012. god. osmodnevnim radom *in situ*, pri kojem su se studenti (mahom prvi put) susreli s izravnom problematikom i izravnom djelotvornošću jer situacija na tavanu Dijecezanskog muzeja zapravo ne nudi ni alternativu ni odgađanje (sl. 41).

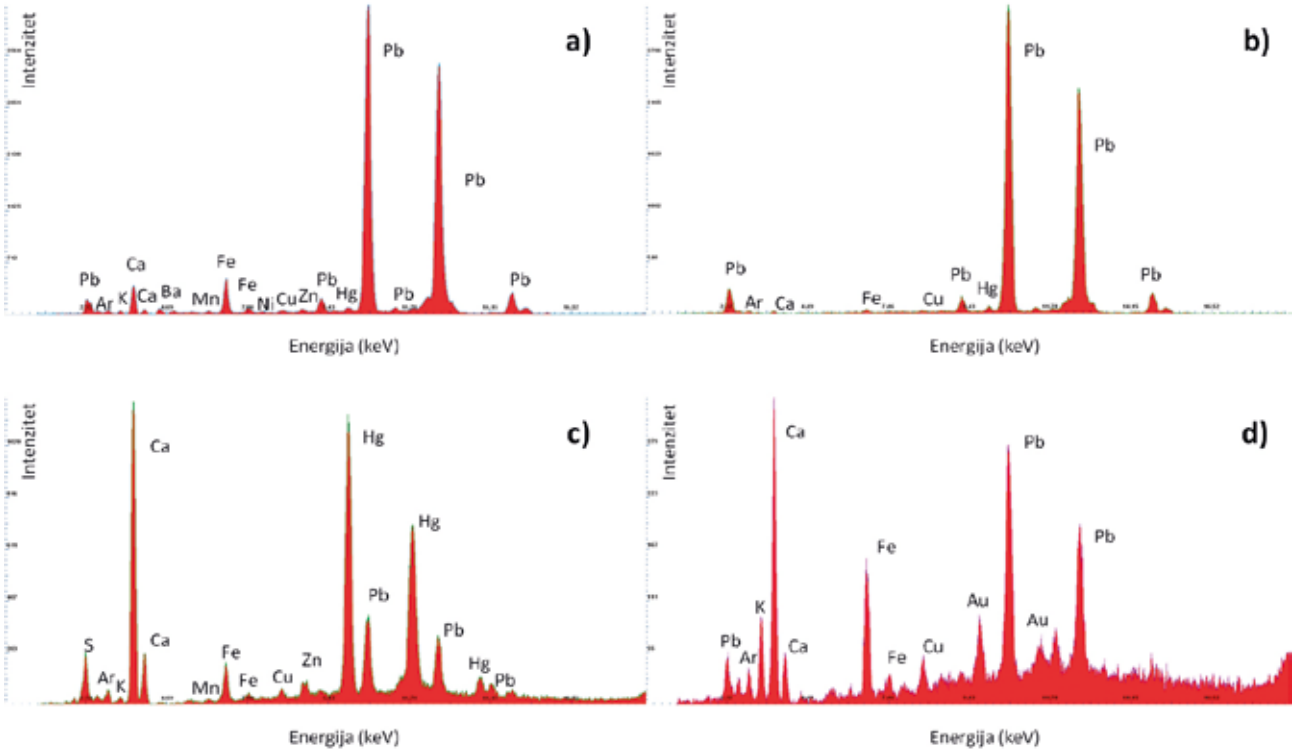

39 Rezultati *xrf* analize: a) crno područje prije čišćenja – minij, slab signal Hg je vjerojatno iz cinobera koji je preslikan, b) narančasta; prvotno crno područje snimano nakon čišćenja – minij, c) crvena na haljini; originalan sloj – cinober, d) zlatno područje (analizu proveo dr. sc. V. Desnica)

Results of the *xrf* analysis: a) black area before cleaning - red lead, weak Hg signal is probably from cinnabar, which is overpainted, b) orange; initially black area recorded after cleaning - vermilion, c) the red colour on the dress, the original layer - vermilion, d) golden area (analysis conducted by Vladan Desnica, PhD)

Rad na praksi organiziran je dvojako: u malim grupama i individualno (sl. 42). Studenti u zadanim uvjetima uče organizirati radni prostor i susljedno obavljati zadatke zaštite – koje možemo svesti na „prvu pomoć". Prepoznaju se i izdvajaju najugroženije skulpture, fotografiraju se, promatraju, opisuju, dokumentiraju, uočavaju se oštećenja, predlaže se slijed postupaka i tehnologija, uči se rukovati umjetninama i pružiti im najnužnije u zatečenim uvjetima. Postupci se zatim usredotočuju na ugrožene slojeve osnove i polikromije, kojima prijete otpadanje i nestanak. Uči se postupak podljepljivanja *in situ*, a učenje i čin spašavanja umjetnine ovdje su neodvojivi. Nakon podljepljivanja slijede fotografiranje i primjerenija pohrana ovisno o zadanim uvjetima u prostoru. Skulpture se uklanjaju s mjesta na kojima su izravno ugrožene (ispod prozora, na mjestima povećane vlažnosti zbog prokišnjavanja...), otprašuju od većih naslaga paučine i ostale prljavštine, ako je to moguće, sortiraju se, pridružuju im se pronađeni odvojeni dijelovi, postavljaju na izolirajuće podloge, skulpture se prekrivaju beskiselinskim folijama, zamračuju se stakla na tavanskim prozorima...[54]

Ovom prigodom zahvaljujemo Uredu za kulturna dobra Nadbiskupije zagrebačke na razumijevanju za ovaj bitan dio konzervatorsko-restauratorskog posla, te na novčanoj potpori kojom su popratili našu restauratorsku praksu u 2011. i 2012. god. Nadamo se da ćemo sljedećih godina nastaviti suradnju i povećati učinkovitost spašavanja spomenutih skulptura.

ZAKLJUČAK

Umjesto zaključka, voljele bismo da možemo svojim studentima, sebi te suradnicima jasno i s pouzdanjem odgovoriti na pitanje hoćemo li ikada više vidjeti skulpture na kojima smo mjesecima zajednički radili, kao i na mnoga druga važna pitanja vezana za problematiku Dijecezanskog muzeja u Zagrebu (sl. 43).

Umjesto odgovora, ovom prigodom možemo navesti nekoliko natuknica koje se mogu pretvoriti u smjernice – a to je već bliži put do ostvarenja:

– nastavljamo s istraživačkim i konzervatorsko-restauratorskim radovima, te s restauratorskom praksom *in situ*, nadajući se i dalje potpori Ministarstva kulture RH i Zagrebačke nadbiskupije

– nastavljamo s edukacijom studenata (a i nastavnika) u sklopu nastave, diplomskih radova i restauratorske prakse

– uspostavljamo suradnju sa svim zainteresiranim stručnjacima kako bismo što prije organizirali izložbu umjetnina

54 u suradnji i uz konzultacije s Želimimrom Laszlom iz Muzejsko dokumentacijskog centra u Zagrebu

40 Skulptura u tijeku radova (foto: I. Smoljanić)
Sculpture during the works (photo: I. Smoljanić)

41 Studenti tijekom restauratorske prakse na tavanu Nadbiskupske palače (foto: A. Aranicki)
Students during restoration practice in the attic of the Archbishop's Palace (photo: A. Aranicki)

42 Tijek restauratorske prakse na tavanu Nadbiskupske palače (foto: Z. Jembrih)
The course of restoration practices in the attic of the Archbishop's Palace (photo: Z. Jembrih)

iz Dijecezanskog muzeja na kojima smo do sada radili. Koncept izložbe bio bi dvojak: pokazati javnosti nepoznate sakralne umjetnine te educirati posjetioce predstavljajući tijek i rezultate istražnih i konzervatorsko-restauratorskih radova. Tom bismo izložbom nastojali probuditi i senzibilizirati javnost, kao i mjerodavne institucije i odgovorne osobe za ovu kompleksnu temu.

– sljedeći cilj jest izrastanje te izložbe u trajni postav, isprva vjerojatno suženog opsega – koji bi mogao postati jezgra budućega stalnog postava stvarnog Dijecezanskog muzeja

– da bi se omogućilo trajno javno izlaganje i trajna stručna skrb nad tim umjetninama, valjalo bi što prije zajednički pronaći odgovore na goruća pitanja: kada, gdje i kako (ponovno) uspostaviti živi, suvremeni, kompetentni i atraktivni Dijecezanski muzej, kao neizostavno kulturno, umjetničko i turističko odredište grada Zagreba[55].

No, bez konzervatorsko-restauratorske radionice koja bi trebala biti sastavni dio (i *conditio sine qua non*) jednoga takvog muzeja, te bez uključivanja visokoobrazovanih stručnjaka, diplomiranih konzervatora-restauratora, ne može se pristupiti ni planiranju ni ostvarivanju takvog zadatka.

Svjesni smo da je povijest naše sakralne umjetnosti zapravo povijest stalnih gubitaka. Ali, konzervatorsko-restauratorska profesija bavi se upravo sprečavanjem tih gubitaka i očuvanjem preostalog.

Na tom tragu studenti i nastavnici Odsjeka za restauriranje i konzerviranje umjetnina ovom suradnjom imaju dragocjenu priliku za izravni doticaj i utjecaj, učenje i podučavanje – spoj edukacije i rada, za kritičko promišljanje, zaključivanje i odlučivanje te za odgovornu skrb nad životom toga iznimnog dijela naše baštine.

55 Bi li Znikina kurija, nakon požara i nakon obnove, koja je upravo u tijeku, mogla ponovno ponijeti časnu ulogu doma za sakralnu baštinu Zagrebačke nadbiskupije? Bi li tavan Nadbiskupske palače jednom mogao biti preuređen u muzejske restauratorske radionice i odgovarajuće čuvaonice? Ima li na pomolu kvalitetnijih rješenja?

43 Raspelo, inv. br. DM 840, podrijetlom iz župne crkve sv. Martina u Varaždinskim Toplicama, nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (foto: I. Palčić)

Crucifix, inv.no. DM 840, originally from the parish church of St. Martin in Varaždin Health Spas, after conservation and restoration works (photo: I. Palčić)

POPIS DIPLOMANATA, STUDENATA I SKULPTURA DIPLOMSKI RADOVI:

– Sabina Obrst, *Pietà*, inv. br. DM 295, porijeklom iz župne crkve sv. Kuzme i Damjana, Vrhovac – dovršeno i vraćeno

– Petra Dinjaški, Monstranca, inv. br. DM 719, porijeklom iz župne crkve sv. Antuna pustinjaka, Slavetić – dovršeno i vraćeno

– Elena Perković, *Madona s Isusom u naručju*, inv. br. DM 298, porijeklom iz župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Žakanju – dovršeno i vraćeno

– Sandro Ambrinac, *Sv. Marko evanđelist,* inv. br. DM 778, porijeklom iz župne crkve Presvetog Srca Isusovog i sv. Ladislava u Malom Ravenu – dovršeno i vraćeno

– Ana Semijalac, *Anđeo,* inv. br. „BEZ“, nepoznato porijeklo – dovršeno i vraćeno

– Veno Lebarić, *Anđeo,* inv. br. XII/103 (1992.), porijeklom iz župne crkve sv. Bartola apostola u Bartolovcu – dovršeno i vraćeno

– Mirta Cvetko, *Anđeo,* inv. br. XII/104, porijeklom iz župne crkve sv. Bartola apostola u Bartolovcu – dovršeno i vraćeno

– Gordan Ferković, *Arkanđeo Mihovil,* inv. br. DM 160, porijeklo nepoznato – dovršeno i vraćeno

– Ivana Smoljanić, *Bogorodica s djetetom,* bez inventarskog broja i oznake, porijeklo nepoznato – radovi u tijeku

– Ivana Prodan, Oltarski stup, inv. br. 781, porijeklom iz župne crkve Presvetog Srca Isusova i sv. Ladislava u Malom Ravenu – radovi u tijeku

NASTAVA

– Ana Semijalac i Sandro Ambrinac, Raspelo, inv. br. DM 932, porijeklom iz župne crkve sv. Marije Okićke, Novo Selo Okićko – dovršeno i vraćeno

– Kristijan Smok, *Krist u grobu,* inv. br. DM 320, porijeklom iz župne crkve sv. Kuzme i Damjana u Vrhovcu – dovršeno i vraćeno

– Jasmina Bator, Duje Šuvar, Ines Palčić, Raspelo, inv. br. DM 840, porijeklom iz župne crkve sv. Martina u Varaždinskim Toplicama – dovršeno i vraćeno

– Gordan Ferković, Sabina Matišić, *Anđeo,* inv. br. DM 475, porijeklom iz župe Gora pokraj Petrinje – radovi u tijeku

– Jelena Ćurić, Stela Cunjak, Kristina Hrgović, Marko Horvat, Mirta Cvetko, Sabina Matišić, *Tri anđela,* inv. br. DM 476, porijeklom iz župe Gora pokraj Petrinje – dovršeno i vraćeno

– Veno Lebarić, *Sv. Ivan Krstitelj,* inv. br. DM BB, porijeklo nepoznato – dovršeno i vraćeno

– Tea Trumbić, Maja Vurušić, *Mali Isus,* inv. br. DM BB, porijeklo nepoznato – dovršeno i vraćeno

– Aleksandra Šafranko, Ivana Smoljanić, *Dva kerubina spojena,* inv. br. 72 a 73 b, porijeklom iz crkve (?) u Maloj Gorici – dovršeno i vraćeno

– Ivan Tibor Gruić, Krist, inv. br. DM 2147, porijeklom iz župne crkve sv. Antuna Padovanskog u Krapju – radovi u tijeku

– Branko Salopek, Ivana Prodan, *Sv. Luka evanđelist,* inv. br. DM 779, porijeklom iz župne crkve Presvetog Srca Isusova i sv. Ladislava u Malom Ravenu – dovršeno i vraćeno

– Sabina Matišić, *Anđeo,* inv. br. II/13, porijeklom iz župne crkve sv. Marije pod Okićem, Okić – dovršeno i vraćeno

– Karlo Vučković, *Svetica,* inv. br. DM BB – porijeklom iz župne crkve sv. Antuna Padovanskog u Starom Petrovom Selu – dovršeno i vraćeno

– Ela Kreutz, *Sv. Juraj,* inv. br. BEZ, porijeklo nepoznato – radovi u tijeku

– Ana Horvat, *Vaza s cvijećem,* inv. br. DM 1143, porijeklo nepoznato – radovi u tijeku

Petra Lulić, *Anđeo,* inv. br. XVI 139, 928, porijeklom iz župne crkve sv. Marije pod Okićem, Novo Selo Okićko – radovi u tijeku

RESTAURATORSKA PRAKSA 2010. GOD.
sudjelovali studenti:
Ivan Tibor Gruić, Ana Horvat, Iva Čustović, Petra Kovačević

RESTAURATORSKA PRAKSA 2011. GOD.
sudjelovali studenti:
Katarina Apolonio, Lara Kreš, Melita Kurtić, Paula Bule, Petra Lulić, Tila Pavličević, Petar Rogić, Ana Margetić

RESTAURATORSKA PRAKSA 2012. GOD.
Ana Grđan, Lovro Krizman, Mirna Međeral, Luka Novak, Ivan Vanja Martinović, Kristina Kravaršćan, Kristina Cvija, Valentina Bakša, Martina Lochert, Ivana Pavleka

NASTAVNICI I SURADNICI
doc. mr. Zvjezdana Jembrih,
voditeljica Programa zaštite pokretnih kulturnih dobara Ministarstva kulture „Skulpture iz fundusa Dijecezanskog muzeja u Zagrebu, 16. – 19. st."
nastavnica iz predmeta Restauriranje i konzerviranje polikromije na drvenom nosiocu I i II i Restauriranje i konzerviranje II, voditeljica restauratorske prakse, mentorica diplomskih radova;
doc. mr. Andrej Aranicki,
nastavnik iz predmeta Restauriranje i konzerviranje drvene skulpture I i II, Restauriranje i konzerviranje II, Rezbarenje i pozlaćivanje I i II, mentor diplomskih radova;
nasl. as. Ana Božičević, vanjska suradnica u nastavi i restauratorskoj praksi.

ZAHVALJUJEMO NA SURADNJI:
Zagrebačkoj nadbiskupiji: prečasnom gosp. Ivanu Hrenu, ekonomu Nadbiskupije zagrebačke; mons. prof. dr. sc. Jurju Kolariću, direktoru Dijecezanskog muzeja i Predstojniku ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije; sestri Lini Slavici Plukavec, rizničarki Riznice Zagrebačke katedrale; dr. Valeriji Macan Lukavečki, tajnici Ureda za crkvena dobra od 2006. do 2009. god.; Tomici Plukavcu, prof. povijesti, voditelju muzeja od 2009. god.
Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu: Zrinki Mažar, dipl. pov. umj.; Steli Cvetnić Radić, dipl. pov. umj.; Andrijani Tadić, prof. pov. umj.
Upravi za zaštitu spomenika kulture, Konzervatorskom odjelu u Zagrebu: mr. sc. Nevenu Bradiću.
Upravi za zaštitu spomenika kulture, Konzervatorskom odjelu u Karlovcu: Tatjani Horvatić, prof. pov. umj.
Hrvatskom restauratorskom zavodu: Mariu Braunu, prof. pov. umj.; Darku Iviću, prof. pov. umj.
dr. sc. Doris Baričević
Institutu za povijest umjetnosti: dr. sc. Diani Vukičević-Samaržija; dr. sc. Vlasti Zajec
Institutu „Ruđer Bošković", Laboratoriju za radijacijsku kemiju i dozimetriju: dr. sc. Branku Raženu; dr. sc. Branku Vekiću; Milanu Blaževiću
Hedi Šlogar, Gradski ured za kulturu grada Zagreba
Želimiru Laszlu, Muzejsko dokumentacijski centar u Zagrebu
župnicima svih župa u kojima smo provodili terenska istraživanja

LITERATURA
Baričević, D. (2008.): *Barokno kiparstvo i drvnorezbarstvo sjeverozapadne Hrvatske,* Školska knjiga, Zagreb
Bilinčić, R.N. (2006.): Župni muzej - mjesto svjedočanstva života crkvene zajednice, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 4*, Zagreb
Croati – Cristianesimo, cultura, arte, Museio Vaticani, Vatikan, 1999.
Cvitanović, Đ., Maleković, V., Petričević, J. (1989.): *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244. – 1786.,* MUO, Zagreb
Desnica, V. (2009.): Prijenosni uređaj za rentgensku fluorescentnu analizu (XRF) kao jedinstveni instrument za in situ elementnu karakterizaciju objekata kulturne baštine, *Godišnjak za zaštitu spomenika kulture Hrvatske*, Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb
Dobronić. L. (1991.): *Biskupski i kaptolski* Zagreb, Školska knjiga, Zagreb
Dočkal, K. (1940. – 1944.): Naš Dijecezanski muzej, preslici serije članaka iz *Katoličog lista,* Zagreb
Dočkal, K. (1942.): Briga za čuvanje starina u prošlosti i Crkva, *Katolički list*, br. 35, Zagreb
grupa autora (2000.): *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb
Horvat, A., Matejčić, R., Prijatelj, K. (1982.): *Barok u Hrvatskoj*, Sveučilišna naklada
Isusovačka baština u Hrvata (1992. – 1993.), MGC, Zagreb
Kanonske vizitacije zagrebačke (nad)biskupije, Arhiv Hrvatske, Znanstveno-informativna pomagala, sv. 1, Zagreb, 1989.
Katičić, R. i Novak P. S. (1987.): *Dva tisućljeća pisane kulture na tlu Hrvatske*, Nakladni zavod Matice Hrvatske i MGC, Zagreb
Klaić, B. (1983.): *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb
Kolarić, J. (2003.): Riječ urednika, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 1*, Zagreb
Kolarić, J. (2006.): Poziv na osnivanje župskih muzeja, Crkvena kulturna dobra, Analecta 3, Zagreb
Kožul, S. (1998.): *Dijecezanski muzej u Zagrebu*, Tkalčić 2, Zagreb
Križić Roban, S. (1993.*): Tipologija arhitekture kanoničkih kurija zagrebačkog Kaptola u 17. i 18. stoljeću*, magistarski

rad, Sveučilište u Zagrebu, Fiilozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb

Macan, V. (2006.): Dijecezanski muzej zagrebačke nadbiskupije, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 4*, Zagreb

Maleković, V. (2000.): *Historicizam u Hrvatskoj*, MUO, Zagreb

Maroević, I. (2007.): *U pakao se može i preko Kaptola, O Zagrebu usput i s razlogom*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Pedišić. A. (2005.): Osvrt na razvoj restauriranja pokretnog umjetničkog nasljeđa, *Godišnjak za zaštitu spomenika kulture Hrvatske*, Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb

Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2006.

Ramljak Purgar M., Kušan Špalj D. (2004.): Inventarizacija i zaštita zbirke misnog ruha iz Dijecezanskog muzeja Zagrebačke nadbiskupije, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 2*, Zagreb

Reberski I., Horvat-Levaj K. i grupa autora (1997.): *Umjetničke topografije Hrvatske -Ludbreg,* Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Reberski, I. i grupa autora (2008.): *Umjetničke topografije Hrvatske – Krapinsko-zagorska županija*, knjiga IV, Školska knjiga, Zagreb

Riznica zagrebačke katedrale, Muzejski prostor, Zagreb, 1983.

Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada, priredio D. Vokić, K-R centar, Hrvatsko restauratorsko društvo, Udruga gradine i godine, Dubrovnik – Zagreb, 2007.

Sveti trag – devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094. –1994., Muzej Mimara, Zagreb

Tisuću godina hrvatske skulpture, MGC, Zagreb, 1991.

Vokić, D. (2007): *Preventivno konzerviranje slika, polikromiranog drva i mješovitih zbirki*, K-R centar, Hrvatsko restauratorsko društvo, Udruga gradine i godine, Zagreb

Vukičević-Samaržija, D. (1993): *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Zlamalik, V. (1984): *Sto godina Strossmayerove galerije*, Muzejski prostor, Zagreb

Zlamalik, V. (1989): *Ususret Metropolitanskoj galeriji*, Muzejski prostor, Zagreb

Summary

DIOCESAN MUSEUM OF THE ZAGREB ARCHDIOCESE IN LIGHT OF THE COOPERATION WITH THE RESTORATION DEPARTMENT OF THE ACADEMY OF FINE ARTS IN ZAGREB

This paper is the result of the long-standing cooperation with the Department for the restoration and conservation of artworks of the Academy of Fine Arts in Zagreb and Office for Cultural Properties of the Zagreb Archdiocese which is responsible for the Diocesan Museum.

It is a fact that the Diocesan Museum in Zagreb as an open institution has not been in existence for quite some time. It collections contain many valuable sacral works of art that are inaccessible to the public. A large part of the collection consists of wooden polychrome sculptures that once belonged of church inventories from the area of the Zagreb (arch) diocese. Due to various reasons and unfavourable conditions most of them are in a state of endangerment, inadequately stored, insufficiently studied and non-evaluated.

The first part of the paper contains an overview of the history of the Diocesan Museum of the Zagreb Archdiocese. Within that overview three separate topics are considered:

- Hitherto cooperation of restoration institutions with the Diocesan Museum
- Review of large exhibitions on sacral themes displaying works of art from the Museum collections
- Situation in the Museum from the end of 1990s to the present

The second part of the paper deals with the cooperation of the Department for the restoration and conservation of artworks of the Academy of Fine Arts in Zagreb with the Office for Cultural Properties of the Zagreb Archdiocese, within the framework of which twenty-five wooden polychrome sculptures and a dozen or so paintings from the collections of the Diocesan Museum have undergone conservation and/or restoration procedures.

After that, the paper describes the course and results on the research and conservation-restoration works on five selected sculptures.

In addition, the intention of the paper is to draw attention to the poor state of most of the works of art from the collection and instigate the seeking of possibilities for the integral expert inter-disciplinary and systematic research and assessment of the collection as well as its appropriate presentation and opening up of this "treasure" to our public.

Republika
Hrvatska
Ministarstvo
kulture
Republic
of Croatia
Ministry
of Culture